

ZALAI TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

ZALAI GYŰJTEMÉNY 42.

ZALAI GYŰJTEMÉNY 42.
ZALAI TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

ZALAI GYŰJTEMÉNY 42.

ZALAI TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

ZALA MEGYEI LEVÉLTÁR
ZALAEGERSZEG, 1997

Szerkesztő:
KÁLI CSABA

Lektorok a dolgozatok sorrendjében:

RÁCZ GYÖRGY	HALÁSZ IMRE
KUBINYI ANDRÁS	L. NAGY ZSUZSA
PÁLFFY GÉZA	PÜSKI LEVENTE
SIMONFFY EMIL	HUBAI LÁSZLÓ
TRINGLI ISTVÁN	SZAKOLCZAI ATTILA
HERMANN RÓBERT	URBÁN LÁSZLÓ

Számítógépes szedés és tördelés:

DOMJÁN JÓZSEF
KRISKER ÉVA

Angol nyelvű összefoglalók:

KAVAS BOLDIZSÁR
KVASSAY JUDIT

Könyvünk megjelenését támogatta:

Heraklith-Hungária Kft.
Dreher Sörgyár Rt. Nagykanizsa

ISSN 0133-5499
ISBN 963 7226 26 5

© Szerzők, 1997

Kiadja a Zala Megyei Levéltár
8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3. Tel.: (92) 312-794
Felelős kiadó: Bilkei Irén

TARTALOMJEGYZÉK

ZSOLDOS ATTILA: „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól	7
BILKEI IRÉN: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben	21
SIMON ÉVA: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről.....	61
DOMINKOVITS PÉTER: Birtoklástörténet – társadalomtörténet. A petőházi Zeke család Zala megyei birtokai	87
HORVÁTH ZITA: A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben	121
MOLNÁR ANDRÁS: Nagy Iván 1848-as honvédélményeiből. Újabb adalékok a 7. honvédszászlóalj történetéhez	159
BŐSZE SÁNDOR: Zala megye dualizmus kori egyesületi katasztere	181
NÉMETH LÁSZLÓ: A nagykanizsai Munka szabadkőműves-páholy története 1890-1920	237
VONYÓ JÓZSEF: Bethlen István választási beszédei Nagykanizsán 1935. március 17., 24.	267
KÁLI CSABA: Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zalában	299
CSOMOR ERZSÉBET: Ludovikás tisztből nemzetőr-parancsnok. Portrévázlat Orbán Nándorról, Nagykanizsa 1956-os nemzetőr-parancsnokáról.....	341
VARGA ZSUZSANNA: Érdek, érdekelttség, érdekérvényesítés a termelőszövetkezetekben, különös tekintettel a zalai szövetkezetekre 1956-1958.....	361

CONTENTS

ATTILA ZSOLDOS: „Sufficiently noble men”about the social-historical respects of the Kehida charter	7
IRÉN BILKEI: The nobility of County Zala in the two decades following the Rout at Mohács.....	21
ÉVA SIMON: Hungarian aristocrats’ plans concerning the establishment of the borderland opposite to Kanizsa.....	61
PÉTER DOMINKOVITS: Possession-history – social history. The possessions of the Zeke family of Petőháza in County Zala.....	87
ZITA HORVÁTH: Socage conditions of the Tapolca-district in the 18th century, in the decades preceding the Socage Charter of Maria Therese.....	121
ANDRÁS MOLNÁR: From Ivan Nagy’s army days in 1848. Glosses on the history of the 7 th honvéd battalion	159
SÁNDOR BŐSZE: County Zala’s Society-register from the era of dualism	181
LÁSZLÓ NÉMETH: The history of the freemasonic lodge ’Munka’ of Nagykanizsa 1890 - 1920.....	237
JÓZSEF VONYÓ: István Bethlen’s campaign speeches in Nagykanizsa. 17, 24 march 1935.....	267
CSABA KÁLI: The national assembly election of 1945 in County Zala	299
ERZSÉBET CSOMOR: From the officer of Ludovika to the commander of militia. Portrait-sketch of Nándor Orbán, the commander of militia of Nagykanizsa in 1956.....	341
ZSUZSANNA VARGA: Interest, interestedness and enforcement of interest in the agricultural co-operatives, with especial regard to the agricultural co-operatives of County Zala 1956-1958.....	361

ZSOLDOS ATTILA:

**„ELÉGÉ NEMES FÉRFIAK...”
A KEHIDAI OKLEVÉL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI
VONATKOZÁSAIRÓL**

A 13. század elejétől kezdődően királyi szerviensekként (*servientes regis/regalis*) emlegetett szabad birtokosok kiváltságainak egyik lényeges eleme a felettük való bíraskodás jogát érintette: mentesítette őket a király vidéki bírói közegeinek joghatósága alól, az uralkodónak, ill. a nádornak és az – idő szerint még királyi udvarispánnak nevezett – országbírónak tartva fenn az ítélezést ügyeikben. Ezen előjog már a királyi szervienség emelés közvetlen előzményeként ismert azon 12. századi szolgálatszabadtási formában is feltűnik, amelyben az uralkodó a maga házába (*in domum suam regiam*) fogadta a kiváltságolt személyt,¹ s meglétéről az 1222. évi Aranybulla bíraskodással kapcsolatos cikkelyei is tanúskodnak.² A királyi szerviensi jogállás ezen eleme, ehhez nem sok kétség férhet, elvileg rendkívüli jelentőséggel bírt, értékét azonban némiképp csökkentette, hogy a gyakorlatban bizonyos nehézségekbe ütközött élni vele. Ha ugyanis a királyi szerviens ügy döntött, hogy időt és költséget nem kímélve az említett bírói fórumok valamelyike előtt keresi az igazát, az első nehézséget minden bizonnyal az jelentette, hogy kiderítse: a nagy kiterjedésű ország mely táján keresse az év nagy részében úton lévő királyi udvart, s ha ez sikerült, akkor sem lehetett biztos abban, hogy a nádor és az udvarispán éppen ott tartózkodik-e. (Az uralkodó személyes ítélezésére a szerviensek ügyeiben nyilvánvalóan csak egészen kivételes esetekben került sor.) Ezt a gondot bizonyos mértékig enyhítette az a szokás,

¹ Lásd pl. 1197: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971-87. (CDES) I. 97. p.; 1204: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-VI. Bearb. von *Franz Zimmermann, Carl Werner et al.* Hermannstadt-Köln-Wien-Bukarest 1892-1981. I. 7-8. p., stb. vö. *Váczy Péter*: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. Századok, 61. (1927) (*Váczy 1927.*) 270-271. p. és *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Budapest, 1983, (*Bolla 1983.*) 56-57., 64. p.

² 1222: 5., 8., 9. tc. – CDES I. 200. p.

miszerint az uralkodó az év meghatározott időszakait évről-évre ugyanazon a helyen töltötte, kormányzati és bíraskodási ügyekkel foglalatostkodván, s ez alattvalói előtt is köztudomású volt. Így tartott jogszolgáltatási ülészeket a nagyböjt heteiben II. András és IV. Béla Óbudán a tatárjárást megelőző időszakban,³ s ugyanezzel a kérdéssel függ össze az Aranybulla azon sokat emlegetett cikkelye, mely szerint a király Szent István ünnepét Fehérvárott tartozik megülni, hogy a királyi szerviensek ügyeiket elébe tárhassák.⁴ Ezen megoldási modell alkalmazhatóságát ugyanakkor meglehetősen szűk korlátok közé szorította az a körülmény, hogy a királyi szerviensek minden jel szerint a 13. századi magyar társadalom viszonylag nagy létszámú csoportjai közé tartozott, s ilyenképpen ügyeik elintézése szerfelett próbára tette a központi bíróságok teherbíró képességét, mégpedig annál is inkább, mert történetesen a Szent István-napi fehérvári gyűlések a királyi szerviensek mellett az uralkodói birtokszervezetek népei számára is jogszolgáltatási fórumul szolgáltak.⁵

A kérdés megoldását, amint az köztudomású, a már akkor is nagy múltú megyei intézmény átalakulása hozta meg, amelynek eredményeként a 13. század utolsó negyedére kialakult a megyék új, közkeletűen „nemesi”-nek nevezett típusa. A folyamat kezdeteit hagyományosan „a királynak a Zalán innen és túl lakó összes szerviensei” (*universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti*) által 1232-ben Kehidán kiállított okleveléhez szokás kapcsolni. Ebben a zalai szerviensek előadják: „távol lévén a bíraktól és sok más akadály miatt” (*propter distanciam iudicum et multa alia impedimenta*) a királyhoz fordultak azon kérelemmel, hogy maguk szolgáltatassanak „teljes igazságot” (*iusticiam plenam*) mindazoknak, akik ügyeikkel hozzájuk fordulnak. Az engedély birtokában aztán kísérletet tettek arra, hogy ítéletet mondjanak Benedek veszprémi püspök és Atyusz (*Oguz*) bán birtokvitájában, ami meg is történt, csak hogy az ítéletnek érvényt szerezniük nem sikerült, mert – mint írják – „a bán a mi ítéletünket végképpen semmiben sem méltatta figyelemre” (*idem banus in nullo penitus nostram sententiam observavit*).⁶ A szerviensek eljárását részletesen előadó ok-

³ Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971) 7-53. p.

⁴ 1222: 1. tc. – CDES I. 200. p.

⁵ Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987, (Gerics 1987.) 278. p. Vö. még 1282: Árpádkori új okmánytár I-XII. (Közzé teszi Wenzel Gusztáv.) Pest-Budapest 1860-74. (ÁUO) IV. 243. p.

⁶ Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. (Szerk. Nagy Imre, Véghegy Dezső, Nagy Gyula.) Budapest, 1886-90, II. 643-644. p. Az idézett magyar fordítást lásd Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-tól 1526-ig. (Szerk. Lederer Emma) Budapest, 1964, 332-333. p. (az oklevélből való idézetek a továbbiakban is ezen két kiadás szövegét követik).

levél nem sok kétséget hagy afelől, hogy a zalai szerveiensek – jóllehet ennek ellenkezőjét szokás feltételezni⁷ – minden szervezeti tagolódás híján választott képviselők vagy tisztségviselők közreműködése nélkül jártak el az ügyben, s az Atyusz bán által az ítélet meghozatala előtt tett eskü (*iuramentum*) említése azt is bizonyossá teszi, hogy a zalaiaiak valójában az archaikus fogott bíraskodás keretei között maradvá hozták meg ítéletüket.⁸

A Várad Regesztrum által fenntartott jogesetek némelyike ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a királyi szerveiensek ügyeiben való ítélkezés kérdése a királyi udvart is foglalkoztatta. Ennek első határozott nyomát 1220-ban találjuk, amikor is a „bihari megyebeliek” (*comprovinciales de Bichor*) bizonyos tolvajok ellenében „Mika bihari ispán, az András király által kiküldött bíró előtt” (*coram Mica comite Bichoriensi iudice a rege Andrea delegato*) keresték igazukat.⁹ Hasonló eset a következő évből is ismert: ekkor a „békési megyebeliek” (*comprovinciales de Bekes*) vádoltak be tolvajokat „a király által kiküldött bírák, ti. Mika bihari ispán és Illés békési ispán előtt” (*coram iudicibus a rege delegatis, videlicet Mika Bichoriensi comite et Hylia comite de Bekes*).¹⁰ Feltűnő, hogy a területileg illetékes megyésispán mindkét esetben külön királyi felhatalmazás alapján járt el az ügyben, s nem különben az is, hogy – ellentétben a Várad Regesztrum más, szintén a király által delegált bírakat említő feljegyzéseivel¹¹ – az idézett esetek a „megyebeliek” közös fellépéséről tanúskodnak. Ez a két körülmény önmagában is elegendő alapot biztosít ahhoz, hogy a „megyebeliek” (*comprovinciales*) kifejezés mögött mindenekelőtt azokat a megyei birtokosokat keressük az említett esetekben, akiket más forrásaink királyi szerveienseknek neveznek. Hogy valóban erről lehet szó, az még egyértelműbben mutatkozik meg a Várad Regesztrum azon feljegyzéseiben, amelyekben a „megyebeliek” Bánk ispán előtt pereskednek. 1221-ből és 1222-ből jó tucatnyi bejegyzés maradt ránk, amelyek arról tanúskodnak, hogy főként Újvár és Szabolcs megyékben, de Borsodban is, a megyebeliek – hol csoportosan, hol egyénileg – Bánk ítéletéért folyamodtak, többnyire tolvajok ellenében. 1221-ben az ügyek egy részét Bánk egy bizonyos Benedekkel együtt ítélte meg, 1222-ben viszont egyedül szerepel.¹² A

⁷ Vö. pl. Holub József: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929, 105. p.; Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76. (1942) 413-414. p. (Mályusz 1942.)

⁸ Gerics 1987. 271-272. p.

⁹ 1220: Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom. (Kiad. Karácsonyi János, Borovszky Samu) Budapest, 1903, (VR) 235. sz.

¹⁰ 1221: VR 286.sz.

¹¹ Lásd pl. 1214: VR 72. sz.; 1215: VR 135., 139.sz.; 1216: VR 154. sz.; 1219: VR 178. sz.; stb.

¹² 1221: VR 292-306. sz.; 1222: 326., 329-332., 334-335. sz.

feljegyzések Bánkot (és Benedeket) csupán nevük, ill. ispáni címük megjelölésével említik, sem a király általi kiküldetésük nem szerepel, sem az, miszerint a kérdéses megyék ispánságát viselték volna. Ez utóbbi körülmény egyébként legfeljebb Bánk esetében merülhetne fel, aki 1222-ben valóban előkerül újvári ispánként,¹³ csak hogy ítélkezése már 1221-ben megindul a mondott esetekben, s tevékenységi köre Szabolcs megyére is kiterjedt, ahol viszont 1222-ben egy bizonyos István ismeretes megyésispánként.¹⁴ Kevésbé látszik tehát valószínűnek, hogy Bánk (és Benedek) megyésispánként járt volna el. Tevékenységük megítéléséhez a kulcsot annak ismerete adja a kezünkbe, hogy Bánk éppen a szóban forgó években, 1221/22-ben, királyi udvarispán volt, mely méltóság mellett többnyire fehérvári ispánként emlegetik forrásaink.¹⁵ Ezek után módfelett nehéz lenne ellenállni azon csábító feltételezésnek, hogy a Várad Regesztrum egyes eseteiben mellette szereplő Benedek voltaképpen az 1221-ben kiállított okleveléből ismert Benedek alországbíróval (*viceiudex aule regie*)¹⁶ lehet azonos. Az mindenesetre a Benedek személyét érintő hipotézistől függetlenül is nagy biztonsággal megállapítható, hogy Bánk 1221-ben és 1222-ben az északkeleti országrész egyes megyéiben olyasféle bírói körutat tett, mint amilyenek a későbbi nádori közgyűlések (*generalis congregatio*) megtartására adtak alkalmat,¹⁷ s az elé tárt ügyeket speciális uralkodói felhatalmazás nélkül, a királyi udvarispáni méltóságából fakadó joghatósága alapján ítélte meg. Tevékenysége ilyenformán nem volt más, mint a kúriai bíráskodás ideiglenes vidékre telepítése.

A központi hatalom tehát, maga is kereste az alkalmas választ a királyi szerviensek bíráskodási kiváltsága által felvetett kérdésre, s e válasznak szintén megvoltak a maga gyenge pontjai. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mind a tér, mind az idő korlátokat szabott a királyi udvarispán ilyen jellegű bíráskodása elé. Eze-

¹³ 1222: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV. Bearb. von *Hans Wagner*, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955-1985. (UB) I. 87. p.

¹⁴ 1222: VR 344. sz.

¹⁵ 1221: UB I. 84. p., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-XV. Ed. *Tade Smičiklas*. Zagrabiae 1904-1934. (CDCr) III. 201., 205. p., CDES I. 196. p., vö. még CDCr III. 204. p. és Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-III. Ed. *F. Knauz*, *L. Dedek*. Strigonii 1874-1924, I. 232. p.; 1222: CDES I. 199. p., vö. még UB I. 87. p., CDES I. 203. p.

¹⁶ 1221: Hazai okmánytár I-VIII. (Kiadják *Nagy Imre*, *Paur Iván*, *Ráth Károly*, *Véghely Dezső*.) Győr-Budapest, 1865-1891, VII. 9-10. p.

¹⁷ Vö. *Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regesztrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* I. (1957) (*Bolla 1957.*) 99. p.; *Tringli István*: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. (Sajtó alatt.)

ket a gondokat csak fokozta, hogy azok, akik viszont a királyi udvarban keresték fel ügyeikkel az udvarispánt, ám hiába vállalkoztak az útra, mert az éppen az ország egy távoli részén tartott bírói körutat, okkal lehettek elégedetlenek. Így aztán a legkevésbé sem meglepő, hogy az Aranybulla igyekezett elejét venni az ilyen helyzet előállításának az udvarispán bíraskodásának a királyi udvarhoz kötésével.¹⁸ S bár az 1260-as évekből van adatunk arra, hogy István ifjabb király udvarispánja egy Bánkéhoz hasonló bírói körúton ítélkezett Pest megyében,¹⁹ mégis, a bírói körutak tartásának gyakorlata a 13. század utolsó negyedében nem az országbíró, hanem a nádor tevékenységi köréhez kapcsolódva vált rendszeressé.²⁰

A zalaiak 1232. évi próbálkozása tehát nem az egyetlen, s még csak nem is az első kísérlet volt a királyi szerviensek pereiben való ítélkezés ügyének megoldására. A nevezetes kehidai oklevél jelentőségét azonban ennek ellenére sem lehet kisebbíteni vagy netán elvitatni, mert minden más forrásunknál élesebb fényt vet a korszak egyik alapkérdésére, igaz, e kérdés sokkal inkább társadalom-, semmint kormányzattörténeti jellegű.

A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozású utalásainak történetírásunk mindeddig méltánytalanul kevés figyelmet szentelt, egyedül Szűcs Jenő aknáztá ki bővebben a bennük rejlő lehetőségeket. Szűcs elemzése annak bizonyítására volt hivatott, hogy igazolja: a tatárjárást megelőző évtizedekben az Árpád-kor tradicionális nemességének szerény vagyónú és politikai tekintetben is jelentéktelen tagjaiból álló társadalmi csoport és a királyi szerviensek felső rétege egymásba olvadt. „A két összeolvadó csoport – összegzi Szűcs a maga eredményeit – önmagát már akkoriban nemesnek nevezte a megyében, (ahol) mások is osztották ezt a szóhasználatot és szemléletet. A folyamat nem felsőbb kezdeményezésre, hanem bizonyos értelemben az uralkodói szemlélet ellenére, a társadalom belső és organikus életműködéséért bontakozott ki.”²¹ Szűcs Jenő idézett szavai a „nemesség” (*nobilitas*) fogalmának átalakulására hívják fel a figyelmet, ám a folyamatnak, magam legalábbis úgy vélem, csupán egyik elemét tárják fel. A nemesség fogalmának értelmezésében megfigyelhető változások valójában a kor társadalmának jóval szélesebb körét érintették, amint arról éppen a kehidai oklevél alapján bizonyosodhatunk meg. Ám mielőtt ennek részleteire sort kerítenénk, szükségesnek látszik egy rövidebb kitérő annak érdekében, hogy világossá te-

¹⁸ 1222: 9. tc. – CDES I. 200. p.

¹⁹ é. n. (1268?): ÁUO VIII. 276. p., keltére vö. uo. 211-212. p.

²⁰ Vö. *Istványi Géza*: A generalis congregatio I-II. Levéltári Közlemények 17. (1939) és 18-19. (1940/41).

²¹ *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. (Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*) Budapest, 1984, (*Szűcs* 1984.) 350-362. p. (az idézet: 362. p.)

gyem, bizonyos társadalomtörténeti fogalmakat milyen értelemben használók az elemzés során.

A 11. század első évtizedeiben a magyar társadalom mindenekelőtt jogi szempontból oszlott két nagy csoportra, a szabadokéra (*liber*) és a szolgákéra (*servus*). A szabadok között a vagyoni állapot és a társadalmi presztízs tekintetében meglévő különbségek a jog területén az idő tájt még nem öltöttek testet, valamennyiüket azonos szabadság illette meg. Ebben a helyzetben a 11. század utolsó harmada hozott döntő változást. Míg Szent István egyik törvényében a mai fogalmaink szerinti arisztokrácia tagjait a „születésre és méltóságra nézve nagyobbak” (*maiores natu et dignitate*) körülírás²² jelölte, a Szent Lászlónak tulajdonított ún. III. *decretum* szövegében ugyanezen társadalmi rétegre vonatkozóan megjelenik a „nemes” (*nobilis*) kifejezés.²³ A nagy jövő előtt álló terminus *technicus* feltűnése megbízható jele annak, hogy az előkelők szűk köre kiváltsági birtokában immár jogilag is elkülönült a közönséges szabadok világától, s ezt a nemesekre vonatkozó törvénycikknek elemzése is igazolja.²⁴ A nemesek már ekkor sem voltak kivétel nélkül mind gazdagok,²⁵ a hozzájuk képest „nemtelen”nek (*ignobilis*) számító közsabadok csoportja pedig kifejezetten heterogénnek mutatkozik vagyoni tekintetben: jómódú birtokosokat éppúgy találunk közöttük, mint csupán saját személyük szabadságával rendelkező nincsteleneket. A birtokos közsabadok sorsa a 11-12. század fordulója táján vált el a mások földjének művelésére kényszerülő vagyontalanokétól, amikor is Kálmán I. törvénye a birtokos közsabadokat – hogy teljesíthessék katonáskodási kötelezettségüket – mentesítette a nyolcdénáros adó fizetése alól, miközben a saját földdel nem rendelkező közsabadoktól, más társadalmi csoportok tagjaival együtt, továbbra is behajtották a dénárokat.²⁶

A birtokos közsabadok, amennyire ez forrásaink elégtelensége miatt egyáltalán megítélhető, a 12-13. század fordulójától kezdve mind határozottabban igyekeztek elhatárolni magukat a paraszti sorban élő vagyontalan szabadoktól.

²² Szt. István I. 21. tc. – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest, 1904, 147. p. (*Závodszy* 1904.)

²³ Szt. László III. 2., 12. tc. – *Závodszy* 1904. 173., 176. p.

²⁴ Szt. László II. 9., 11. tc. – *Závodszy* 1904. 168-169. p.

²⁵ Lásd pl. Szt. László II. 11. tc. – *Závodszy* 1904. 169. p., vö. *Gerics József*: A *nobilis* fogalmának értelmezéséhez Szent László II. törvényében. In: *Összehasonlító jogtörténet*. Bolgár Elek Emlékkönyv. Budapest, 1983, 63-65. p.

²⁶ Kálmán I. 35., 45., 79-81. tc. – *Závodszy* 1904. 187-188., 189., 193-194. p. Itt és a továbbiakban is az Árpád-kori magyar társadalomtörténet modern alapvetésére támaszkodom, lásd *Bolla* 1983. 28-62. p.

Erre kínált lehetőséget a 13. század elején feltűnő²⁷ királyi szerviens terminus, mely eredendően azok megjelölésére szolgált, akiket az uralkodó a maga szolgá-lónépei közül, többnyire katonai érdemeik elismeréseképpen, felszabadított és új jogállásukhoz igazodó szabad földbirtokkal látott el. Az ilyen módon elnyert társadalmi helyzet gyakorlatilag a birtokos közszabadokéval volt azonos, ami azt eredményezte, hogy a két társadalmi csoport csakhamar összeolvadt, s a további-akban a királyi udvar a 11-12. század birtokos közszabadjainak 13. századi utó-dait külön kiváltságlevél nélkül is a királyi szerviensek közé tartozóknak tekin-tette.

Az Árpád-kor eredeti, azaz az előkelők szűk körét jelentő nemességéhez nem tartozó szabad birtokosok azonban nem az udvar által felkínált „királyi szer-viens” kifejezés birtokbavételével különböztették meg magukat a közszabad pa-rasztoktól. Jellemző e tekintetben, hogy a terminus leginkább a királyi kancellária kiadványaiban fordul elő, a Váradi Regesztrum ellenben, mely egyébként való-ságos tárháza a kor különféle társadalmi kategóriáit jelölő kifejezéseknek, egyet-len esetben sem használja.²⁸ A királyi szerviensek – ritka kivételektől eltekintve – nem alkalmazták önmagukra ezt az elnevezést. Ha mármost ennek igazolásául a kehidai oklevélre hivatkozom, akkor állításom teljes képtelenségnek tűnhet, hi-szen az oklevél szövege köztudottan „a királynak a Zalán innen és túl lakó összes szerviensei” fordulattal kezdődik. A királyi szerviensek királyi szervienseknek nevezik magukat: mi sem természetesebb ennél, gondolhatnánk. Az oklevelet továbbolvasva azonban világossá válik, hogy valójában a zalaiak, oklevelük első szavai ellenére is, egészen más társadalmi csoport tagjaiként gondoltak magukra. Az, hogy a veszprémi püspök perbeli ellenfelét, Atyuszt maguk közül valónak mondják (*Oguz banum, qui unus erat de nobis*), önmagában nem perdöntő, mert ez a megfogalmazás kétféleképpen is értelmezhető. Atyusz bán az almádi monos-tort alapító Atyusz nemzetség tagja volt, s pályája során – egyebek mellett – a szlavón bániságot és a királynéi udvarispánságot is viselte, olyan méltóságokat tehát, amelyeket az Aranybulla az ország első tisztségei közé sorolt.²⁹ Az előkelő nagybirtokos Atyuszt okkal tarthatjuk a tradicionális Árpád-kori nemesség tipi-

²⁷ A 12. századhoz köthető szerviens regis említések értelmezéséhez lásd Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II. (Szerk. *Szentpétery Imre, Borsa Iván*) Budapest, 1923-1987. (RA) 129., 146. sz. és *Ladányi Erzsébet*: Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez. *Levél-tári Közlemények* 48-49. (1978) 54-55. p.

²⁸ *Bolla* 1957. 93-97. és *Bolla* 1983. 63. p.

²⁹ 1222: 30. tc. – CDES I. 201. p.

kus képviselőjének.³⁰ A királyi szervienseknek az Atyuszt társaik egyikeként említő szavai mindazonáltal épp úgy lehetnek annak kifejezői, hogy ők Atyuszt is királyi szervienseknek tekintik, mint ahogy arra is gondolhatunk: Atyusz azért közülük való, mert ők maguk is nemesek. A kérdés az oklevél egy újabb szakasza alapján dönthető el, amely ti. a Bertalan püspök által a per folyamán állított tanúkkal foglalkozik. A szöveg előadja, hogy „a nevezett püspök pedig alkalmas tanúkat állított elénk: eléggé nemes és tiszteletre méltó férfiakat” (*episcopus autem nominatus produxit testes idoneos coram nobis: viros satis nobiles, providos et discretos*), akiket aztán fel is sorol utóbb. A tanúként számba vett világi személyek csoportjának összetétele rendkívül tanulságos. Az első két helyen „Buzád bán és atyafia: Mihály” szerepel, akikben könnyen felismerhető a Hahót nembéli (II.) Buzád és unokafivére (I.) Mihály.³¹ Ők Atyuszhoz hasonlóan az előkelő és vagyonos nemességhez tartoztak. A többi azonosítható tanú viszont részint valamely *nobilis* nemzetségnek a királyi szerviensekéhez hasonló társadalmi szinten élő elszegényedett tagja volt (így Pécs nembéli Lukács ispán fia György és Szalók nembéli Balad fia Cheker), részint eleve királyi szerviensi nemzetségből³² eredt (ahogy Gárdony nembéli Gárdony és Márk, valamint Damasa nembéli Márton³³), ill. más kisebb birtokosok voltak (mint az utóbb a vitatott föld szomszédosai között szereplő Valchuk és Lőrinc fia Illés³⁴). A tanúk között említik még Jakabot, a zalai vár hadnagyát (*Jacobus maior exercitus castris Zaladiensis*), aki talán azonos a zalai várjobbágyal, aki társaival együtt egy 1229. évi státusz perből ismert,³⁵ és végül a sort a veszprémi káptalan „sok nemes jobbágya” (*multi iobagiones nobiles*) zárja.

Megállapítható tehát, hogy a zalai szerviensek szemében – különös módon – az előkelő nagybirtokos és a királyi szerviens épp úgy „eléggé nemes”-nek (*satis nobilis*) számított, mint azok a várjobbágyok és egyházi jobbágyok, akik nemcsak nemesek nem voltak a kor „hivatalos” – azaz a királyi udvar álláspontját képviselő – felfogása szerint, de még közsabadok sem. Nem különben figyelemre méltó a tanúkat együttesen „eléggé nemes”-nek minősítő megfogalmazás önmagában is, hiszen a *nobilis* terminus egy jól meghatározható jogállásra utaló kifejezésként nyilvánvalóan ismert volt a zalai szerviensek előtt, s így pontosan

³⁰ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1995, (*Karácsonyi* 1995.) 147-151. és Holub József: Az Atyusz nemzetség. Turul, 51. (1937) 57-67. p.

³¹ Karácsonyi 1995. 566-588. p. (különösen: 583. p.)

³² Zsoldos Attila: Királyi szerviensek és nemzetsége(i)k. (Sajtó alatt.)

³³ A tanúk között szereplő nemzetségtagok azonosítására lásd *Szícs* 1984. 357. p.

³⁴ 1239: ÁUO VII. 70-71. p.

³⁵ 1229: Történelmi Tár, 1898. 338-340. p.

tudhatták: valaki vagy nemes, vagy nem az, de „eléggé nemes”-nek lenni – elmosva a két kategória közötti határt – nem lehet. A kehidai oklevél ily módon olyan sajátos társadalomszemléletet tükröz, melynek központi eleme minden kétséget kizáróan a „nemesség” (*nobilitas*) fogalmának egy alapvetően új értelmezése.

Ennek lényege a *nobilitas* fogalmának kiterjesztésében jelölhető meg, melynek révén a társadalom olyan földbirtokos csoportjai is megkapták a „nemes” vagy „nemesi” (latinul mindkettő: *nobilis*) minősítést, melyek tényleges helyzetüket tekintve jóval az előkelők hagyományos nemességének társadalmi szintje alatt éltek, s eredetük és jogállásuk is más és más volt. E felfogás jegyében terjedt el néhány évtized leforgása alatt a valamely egyházi intézmény szolgálonépeinek elitjét alkotó egyházi jobbágyság megjelölésére a „nemes egyházi jobbágyság” (*nobilis iobagio ecclesie*) kifejezés, melynek első ismert előfordulása éppen a kehidai oklevélben található. A királyi várispánságok alá rendelt szolganépek közvetlen előljáróit, a várjobbágyságokat is mind gyakrabban nevezték 1255-től kezdődően³⁶ „nemes várjobbágyság”-oknak (*nobilis iobagio castri*), mely kifejezés fokozatosan kiszorította a várjobbágyságokra vonatkozó korábbi terminológiai készlet jó részét.³⁷ Ugyanilyen módon formálódott ki az ország egyes peremvidégein a sajátos helyi jog szerint élő „szepesi nemesek” (*nobiles de Scepus*)³⁸ és a „turóci nemesek”-nek (*nobiles de Turuch*)³⁹ is mondott turóci (és liptói) jobbágyság csoportja, s későbbi adatok alapján egyértelmű, hogy az ország két elkülönülő igazgatású nagy tartományának, Erdélynek és Szlavóniának a nemesi eredetileg szintén a nemesség önálló típusát képviselték.⁴⁰

Kérdés mármint, hogy mi lehetett az a szempont, amely a közös „nemes” elnevezés használatát indokolta ezen különféle eredetű és helyzetű társadalmi csoportok esetében. Egy feltevés szerint a válasz IV. Bélának a tatárjárást követően végrehajtott hadszerkezeti reformjában lelhető fel. A központi hatalom e szerint, levonva az 1241/42. évek katasztrófájának katonai tanulságait, a korban modernnek számító nehézfégyverzetű haderő gyarapítása érdekében tett intézkedéseket, s mivel a reform érintette az említett szepesi és turóci „nemesek”-et, ill. az egy-

³⁶ 1255: CDCr IV. 613-615. p., vö. *Mályusz* 1942. 276. p.

³⁷ A várjobbágyságra vonatkozó terminológiára legújabbán lásd *Zsoldos Attila*: Jobbágyságok a királyi várszervezetben. *Történelmi Szemle*, 34. (1992) 1-15. p.

³⁸ 1243: CDES II. 89. p.

³⁹ 1256 (?): CDES II. 391. p. (vö. RA 1129.sz. és 1266: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829-44. VI/2. 392.*)

⁴⁰ Az erdélyi nemességre lásd *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921, 254-256. p.; a szlavóniaiakra lásd *Decreta regni Hungariae 1301-1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai*. Budapest, 1976, 134-135. p.

házi nemes jobbágyokat, ezért „fel kell tennünk, hogy a nemes szónak a jelentése a XIII. század közepén ez volt: nehéz fegyverzetű páncélos katona, egyszerűen: lovag”.⁴¹ A hadszervezeti reform ténye aligha vitatható, mindazonáltal a nemes-ség fogalmában a 13. század közepén megfigyelhető változások aligha kapcsolhatók hozzá. Elgondolkodtató mindenekelőtt, hogy amikor IV. Béla oklevelei a kívánatos fegyverzet felsorolására is vállalkoznak, akkor a körmendi *hospesek* esetében a jól felszerelt „páncélos” (*panceratus*) fegyverei között a lándzsa, a bőrvért, a sisak és az íj szerepel,⁴² a Dejter falubeli pohárnokok kiváltságlevelében⁴³ pedig a páncéling, a vassisak, a pajzs, valamint az íj és a nyilak kerülnek elő. Mivel a lovagi fegyverek közé a legkevésbé sem sorolható íj (és nyíl) mindkét esetben feltűnik, ez némi óvatosságra int a tatárjárás utáni haderő lovagi jellegét illetően. Tovább fokozza a kételyeket, hogy IV. Béla egy újabb oklevelében azt olvashatjuk: három bolondóci várjobbágy tíz páncélossal (*cum decem loriciis*) köteles megjelenni a királyi hadban,⁴⁴ hiszen ez olyan hatalmas anyagi terhet jelentene, hogy bizton kizárható ez esetben a *lorica* ’(lovagi) páncélzat’ értelmezése. Nagyon is kétségesnek tűnik tehát, hogy minden olyan tatárjárás utáni adat, mely „páncélosok”-at említ, valóban nehézfegyverzetű, lovagi módon harcoló katonákra vonatkozik-e.⁴⁵ Az említett feltevés igaza iránti bizalom végképp megrendül azon egyszerű kronológiai körülmény figyelembevételében, hogy a „nemesség” fogalmának átalakulása, mint arról már szó esett, jóval a tatárjárás előtt megfigyelhető, a legvilágosabban történetesen éppen az 1232. évi kehidai oklevelében.

A fogalom átalakulásának hátterében tehát egy más szempont keresendő, s ez – megítélésem szerint – a relatív előkelőségben található meg. Mindazon társadalmi csoportok ugyanis, amelyek nevéhez a *nobilis* jelző vagy főnév társult a 13. század közepének évtizedeiben, valamely a közös jog által egységbe rendezett közösség legkedvezőbb helyzetben lévő, az adott közösségen belül tekintélyesnek és előkelőnek számító rétegét képviselték. Az egyházi nemes jobbágyok és a várjobbágyok egy-egy egyházi uradalom, ill. várispánság szolgálónépének elitjét alkották, a „turóci nemesek”-et a zólyomi ispán, az erdélyi és a szlavón nemeseket pedig a vajda, ill. a bán joghatósága alá tartozó népek közül emelte ki kiváltságos helyzetük. A királyi szerviensek esetében ez a közösség a szűkebb

⁴¹ Mályusz 1942. 283. p.

⁴² 1244: UB I. 211. p.

⁴³ 1252: ÁUO VII. 342. p.

⁴⁴ 1245: RA II/1. 21. p.

⁴⁵ A páncélzat kérdéseire lásd *Veszprémy László*: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995. 4. sz. 3-11. p.

patria, a megye birtokostársadalmát jelentette, melynek tagjait a *comprovinciales* ('megyebeliek') kifejezés jelölte.

A nemesség fogalmának ez a kitágítása ugyanakkor, s ezt talán nem szükségtelen hangsúlyozni, korántsem kérdőjelezte meg az előkelőkből álló hagyományos *nobilitas* tagjainak nemes voltát: e gondolati szerkezetben ők voltak a Magyar Királyság egészét átfogó közösség, az ország nemesei (*nobiles regni*). A dolog újdonsága tehát abban rejlett, hogy ezen, korábban egyetlenként létező nemesség mellé most más, kisebb közösségek „nemességei”-t is odahelyezték. Ez a felfogás ismerhető fel egy, a kehidai oklevélhez időben közel, térben már távolabb eső adat tükrében, amennyiben ugyanis 1237-ben egy Bodrog megyei ügyben bizonyos személyek „azon megyének mind nagyobb, mind kisebb nemesseivel” (*nobilibus illius patrie tam maioribus, quam minoribus*) együtt jártak el.⁴⁶ Ez esetben a „nagyobb és a kisebb nemes” megfogalmazás felel meg a kehidai oklevél „elégge nemes” fordulatainak. A két szokatlan kifejezés magyarázatát okkal kereshetjük abban, hogy a királyi szerviensek mind Zalában, mind Bodrogban – s alighanem, tehetjük hozzá, az ország bármely más vidékén – egyfelől igényt tartottak az előkelő „nemes” (*nobilis*) névre, másfelől azonban tisztában voltak azzal, hogy ezen felfogásuk ellentétes a nemesség hagyományos értelmezésével. Úgy gondolom, tudatosan alkalmaztak olyan hajlékony megfogalmazásokat, amelyek anélkül fejezték ki törekvéseiket, hogy ezen ellentétet *expressis verbis* hangsúlyozták volna.

Az udvarban királyi szervienseknek nevezett szabad birtokosok e szerint nem egy új, az előkelő nemességtől különböző, és a társadalmi hierarchiában az alatt álló királyi szerviensi jogállás részeseiként tekintettek magukra, hanem úgy vélekedtek, hogy jogaik a hagyományos nemességgel teszik egyenlővé őket. Ez az elképzelés nem is volt minden alap nélkül való, hiszen az Aranybullában törvénybe foglalt kiváltságaik számos eleme valóban megegyezett a régi nemesség előjogaival.⁴⁷ A nemességről – azon belül is persze, mindenekelőtt önnön nemes voltukról – vallott álláspontjuk mindazonáltal jelentősen eltért a királyi udvarétól. Az ugyanis az előkelő rokonságok szerényebb vagyonú és a politikai hatalom gyakorlásából valamilyen oknál fogva nem részesülő, s így a hagyományos nemesség peremére szorult tagjait hajlamos volt szintén királyi szervienseknek tekinteni, mint történt az 1221-ben a Ják nembéliek egy csoportjával, akiket II. András oklevele „Ják nembéli szervienseink”-nek (*nostris servientes de genere Jaku*) nevezett.⁴⁸ Ez az eset arról tanúskodik, hogy a királyi hatalom – a királyi

⁴⁶ 1237: A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I-XII. (Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác) Budapest, 1902-1916, I. 757. p.

⁴⁷ Váczy 1927. 273. p.

⁴⁸ 1221: UB I. 80. p.

szerviensek felfogásával éppen ellentétes módon – a nemesség tradicionális fogalmának nem egyszerűen csak a fenntartását, de egyenesen a szűkítését tartotta kívánatosnak.

A királyi szerviensek által a nemességről vallott nézetek ennek ellenére fokozatosan bár, de feltartóztathatatlanul teret nyertek, háttérbe szorítva már a 13. század közepén az udvar arisztokratikus elveit. Apróság ugyan, de jellemző, hogy az említett Ják nembelieket 1233-ban a győri püspökből, a soproni és mosoni ispánokból álló birtokjogvizsgáló bizottság az 1221. évi királyi oklevél szövegének ismeretében is „jáki nemesek”-nek (*nobiles de Jaku*) mondta,⁴⁹ ami talán akként értékelhető, hogy megvolt a széleskörű társadalmi készség a nemesség új értelmezésének befogadására. Tény ugyanis, hogy a királyi udvar végül kénytelen volt meghátrálni a társadalmi értékítélet előtt, s a királyi oklevelekben feltűnik előbb a „nemes királyi szerviens” (*nobilis servientes noster* [sc. regis]), utóbb pedig a „nemes vagy királyi szerviens” (*nobilis seu serviens regis*)⁵⁰ megfogalmazás, hogy aztán az 1267. évi *decretum* minden további kételyt eloszlatóan azonosítsa egymással a királyi szerviens és az „ország nemese” fogalmát (*nobiles regni Vngarie universi, qui servientes regales dicuntur*).⁵¹ IV. Béla ezen döntése világossá tette azokat a határokat, ameddig a királyi hatalom kész elmenni a nemesség fogalmának kiterjesztésében. A királyi szerviensektől különböző, de hozzájuk hasonlóan szintén „nemes”-nek mondott többi társadalmi csoport – igaz, némelyikük csupán egyelőre – e határokon kívül rekedt, s így ezek „nemesség”-e a tradicionális *nobilitas* tagjaiból és az egykori királyi szerviensekből kialakított új nemesség jogállásához viszonyítva csupán részleges, partikuláris lehetett. A partikularitás két értelemben is jellemezte helyzetüket: „szabadság”-aik az ország egy jól meghatározott részéhez kötötték őket, s e kiváltságok, ha tartalmazták is az országos nemesség előjogainak egyik-másik elemét, azok teljességétől elmaradtak.

⁴⁹ 1233: UB I. 154. p.

⁵⁰ 1244: ÁUO VII. 171. és 1257: CDES II. 403-404. p., vö. Mályusz 1942. 275-276. p.

⁵¹ Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Budapest, 1927, 53. p.

ATTILA ZSOLDOS:

**„SUFFICIENTLY NOBLE MEN”
ABOUT THE SOCIAL-HISTORICAL RESPECTS OF
THE KEHIDA CHARTER**

Summary

The freeholders, called *serviens regis* (knights dependent of the king only) from the beginning of the 13th century on, had the privilege that the king, the palatine or the Lord Chief Justice could pass judgement on them. In principle, this privilege was of immense importance, but in reality it was very difficult to make use of it. The change of the county institution solved the problem: towards the last quarter of the 13th century the so called noble-type of county was formed.

The beginning of this change is usually connected to a charter issued in Kehida in 1232. In this document the local *serviens regis*, having the royal permission, attempt to judge themselves in a possessory action. The *serviens regis* of County Zala, lacking any kind of social strata and without any officials, proceeded in a quite archaic way. Some of the cases recorded in the Abstracts of Várád lead us to believe that the attempt of the *serviens regis* of County Zala wasn't the only and not even the first similar act. But this fact doesn't decrease the charter's significance, as it is of great social-historical importance: it reflects an entirely new interpretation of the world „nobility” by extending the concept also to lower classes.

The extension of the meaning did naturally not query the existence of the traditional nobility, but from that time on, the respectability of smaller communities were ranked among them. Whereas the royal court desired not simply to preserve the traditional nobility but, in contradiction with the *serviens regis*' opinion, it clearly wished the restriction of it. In spite of these, the *serviens regis*' view about nobility could gradually but irresistibly spread and at the middle of the 13th century it already surpassed the royal court's aristocratic policy.

BILKEI IRÉN:

ZALA MEGYE NEMESSÉGE A MOHÁCS UTÁNI KÉT ÉVTIZEDBEN

1526. augusztus 29-én, Keresztelő Szent János fejevételének ünnepén Mohács mellett a magyar királyság kb. 25 ezer főre becsült hadserege Tomori Pál és Szapolyai György vezérletével két óra alatt döntő vereséget szenvedett Szulejmán török szultán többszörös túlerőben lévő haderejétől. A csatatéren maradt kb. 18 ezer magyar, köztük 28 főúr és 7 főpap, II. Lajos király menekülés közben a Csele-patakba fulladt. Ez a mindenki által ismert és sokszor emlegetett történelmi esemény indította el azt a folyamatot, amely az önálló középkori magyar állam bukásához vezetett. A mohácsi csatamezőn holtan maradt a király, a főpapok, rendi főméltóságok és a főispáni kar nagy része, emiatt órák alatt omlott össze az államhatalom, a központi és a helyi kormányzat. Mindez már sejtette a közelgő tragédiát: a király halála utáni kettős királyválasztás utat nyitott az ország területi feldarabolódásának és ezzel önálló államiságának hosszú időre való elvesztéséhez.¹

Dolgozatomban, ami nem akar egyfajta „tájkép, csata után” lenni, arra a kérdésre próbálok választ keresni, hogy a mohácsi csata és a közvetlenül utána történt események milyen hatással voltak Zala életére. Fordítva is felteszem a kérdést: kik voltak azok a zalaiak, akik az ország sorsát alakító események részesei voltak és a megye nemessége hogyan alakult a Mohácsot követő két évtizedben. Végül, de nem utolsó sorban szeretnék néhány zalai adattal hozzájárulni az 1526 és 1546 közötti évek köztörténetének kutatásaihoz.

A korszak elbeszélő forrásaiban² feltűnően kevés a zalai vonatkozású adat, ezek nagy része az országos eseményekben szerepet játszó nemesekre vonatko

¹ A mohácsi csatáról szemtanú forrás: *Brodarics István*: Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról (Ford. *Szentpétery Imre*) Budapest, é. n. – *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Sorsdöntő történelmi napok 2. Budapest, 1975.

² *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből (Ford. *Juhász László*) Budapest, 1962. (*Istvánffy* 1962.) – *Memoria Rerum 1504-1566*. Verancsics Évkönyv (Szerk. *Bessenyei József*) Budapest,

zik, akiknek közéleti működésére és magánéletük eseményeire levelezésükből is adatokat nyerhetünk.³ Birtokaik nagysága a különböző dicalis és portalis összeírásokból ismerhető meg.⁴ A birtokszerzés módjai, a birtoklás folyamatossága, a nemesség társadalmi mobilitása, rokoni kapcsolatai, anyagi és műveltségi viszonyai – ezzel kapcsolatban életmódjuk – valamint hivatalviselési viszonyaik kimeríthetetlen forrásanyaga az oklevelek, esetünkben a zalavári és kapornaki bencésrendi konventek hiteleshelyi levéltárának 1526 utáni oklevelei.⁵

Jelen dolgozat a két konventnek a Mohács utáni kb. két évtizedből származó okleveleinek vizsgálata alapján készült. Praktikus szempontokból választottam az 1547. évet záró dátumként a két kerek évtized miatt és nem történeti megfontolásból. Az ország három részre szakadása ezekben az években állandósult, ezért nehéz lenne bármelyik évet korszakhatárnak tekinteni Zalában.

A Mohács utáni közvetlen évtizedekben az ország sorsát döntően befolyásoló események nem Zalában történtek ugyan, de hatásuk többé-kevésbé érezhető volt. Azt, hogy a mohácsi csatavesztés híre hogyan és mikor jutott el megyénkbe, pontosan nem tudjuk, de a csata után a Dunántúlt végigdúló törökök hamarosan ide is eljutottak. A Memoria Rerum írója szerint: „Terek császár száguldókat bocsáta minden felé, kik mind Szalát, Somogyot, Vas vármegyét, Sopron vármegyét, Tolnát, Pilis vármegyét mind Budáig elégeté, dúlatá. Az népet, kit levágának, kit elrablának.”⁶ A rabló, fosztogató török csapatok elleni védelmet a Dél-Dunántúlon Frangepán Kristóf szervezte, akinek horvátországi és szlavóniai csapatai a csata után érintetlenül maradtak. 1526 szeptember végén – október elején Baranya, Somogy, Pozsega és Zala vármegyék közgyűlése a védnöksége alá helyezte magát. Néhány nappal később a török csapatok elhagyták Magyarországot. Kivonulásuk után a király halálával megszűnt központi kormányzatot kellett helyreállítani.

A tények ismertek: a magyar köznemesség Werbőczy István eszmei vezetésével Szapolyai János erdélyi vajdát november 11-én királlyá koronáztatta. Közben

1981. (Memoria Rerum) – *Szerémi György*: Magyarország romlásáról (Ford. *Erdélyi László*) Budapest, 1961.

³ *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504-1560. Budapest, 1861. – Középkori leveleink 1541-ig. (Szerk. *Hegedüs Attila – Papp Lajos*) Régi magyar levéltár I. Budapest, 1991.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) Magyar Kamara Archivuma Conscriptiones portarum E 158. – *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén I-II. Budapest, 1990. (*Maksay* 1990.)

⁵ *Bilkei Irén*: Hiteles helyek Zalában (XIII-XVI. század) In: A Dunántúl településtörténete VII. Veszprém, 1989.

⁶ Memoria Rerum 30. p.

Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg is készült örökösödési jogának érvényesítésére, amire a Habsburgok és Jagellók közötti házassági szerződés volt a jogalap. Főleg a nyugat-dunántúli nemesség támogatását megszerezve, december 17-én Ferdinándot királlyá választották.⁷ Mindkét király egy hatalmi csoportosulásnak köszönhetette méltóságát, így hosszú évekig tartó pártharcokba sodorták az országot. A nemesség pedig mindig a saját érdekeit szem előtt tartva a két király között egyensúlyozva fordította a saját javára a zűrzavaros helyzetet, és igyekezett valamelyik királytól újabb és újabb birtokadományokat kieszközölni – a másik kárára.

Mind Szapolyai, mind Ferdinánd saját magát tekintve törvényes uralkodónak gátlástalanul osztotta híveinek a másik birtokait.⁸ A feudális magyar jog szerint csak a koronára visszaháramlott birtokok voltak adományozhatók és az adománylevélben fel kellett tüntetni az adományozás jogcímét. Mivel 1526 után mindkét király saját magát tekintette törvényesnek, így a másik pártján állókat hűtlenségbe esettnek számították. A hűtlenség (infidelitas) fej- és jószágvesztéssel volt büntethető, ezért a ténylegesen tulajdonában lévő birtokok eladományozására megvolt a jogcím.⁹ Mindkét uralkodónak már közvetlenül a megválasztása után voltak hívei Zalában is, akiknek a birtokai, mint az alábbiakban fogjuk látni, sem kerültek a többszöri adományozást.

A továbbiakban azt a három magyar főurat ismerjük meg, akik időnként ugyan más-más király oldalára állva nemcsak Zala megye, hanem az egész ország sorsára is befolyással voltak: Alsólendvai Bánffy Jánost, Enyingi Török Bálintot és Nádasdy Tamást.

Bánffy János az egyik zalai arisztokrata család¹⁰ tagja, II. Lajos király udvarában pohárnokmester, a mohácsi csata egyik túlélője volt. Istvánffy Miklós elbeszélése szerint, hűséges szolgája Bakács Sándor mentette meg azzal, hogy átadta neki saját lovát. Bánffy János szerencsés megmenekülése emlékére Lendván templomot építtetett, familiárisát pedig kiváltotta a török fogságból.¹¹

Bánffy János Szapolyai hűséges híve volt. 1527 márciusában őt küldte követésként Regensburgba, a birodalmi gyűléshez, hogy segítséget kérjen. Ferdinánd

⁷ Magyarország története 1526-1686. 1-2. köt. (Szerk. *Várkonyi Ágnes*) Budapest, 1985. (Magyar. tört. 1526-1686.)

⁸ *Szakály Ferenc*: Magyar birtokadományozások a török hódoltságban. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Budapest, 1993, 49. p.

⁹ *Werbőczy István* Hármaskönyve. (Kiadta *Kolosvári Sándor – Óvári Károly*) I. rész. Budapest, 1897, (Hármaskönyv) 77. p.

¹⁰ *Bilkei Irén*: Az Alsólendvai Bánffy család a 16. században. Tanulmányok Lendva történelméből. Lendva, 1992, 70-73. p.

¹¹ *Istvánffy* 1962. 118-119. p.

parancsára azonban a követeket Ausztriában foglyul ejtették és hónapokkal később engedték szabadon. Néhány hónappal később újra hallunk róla: 1527. október 3-án Ferdinánd országgyűlést tartott Budán, ahol név szerint sorolták fel azokat a főrendeket, akiknek haladékot adtak, hogy Szapolyai hűségéről Ferdinándéra álljanak, köztük volt Bánffy János is.¹² Megnyerése fontos lett volna Ferdinánd számára. A budai országgyűlés után Ferdinánd megkezdte Szapolyai és hívei birtokainak eladományozását. Okleveleinek tanúsága szerint 1528-ban a kapornaki konvent többször iktat be új tulajdonosokat Bánffy Jánostól hűtlensége miatt elkobzott birtokokba. Pl. Thurzó Elek országbíró utasítására Várdai Pál esztergomi érseket és testvéreit Lenti (akkori nevén Nempti) castellum, oppidum és a hozzá tartozó possessiók egy részének birtokába.¹³ Hasonló esetben Báthori István nádor utasítja a kapornaki konventet, hogy Tóti Lengyel Jánost iktassa be Bánffy János hűtlensége miatt adományozásra került Aranyad, Szentpéter és Zalaszeg possessiókba.¹⁴ Végül egy oklevél magától Ferdinándtól: Gosztonyi Mihály is kap Bánffy János fentebb felsorolt birtokaiból néhány részt.¹⁵

Természetesen Szapolyai sem volt tétlen és ugyanúgy adományozta Ferdinánd híveinek birtokait. Pl. 1529-ben utasítja a kapornaki konventet, hogy Pölöskei Eördögh Mátyás alispánt iktassa be azokba a possessiókba, amelyek Rajki István és Terjék Antal birtokában vannak Rajkon és Pötrétén, de azok hűtlensége miatt – ami alatt Ferdinándhoz való átállásuk értendő –, adományozásra kerültek.¹⁶

Közben Bánffy töretlenül Szapolyai híve. 1529-ben János királynál eszközöl ki birtokadományt annak a Szentgyörgyvölgyi Bakács Sándornak, aki őt megmentette Mohácsnál.¹⁷

Ugyanebben az évben Szulejmán Magyarországon keresztül vonult, hogy a hozzá segítségért forduló Szapolyait megtámogassa hatalmában és tovább induljon Bécs felé. A Szent Koronát Perényi Péter koronaőr Sárospatakra akarta menekíteni, de János király híve, a pécsi püspök megtámadta, a Szent Koronát őrével együtt átadta Bánffy Jánosnak, aki aztán mindkettőt a szlavóniai Körös megyében lévő birtokán őriztette. Innen került Szulejmán szultánhoz a magyar ki-

¹² Magyaro. tört. 1526-1686. 175-179. p.

¹³ Zala Megyei Levéltár (ZML) XII. 1. A zalavári és a kapornaki konvent hiteleshelyi levéltára. A hivatkozás: hiteleshely és az oklevél numerus száma – hh. Nr. 1228.

¹⁴ ZML hh. Nr. 1464.

¹⁵ ZML hh. Nr. 1650.

¹⁶ ZML hh. Nr. 1782.

¹⁷ ZML hh. Nr. 1516.

rályok koronája, aki azt Bécs sikertelen ostroma után visszaszolgáltatta Szapolyainak.¹⁸

Bánffy János fontos szerepet kapott a Szapolyai körül kiépülő központi kormányzatban: 1530. február 14-én, a budai országgyűlésen nádorrá választották, ezt a tisztségét haláláig, 1534-ig viselte.

A két király kormányzatának párhuzamos működése megbénította a központi közigazgatás működését és területileg megosztotta az országot már a tényleges három részre szakadás előtt.

1531-32-ben a magyar nemesség pártállástól függetlenül kereste egymással a kapcsolatot, elege lévén az örökös harcokból. A Dunántúl különböző váraiban és mezővárosaiban tartott rendi gyűlések azonban eredménytelenül zárultak. A birtokos nemeseknek nem volt lehetőségük arra, hogy a két királytól függetlenedjenek és az anarchia félelmetes méreteket öltött.¹⁹

Ebben a helyzetben indított Szulejmán újra hadsereget Bécs ellen. Útja a Nyugat-Dunántúlon keresztül vezetett, hidat veretett a Rábán és a Zalán. Ez volt az első török hadjárat, ami érintette a Zala völgyét.

Az eseményeket megörökítő török történetíró művében a szultán útvonalába eső zalai helységeket a tőle elvárt módon jellemzi: „hegy nagyságú tornyokkal tele levő Kanizsa nevű erős vár”, „Kapornak néven ismeretes, égisz érő vár”, „Pölöske nevű vár, melynek bástyái magasabbak a hegyek ormainál, falai a levegőbe merednek és széles fallal van kerítve”.²⁰ Tény, hogy ezen erősségek ellenére az átvonuló török csapatok után *inopia*, *egestas* és *paupertas* (nélkülözés, szűkölködés, szegénység) maradt, mint az egy oklevelünk soraiból kiderül.²¹ Egy 1533. november 16-án kelt oklevelünk pedig arról számol be, miszerint Semjén Antal kapornaki apát a kapornaki vár castellanusának, Isebori János deáknak érdemeiért egy jobbágytelket és 9 hold szántóföldet ajándékozott az apátság birtokaiból. Az érdemeket pedig akkor szerezte, amikor „*praesertim hoc tempore ingressionis Thurcarum in Hungaria dum Caesar ipse has partes sub Viennam esset placuit laudabiliter*” („különösen a törökök támadása idején, amikor maga a császár indult Bécs felé ezen a területen keresztül”).²²

¹⁸ Gersei Pethő Gergely: Rövid Magyar Cronica ... Kassa, 1733. – Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Budapest, 1979, 117-119. p.

¹⁹ Magyaro. tört. 1526-1686. 200-201. p.

²⁰ Dseládzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. In: Török – magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók II. (1521-1556) (Ford. Thury József) Budapest, 1896, 203-204. p.

²¹ ZML hh. Nr. 2390.

²² ZML hh. Nr. 2540.

A török hadak 1532-ben ismét eredménytelenül vonultak vissza Bécs alól, év végén pedig a két király néhány hónapos fegyverszünetet kötött. A következő időkben a Dunántúl és Zala sorsát Török Bálint és Nádasdy Tamás néha szövetségesi, néha ellenséges viszonya határozta meg.

Enyingi Török Bálint 1525-ben kapcsolódott be a belpolitikai küzdelmekbe Mária királyné oldalán. Karrierje az ún. Kalandos Szövetségből indult, amely a királyi udvarral szövetséges köznemeseket fogta össze. Mohács után Szapolyai pártján állt, de Thurzó Elek 1527-ben Ferdinánd hűségére térítette. Jóllehet törzsbirtokai nem voltak Zalában, de familiárisain keresztül és a két király pártharcában való részvétele miatt alaposan beleavatkozott a megye birtokviszonyaiba. 1529-30-ban saját érdekeit mindvégig szem előtt tartva a Dunántúl nagy részét Ferdinánd hűségére térítette, miközben végigrabolta a területet.²³ A legkönnyebb prédának az egyházi birtokok bizonyultak. A főnemesség – nemcsak Török Bálint – a belviszályok miatt rendezetlen jogi helyzetű egyházi javakat egyszerűen elfoglalta. Így lett a tihanyi apátság Csoron Andrásé, a zalavári pedig Hássági Ferencé.

1536-tól Török Bálintot ismét Szapolyai oldalán látjuk viszont, kb. erre az időre már teljesen a befolyása alá vonta Zalát. Erről János király egy, a kapornaki konventhez intézett oklevele is megemlékezik 1539-ben: „...*Comitatus Zala-diensi a potestate serenissimi principis domini Ferdinandi etc. per fidelem nostrum magnificum Valentinum Thewrewk de Enying ... exemptis et in nostram legitimum iurisdictionem redactus ac in numerum fidelium subditorum nostrorum ...*” („... Zala megyét a felséges Ferdinánd herceg úr hatalma alól hűséges hívünk Enyingi Török Bálint nagyságos úr kivette és visszatérítette a mi törvényes uralmunk hűséges híveink közé...”)²⁴

A belső háborúk alatt, amelyek 1537-re érték el a Dunántúlt, Török Bálint tetszése szerint a maga számára szedette be az adót, amint ezt Thurzó Elek egy Ferdinándhoz írt leveléből tudjuk.²⁵

Mint ismeretes, 1538. február 4-én a két király megkötötte a váradi béke néven ismert egyezményt, amit igyekeztek nem nyilvánosságra hozni, de a status quo-t szentesítették vele. Török Bálint ekkorra már annyira a saját urának érezte magát, hogy az adókat továbbra is magának szedette be Somogyban, Zalában és Veszprémben. Ezt egyrészt Ferdinánd 1538. október 4-én a Magyar Kamarához intézett leveléből tudjuk,²⁶ másrészt egy 1539. évi kamarai elszámolásból, amely azt jelzi, miszerint a fent említett három megyéből nem folyt be pénz, mert: „Tö-

²³ Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. Budapest, 1994, IX-XI.

²⁴ ZML hh. Nr. 1921.

²⁵ Bessenyei 1994. Nr. 173.

²⁶ Bessenyei 1994. Nr. 229.

rök Bálint erőszakosságai, foglalásai és igen vad behajtásai miatt a királyi felség adóját nem tudták megfizetni.”²⁷

A két király harcának Szapolyai halála vetett véget 1540. július közepén. Csecsemő fiának, János Zsigmondnak egyik gyámja lett Török Bálint. A továbbiakban már a tragédiába torkollt végkifejlet kapcsán hallottunk róla: 1541. augusztus 29-én a szultán kardesapás nélkül elfoglalta Budát, ezzel Magyarország három részre szakadt. Török Bálintot foglyul ejtette és 1551-ben bekövetkezett haláláig a Héttoronyban fogva tartotta.²⁸

Zala megye Török Bálint fogságba esése után 1541. október 30-án, a Kapor-nakon tartott közgyűlésen hűségesküt tett Ferdinándnak. Erről következő szereplőnknek, Nádasdy Tamásnak Csoron Andráshoz 1541. november 3-án intézett leveléből értesülünk.²⁹

Nádasdy Tamás³⁰ itáliai tanulmányok után az 1520-as évek elején II. Lajos kancelláriáján dolgozott. Titkári szolgálataiért kapta 1525-ben a zalavári apátságot. A mohácsi csata után Mária királyné őt bízta meg azzal, hogy a dunántúli nemességet Ferdinánd oldalára állítsa.³¹ 1529-ben, amikor a török Magyarország ellen vonult, Budát Ferdinánd várnagyaként Nádasdy Tamás védte, de a fizetett német zsoldosok átadták a várat a szultánnak. Szeptember 14-én Szulejmán átadta Budát és a fogságba esett Nádasdyt Szapolyainak, aki őt szolgálatába fogadta mint a királyi jövedelmek kezelőjét.³² Nádasdy nem maradt sokáig János király mellett, mert összeütközésbe került Grittivel. Ez a velencei származású kalandor üzletember először Szapolyai kincstartója volt, majd 1530 decemberében a király kinevezte teljhatalmú kormányzóvá.³³ Szapolyai később inkább Nádasdynak kedvezett: 1531-ben ígéretet tett, hogy fiúsítja kiszemelt mátkáját, a Dunántúl legnagyobb birtokával rendelkező Kanizsai Orsolyát. A házasság 1534-ben létrejött, Nádasdyt ekkor már birtokai földrajzi közelsége is Ferdinándhoz kötötte, így visszatért annak hűségére.

Fontos országos tisztségeket viselt, már tárgyalt korszakunk határán kívül érte el pályafutása csúcását, 1554-ben nádorrá választották. Ezt a tisztségét 1562-ben

²⁷ Bessenyei 1994. XXXIV-XXXV.

²⁸ Magyaro. tört. 1526-1686. 220-221. p.

²⁹ Bessenyei 1994. Nr. 274.

³⁰ Horváth Mihály: Nádasdy Tamás élete némi tekintettel korára. Buda, 1835.

³¹ Magyaro. tört. 1526-1686. 161-162. p.

³² Uo. 188-194. p.

³³ Szakály Ferenc: Veszőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529-1534. Budapest, 1986, 57-67. p.

bekövezett haláláig viselte. Befolyása Zala megyére kiterjedt birtokai mellett familiárisain keresztül is érvényesült.³⁴

A két király pártharcait követő belső háborúkban az ország területén, így Zalában is elrendeződtek a legnagyobb birtoktestek, kialakultak az új nagybirtokos családok. A középkori Zala egy részét 4 nagybirtok foglalta el, délen a Szécsiek, az Alsólendvai Bánffyok és a – Czilleiek helyére lépő – Csáktornyai Ernuszt János, a megye nyugati részén pedig a Kanizsaiak birtokai feküdtek.³⁵ A vizsgálódásba bevont oklevelek tanúsága szerint az 1526 utáni két évtizedben a nagybirtokokban az alábbi változások történtek.

A birtoklás folyamatos az Alsólendvai Bánffy család esetében. (Az is marad egészen a család kihalásáig.) Folyamatosnak tekinthetjük a Kanizsai uradalom birtoklását is. Mint ezt fentebb láttuk, Orsolya kezével 1534-ben ez Nádasdy Tamásé lett. A csáktornyai uradalmat az Ernuszt család kihalása után Zrínyi Miklós szerezte meg. A szécsi birtokok egy részét Szécsi Tamás özvegye, Székely Magdolna tartotta kézben, majd házasság révén kerültek Salm Miklóshoz, Ferdinánd hadvezéréhez.³⁶ A nagybirtokok ill. birtokosok Mohács utáni mobilitása tehát részben Zalát is érintette.³⁷

A közepes méretű birtokok urai közül elsőként a veszprémi püspök említendő. A Jagelló-korban a Szécsieknek elzálogosított Egerszeg és Nova oppidumokat és tartozékaikat Várdai Pál visszaváltotta és ezután egészen a XVIII. századig folyamatosan a püspökség birtokai voltak.³⁸

A megye nagy részét Mohács után is azok a jómódú középnemes családok tartották birtokukban, akik a középkor folyamán. Holub József történeti munkájában³⁹ megjelenő birtokos nemesek neveit a Mohács utáni hiteleshelyi oklevelekben is vizsgáltuk. A Bajnai Both, Szántói Botka, Büki, Csány, Csernel, Isebori Dely, Ebergényi, Egri, Pölöskei Eördögh, Berekszői Hagymás, Hásságyi, Hertelendi, Hetyei, Kányaföldi Kerecsenyi, Tóti Lengyel, Monthor, Ormándi, Hetési Pethe, Gersei Pethő, Csébi Pogány, Szabari Püspök, Rajki, Ákosházi Sár-

³⁴ Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932.

³⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. köt. Budapest, 1897, 2-8. p.

³⁶ Maksay 1990. 929-932. p.

³⁷ Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1970.

³⁸ Bilkei Irén: Egerszeg mezőváros lakói 1524-ben. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk. Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 1997, 134. p.

³⁹ Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.

kány, Szentbalázi Szele, Terjék, Zichy családok birtoklása kisebb-nagyobb változásokkal folyamatos volt.⁴⁰

A birtokszerzés minden módjára találunk példát okleveleinkben. A feudális magyar jog szerint, ha a nemesi család férfiágon kihalt, birtokai visszaszálltak a Szent Koronára.⁴¹ A kor demográfiai viszonyai és a hadiállapotok állandósulása egyaránt gyorsították a családok férfiágainak kihalását. A magszakadás (defectio seminis) folytán gazdátlaná vált birtokokat aztán a király eladományozta. Zalai példa: 1534-ben Szapolyai Bánffy János özvegyének, Ormosdi Székely Margitnak és fiának Istvánnak Szentandrás egész possessiót és Baksafalva valamint Míndszent possessiókon birtokrészeket adományoz, amelyek Szentandrás Mont-hor Tamás magszakadása folytán visszaszálltak a királyra.⁴²

Birtokhoz lehetett jutni az elkobzott javakból is, mint ezt a pártharcok során fentebb már konkrét esetekben láttuk. Ezenkívül jószágvesztéssel büntettek „köz-törvényes” bűnöket is. Zalai példa: 1543-ban Lengyel Benedektől testvérgyilkosság miatt kobozták el Lengyel, Ságod, Ebergény és Szompács possessiók-ban lévő házait és nemesi kúriáit.⁴³ Az adományozható birtokok száma természetesen véges volt. A XVI. század középi nemesség számára a házasságok jelentették a vagyon gyarapításának eszközét. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya esetére már többször hivatkoztunk. Egy másik zalai nagybirtok, a Szécsi uradalom is házasságokon keresztül jutott új tulajdonosokhoz. Szécsi Tamás Mohácsnál esett el, özvegyét Székely Magdolnát 1529-ben Thurzó Elek vette el, és gyarapította birtokaival vagyonát. A középbirtokos nemesség is élt ezzel a lehetőséggel. Pl. Ákosházi Sárkány János 1536-ban Alsólendvai Bánffy Petronellát vette feleségül és jutott vele tisztes hozományhoz.⁴⁴

Korszakunkban még nem gyakori jelenség, hogy valaki értelmiségi munkája révén jusson vagyonhoz. Zalai példa Mezőlaky Ferenc, aki litteratus képzettsége révén – a kapornaki hiteleshely jegyzője volt – jutott később a zalavári apátság birtokába.⁴⁵

Végül, természetesen bőségesen lehet példákat hozni a birtokszerzés legegyszerűbb módjaira, a vételre és zálogosításra. Zalai példák: 1527-ben Kerecsenyi Gergely Kerecsenyi Benedeknek egy Kerecseny possessióbeli Vágaderesztvény

⁴⁰ Lásd a mellékletet.

⁴¹ Hármaskönyv I. rész. 22., 87. p.

⁴² ZML hh. Nr. 1163.

⁴³ ZML hh. Nr. 1193.

⁴⁴ ZML hh. Nr. 479.

⁴⁵ *Füssy Tamás*: A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története VII. Budapest, 1902.

nevű helyen másfél iugerum szántóföldjét eladja.⁴⁶ 1529-ben Petri Ferenc a maga, felesége és gyermekei nevében Pacsa birtokon 3 népes jobbágytelkét és Horvát possessióban pedig egy 6 emberművére terjedő rétjét Lengyel Mihálynak és családjának 20 forintért elzálogosította.⁴⁷

A nemesség társadalmi mobilitási lehetőségei ebben a korban már beszűkültek.⁴⁸ A felemelkedés lehetőségét a zalai középbirtokos nemesség számára is a familiáris szolgálat jelentette. A familiáris a középkor folyamán az egyházi és világi főuraktól személyesen függő kis-, vagy köznemest jelentette, aki hűséggel valamint katonai, közigazgatási és egyéb adminisztratív feladatokkal tartozott urának. Ha az állami méltóságot vagy hivatalt töltött be, abban helyettesítette. A familiaritás a XVI. századra átalakult, ekkor servitor, azaz szolgáló névvel illeték a szolgálatvállalót,⁴⁹ aki gyakran éves fizetést kapott urától, ezt hívták jargalásnak a korabeli magyar nyelvben.⁵⁰

Jelen dolgozat kereteit már szétfeszíti, így egy következő munka témája lesz a zalai nagybirtokosok familiárisait illetve servitorait vizsgálni.

Zalában a legtöbb servitort foglalkoztató nagyúr Nádasdy Tamás volt, leghűségesebb servitora pedig Csány Ákos, akinek pályája példázza az egyik lehetséges életutat, ami a köznemes számára a XVI. század magyar társadalmában adódott a felemelkedéshez.⁵¹

A servitorság a vármegyei közigazgatást is befolyásolta. A hivatalvállaló nemesség a nagyurak servitoraiból került ki, akik hivatalukon keresztül érvényesíthették a dominus akaratát. Szintén alaposabb kifejtést igénylő kérdés Zala azon köznemeseseinek vizsgálata, akik a vármegyei közigazgatásban szerepet vállaltak. A Mohács utáni közvetlen évtizedekben Zala főispáni tisztét többnyire az Alsólendvai Bánffy család valamelyik tagja töltötte be. A többi tisztviselő teljes összegyűjtése jelenlegi kutatásaim tárgyát képezi, de az eddigi adatokból biztosnak látszik, miszerint az alispáni és szolgabírói hivatalt viselők a Pölöskei Eördögh, Ákosházi Sárkány, Gersei Pethő, valamint Hásságyi családokból kerültek ki.

⁴⁶ ZML hh. Nr. 2503.

⁴⁷ ZML hh. Nr. 272.

⁴⁸ *Kubinyi András: Változások a középkor végi Magyarországon.* História Könyvtár. Budapest, 1993, 8-12. p.

⁴⁹ *Kubinyi András: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. Századok, 128., 1994. 291-292. p.*

⁵⁰ *Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a 16-17. századi dunántúli nagybirtokon. Értekezések a történeti tudományok köréből 94.* Budapest, 1981.

⁵¹ *Bilkei Irén: Csány Ákos – Egy zalai köznemes pályája a XVI. században.* In: *Zalai Gyűjtemény* 34. Zalaegerszeg, 1993, 7-16. p.

Befejezésül és összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg. Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben, miközben valószínűleg úgy pártoltak felváltva Ferdinándhoz vagy Szapolyaihoz, ahogyan ezt familiáris viszonyuk megkívánta, átvészelték a két király pártharcát. Ez azonban nem hátráltatta őket abban, hogy birtokaikat a familiáris szolgálat keretein kívül erőszakosan gyarapítsák. Az 1541 és 1547 közötti korszak zalai hiteleshelyi oklevelei majdnem kivétel nélkül hatalmaskodásokról szólnak az ország sorsát befolyásoló eseményektől, nevezetesen a török jelenlététől függetlenül. Zala társadalmát is a nemesség egymás közti hol lazább, hol szorosabb, szövetségei, belső harcai jellemezték. Pontosan illik rájuk Burgionak, a Mohács előtt Magyarországon élő pápai követnek 1525-ben született jellemzése:⁵²

„Uraságod magyarázza meg Őszentségének, hogy a nemesség kezében van egész ország sorsa, hogy a nemesség három részre oszlik. Az első részük katonáskodik, s az urak zsoldjában a végeken hadakozik, s ezek érnek valamennyi között a legtöbbet. De ezek teljesen az uraktól függnnek, nem tesznek mást, mint amit patrónusaik parancsolnak nekik, s másra nem is kaphatók. A másik rész áll azokból a nemesekből, akik falusi birtokukon élnek, ott gazdálkodnak, kereskednek, sohasem jönnek be a városokba, nem járnak az országgyűlésre, csak leszavaznak azokra a követekre, akiket a vármegyéjük az országgyűlésre küld. A harmadik részt a köztisztelőben álló és gazdag nemesek alkotják, akik a közéletben szerepet visznek, s akik őszintén óhajtják hazájuk javát.”

⁵² Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Budapest, 1992.

Melléklet
Birtoknyilvántartás

A nyilvántartás ábécésorrendben tünteti fel a kb. 350 db hiteleshelyi oklevélből megismert zalai birtokos nemesek nevét, birtokainak nevét és azt az időpontot, amikor a birtoklásra adatunk van, ha megállapítható volt, a birtoklás jogcímét, valamint a jelzetet, a hiteleshelyi levéltár numerusát. Így a birtoknyilvántartásba való felvétel csak azt jelenti, hogy az adott évben a nemesnek ott birtoka volt.

A Mohács utáni két évtizedből származó oklevelekben szükségszerűen nem jelenik meg Zala teljes birtokostársadalma, csak azok, akik a hiteles helyhez birtokjogi ügyben fordultak.

A forrásanyagul szolgáló oklevelek közül sem került be mindegyik a nyilvántartásba. Egy részük nem zalai birtokokra vonatkozik, az átirtoklással pedig jelen írás keretei között nem céлом foglalkozni. Ezenkívül nem minden oklevél foglalkozik birtokjogi aktussal (pl. hatalmaskodás, eskütétel stb.). Végül nem minden oklevélből derül ki, hogy az illető birtok milyen jogcímen birtoklódik.

További kutatások tárgya lesz megkísérelni az adott korszak birtokmobilitását, ill. stabilitását százalékos arányban meghatározni, valamint későbbi birtokösszeírásokkal (pl. 1549) összevetni.⁵³

Birtokos neve

Birtok helye	Birtok neve	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>ASZUVÖLGYI János özvegye Klára</i>				
Aszuvölgy	birtok		1546	Nr. 1119
<i>BAGODI Miklós</i>				
Mihályháza	birtok		1545	Nr. 738
<i>BAKÁCS Sándor, Szentgyörgyvölgyi</i>				
Balazsér	birtok	adomány	1529	Nr. 1516
Dobri	birtok	adomány	1529	Nr. 1516
Tormafölde	birtok	adomány	1529	Nr. 1516
<i>BÁNFFY István, Alsólendvai fiai</i>				
Baksafálva	birtok	adomány	1534	Nr. 1163
Mindszent	birtok	adomány	1534	Nr. 1163
Szentandrás	birtok	adomány	1534	Nr. 1163

⁵³ Megköszönöm lektorom, Kubinyi András értékes tanácsait és segítségét.

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>BÁNFFY János, Alsólendvai</i>					
	Aranyad	birtok		1528	Nr. 1228
	Nemti	castrum és tartozékai		1528	Nr. 1228
	Szentpéter	birtok		1528	Nr. 1228
	Zalaszeg	birtok		1528	Nr. 1228
<i>BÁNFFY János, Alsólendvai özvegye SZÉKELY Margit, Ormosdi</i>					
	Baksafalva	birtok	adomány	1534	Nr. 1163
	Mindszent	birtok	adomány	1534	Nr. 1163
	Szentandrás	birtok	adomány	1534	Nr. 1163
<i>BÁNFFY László, Alsólendvai</i>					
	Belatinc	birtok		1542	Nr. 1155
	Doklosin	birtok		1542	Nr. 1155
	Kútfő	birtok		1545	Nr. 2408
	Oltárc	birtok		1545	Nr. 2408
<i>BASÓ András</i>					
	Bér	castellum		1543	Nr. 302
	Pusztalak	birtok		1543	Nr. 1282
	Vindornyaszőllős	birtok		1543	Nr. 1282
<i>BASÓ András lánya, Krisztina</i>					
	Devecser	birtok		1546	Nr. 711
	Sármellék	birtok		1546	Nr. 711
<i>BATTHYÁNY Ferenc</i>					
	Görbő	birtok		1542	Nr. 1523
<i>BEBESI Bertalan</i>					
	Bocföldre	birtok		1543, 1547	Nr. 888, 890
<i>BEKOVITH Kristóf özvegye, Ilona</i>					
	Belic	birtok	adomány	1528	Nr. 1558
<i>BÉRI János</i>					
	Bér	castellum		1543	Nr. 302
<i>BOTH György, Bajnai</i>					
	Lak	birtok		1534	Nr. 942
	Szentgyörgyvár	castellum		1536	Nr. 311

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>BOTH János, Bajnai</i>					
	Rádó	birtok		1530	Nr. 1818
	Lak	birtok		1534	Nr. 942
	Szentgyörgyvár	castellum		1536	Nr. 311
<i>BOTKA Miklós, Szántói</i>					
	Misefa	halastó		1530	Nr. 300
	Szentgyörgy	birtok		1541	Nr. 931
	Szántó	birtok		1544	Nr. 897
<i>BUCSAI Benedek</i>					
	Lórántháza	nemesi kúria	zálog	1536	Nr. 2394
<i>BÜKI György</i>					
	Bük	birtok		1531	
<i>BÜKI Mihály, Kerecsenyi</i>					
	Kerecseny	szőlőhegy	vétel	1546	Nr. 2383
<i>CUPI Gergely</i>					
	Kolgyár	birtok		1538	Nr. 2368
<i>CSÁNY Ákos</i>					
	Sándorháza	birtok		1540	Nr. 2361
	Thewl	birtok		1543	Nr. 1278
<i>CSÁNY Balázs</i>					
	Alsókustán	nemesi kúria	vétel	1529	Nr. 374
<i>CSENEHÁZAI Gergely deák</i>					
	Magyarrokolya	birtok	vétel	1535	Nr. 263
<i>CSERNEL Ambrus</i>					
	Diós	birtok		1538	Nr. 1279
	Egregy	birtok		1538	Nr. 1279
	Koppány	birtok		1538	Nr. 1279
<i>CSERNEL László, Szentjakabi</i>					
	Felsőorosztony	birtok		1533	Nr. 203, 285

<i>Birtokos neve</i>					
Birtok helye	Birtok neve	Jogcím	Évszám	Jelzet	
<i>CSORON András, Devecseri</i>					
Szentimresárosdja	birtok és nemesi kúria	adomány	1542	Nr. 1540	
Gárdony	birtok	adomány	1535	Nr. 1541	
Hegymagas	birtok		1545	Nr. 585	
Laad	birtok	adomány	1545	Nr. 1539	
<i>DELY Péter, Isebori</i>					
Isebor	nemesi kúria		1541	Nr. 268	
<i>DELY Tamás, Isebori</i>					
Isebor	nemesi kúria		1541	Nr. 268	
<i>DÉNES Mihály</i>					
Bük	birtok		1538	Nr. 2466	
<i>DÉNESFALVI János</i>					
Berinye	birtok		1535	Nr. 1571	
Egregy	birtok		1535	Nr. 1571	
Hodász	birtok		1535	Nr. 1571	
Jánosfalva	birtok		1535	Nr. 1571	
Lak	birtok		1535	Nr. 1571	
Mihályfalva	birtok		1535	Nr. 1571	
Petefalva	birtok		1535	Nr. 1571	
Szentpéterfalva	birtok		1535	Nr. 1571	
Zepenyekoppány	birtok	adomány	1543	Nr. 1572	
Diós	birtok	adomány	1543	Nr. 1572	
Lórántháza	birtok	adomány	1543	Nr. 1572	
<i>DÉSHÁZI Boldizsár</i>					
Lesencetomaj	birtok		1543	Nr. 2146	
<i>DOBRONI László</i>					
Kisdabronc	birtok		1528	Nr. 1769, 1611	
<i>DÖMÖLKI Tamás</i>					
Zalamindszent	birtok		1535		
<i>EBERGÉNYI Ferenc</i>					
Isztóc	birtok		1545	Nr. 112	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>EGRI Ferenc</i>	Eger	szőlőhegy		1529	Nr. 2381
	Sul	birtok		1530	Nr. 131
	Szentmiklósfalva	birtok		1530	Nr. 131
	Szabar	rét		1541	
	Bük	kaszáló		1542	
	Eger	kaszáló		1542	
<i>EGRI László</i>	Bük	birtok	vétel	1538	Nr. 212
<i>EGRI Péter</i>	Szabar	rét		1541	Nr. 182
	Alsóorosztony	birtok		1542	Nr. 237
<i>EMBER János, Kerecsenyi</i>	Kerecseny	szőlőhegy		1546	Nr. 2383
<i>EMBER Mihály, Kerecsenyi</i>	Kerecseny	nemesi kúria		1544	Nr. 1103
	Kerecseny	szőlőhegy		1546	Nr. 2383
<i>EÖRDÖGH György, Pölöskei</i>	Molnári	birtok		1546	
	Szentmihály	birtok		1546	
	Szerdahely	birtok		1546	
<i>EÖRDÖGH János, Pölöskei</i>	Szentmihály	birtok		1546	
	Szerdahely	birtok		1546	
<i>EÖRDÖGH László, Pölöskei</i>	Rádó	birtok		1530	Nr. 1818
<i>EÖRDÖGH László, Pölöskei özvegye Katalin</i>	Pölöske	birtok		1547	Nr. 1795

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>EÖRDÖGH Mátyás, Pölöskei</i>					
	Pötréte	birtok	adomány	1529	Nr. 1782
	Rajk	birtok	adomány	1529	Nr. 1782
	Erdőhát	birtok	adomány	1539	Nr. 1310, 1311
				1544	Nr. 1794
	Felsőszentandrás	birtok	adomány	1539	Nr. 1310, 1311
				1544	Nr. 1794
	Misefa	birtok	adomány	1539	Nr. 1310, 1311
				1544	Nr. 1794
	Molnári	birtok	adomány	1546	Nr. 1678
	Szentmihály	birtok	adomány	1546	Nr. 1678
	Szerdahely	birtok	adomány	1546	Nr. 1678
<i>ERNUSZT János, Csáktornyai özvegye ORSZÁGH Magdolna, Guthi</i>					
	Hersetinc	birtok	adomány	1527	Nr. 826
	Krisovci	birtok	adomány	1527	Nr. 826
	Mihalovci	birtok	adomány	1527	Nr. 826
	Toron	birtok	adomány	1527	Nr. 826
<i>FARKAS András felesége, ORMÁNDI Dorottya</i>					
	Mórichely	birtok	jegyajándék	1529	Nr. 189
<i>FARKAS Péter, Mórichelyi lányai Dorottya, Orsolya, Anna</i>					
	Mórichely	birtok		1543	Nr. 1317
<i>FERENC Benedek</i>					
	Báránd	birtok		1527	
<i>FERENC György</i>					
	Báránd	birtok		1527	
<i>FITOS Ferenc, Lengyeli felesége BÉKÉS Zsófia</i>					
	Ságod	birtok		1543	Nr. 1559
<i>GARÁZDA Péter</i>					
	Szentviszló	birtok		1546	Nr. 2196
<i>GEGŐ Benedek, Cseneházai</i>					
	Magyarrokolyán, Cseneháza	birtok	vétel	1535	Nr. 2425

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>GERDÁK János fia, Farkas</i>	Szentmiklós	birtok		1547	Nr. 2193
<i>GERDÁK János fia, István</i>	Szentmiklós	birtok		1547	Nr. 2193
<i>GERDÁK János özvegye, Anna</i>	Szentmiklós	birtok		1547	Nr. 2193
<i>GOMBOS János, Zágorhidai özvegye, Zsófia</i>	Szentviszló	birtok		1546	
<i>GOSZTONYI Mihály</i>	Aranyad	birtok	adomány	1528	Nr. 1680
	Bánfalva	birtokrész	adomány	1528	Nr. 1680
	Gödrösbánfalva	birtokrész	adomány	1528	Nr. 1680
	Szentpéterfalva	birtok	adomány	1528	Nr. 1680
	Zalaszeg	birtok	adomány	1528	Nr. 1680
	Zalamindszent	birtok	adomány	1535	Nr. 2186
<i>GYERKE György, Kisbezerédi</i>	Kisbezeréd	birtok	adomány	1527	Nr. 1645
<i>GYÓRFI Gergely, Bakónaki</i>	Bakónak	birtok	divisio	1546	Nr. 134
<i>GYÓRFI György, Bakónaki</i>	Bakónak	birtok	divisio	1546	Nr. 134
<i>GYÓRFI Miklós, Keresztúrszigeti</i>	Pacsa	birtok		1547	Nr. 2212
	Tárnok	birtok		1547	Nr. 2212
<i>GYÓRFI Pál</i>	Isztóc	szőlőhegy	zálog	1529	Nr. 2341, 151
	Isztóc	telkek	zálog	1529	Nr. 2341, 151
	Isztóc	halastó	zálog	1529	Nr. 2341, 151

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>HAGYMÁS János, Berekszői</i>					
	Barba	birtok és szőlőhegy		1540	
	Szentgrót	birtok és szőlőhegy		1540	
	Türje	birtok és szőlőhegy		1540	
	Udvarnok	birtok és szőlőhegy		1540	
<i>HAHÓTI János</i>					
	Sőjtör	birtok		1539	
<i>HANYI Tamás</i>					
	Hidegkút	birtok		1545	Nr. 734
<i>HÁSSÁGYI Balázs</i>					
	Barlahida	birtok		1543	
	Báza	birtok		1543	
	Berék	birtok		1543	
	Gutorfölde	birtok		1543	
	Kányafölde	castrum		1543	
	Kányafölde	birtok		1543	
	Máróc	birtok		1543	
	Szentadorján	birtok		1543	
	Szompács	birtok		1543	
	Várfölde	birtok		1543	
	Kehida	castellum		1543	Nr. 230
<i>HÁSSÁGYI Dénes</i>					
	Kehida	birtok		1530	Nr. 114
<i>HÁSSÁGYI Dénes fia, Gábor</i>					
	Barlahida	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Báza	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Gutorfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Kányafölde	castrum	zálog	1536	Nr. 2152
	Kerecseny	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Máróc	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szentadorján	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szompács	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Várfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>HÁSSÁGYI Dénes özvegye, KERECSENYI Katalin</i>					
	Barlahida	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Báza	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Gutorfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Kányafölde	castrum	zálog	1536	Nr. 2152
	Kerecseny	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Máróc	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szentadorján	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szompács	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Várfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Kehida	castellum	zálog	1543	Nr. 2152
<i>HÁSSÁGYI Dénes fia, Ferenc</i>					
	Barlahida	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Báza	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Gutorfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Kányafölde	castrum	zálog	1536	Nr. 2152
	Kerecseny	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Máróc	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szentadorján	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szompács	birtok	zálog	1536, 1543	Nr. 2152
	Várfölde	birtok		1536	
	Barlahida	birtok		1543	
	Báza	birtok		1543	
	Berék	birtok		1543	
	Fölsőszer	birtok		1543	Nr. 705
	Gutorfölde	birtok		1543	Nr. 1329
	Kányafölde	castrum		1543	Nr. 1329
	Kányafölde	birtok		1543	Nr. 1329
	Szentadorján	birtok		1543	Nr. 1329
	Szompács	birtok		1543	Nr. 1329
	Várfölde	birtok		1543	Nr. 1329
	Molnári	birtok		1545	Nr. 156
	Szentmihály	birtok		1545	Nr. 156
	Szerdahely	birtok		1545	Nr. 156
	Kehida	castellum		1543	Nr. 230

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>HÁSSÁGYI Dénes fia, Imre</i>					
	Barlahida	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Báza	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Gutorfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Kányafölde	castrum	zálog	1536	Nr. 2152
	Kerecseny	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Máróc	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szentadorján	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Szompács	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Várfölde	birtok	zálog	1536	Nr. 2152
	Barlahida	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Báza	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Berék	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Gutorfölde	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Kányafölde	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Kányafölde	castrum	zálog	1543	Nr. 1329
	Máróc	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Szentadorján	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Szompács	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
	Várfölde	birtok	zálog	1543	Nr. 1329
<i>HERE Lőrinc, Hereházai</i>					
	Szentgyörgy	birtok		1547	Nr. 756
<i>HERTELENDI János</i>					
	Pusztalak	birtok		1543	Nr. 1282
	Vindornyaszőllős	birtok		1543	Nr. 1282
	Devecser	birtok		1546	Nr. 711
	Sármellék	birtok		1546	Nr. 711
<i>HERTELENDI Mihály</i>					
	Pusztalak	birtok		1543	Nr. 1282
	Vindornyaszőllős	birtok		1543	Nr. 1282
	Devecser	birtok		1546	Nr. 711
	Sármellék	birtok		1546	Nr. 711
<i>HETÉSI András</i>					
	Hetés	birtok		1545	Nr. 1032

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>HETYEI Ferenc</i>					
	Egyházaskarmacs	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Mihályháza	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Szentandráspáli	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Mihályháza	birtok		1544	
<i>HETYEI János</i>					
	Egyházaskarmacs	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Mihályháza	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Szentandráspáli	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Mihályháza	birtok		1545	Nr. 738
<i>HETYEI László</i>					
	Egyházaskarmacs	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Mihályháza	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
	Szentandráspáli	birtok	adomány	1538	Nr. 2161
<i>HISPÁN (vagy Csapi) András</i>					
	Alsóorosztony	birtok	vétel	1542	Nr. 237
<i>HOLLÓSI János</i>					
	Alsókustány	nemesi kúria	eladás	1529	Nr. 374
<i>HOLLÓSI László</i>					
	Alsókustány	birtok		1532	Nr. 1505
	Karmacs	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
	Kisszöllős	birtok		1532	Nr. 1505
	Mihályháza	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
	Rádóc	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
<i>HORVÁTH János, Vásonkői</i>					
	Henye	birtok	adomány	1528	Nr. 1655
<i>HORVÁTH Jeromos, Vásonkői</i>					
	Monoszló	nemesi kúria		1534	Nr. 1679
				1539	Nr. 1657
<i>HORVÁTH Péter, Vásonkői</i>					
	Monoszló	nemesi kúria		1534	Nr. 1679
				1539	Nr. 1657
	Kisfalud	birtok		1547	Nr. 1017

<i>Birtokos neve</i>					
Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet	
<i>HOSSZÚTÓTI Krisztina</i>					
Szentlélekuzsája	birtok		1545	Nr. 188	
<i>HOSSZÚTÓTI László</i>					
Dusnok	birtok		1543	Nr. 730	
Gutorfölde	birtok		1543	Nr. 730	
Hahót	birtok		1543	Nr. 730	
Kacorlak	birtok		1543	Nr. 730	
Manta	birtok		1543	Nr. 730	
Pölöske	birtok		1543	Nr. 730	
Szerdahely	birtok		1543	Nr. 730	
Sziget	birtok		1543	Nr. 730	
<i>HOSSZÚTÓTI Sára</i>					
Szentlélekuzsája	birtok		1545	Nr. 188	
<i>ISEBORI János deák</i>					
Szentmárton	birtok		1533		
<i>ISEBORI János deák özvegye, SÁRKÁNY Ilona, Ákosházi</i>					
Ákosháza	birtok		1547	Nr. 1930	
Aracs	birtok		1547	Nr. 1930	
Gébárt	birtok		1547	Nr. 1930	
Horváti	birtok		1547	Nr. 1930	
Isebor	birtok		1547	Nr. 1930	
Neszele	birtok		1547	Nr. 1930	
Pacs	birtok		1547	Nr. 1930	
Salomvár	birtok		1547	Nr. 1930	
<i>ISTVÁNYI Pál, Kisasszonyfalvai</i>					
Aszuvölgy	nemesi kúria	adomány	1546	Nr. 1468	
Aszuvölgy	birtok	adomány	1546	Nr. 1468	
Gutorfölde	birtok	adomány	1546	Nr. 1468	
Zágorhida	birtok	adomány	1546	Nr. 1468	
<i>ISZTÓCI Benedek</i>					
Isztóc	nemesi kúria		1538	Nr. 239	
<i>IVÁNCI Ferenc</i>					
Egyházaspacs	birtok		1539, 1544	Nr. 1473	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neve	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>IVÁNCI György</i>	Egyházaspacsa	birtok		1539, 1544	Nr. 1473
<i>IVÁNCI János</i>	Egyházaspacsa	birtok		1539, 1544	Nr. 1473
<i>IVÁNCI Péter</i>	Egyházaspacsa	birtok		1539, 1544	Nr. 1473
<i>KACORLAKI László</i>	Homokkomárom	birtok		1529	Nr. 2472
	Szentmiklós	birtok		1529	Nr. 2472
<i>KAPORNAKI Pál deák</i>	Alsókustán	birtok		1532	Nr. 1505
	Karmacs	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
	Kisszóllós	birtok		1532	Nr. 1505
	Mihályháza	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
	Rádóc	nemesi kúria		1532	Nr. 1505
<i>KARMACSI Kelemen</i>	Karmacs	nemesi kúria és telkek	vétel	1539	Nr. 444
<i>KECSETI Márton veszprémi püspök</i>	Tátika	vár		1538	
<i>KERBEI András</i>	Kisgörbő	birtok		1543	Nr. 1470
<i>KERBEI György</i>	Kisgörbő	birtok		1543	Nr. 1470
<i>KERECSENYI Ágoston</i>	Kerecseny	birtok		1536	
<i>KERECSENYI Benedek</i>	Kerecseny	birtok	vétel	1527	Nr. 2503
	Vágaderesztvény	birtok	vétel	1527	Nr. 2503

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>KERECSENYI László, Kányaföldi</i>					
	Bagod	birtok		1547	Nr. 623
	Barlahida	birtok		1547	Nr. 623
	Csatár	birtok		1547	Nr. 623
	Szentlászló	birtok		1547	Nr. 623
<i>KERECSENYI Mihály, Kányaföldi</i>					
	Bagod	birtok		1547	
	Barlahida	birtok		1547	
	Csatár	birtok		1547	
	Szentlászló	birtok		1547	
<i>KEREKES Bálint</i>					
	Miklósfalva	birtok		1530	Nr. 131
	Sul	birtok		1530	Nr. 131
<i>KEREKES Gergely</i>					
	Miklósfalva	birtok		1530	Nr. 131
	Sul	birtok		1530	Nr. 131
<i>KERESZTÚRI Benedek</i>					
	Mórichely	birtok		1529	Nr. 189
<i>KESERŰ Benedek</i>					
	Kerekesháza	birtok	ajándék	1542	Nr. 2456
<i>KESZTHELYI ferences kolostor</i>					
	Rezi	szőlőhegy		1539, 1544	
<i>KIRÁLY (vagy LUKÁCSA) Mihály</i>					
	Magyarrokolya	birtok		1533	
<i>KIRÁLY János</i>					
	Rádó	birtok	vétel	1536	Nr. 494
<i>KIRÁLY László</i>					
	Rádó	birtok	vétel	1536	Nr. 494
<i>KIS Gergely felesége, LÁNCZI Krisztina</i>					
	Mihályfa	birtok		1531	Nr. 2460
<i>KIS Pál, Rokolyáni</i>					
	Szentpéterúr	birtok		1539	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>KOVÁCS László, Kerecsenyi</i>	Kerecseny	birtok		1536	Nr. 2505
<i>KÖVESKÚTI Gergely</i>	Vindornyafok	birtok		1543	Nr. 1435
<i>KÖVESKÚTI István</i>	Vindornyafok	birtok		1543	Nr. 1435
<i>KÖVESKÚTI János</i>	Vindornyafok	birtok		1543	Nr. 1435
<i>KÜRTÖS , Bakónaki</i>	Vente	birtok	csere	1546	Nr. 2396
<i>KÜRTÖSI János</i>	Felsőorosztony	birtok	csere	1533	Nr. 203, 285
<i>LADA Pál felesége, TIVÁT Ágnes</i>	Kerekesháza	birtok		1542	Nr. 2456
<i>LAMPÉRT Lénárd, Egervölgyi felesége BÉKÉS Veronika</i>	Ságod	birtok		1543	Nr. 1559
<i>LÉNÁRT Ambrus</i>	Hetés	birtok		1530	Nr. 559
<i>LÉNÁRT László</i>	Hetés	birtok		1530	Nr. 559
<i>LÉNÁRT Tamás</i>	Hetés	birtok		1530	Nr. 559
<i>LENGYEL Boldizsár, Tóti</i>	Szigliget	castrum		1543	
	Szigliget	castrum		1543	
	Szigliget	castrum		1543	
<i>LENGYEL János, Tóti</i>	Aranyad	birtok	adomány	1528	Nr. 1464
	Szentpéter	birtok	adomány	1528	Nr. 1464
	Zalaszeg	birtok	adomány	1528	Nr. 1464

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neve	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>LENGYEL Mihály</i>	Horváti	birtok	zálog	1529	Nr. 272
	Pacsa	birtok	zálog	1529	Nr. 272
<i>LÓRÁNT Péter</i>	Aszuvölgy	birtok és nemesi kúria		1544	
	Zágorhida	birtok		1544	
<i>LÖVŐLDI karthauzi kolostor</i>	Tapolca	birtok		1543	Nr. 538
<i>LUDÁNYI Dénes</i>	Isztóc	telkek, halastó, szőlő		1529	Nr. 2341
<i>LUKÁCSA Mihály</i>	Magyarrokolyán	birtok		1533	Nr. 2455
				1535	Nr. 263, 164
<i>LUKÁCSA Péter</i>	Magyarrokolyán	birtok		1533	Nr. 2455
				1535	Nr. 263, 162
<i>LUKÁCSA Tamás</i>	Magyarrokolyán	birtok		1533	Nr. 2455
				1535	Nr. 263
<i>MEZŐLAKI Ferenc</i>	Rezi	birtok		1540	Nr. 1399
	Vállus	birtok		1540	
	Vöckönd	birtok		1540	Nr. 1893
	Hegyesd	castrum		1544	Nr. 418
	Dusnok	birtok		1545	Nr. 26
	Kapornak	birtok		1545	Nr. 25
	Vindornyaszöllős	birtok		1545	Nr. 423
<i>Mihály, keresztúri apát</i>	Rigyác	birtok	zálog	1528	Nr. 1046, 519
	Keresztúr	birtok		1542	Nr. 1033
	Szentmárton	birtok	adomány	1542	Nr. 521

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>MIKE Mihály</i>	Kökényes	birtok		1544	Nr. 1965
	Nemesapáti	birtok		1544	Nr. 1965
<i>MONTHOR Magdolna, Mindszenti</i>	Tordafalva	birtok		1543	Nr. 1958
<i>MONTHOR Tamás, Szentandrási özvegye SÁRKÁNY Anna, Ákosházi</i>	Baksafalva	birtok	jegyajándék	1543	Nr. 649
	Barabás	birtok		1543	Nr. 649
	Izsópfölde	birtok	hitbér	1543	Nr. 649
	Peternye	birtok		1543	Nr. 649
	Szentandrás	birtok		1543	Nr. 649
	Zágorhida	birtok		1543	Nr. 649
<i>NAGY Ambrus özvegye, Ágota</i>	Lak	telkek és nemesi kúria		1543	Nr. 851
<i>NAGY Imre felesége, FARKAS Orsolya, Móríchelyi</i>	Obronak	birtok		1547	Nr. 133
<i>NEMES , Nagyhanyi felesége, Katalin</i>	Sárosd	telkek és nemesi kúria		1543	Nr. 996
<i>NYÚL Antal</i>	Bük	birtok		1538, 1542	Nr. 212
<i>NYÚL Damján</i>	Magyarrokolyán	birtok		1533	Nr. 162
<i>NYÚL János</i>	Magyarrokolyán	birtok		1533	Nr. 162
<i>ORMÁNDI István</i>	Buberek	birtok	zálog	1539	Nr. 1869
	Egyházaspacsa	birtok	zálog	1539	Nr. 1869
	Horváti	birtok	zálog	1539	Nr. 1869
	Isebor	birtok	zálog	1539	Nr. 1869
	Pacsa	birtok	zálog	1539	Nr. 1869
	Isebor	birtok		1546	Nr. 1874

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>ORMÁNDI János</i>					
	Buberek	birtok		1539	
	Horváti	birtok		1539	
	Isebor	birtok		1539	
	Pacsa	birtok		1539	
<i>ÖRVÉNYESI pálos kolostor</i>					
	Kehida	birtok		1530	Nr. 114
<i>PAP Gergely</i>					
	Szentpéterúr	birtok		1539	
<i>PÁRIS János</i>					
	Baksafálva	birtok		1546	Nr. 2063
	Szentandrás	birtok		1546	Nr. 2063
<i>PÁRIS Miklós</i>					
	Baksafálva	birtok		1546	Nr. 2063
	Szentandrás	birtok		1546	Nr. 2063
<i>PERNSTEIN János felesége, SZÉKELY Magdolna</i>					
	Letenye	oppidum		1546	Nr. 1049
<i>PETHE Ilona, Hetési</i>					
	Tárnok	birtok		1545	Nr. 2055
	Terpend	birtok		1545	Nr. 2055
<i>PETHE Imre, Hetési</i>					
	Tárnok	birtok		1545	Nr. 2055
<i>PETHE Imre, Hetési</i>					
	Hetés	birtok		1545	
	Terpend	birtok		1545	
<i>PETHŐ Antal, Gersei</i>					
	Tátika	castrum		1538	Nr. 222
	Rezi	birtok		1540	Nr. 1399
	Vállus	birtok		1540	
	Rezi	castrum		1544	Nr. 2016
<i>PETHŐ István, Gersei</i>					
	Rezi	castrum		1544	Nr. 2016

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>PETHŐ János, Gersei</i>					
	Tátika	castrum		1538	Nr. 222
	Rezi	szőlőhegy		1539	Nr. 2377
	Rezi	castrum		1544	Nr. 2016
	Hidegkút	birtok		1546	Nr. 2011
	Rezi	castrum		1546	Nr. 2011
	Szántó	birtok		1546	Nr. 2011
<i>PETHŐ Mihály, Gersei</i>					
	Karmacs	telkek és nemesi kúria		1539	Nr. 2449
	István	birtok		1545	Nr. 2014
	Rezi	castrum		1544	Nr. 2016
<i>PETHŐ Péter, Gersei</i>					
	Hidaskút	birtok		1545	Nr. 2015
	Keszthely	oppidum		1545	Nr. 2015
	Rezi	birtok		1545	Nr. 2015
	Szántó	birtok		1545	Nr. 2015
	Tátika	castrum		1545	Nr. 2015
	Tomaj	birtok		1545	Nr. 2015
	Várallya	birtok		1545	Nr. 2015
	Zsid	birtok		1545	Nr. 2015
<i>PETRI Ferenc</i>					
	Horváti	birtok		1529	Nr. 272
	Pacs	birtok		1529	Nr. 272
<i>POGÁNY Gáspár, Csébi</i>					
	Gyertyános	birtok		1543	Nr. 2081
	Lakos	birtok		1543	Nr. 2081
	Tompa	birtok		1543	Nr. 2081
<i>POGÁNY Péter, Csébi</i>					
	Harkal	birtok		1544	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>PÜSPÖK György, Szabari</i>					
	Bagola	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Dobron	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Felsőbagola	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Isebor	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Pacsa	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Palkonya	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Szabar	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
	Sziget	birtok		1544	Nr. 1386, 1391
<i>PÜSPÖK Mátyás, Szabari özvegye, Zsuzsanna</i>					
	Felsőbagota	birtok		1528	Nr. 2082
	Ong	birtok		1528	Nr. 2082
	Pacsa	birtok		1528	Nr. 2082
	Palkonya	birtok		1528	Nr. 2082
	Szabar	birtok		1528	Nr. 2082
<i>RÁDI András</i>					
	Rádó	birtok		1546	
<i>RÁDI Máté</i>					
	Rád	birtok		1546	
<i>RADOSLAN Demeter, Miletinci</i>					
	Miletinc	birtok		1527	Nr. 924
<i>RAJKI Gergely</i>					
	Felsőrajk	birtok		1534	Nr. 2479
<i>RAJKI István</i>					
	Rajk	birtok		1529, 1531	Nr. 2491
	Jakabfalva	birtok		1531	Nr. 2491
	Pötréte	birtok		1531	Nr. 2491
	Telek	birtok		1531	Nr. 2491
	Aracsa	birtok		1543	Nr. 1586
	Gébárt	birtok		1543	Nr. 1586
	Neszele	birtok		1543	Nr. 1586
	Hahót	birtok		1544	Nr. 1588

Birtokos neve

Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>RAJKI János</i>				
Alibánfalva	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Besenyő	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Boldogfalva	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Bucsa	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Nagylickó	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Szenttamás	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
Várfölde	birtok		1545	Nr. 39
			1547	Nr. 1587
<i>SÁRI István</i>				
Diszel	birtok	adomány	1544	Nr. 1259
Gardon	birtok és nemesi kúria	adomány	1544	Nr. 1259
Haláp	birtok	adomány	1544	Nr. 1259
Lesence	birtok és nemesi kúria	adomány	1544	Nr. 1259
Németfalu	birtok és nemesi kúria	adomány	1544	Nr. 1259
Pabar	birtok	adomány	1544	Nr. 1259
Rendes	birtok	adomány	1544	Nr. 1259
Tomaj	birtok és nemesi kúria	adomány	1544	Nr. 1259
<i>SÁRKÁNY Antal, Ákosházi</i>				
Hahót	birtok		1529	Nr. 2472
			1536	Nr. 480
Sziget	birtok		1529	Nr. 2472
			1536	Nr. 480
Sárkányszigete	birtok		1536	Nr. 2493
Buzádszigete	birtok		1543	Nr. 2376

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>SÁRKÁNY Benedek, Ákosházi</i>					
	Ebergény	házak és nemesi kúria	adomány	1543	Nr. 1193, 1194
	Lengyel	házak és nemesi kúria	adomány	1543	Nr. 1193, 1194
	Ságod	házak és nemesi kúria	adomány	1543	Nr. 1193, 1194
	Szompács	házak és nemesi kúria	adomány	1543	Nr. 1193, 1194
<i>SÁRKÁNY Bernát, Ákosházi</i>					
	Ebergény	birtok		1528	Nr. 1938
	Szerdahely	birtok		1543	Nr. 1938
<i>SÁRKÁNY Bertalan, Ákosházi</i>					
	Sárkányszigete	birtok		1536	Nr. 2493
<i>SÁRKÁNY Ferenc, Ákosházi</i>					
	Jakabfalva	birtok		1535	
	Pötréte	birtok		1535	
	Rajk	birtok		1535	
	Terek	birtok		1535	
	Buzádszigete	birtok		1543	Nr. 2376
<i>SÁRKÁNY János, Ákosházi</i>					
	Mihályfa	birtok	vétel	1531	Nr. 2460
	Jakabfalva	birtok		1535	
	Pötréte	birtok		1535	
	Rajk	birtok		1535	
	Terek	birtok		1535	
	Hegyesd	castrum		1536	Nr. 479
	Hegyesd	castrum		1546	Nr. 418
<i>SÁRKÁNY Miklós, Ákosházi</i>					
	Hahót	birtok		1530	Nr. 2490
<i>SEBESTYÉN (vagy LUKÁCSA) Péter</i>					
	Magyarrokolyán	birtok		1533	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>SEMJÉN András</i>	Homokkomárom	birtok	zálog	1529	Nr. 2472
	Szentmiklós	birtok	zálog	1529	Nr. 2472
<i>SEMJÉN András özvegye, Krisztina</i>	Homokkomárom	birtok		1543	Nr. 2522
	Istvánfölde	birtok		1543	Nr. 2522
<i>SEMJÉN Ferenc</i>	Semjénfölde	birtok		1541	
	Belezná	birtok	adomány	1543	Nr. 1205
<i>SEMJÉN János</i>	Semjénfölde	birtok	adomány	1541	Nr. 1240
	Belezná	birtok	adomány	1543	Nr. 1205
<i>SIKE Vince, Sikefalvai</i>	Sárosd	telkek és nemesi kúria		1543	Nr. 996
<i>SIMONICS János deák, Malikoveci</i>	Lapsinc	birtok	adomány	1543 1547	Nr. 1199 Nr. 1197
<i>SITKEI Mihály</i>	Gyűrűs	birtok		1545	
<i>SOMOGYVÁRI apát</i>	Németpáli	birtok		1544	
<i>SÖPTEI István</i>	Isztóc	nemesi kúria	vétel	1538	Nr. 239
	Isztóc	birtok	vétel	1545	Nr. 112
<i>SZABAD Gergely, Kerecsenyi</i>	Kerecseny	birtok		1527	Nr. 2503
	Vágaderesztvény	birtok		1527	Nr. 2503
<i>SZABÓ András</i>	Bük	birtok		1547	Nr. 325
<i>SZABÓ János</i>	Rada	birtok	ajándék	1547	Nr. 387

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>SZALAI Péter</i>					
	Doklosin	birtok	adomány	1542	Nr. 1155
	Mahovec	birtok		1542	Nr. 1155
	Aszuvölgy	nemesi kúria		1544	Nr. 1150
	Aszuvölgy	birtok		1544	Nr. 1150
	Bellatinc	birtok	adomány	1544	Nr. 1150
	Zágorhida	birtok		1544	Nr. 1150
<i>SZARKA János</i>					
	Ságod	birtok		1530	Nr. 1138
<i>SZARKA László</i>					
	Ságod	birtok		1530	Nr. 1138
<i>SZARKA Tamás</i>					
	Ságod	birtok		1530	Nr. 1138
<i>SZECSŐDI Gáspár felesége, PÁRIS Borbála</i>					
	Baksafalva	birtok		1546	Nr. 2063
	Szentandrás	birtok		1546	Nr. 2063
<i>SZÉKELY Demeter</i>					
	Boldogasszonyfalva		birtok	1532	Nr. 1156
	Bucsa	birtok		1532	Nr. 1156
	Alibánfalva	birtok		1532	Nr. 1156
	Szenttamás	birtok		1532	Nr. 1156
<i>SZÉKELY Pál</i>					
	Falkos	nemesi kúria		1528	Nr. 377
<i>SZELE Jakab, Szentbalázi</i>					
	Kisfalud	birtok		1543	Nr. 1132
	Molnári	birtok		1546	Nr. 1678
	Szentmihály	birtok		1546	Nr. 1678
	Szerdahely	birtok		1546	Nr. 1678
<i>SZELE Pál, Szentbalázi</i>					
	Molnári	birtok		1546	
	Szentmihály	birtok		1546	
	Szerdahely	birtok		1546	

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>SZILI Albert</i>	Dusnok	birtok		1545	
	Kapornak	birtok		1545	
<i>SZILI János</i>	Dusnok	birtok		1545	
	Kapornak	birtok		1545	
<i>SZOBOSZLAI János</i>	Gardon	birtok		1543	Nr. 1078
	Szoboszló	birtok		1543	Nr. 1078
<i>TABA Ferenc, Kálócfalvai</i>	Baksafálva	birtok		1546	Nr. 2063
	Szentandrás	birtok		1546	Nr. 2063
<i>TARRÓDI Gergely, Szecsődi</i>	Irsa	birtok	adomány	1538	Nr. 1232
	Pördefölde	birtok	adomány	1544	Nr. 1233
<i>TÉL Ambrus</i>	Télháza	birtok	vétel	1529	Nr. 2369
<i>TÉL Péter</i>	Télháza	birtok		1529	Nr. 2369
<i>TELEKESI András özvegye, Dorottya</i>	Jánosháza	birtok		1528	Nr. 2125
<i>TELEKESI Imre</i>	Döbréte	birtok		1543	Nr. 1235
<i>TELEKESI Péter</i>	Ebergény	birtok	adomány	1528	Nr. 2517
<i>TERJÉK János</i>	Mórichely	birtok		1529	Nr. 189
<i>TERPENDI Antal</i>	Sul	birtok	ajándék	1530	Nr. 329

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>TOMAJI János</i>					
	Gardon	birtok		1546	Nr. 324
	Németfalu	birtok		1546	Nr. 324
	Pabar	birtok		1546	Nr. 324
	Tomaj	birtok		1546	Nr. 324
<i>TÖRÖK Bálint, Enyingi felesége PEMFLINGER Katalin</i>					
	Szigliget	castrum		1543	Nr. 2149
<i>TÓTI István</i>					
	Apáti	birtok		1545	Nr. 2259
<i>TÖTTÖSI János</i>					
	Bük	birtok		1538	
<i>VÁRDAI Pál esztergomi érsek és testvére</i>					
	Nemti	vár és tartozékai	királyi adomány	1528	Nr. 1228
<i>VESZPRÉMI püspökség</i>					
	Bagola	birtok		1529	Nr. 2570
	Dabronc	birtok		1529	Nr. 2570
	Szepetnek	birtok		1529	Nr. 2570
	Egerszeg	oppidum		1544	Nr.-531
	Barla	birtok		1529	Nr. 2170
	Batyk	birtok		1529	Nr. 2170
	Csáford	birtok		1529	Nr. 2170
	Hetye	birtok		1529	Nr. 2170
	Kisvásárhely	birtok		1529	Nr. 2170
	Lak	birtok		1529	Nr. 2170
	Pakod	birtok		1529	Nr. 2170
	Szentgrót	birtok		1529	Nr. 2170
	Türje	birtok		1529	Nr. 2170
	Nova	oppidum		1529	Nr. 528
	Egerszeg	oppidum		1529	Nr. 528
<i>VITÉZ Benedek</i>					
	Bük	birtok	ajándék	1538	Nr. 2466

<i>Birtokos neve</i>	Birtok helye	Birtok neme	Jogcím	Évszám	Jelzet
<i>ZALAVÁRI konvent</i>	Alsóorosztony	birtok		1546	
	Rada	birtok		1547	
<i>ZÁMBÓ Imre</i>	Erdőhát	birtok		1539, 1544	
	Felsőszentandrás	birtok		1539, 1544	
	Misefa	birtok		1539, 1544	
<i>ZICHY Mihály, Haraszi</i>	Szabar	rét	vétel	1541	Nr. 182
<i>ZICHY Rafael</i>	Bük	birtok		1531	
	Zajk	birtok		1539, 1540	Nr. 380
	Budafalva	birtok		1543	Nr. 2501
	Fintafalva	birtok		1543	Nr. 2501
	Jakabfalva	birtok		1543	Nr. 2501
	Mersöle	birtok		1543	Nr. 2501
	Rétye	birtok		1543	Nr. 2501
	Teke	birtok		1543	Nr. 2501
	Zajk	birtok		1543	Nr. 2501
	Zics	birtok		1543	Nr. 2501

IRÉN BILKEI:

THE NOBILITY OF COUNTY ZALA IN THE TWO DECADES FOLLOWING THE ROUT AT MOHÁCS

Summary

The author of this study attempts to outline the effects exercised by the Rout at Mohács and by the events thereafter on the history of County Zala. It also deals with the personalities of local birth who were concerned in the events which formed the whole country's fate and with the changes within the county nobility during the two decades following the Rout at Mohács.

The documents from the period 1527-1547 preserved in the archivalia of the Zalavár and Kapornak Benedictine Abbeys, entrusted with notarial function, form the basic source of the study. The appendix lists in alphabetical order the names of the county squires, their estates and the date when they are mentioned in the above sources. The list is certainly not complete, it contains only those nobility of County Zala who made their appearance before the ecclesiastic bodies entrusted with notar function.

Though the events, which formed the country's fate immediately after the Rout at Mohács, didn't take place in County Zala, they made their influence felt.

At the end of 1526, the Hungarian nobility elected two kings, both of whom had their followers also in County Zala. The study deals with those three aristocrats: János Bánffy of Alsólendva, Bálint Török of Enying and Tamás Nádasdy, who - though the followers of different kings - influenced not only the county's, but the whole country's fate.

János Bánffy was the faithful ally of Szapolyai (King John I) till death; he held the dignity of palatine in the court.

Bálint Török won the county over on King Ferdinand's side in 1529-30. Thereafter, taking part in the struggles between the two kings, he interfered in the county's possession several times.

Tamás Nádasdy took a prominent part in the county's life as the holder of the Kanizsa-estate - which he won through marriage - and as having the most fenmen at his disposal.

The two kings' struggles were followed by a civil war. As a consequence of this, the largest estates were rearranged and new aristocrat families emerged. The possession of the well-to-do squire families can be considered continuous from the Middle Ages onward.

In the years following the Rout at Mohács the county squire rode out the two kings' struggle - going over from Szapolyai to Ferdinand alternately, as their fennman-relation it required. Meanwhile they were striving for increase of their estates to the detriment of the others.

SIMON ÉVA:

MAGYAR NAGYBIRTOKOSOK TERVEZETEI A KANIZSÁVAL SZEMBENI VÉGVIDÉK KIÉPÍTÉSÉRŐL

A magyarországi végvárrendszert bőségesen tárgyaló irodalom ellenére a zalai várvonal működésének kérdéseit hosszú ideig csak érintette történetírásunk. A Kanizsai védelmi rendszerrel és – Kanizsa 1600. évi eleste után – a vele szemben kiépülővel csupán napjaink történészei kezdtek foglalkozni.¹ Bár ez a kérdés mostanáig már több oldalról vizsgálat alá esett, a Kanizsával szemben kialakult végvárrendszer születése körüli „homály” még mindig nem oszlott el.

Jelen tanulmányban magyar főurak által készített tervezetek alapján kíséreltem meg bemutatni a végvidék létrejöttének egy problémászeletét. A mindössze fél évtizedig fennálló új védelmi övezet működésének feldolgozása még további

¹ A kanizsai védelmi rendszerről napjainkban megjelent irodalom: *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Végvár és környezet*. (Szerk. *Petercsák Tivadar – Pető Ernő*) Eger, 1995, (*Kelenik* 1995.) 163-174. p. A kérdést érintette: *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576 és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995/1. 114-185. p. (*Pálffy* 1995a.) *Uő*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. In: *Keletkutatás*, 1995/tavaszi 61-86. p. (*Pálffy* 1995b.) A Kanizsával szembeni végekről: *Kelenik József*: A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és fluktuáció mértéke 14 Kanizsa elleni végvár helyőrségében. 1633-1640. In: *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*. (Szerk. *Petercsák Tivadar – Szabó Jolán – Csintalan András*) Eger, 1993, (*Kelenik* 1993.) 101-121. p. *Uő*: A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633-1638. In: *Zalai Gyűjtemény* 36/1. *Hadtörténelmi tanulmányok*. (Szerk. *Molnár András*) Zalaegerszeg, 1995, 5-51. p.; *Müller Veronika*: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. In: *Zalai Gyűjtemény* 8. Zalaegerszeg, 1978, 81-94. p. *Uő*: A zalai végvári rendszer hatása a településszerkezetre. *Levéltári Szemle*, 26. 125-130. p. A kérdést érintette: *Varga J. János*: „Az nagy széles mező, az szép liget, erdő sétáló palotájok...” A természeti környezet szerepe a dunántúli végvári harcokban. In: *Végvár és környezet*. (Szerk. *Petercsák Tivadar – Pető Ernő*) Eger, 1995, (*Varga* 1995.) 137-151. p.; *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. Nagykanizsa, 1994. (*Vándor* 1994.)

kutatásokat igényel, de az itt közzétett források és adatok is közelebb vihetnek a kérdéskör jobb megértéséhez.

Az 1500-as évek első harmadától török portyáknak kitett Zala megye területén már a XVI. század végére kiépült az első összefüggő és zárt végvonal. Ennek a Kanizsa központú új végvidéki főkapitányságnak létrehozását Szigetvár elvesztése (1566) tette szükségessé, a kondomínium lopakodó terjeszkedése pedig a védelmi rendszernek az átszervezését indokolta.² Ezt az 1577. évi nagy bécsi haditanácskozáson elfogadott reformok alapján hajtották végre. Itt a résztvevők célként tűzték ki a védelem és a végek helyes és szükséges ellátását úgy, „hogy ezekből az ellenség minden napi beütéseit és portyázását meg lehessen akadályozni, vagy ha nyílt erőszakkal támadna, többen összetett erejökkel... szembe szállhassanak vele és az országot és a lakosságot megoltalmazhassák.”³ A tanácskozáson megfogalmazottak szerint tehát Magyarországon nem a támadásra, hanem az aktív védelmi háborúra való berendezkedés vált az elsődleges feladattá. Ennek megfelelően – s a stájer, karintiai, krajnai és görzi küldöttek részvételével Bruck an der Murban, 1578 januárjában tartott gyűlésen elfogadott koncepció alapján – a Zala megyében kiépülő erősségvonal a Balaton és a Dráva között jött létre, a vizekben bő zalai völgyek adta természetes védelmi lehetőségek kihasználásával.

A Kanizsai végvidéki főkapitányságnak nevezett terület várai ennek alapján 1578 és 1580 között egységes rendszerré épültek.⁴ Az ekkor végrehajtott átszervezés eredményeként az őrhelyek a Murától a Zaláig egy észak-déli irányú meridionális völgyben, a Kanizsa-patak völgyében képeztek tengelyt. Elemei közül Kanizsa, Pölöske, Kapornak és Rajk várai már korábban is szerepet kaptak a védelemben, ezért csak létszámmódosításra szorultak, míg kilenc kis erősséget – Újudvar, Kacorlak, Kielmansziget, Isabor, Csány, Bér, Szentgrót, Lövő, Kemend – az 1570-es évek végén kellett megépíteni vagy átalakítani és királyi katonasággal ellátni. Az 1576-os jegyzékben is szereplő zalavári véghely ugyanekkor létszámcsökkenést mutatott.⁵ Így a kor követelményeinek megfelelő, mélységében

² Az 1574. évi dicalis jegyzék mutatja a korszakban az oszmán előretörést. Közli: *Füssy Tamás*: A Zalavári apátság története. Budapest, 1902, (*Füssy* 1902.) 191. p. Már ugyanezen évben országgyűlési határozat szól a zalai végek megerősítéséről. CIH 1574/XIII. tc. Az oszmánok lopakodó előrenyomulására lásd *Hegyi Klára*: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. (Szerk. *Glatz Ferenc*) Budapest, 1993, 103-112. p.

³ Az Ernő főherceg számára készített javaslatból részletet közöl: *Pálffy* 1995b. 67. p.

⁴ *Kelenik* 1995. 165-169. p. Részletesen elemzi az 1579 tavaszán Julius Graf zu Salm vezetésével végzett vizsgálóbizottsági munkálatok jegyzőkönyvét a Kanizsa környéki mocsarak állapotáról.

⁵ *Pálffy* 1995a. 170. p.

is tagolt védelmi rendszer jött létre, amely mesterséges tavakkal, út- és terepakadályokkal, őrházak, palánkok és erődök sorával állt ellen a törökök portyáinak és adóztatási törekvéseinek.⁶ Tervezőjének, Andreas Kielman von Kielmansegg kanizsai főkapitánynak (1577-1580) elképzelései között már ugyanekkor szerepelt a Zala és Rába folyók gyepűjének elkészítése is.⁷ 1580-ra azonban csak öt kis Zala-völgyi erősség végvári rendszerbe kapcsolása történt meg.⁸

1585-ben az oszmánok további térnyerésük következtében létrehozták Babócsa, Berzence, Segesd és Szörény szandzsákját. Ezek erejének összefogásával a Kanizsa felé való terjeszkedést akarták biztosítani. A frontvonalban lévő erősségek ellátására a babócsai bégnek szinte kizárólag a kanizsai fantom náhije alá eső, ténylegesen még be nem hódolt falvakkal szúrták ki a szemét.⁹ A portyák és rablások ezért fokozatosan erősödtek a területen. A következő években Zala vármegye közgyűlése is kiemelt fontosságot tulajdonított Kanizsa erősítésének s határozatot hozott, miszerint a törököktől való félelem miatt a birtokba iktatásokat a várakban és biztosabb véghelyeken végezzék.¹⁰

A tizenöt éves háború kirobbanása után a fent vázolt védelmi rendszert további erősségekkel bővítették. Ekkor már nemcsak a Zala völgyét védő erődöket, hanem egyre északabbra kúszva a Zala és Rába köztieket is a kanizsai végvidéki főkapitányság alá rendelték. 1595-ben, Babócsa visszafoglalásakor már rendelkeztek Nádasd, Magyarósd és Egervár gyalogsága felett.¹¹ Az 1590-es évek végétől pedig már bőven értesülhetünk a Zala megye területén végzett védelmi munkálatokról is. 1598-ban határozatot hozott a vármegye a folyók melletti töltések lerombolására, abból a célból, hogy a környéket vízzel elárasztva megnehezítsék az oszmánok hadmozdulatait.¹² A következő évből is híreket kapunk Nádasdy Ferenc dunántúli kerületi főkapitány (1598-1604) Batthyány Ferenchez írt leveléből: a „Warmegiekben Giwlest tetetek az Raba be Vagásarul es őrizeseről.”¹³ A védelem észak felé való kiterjesztése tehát egyre sürgetőbb feladat lett az oszmán betörések hatására.

⁶ Kelenik 1995. 171. p.

⁷ Vándor 1994. 321. p.

⁸ Ezek: Csány, Bér, Szentgrót, Kemend, Lövő.

⁹ Dávid Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs, 1993, 170. p.

¹⁰ Bilkei Irén – Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1771. I. köt., Zalaegerszeg, 1989. (Bilkei – Turbuly: Regeszták) 33. p. (116.), és 34. p. (135.).

¹¹ Vándor 1994. 352. p.

¹² Tantalics Béla: Lenti története 1849-ig. Lenti, 1993, 47. p.

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1314. Batthyány család levéltára Missiles No. 31 997.

1600 elején még Kanizsa elővárai, Babócsa, Lak és Bolondvár magyar kézben voltak. Belőlük az ellenség szándékát pontosan vizsgálhatták, s ezeknek a váraknak a védelmében Kanizsa is biztonságban lehetett.¹⁴ De alig egy hónappal később már török és vallon pusztításról értesülhetünk.¹⁵ A nyár folyamán a Pápán állomásozó francia zsoldosok lázadásának leverése jelentette a legfontosabb feladatot,¹⁶ szeptemberben pedig már az oszmánok kezére került Babócsa. Ilyen két-oldali fenyegetettség közepette érkezünk el a tizenöt éves háború egyik súlyos veszteségéhez, a kanizsai végvidéki főkapitányság központjának, Kanizsa várának török kézre kerüléséhez.

Az előzményekből tehát megállapíthatjuk, hogy a majdani Kanizsával szembeni végvidék várai közül 1600-ra már többet bekapcsoltak a végrendszerbe. Így a Zala völgyére támaszkodó erősségek s azok egyes elővárai (Kapornak, Pölöske), valamint a később is szereplő Magyarósd és Egervár már Kanizsa eleste előtt királyi katonasággal ellátott véghelyek voltak.

1600. október 21-én Kanizsa várának török kézre kerülése tette használhatatlanná a Zala megyében létrehozott, gondosan tervezett várláncolatot, és egyben az addigi dél-dunántúli védelmi rendszer jelentős részét. Ekkor nem csak a végvidéki főkapitányság központja került az oszmánok birtokába, hanem a Kanizsapaták völgyében húzódó észak-déli irányú utak ellenőrzését is ők vették át. Így nyugaton az Eszék felől Kanizsán át Bécs irányába, keleten a Kanizsától Kaporonakon keresztül Szeptekig, valamint a Kanizsától Nagyvázsonyig menő kereskedő utak s az ezekhez kelet-nyugati irányból csatlakozó bekötők felügyeletét is.¹⁷ Mindezt az tette lehetővé, hogy az ostrom idején a környező kis várak legénysége Georg Paradeiser kanizsai főkapitány (1598-1600) parancsára a fővárba vonulva őrházát lángra lobbantotta. Leégett Fityeháza, Bajcsavár, Keresztúr, Újudvar, Rajk és Kielmansziget erőssége, de a tűz martalékává vált a Zala völgyének előterében álló Pölöske vára is.¹⁸

Az általános zűrzavarban a lakosság és a birtokosok egyaránt tartottak a töröktől s a Kanizsa felmentésére érkezett császári zsoldos hadtól. Mindkettő csak

¹⁴ *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595-1600. Szombathely, 1989, (*Tóth*: Regeszták) 224-225. p. (654.).

¹⁵ Uo. 227. p. (660.). Továbbá: *Pálffy Géza*: Pápa a hosszú török háborúban. In: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1594-1597. Pápa, 1997, 82-83. p.

¹⁶ *Bilkei – Turbuly*: Regeszták 119. p. (763.); *Tóth*: Regeszták 230-231. p. (675.).

¹⁷ *Glaser Lajos*: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 257-285. p.; *Holub József*: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. In: Századok, 1917. 46-60. p., *Bencze Géza*: Zala megye leírása a reformkorban. Zalaegerszeg, 1986. (Zalai Gyűjtemény 23.) (*Bencze* 1986.)

¹⁸ *Vándor* 1994. 335. p.

pusztítást okozhatott. Mercoeur herceg seregével északi irányba, Körmend környékére vonulva dúlta fel a vidéket. Kanizsán pedig az oszmánok kezdték meg késedelem nélkül a berendezkedést, a boszniai bég, Dervis pasa vezetésével.¹⁹ Valamivel későbből megtudhatjuk a vár fegyvereseinek hozzávetőleges létszámát is. „Canysan 17 Corbasi [csorbadzsi] maradot, ki alat szaz ember waygon, ky alat ket szaz, ky alat három szaz ky alat Chyak öthwen, lowast nem tuggya menytt hattanak de nem sokat mert kytzyn az hel.” – írta Eórsy Péter esztergomi vicekapitány Mátyás főhercegnek egy kémjelentés alapján.²⁰ Sajnos a kanizsai török sereg létszámának pontosabb meghatározása e korszakra nézve még a további kutatások feladata.

A megsemmisült védelmi rendszer helyébe sűrgetően szükséges volt létrehozni Zala és Vas megyék területén egy új várláncolatot. Ez a korábbira merőlegesen a Zala és a Rába folyók völgyében mélységében tagolva épült ki. Ennek a „Kanizsa ellen vetett végvárak” néven szereplő végvidéknek terveit 1600 novemberében kezdték el kidolgozni. Létrehozásakor különböző szempontokat kellett figyelembe venni. Egyrészt meg kellett akadályoznia a Zala folyó völgyébe történő oszmán behatolást és a Balaton északi partjának megközelítését, másrészt fel kellett tartóztatnia a Rába folyó hídfői (Sárvár és Körmend), valamint Stájerország északi és Alsó-Ausztria déli részei felé az esetleges előrenyomulást.

Miközben Bécsben az Udvari Haditanács, Grazban pedig a stájer rendek tárgyalásai folytak, a védekezés lehetőségeivel helyi szinten az elsők között Vas vármegye közgyűlése foglalkozott november 25-én. Ismét felvetették a Rába folyó vonalának őrhelyekkel történő biztosítását és őrséggel való ellátását.²¹ Elengedhetetlennek tartották az átkelőhelyek lezárását is. Ezért szükség szerint fák kivágásával, árkok és csatornák ásásával vagy a folyó medrének máshova terelésével és palánkok építésével Sárvártól Szentgotthárdig elrendelték a Rába partjának, valamint a Csernec-pataknak a megerősítését.²² Decemberben már vármegyei gyalogságot is rendeltek a Rába átkelőinek őrzésére, portánként egy jól felfegyverzett és puskával ellátott gyalogost.²³ Mindezeket az intézkedéseket az oszmán terjeszkedési igény tette szükségessé. 1601 januárjában ugyanis Damad

¹⁹ MOL P 1314. Missiles No. 53 731. A fent említett török méltóságviselő feltehetőleg Mosztari Dervis pasa, aki részt vett Eger várának meghódításában, 1600-ban boszniai beglerbég. A Kanizsán betöltött funkciójáról eddig nem került elő más adat. In: *Safvet Beg Bašagic: Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. Zagreb, 1931, 17. p.

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Staatenabteilungen Ausserdeutsche Staaten, Türkei, Karton 84. 1600. Okt-Dez. fol. 130-131.

²¹ ÖStA Kriegsarchiv (KA), Alte Feldakten 1594. W 524/4 fasc. 37.

²² *Tóth Regeszták* 243. p. (719.).

²³ *Tóth Regeszták* 251. p. (756.).

Ibrahim pasa nagyvezír (1599-1601) már az őrségi települések hódolását akarta elérni.²⁴

Ezzel szemben a török pusztításának jobban kitett Zala vármegye közössége nem a védelem megszervezéséről intézkedett, hanem Mátyás főherceghez küldött követei által az 1601. január 25-ére összehívott országgyűlésen Kanizsa felszabadítását szorgalmazta.²⁵ Törekvésük érthető, hiszen a váraitól megfosztott megye saját védelmére egyáltalán nem lehetett képes.

A helyzet nehézségét mutatja az 1601. évi országgyűlés 29. cikkelye is, mely felhívja a figyelmet a Kanizsáig nyúló, annak elvesztése után őrség nélkül maradt terület védelmére. A törvény szövege szerint „A Karok és a Rendek a legtanácsosabbnak ítélik, hogy ne csak mindig a Rába folyó átjáróját és gázlóit őrizzék, hanem a Kanizsához közelebb fekvő többi erősséget is, tudniillik Pölöskét, Egerszeget, Kapornakot, Zalavárt, Kemendet, Nemptit, Szécsiszigetet, Szent-Grótot, Szemenyét, Alsó-Lendvát is addig, amíg Kanizsát Isten jóvoltából visszavehetik, a szükséghez képest katonasággal és lőszerrel megerősítsék és kijavítsák, és azok közül kettőt vagy hármat fővég helyül kiválasszanak...”²⁶

Ez az országgyűlési határozat tette közzé először a magyar rendek részéről a Kanizsával szemben kialakítandó zalai végvidék szerkezetét és leendő várainak sorát. Megszületését azonban a magyar főurak hosszas tervező munkája előzte meg. A törvény szövege az ő munkálataik eredményét őrzi. A továbbiakban az általuk készített dokumentumokon keresztül vizsgálom a védekezés alternatíváit.

Az itt feldolgozásra kerülő, az Udvari Haditanácsnak benyújtott tervezeteket magyar nagybirtokosok, név szerint Zrínyi György (1549-1603), Nádasdy Ferenc (1555-1604) és Batthyány II. Ferenc (?-1625) készítették, és juttatták el 1600/1601 fordulóján Bécsbe. (Lásd 1. térkép.) Zrínyi és Nádasdy esetén csak a Kriegsarchivban őrzött változatot ismerem, míg Batthyány Ferencnek fennmaradt az előmunkálatokat is őrző szöveges, számadatokkal „fűszerezett” kimutatása. Esetében ezt teszem közzé és nem a Haditanácshoz eljuttatott csupán létszámokat tartalmazó kivonatot.

Az egyes tervezetek a védekezés különböző lehetséges módozatait mutatják be. Az azonban általánosan megfigyelhető, hogy a megbízott urak saját birtokközpontjuk szűkebb vagy tágabb értelemben vett régióját „dolgozták fel”, és annak védelmére tettek javaslatokat. Számszerű adatokat csak Batthyány terve-

²⁴ MOL P 1314. Missiles No. 20 699. A következő falvak hódolását követeli: Bajánháza, Bükalja, Dávidháza, Felsőrákos, Hodos, Ispánk, Kápolnásfalu, Kapornak, Kerca, Kotormánszeg, Nagyrákos, Őriszentpéter, Pankasz, Senyeháza, Szaknyér, Szata, Szomoróc, Szalafő.

²⁵ *Bilkei – Turbuly*: Regeszták 124. p. (787.).

²⁶ CIH. 1601/XXIX. tc. A törvény szövege megtalálható az ÖStA KA HKR Akten Registratur, 1601. März. No. 179. fol. 8. jelzet alatt is.

zete tartalmaz, de biztosan állíthatjuk, hogy a főurak egymással véleményt cseréltek a véderő kérdésében.

Zrínyi György, – aki Kanizsa környékét jól ismerte, mint korábbi dunántúli kerületi (1574-75, 1582-98) és kanizsai végvidéki főkapitány (1574-75, 1582-90) – csak a meglévő várakkal, őrhelyekkel variálva készült zsákot húzni a törökök által újonnan ellenőrzés alá vont területre, tehát a korábbi kanizsai védelmi rendszer őrhelyeire és az általuk védett utakra.

Munkájában két várkörzetet határozott meg, a Kanizsa patakon innenit – azaz a Bécs közelébe eső nyugati részt –, ahol a két jelentősebb erősség, Lenti és Lendva elővárai képeznének vonalat és látnának el ör-szerepet a „hódoltság peremén.” Ez a lánc kapcsolódna Pölöske, Egerszeg és a zalai átkelőt őrző Löwő váraihoz. A másik várkörzet a Kanizsa vízen túli várakat foglalja magában. Itt a Balaton felé, a Zalára támaszkodva négy erősséget jelölt meg. (Lásd 1. térkép.)

Tervezetének realizálódása azért nem lehetett indokolt, mivel a törökök nem építették újjá a korábbi magyar védelmi rendszert. A források szerint csupán Kiskomáromban és Babócsán hagytak őrseget.²⁷

„*Opinio magnifici domini Zrjni.* [1600 vége felé]

Zalawar [Zalavár]

Zenth Groth [Zalaszentgrót]

Beer [Zalabér]

Kapornok [Nagykapornak] *Ezek Kanisa wizen twl wannak.*

Egherzegh [Zalaegerszeg]

Peleske [Pölöske]

Tarnok [Zalatárnok]

Löwő [Zalalövő]

Kanyafeülde [Kányavár]

Nempty [Lenti]

Zechy Zighet [Szécsisziget]

Dobry [Dobri]

Zemenye [Muraszemenye]

Monyorosd [Magyarósd ?]

Alsolyndua [Lendva] *Ezek Kanysa wizen ynnnet wannak.*

Mynd ezekben, mynden megh newezet helnek my woltat meg gondolwan, zolgalo nepet zewksegh helheztetny.”²⁸

²⁷ HHStA Staatenabteilungen Ausserdeutsche Staaten, Türkei, Karton 84. 1600. Okt-Dez. fol. 130-131.

²⁸ ÖStA KA HKR Akten, Registratur, 1601. März. No. 179. fol. 15. Latin nyelvű változata: Uo. fol. 14. Zrínyi György és Nádasdy Ferenc tervezete eredetileg datálatlan. A javaslatok 1600 vége

Az 1598-tól a dunántúli főkapitány tisztét betöltő Nádasdy Ferenc szintén számadatok nélküli tervezetet juttatott el a Haditanácshoz. Javaslatában a védekezés módszereit azonban részletesen kifejtette. Elengedhetetlenül szükségesnek tartotta a végek központosítását a seregösszevonások megkönnyítése érdekében. Ez a gondolata összecseng az 1577. évi bécsi haditanácskozás koncepciójával. Ezért három várkörzetet nevezett meg: egy külsőt Lenti központtal; valamint két belsőt a Rábától északra fekvő vidék védelmére Sárvár és Körmend központtal. (Lásd 1. térkép.) Nádasdy a Rábán belüli terület biztosítását tartotta fontosabbnak, érthetőn Sárvár központú saját birtokainak régióját.

„*Opiniones magnifici domini Francisci Nadasdj et aliorum Nobilium.*
[1600 vége felé]

Hogj az Vegh hazakath es azokban ualo presidiomokath az ellenseghez közelben legien iol tartanj, azth mys iaualliuk, de hogj mint szelliel az Kanisa körniwl ualo uegh hazakban ugj szoriczak, hogj azok kiueöl ualamj Praesidiom egj helben auagj ketteöben ne legien, nekwnk az nem teczik, merth mikor az Theöreök ellensegh Kanisabul ualameli felre rablanj akarna mennj, az praesidiomokban leueö praesidiariusoknak köllene ellenek allanj, merth az szellel egj mastul meszj szaggatoth uegh hazakbul nehezen giwlekezhethnek olljankor az Theöreök ellen egiben, hogj Rablo szandekath az Theöreöknek az egiben giwlessel ell bonthatnak, es igj giakor rablasokat tenne az Theöreök, latuan az apro uegh hazakbul, hogj egiben nem giwlekezhethnek, semj praesidiomoth auagj egj czioportban ualo seregethis nem latuan, senkíteöl nem felne, szabadon mindenfele rabolna.

De hogj ez ne essek, ha esik, ellene allando harom praesidiomoth ellenek rendelnj es epettenj mjnd erőssgegel s mjnd neppel teczik, illien rendel:

Hogj az meli praesidiomnak Zentgotharton keöllene lennj, azt mindenesteöl Nemptire [Lenti] keöllene helheztetnj, es ugian abbol ott keörwleö enihanj uigiazó helekre, ugjminth Chieztreghre [Csesztreg], Leöueöre [Zalalövő]. Kania földében [Kányavár] es Zemenieben [Muraszemenye], az szeczj szigetieknekwllis [szécsiszigetiek nélkül is] köllene tartanj, es mind ezek az Nemptj Praesidiomhoz lenne halgatos.

Az Keörmendj Praesidiomoth, Egerszegre felet keöllene rendelnj, es igj, ha volna minemeö erősseghben ott megh maradniok.

felé készültek el. A rajtuk szereplő datálás tehát nem a keletkezés, hanem az Udvari Haditanács által történt regisztrálás idejét rögzíti. A forrásközlésben y=kétpontos y.

Az Saruari praesidiombulis Istuandon [Zalaistvádon], migh chinalhatna-nak valamj erössegeth, adegh Berbe [Zalabér], Zentgrottban, Chanban [Zalacsány], Zala Zentgeörgj Varaban [Szentgyörgyvár] keöllene rendelni, az Egeruarj, Kemendj, Kapornakj, Peölöskej, fizetet nep kiueöl.

Az teóbj az praesidiariusoknak, mind Keörmendinek, mind Saruarjnak ugian azon helekben köllene lennik, hogj az belseö feltis az Raban innet öriznek, mind rablotul, mind Chiata Theöreöktwll, merth ha az Raba tulso fell holdult lezen, kit nehez megh otalmazni attul, Kanisaj, Kiskomarj es Somogj Theöreök ellen, köuetkeznek, az raba innenczeö feltis el puztiltana az Theörök, ha nem örzenek az belseö praesidiomokbul, azonkiueöl az kwlseö felnekis az Veghbelieknek oltalomra ualo segetsegre, derek rablasok ellen haznossan erkezhethenek az belseö praesidiariusok, az Theöreökis inkab tartana az elötte ualo ellensegtöl, hogj nem az kit hatra hagihatth lesvetesekel.

Arrais haznal az belseö praesidiom, hogi az holdultath nem annjra szwkseges otalmaznj, ki anekwllis az Theöreök birtokaban vagion, minth az holdulatlant köl rablastúll puztulastúl es holdulastul megh otalmazni, merth ha az raban belöl iarhatna az Theöreök chiata, mind Sopronigh es Vyhelig [Bécsújhely] el uezne az föld.

Azis niluan uagion, hogi migh Kanisaban, Kiskomarban voltak az kerezten Praesidiariusok, megh akoris, az ellensegh Segesdböl mind az Rabaigh birta holdulas által az földeth, kiben egieb nem leheteth, mert az Raban belölis sok kwlöm kwlöm heleken által iwuen, falukra wtöttek, molnokra azonkepen, es mezeokrwllis sokakat le uagtak es el ragadoztanak, sött saruara ugian rea iwttak, az Raban valo uamhazat el egettek es az Raban belöl Pentekfalut, ki Saruar mellett uagion, el rablottak. Chiakanalis [Csákány] es Dorozlonall [Doroszló] louas Theörök által Rablott, Monarjnal [Püspökmolnári] es Zent Tamasnalis az louas Chiata Theörök által iwtt es Zent Tamast Molnarit el rablotta, melliek hiduegh [Rábahídvég] es Rum keözeöt vannak, azonkiueöl Sarvaron fölliwllis Teresten foluanalis [Terestyénfalva] es Pattjnal [Rábapaty] által iwttének es sokakath el hordattanak az Theöreökök, igi köll azert erröl mind gondolkodnj, s mind tanaczott adnj, hogj ne egi resze fölldwnknek, hanem mjnden resze Isten utan io oltalomban es gonduisselesben maradhasson. Ezekett, mind az által az kwlömbözeö Opiniok miatt nehez, kiualtkeppen azoknak, az kik az földnek allasat nem lattak, megh itelnik, hanem io uolna ö fölsegenek igen hamar per oculatam et per fides homines megh lattatnj, es abol mjndenek megh tetzenek.²⁹

²⁹ ÖStA KA HKR Akten, Registratur, 1601. März. No. 179. fol. 13. Latin nyelvű változata: Uo. fol. 12. A forrásközlésben ö=ó, y=kétpontos y. A dokumentum a Hadtörténelmi Intézet Levéltárában őrzött mikrofilmen hiányos. Ez úton szeretnék köszönetet mondani Pálffy Gézának, aki az eredeti után történő kiegészítést lehetővé tette.

A harmadik tervezetet Batthyány Ferenc készítette. A leendő végvonal szerkezetéről és funkciójáról ez árul el legtöbbet. Különös érdekessége, hogy egyaránt közöl létszámadatokat és magyarázatokat, ezért ezen dokumentum alapján pontosan megállapítható a tervezett védelmi rendszer ereje. Természetesen csak a királyi katonaság mértékét határozta meg az egyes várakban, de esetenként beleértendő a számokba a magánurak királyi zsoldon tartott szervitorai is.

Batthyány tervezete egyaránt számol a már meglévő várakkal, de a szükséges helyeken erősség építését is felveti. Javaslatára alapján egy mélységében tagolt védelmi övezet mutatkozik, amelynek első vonalában négy vár áll (Lenti, Szécsisziget, Pölöske, Kapornak), egyenként 150-200 fős legénységgel. Mögöttük a Zalára támaszkodva kisebb őrházak sora húzódik. E kettő együtt alkotja az első védelmi rendszert. A második vonalban a Rábára támaszkodva három nagy vár (Sárvár, Körmend, Szentgotthárd) 900 főnél magasabb legénységszámmal, valamint az északi folyásnál kis váracsák sora. Az egyes véghelyek szerepéről a későbbiekben még lesz szó.

Összegezve Batthyány Ferenc tervezetéről azt mondhatjuk, hogy Alsó-Ausztria és Stájerország kapujának, a Nyugat-Dunántúlnak védelmére nagy körültekintéssel kidolgozott koncepció. Részleteiben és gondolatmenetében jól hasznosítható volt a „Kanizsa ellen vetett várak” rendszerének kiépítésénél.

Batthyány II. Ferenc tervezete a Kanizsával szembeni végvárvonalról, 1600.³⁰

„Papa [Pápa], ebben louas gjalogh elegendendeö, kiben ez Vithan az Lakban maradot Louas es gjalog tartozik heljere mennj. Ezek melle nemet gjalogotis Varnj.

Chyobanzba [Csobánc] ez elöt ualo gjalogott, kjt Bolonduarba [Bolondvár] rendeltek uolt, melto benne hadnj.

Zegligetbe [Szigliget] azonkeppen, de louas egjkbe sem szokszeges.

Keztel [Keszthely], ebben louas 25, gjalogh 110 Vagjon, ezekből Zentgjorgj Varaban [Szentgyörgyvár] adhatni gjalogott 50 ,az huszón öt louasnak az tizen ötött fordichjak gjalogh fogadasra, es anniuat töb gjalogh lehet Keztelt.

³⁰ MOL P 1313. Memorabilia Rsz. 106. Nr. 237. A tervezet Batthyány Ferenc sajátkezű kézírata. Kivonatolt példányai jutottak el a Haditanácsához: ÖStA KA HKR Akten, Registratur, 1601. März. No. 77., német nyelvű változata: Uo. No. 179. fol. 16-19., A tervezet továbbélését mutatja: ÖStA KA HKR Akten, Exp. 1601. Juli. No. 149. A forrásközlésben ö=ó. Ez úton szeretnék köszönetet mondani Kelenik Józsefnek, aki a Kriegsarchivból származó források mikrofilmjeit rendelkezésemre bocsátotta.

Swmeg [Sümeg] es Egerszegh [Zalaegerszeg] az Bezprimi pöspöke. Swmegnek Mierthogj Hegyen ualo erős haz, az Jöuedelemöl maga gondgjat viselhetj. Egerszegre, miuel hogj io helen vagyon, adgjon ö fölsege 30 gyalogot, tiz louast.

Szalauarban [Zalavár] 30 Nemet, 20 Magyar gjalog.

Kapornakban [Nagykapornak] 50 Magyar louas, 30 Nemet gjalog, 50 Magyar gjalog.

Chyán [Zalacsány], 10 gjalog Strasaertt.

Zentgrott [Zalaszentgrót], 20 Nemet gjalogh az patantjusal eggjött, 25 Magyar louas, 50 gjalog.

Beer [Zalabér], 10 gjalogh Strasaertt.

Egeruar [Egervár], 20 Nemet gjalogh az patantuissal eggjött, 25 Magyar louas, 50 gjalogh.

Kemend [Kemendollár], 20 Nemet az patantjussal eggjött, 30 Magyar gjalogh, 10 Louas.

Pölöske ,ha hele es elese lehet az louasnak, louas Magyar 50, Nemet gjalog 40, Magyar gjalog 60.

Löuö [Zalalövö], 20 gjalog, 6 louas.

Chyesztreggh [Csesztreg]. Itt az Zentegjhazatt megh kel keretenj es legh keuesbett 50 gjaogott, 25 louast benne tartanj.

Nemptibe [Lenti] 50 Nemet gjalogh, 100 Magyar gjalogh, 50 louas.

Zeczi Zigetebe [Szécsisziget] 50 Nemet gjalogh, 100 Magyar gjalogh, 50 louas.

Linduan [Alsólendva] 25 louas Magyar, gjalog 50 , 20 Nemet gjalogh patantjussal eggjött.

Draua-Mura közre ö felsegenek kjualtkeppen ualo gondgja legjen, Ferdinand Herczeghnek mind az Löuötöl fogua ualo Véghazakal egjetemben Linduaigh, ha Stiriát megh akarja oltalmaznj.

Az Raban belöl öt helre 120 gjalogh Saruar es Kapu közöt.

Sáruár Nemet gjalogh 300, Magyar gjalog 500, Nemet Archibuser louas 200, Magyar louas 300.

Ezekből kel ököruarrais [Ikervár] elegendö Louast es gjalogott rendelnj. Sitkereis [Sitkére is].

Rum, louas 25, gjalogh 50.

Hiduegh [Rábahídvég] louas 25, gjalogh 50.

Hollos [Egyházashollós] az hidnal 20 gjalogh, holot valamj erőssetis kel czjnalnj.

Sechjödön [Rábaszecsöd], 30 gjalogh; az erőssegh czinalasais szökszeges.

Körmend, Nemett Gjalog 300, Magyar gjalog 500, Nemet louas 200, Magyar louas 300.

Chjakanj [Csákány], *louas* 100, *gjalogh* 100, *Zentpeteris inned kel rendelnj.*
Chyeretnek [Csörötnek], *louas* 25, 50 *gjalogh*; *hogj az Gorekbanis kj oszt-*
hassanak benne.

Zentgothartt [Szentgotthárd], 200 *Nemet gjalogh*, *Magjar gjalog* 200,
Archjbuser 100, *Magjar louas* 200.

Feyeruar [Székesfehérvár] *es az kemenjes allja felöl.*

Vatt [Vat], 20 *gjalog.*

Vag [Vág], 10 *gjalogh.*

Sebes [Rábasebes], 10 *gjalog*; *ot Goret czjnalnj.*

Keszö [Várkesző], 20 *gjalogh*, *de pöspök Uramis tarchjon.*

Moriczhida [Mórichida], 25 *gjalogh.*

Bodonheli [Bodonhely], 25 *gjalogh.*

Ezen kjuölis, ha ö fölsege töb gjalogot, louast akar kj telelteneis helt talalnj
nekj.

Summa

Nemet gjalogh 1070 [1080]

Nemet louas 500 [500]

Magjar gjalog 1910 [2460]

Magjar louas 1250 [1301]

In toto 4730 [5291]

Papa, Vesprim, Palota, Tata, Geztes, Tihanj, Vason, Chobancz, Zegligett,
Keztel, Györhöz halgatnak.

Swmegh, Zentgjörgjuara, Szalauar, Zentgrott, Chan, Beer, Kemend, Egeruár,
Kapornok, Pölöske, Egerzegh, az raban belöl az öt helen Kapu Saruar közöt, az
kjk leznek, Sitke, Wköruar, Rum, Vatt, Vág, Sebes, Kezö, Moriczhida, Bodonhel
Saruarhoz halgatnak.

Zeczi Ziget, Nemtj, Lindua, Chjeztreggh, Löuö, Sechjöd, Chjakan, Zentpeter,
Hollos, Hiduég Kömendhöz halgassanak.

Chyeretnek, ahoz ualo apro gorek Zentgotharthoz halgassanak.”

Ha végignézzük egyenként a Kanizsa elestét követően létrehozott várkörzete-
ket, pontosan meghatározhatjuk azok feladatát. A Körmendhez tartozó várak a
Trieszttől Sopronon át Bécsbe vezető útvonal mentén feküdtek. Közvetlenül az út
mentén helyezkedett el Lendva, Lövő és Körmend erőssége. A Lentin áthaladó
kereskedőút mellett, ami Kanizsa felől futott a Trieszt-Bécs útvonalba, Szécsi-
sziget, Lenti és kissé távolabb Csesztreg várai. A várkörzethez még a Rába part-
ján Körmend közelében lévő apróbb váracskák tartoztak, mint Szecsöd és Hollós,
összesen 50 gyaloggal, valamint Csákány és Hídvég a Rába átkelőinél, a grazi út
mentén.

A Kanizsai védelmi rendszer működése idején ennek a területnek királyi katonasággal való őrzése nem volt indokolt, így az 1582. évi végvárjegyzékben ezek közül a helyek közül csak Lövő szerepelt.³¹ A kis vár ekkor a Zala átkelőjét védte minimális, 10 fős királyi katonasággal. Aprócska palánk lehetett. 1596. évi osztálylevele szerint két bástya őrizte kapuját, és egy szeglettornya is volt a kastélynak.³² A vár helye a legújabb kutatások szerint a Zala folyó bal partján az átkelő közelében volt. Ezért szerepe Kanizsa eleste után növekedett. Még 1786-ban is azt írták róla, hogy itt található a Zalán az első vámos híd – a Perneszyek 72 öl hosszú fahídja – melyen a Sopron-Bécs felé menők járnak át.³³

Nagyobb és erősebb hely volt a Bánffy család fészke, Alsólendva vára. Egy reformkori forrás így emlékezik vissza rá: „Hegyen vagyon Vár, két emeletre keő fallal körü kerétve, melyet még Bánfyak építettek, – belőlle nyugotnak Rege-deig, – délnek pedig nem különbben Stájfer Országi Hegyeket meg lehet látni...”³⁴ Fontos szerepet kapott helyénél és helyzeténél fogva a kanizsai török mozgások szemmel tartásában.

A Trieszt-Bécs útvonal mellett fekszik a várkörzet központja, Körmend is. A Németújvárt Sárvárral összekötő országút, valamint a Budáról Fehérváron, Veszprémen és Vasváron át haladó Körmend közvetlen közelében, a Rábától délre kanyarodott rá a soproni vagy muraközi útra.³⁵ Így a kereskedelmi gócpontban épült város erősségének fontos szerep jutott mind a mögöttes területek, mind a biztonságos kereskedelem védelme szempontjából.

A város a Rába partján épült. A folyó itt nem volt hajózható, és mint vízi út nem bírt jelentőséggel, de annál fontosabb volt a védelem szempontjából. Körmend vízivár volt, ha 1601-ben a Rába még nem is volt köré eresztve. Az erdőt mocsaras terület vette körül.³⁶ A mellette futó folyót a tavasz beálltával áprilisban, de legkésőbb májusban minden évben megyei kivetés szerint kivágott fákkal eltorlaszolták.³⁷ Ily módon védték a Rábán belüli gazdag területeket. Ebbe a védelmi koncepcióba illett bele Hollós, Szecsőd, Hídvég és Csákány váraeskája is a folyó mentén. Ezek közül Hollós és Szecsőd újonnan építendő őrhelyek voltak, amelyek 1601-ben el is készültek. Feladatuk a Rába északi szakaszán lévő átkelő védelme volt.

³¹ Pálffy 1995a. 136-137. p.

³² MOL P 707. Fasc. 217. et A. No. 56. Perneszy család iratai (ir.).

³³ Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Budapest, 1942, 5. p. (Pais 1942.)

³⁴ Bencze 1986. 103. p.

³⁵ Tóth István György: Jobbágyok, hajdúk deákok /A körmendi uradalom társadalma a 17. században/ Budapest, 1992, 11. p.

³⁶ Iványi Béla: Képek Körmend múltjából. Körmend, 1943, 30. p.

³⁷ Tóth: Regeszták II. 14. p. (780.)

Batthyány tervezetében még a körmendi várkörzetben szerepel Szécsisziget, Csesztreg és Lenti vára. Mindhárom a Kerka mellett fekszik. Erről a folyóról még a reformkorban is azt mondták, hogy „tekervényes, iszapos, és dült fákkal telyes lévén...majd minden nagyobb eső után a kerüllye fekvő vidékre ki csapna...a leg szebb réteket, legelőket és erdőket ezen gyakori ki csapongásával elposványosítván, terméketlen, és haszonvehetetlenre változtatja.”³⁸ Ez a vizegyűjtő terület nyújtott biztonságot a fentebbi kis váraknak.

Ezek közül Szécsisziget, mint neve és a korabeli térképek egyaránt elárulják, a Kerka egyik szigetén épült mocsárvár lévén, feladata a folyó alsó folyásának őrzése volt. Lenti elővárának szerepét látta el.

Csesztreg a templom megerősítésével alakították új várrá, tehát mint erődtemplomot lehet számon tartani.

Nádasdy Ferenc tervezetében ez a terület mint önálló várkörzet szerepelt Lenti központtal. A fővár Lenti erődje a Kerka és a Sárberki-patak összefolyása által határolt szigeten épült. Az ingoványos, vízgyűrével körülfogott mocsárvár csak délnyugat felől volt megközelíthető. A védelmére szolgáló két vízfolyást a torkolatnál vízimalommal felduzzasztották, így biztosítva a vizet az árokrendszerbe.

Lenti erőssége – mivel körülbelül 50 kilométerre volt a török állomáshelyétől – jó lehetőséget kínált arra, hogy helyőrsége az ellenséget szemmel tartsa, portyáit akadályozza vagy területére csapjon. A váratlan támadás ellen előterét a mintegy 10 kilométerre előtte álló Kányavár és Szécsisziget biztosította. Jó stratégiai helyzetét továbbá az is bizonyítja, hogy a Muraközt, Egerszeget és Körmentet egyaránt kiválóan meg lehetett Lentiből közelíteni. Stájerország szempontjából is fontos hely volt, így érthető, hogy Nádasdy fővárnak javasolta.

Tervezete a középkori eredetű Lentin és az erődtemplom Csesztregen kívül, Kányavár és Szemenye várait is szerepelteti. Ezek közül Szemenye már 1576-ban királyi katonasággal ellátott hely volt, de a későbbi jegyzékekben nincs nyoma.³⁹ A vár a Mura folyó bal partján feküdt, Letenyétől északnyugatra és a Stájerországba vivő utat őrizte. Korábban Kanizsa ellátása szempontjából volt jelentős szerepe.

Kányavár az Alsó-Válicka mentén épült, a patak mocsarainak védelmében. A téglából készült erősséget már 1523-ban várként említik. Szécsiszigettel együtt Lenti előtt látta el egy előretolt őrház szerepét.

A Lenti körüli várak jelentőségét az adja, hogy később majd ezek az erősségek kapcsolódnak a Zrínyiek Csáktornya és Légrád közötti végvárrendszeréhez.

³⁸ *Bencze* 1986. 47. p.

³⁹ *Pálffy* 1995a. 136-137. p.

Létrehozásuknak oka tehát az, hogy a muraközi Zrínyi birtokok és a magyar végvidék között épp a Kerka menti útvonal biztosított összeköttetést.

Összefoglalva az eddigieket, a Körmenthez illetve Lentihez „hallgató” várkörzetről megállapíthatjuk, hogy egy korábban nem végvidékként működő erőrendszer átfőrdésével jött létre. Korábban csak Lövé és Szemenye szerepeltek mint véghelyek s három erősségét 1601-ben kellett elkészíteni. Ezek Hollós, Szecsőd és Csesztreg várai. Középkori eredetű volt Körment, Alsólendva, Lenti és Szécsisziget. Ezek, valamint Hídvég és Csákány 1601-ben kaptak királyi őrséget. A várak főként a Bécs és Stájerország felé vezető utak vagy vízi átkelőhelyek mellett épültek, ezzel a török mozgásának gátat szabva.

A másik, Sárvár központú várkörzetről más volt a helyzet. Ennek Zala folyó mentén fekvő várai szinte kivétel nélkül tagjai voltak már a Kanizsai végvidéknek is. Így Pölöske, Kapornak és Zalavár már az 1576. évi végvárlajstromban is szerepelt, míg Kemend, Bér, Szentgrót és Csány az 1582. évi jegyzékben fordult elő először. 1600-ban tűnik fel új elemként Egerszeg, Egervár, Szentgyörgyvár és Sümeg, de ezek is mind korábbi eredetű földesúri várak voltak. A Sárvár környéki apró végek közül is csak a Sebesen készített góré volt új keletű, valamint a csak Nádasdynál szereplő Zala-völgyi Istvánd.

A sárvári várkörzet három részre tagolható. Sárvár és a Rába-völgy apró várai védelmi rendszerükben a Körment körüli végek meghosszabbításai. Ezek a Rábára, mint természetes védővonallra épültek, de feladatuk nem elsősorban dél felől, hanem Fehérvár és a Kemenesalja irányából érkező támadások kivédése volt.

A Zala völgyében két terület különíthető el. A folyó nyugat-keleti folyása és az észak-déli. Az előbbin elhelyezkedő Szentgrót, Bér, Kemend, Egerszeg és Pölöske feladatául egy 1644-ben kelt hírlövési szabályzat a folyó északi partján húzódó, Körmenten át Bécsbe tartó út védelmét jelölte meg.⁴⁰ Ez 1601-ben is ugyanígy igaz volt, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezek a várak – a fent már említett Zala-völgyi Lövéhöz hasonlóan – mind a folyó átkelőhelyeit védték, s a Zalára mint természetes védővonallra támaszkodtak. Ha sorra vesszük őket, egy mélységében tagolt védelmi rendszert találunk, amelynek feladata a Kanizsa irányából jövő támadások jelzése és elhárítása volt.

Lövé után az első királyi zsoldosokkal ellátott hely a veszprémi püspök birtokában lévő Egerszeg volt. A köztes területet a Zala mocsarai és sűrű erdei védték, valamint a part menti falvakban sorakozó földesúri udvarházak. Batthyány oda „miuel hogj io helen vagjon” ajánlott legénységet. Elhelyezkedése valóban alkalmassá tette a védelmi szerep betöltésére. A várat északról a Zala folyónak

⁴⁰ A forrást használta: *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat a Zala Megyei Levéltárban. 48. p., Újabban: *Varga* 1995. 141. p.

egészen a várfalig terjedő nádas árterülete határolta. Nyugatról a vizslaréti-patak mocsarai öveztek, keletről pedig a Válicka több száz holdas lápvidéke.

1587. évi várleltára szerint erőssége négy bástyás volt. 1592-ben ura, a veszprémi püspök, már királyi katonaságért folyamodott az uralkodóhoz, de a következő évben kénytelen volt ezt a kérését újból megismételni.⁴¹ Mindezek ellenére Kanizsa elvesztéséig nem kapott királyi zsoldosokat.

Egerszeg alatt kiszélesedik a Zala medre. A Válicka beleömlésénél terjengett a Mándi Berek.⁴² A következő híd Alibánfánál vezetett át a folyón. Királyi katonasága nem volt, mert az utat már alatta őrizte a jó stratégiai helyen fekvő pölöskei mocsárvár.

Pölöske erőssége középkori eredetű volt. 1569. évi ábrázolása szerint a négyzet alaprajzú vár a Szévíz egy szigetén állt. Kerek ágyúrondekkal és külső palánkkal volt ellátva.⁴³ 1576-ban már voltak királyi gyalogosai, de 1600-ban Paradeiser parancsára őrsége felgyújtotta. Hamar helyreállították és a Kanizsa elleni végházak előretolt bástyája lett.⁴⁴ Természetes védelméül a mocsár szolgált, amelyről a XVIII. század vége felé is még azt írták, hogy mélysége ismeretlen, sohasem szárad ki s fagy be, s csak végszükség esetén ajánlatos átmenni rajta.⁴⁵

Az oszmánoknak is szemet szúrt a hadászati útvonalakba eső jól védhető erősség, mert az általam vizsgált időszakon belül is megostromolták. A támadás valószínűleg 1601 májusának elején érthette a pölöskeieket, mert Wathay Ferenc levelében május 12-én már Kerecsényi György pölöskei kapitány haláláról számolt be Nádasdynak.⁴⁶ Egy későbbi levélből pedig megtudhatjuk a részleteket is. Ebben Nádasdy így panaszkodott Murád budai vezér pasának: „es az mynemo twzer laptakath be löweodeoztek nylation abban Ideis hoztak, kitt Isten Zembe ywtatwan Nagyságtokkall, megis mwttatok Nagyságtoknak.”⁴⁷ Az ostrom azonban eredménytelen maradt.

A Szévíz és a Foglár közti járhatatlan völgyet Kapornak őrizte, a Zala hídját pedig Kemend őrsége.

A kapornaki bencés apátságot a XV. században erősítették meg a törökök ellen. Ekkor Zala katonai központja volt. 1569-ben készült urbáriumában említést

⁴¹ *Bilkei – Turbuly*: Regeszták 48. p. (230.), 55. p. (290.)

⁴² *Pais* 1942. 7. p.

⁴³ *Kiss Gábor*: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest, 1984, 567. p. (*Kiss* 1984.)

⁴⁴ *Vándor* 1994. 343. p.

⁴⁵ *Militärische Beschreibung von Hungarn 1782-85*. Hadtörténelmi Intézet Térképtár.

⁴⁶ HStA Staatenabteilungen Ausserdeutsche Staaten, Türkei, Karton 85. 1601. May. fol. 63.

⁴⁷ HStA Staatenabteilungen Ausserdeutsche Staaten, Türkei, Karton 85. 1601. Jun. fol. 167.

tettek kastélyáról, amelyben lőportorony és templom is állt.⁴⁸ Falait öt bástya tagolta, ebből öt ó-olasz típusú volt. A kanizsai védelmi rendszerben is fontos szerepet töltött be, annak felbomlása után pedig – mint a törökök vonulási útvo-
nalába eső vár – jelentős elővéddé vált.

A kolostor természetes védelmét szintén a mocsarak képezték. Kapornak előtt egy kisebb gerinc metszi át a völgyet, ami a mai napig vízválasztóként funkcionál. Az innét lefolyó vizek Kapornak előtt új mocsarat képeztek. Itt az elláposodásban jelentős szerepe lehetett a vizet visszatartó és szétterítő kapornaki, és a feljebb fekvő gyűrűsi malom gátjának is.⁴⁹

Kapornakkal ellentétben Kemend középkori vára magaslaton állt. A Zala folyó völgye felett uralkodó egyik dombon épült kőből. Védelmét a környék áthatolhatatlan erdei és mocsarai jelentették. Fontos megfigyelő és hírtovábbító szerep jutott neki.

Istvánd és Szeptek között már korszakunkban is volt átkelő a Zalán. A későbbi források 180 öles hídtöltésről írnak.⁵⁰ Nádasdy Ferenc javaslata az istvándi megfigyelőhely építését illetően érthető, hiszen a hajdani Kanizsa-patak északi ága, a Foglár épp a település mellett ömlik a Zalába. A partján futó, Kanizsa irányából érkező út pedig itt kapcsolódik a Körmenten át Bécsbe tartó úthoz.

Zalabérnél a Zalán „...még az ell mult háborusághos törökös üdökben is, mindenkoron vámot szedtek az ollyatinoktul, az kik az hidon által jártak.”⁵¹ Erősségének keletkezési ideje azonban bizonytalan. Talán a zalabéri Horváth család várszerűen megerősített kastélya lehetett. Katonai jelentőségre az emelte, hogy a Zala és a Foglár közötti dombvidéket észak-déli irányban metsző völgyet uralta, ahol a törökök a jól szemmel tartott főútvonalakat kikerülve a béri hídhöz juthattak s onnét tovább a Zalán túli vidékekre, a Farkaserdejére.⁵² Ez azonban azt feltételezi, hogy magaslaton állt őrhelye, ahogyan azt a reformkorban le is írták róla. „A Török hadak alatt nevezetes Erőssége és Várja volt – A Természettül a katonai vigyázó állásokra igen alkalmas; az 1809-ik Frantzia háboruban is egyik Dombja vigyázó helyül szolgált...”⁵³ Ennek azonban ellentmond 1569-ből ismeretes alaprajza, mely szerint a vár a Zala folyó szigetén helyezkedett el, négyzet alakú volt, belsejében két toronnyal.⁵⁴ Egyelőre nem bizonyítható, hogy két különböző erődítményről van-e itt szó, vagy csupán rajzoló tévedésről. Annyi min-

⁴⁸ H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Budapest, 1970, 220. p.

⁴⁹ Kelenik 1995. 168. p.

⁵⁰ Pais 1942. 10. p.

⁵¹ Uo. 12. p.

⁵² Vándor László: Bér vára. Zalai Hírlap, 1991. nov. 16. 8. p.

⁵³ Bencze 1986. 56. p.

⁵⁴ Vándor: Zalai Hírlap 1991. nov. 16. 8. p.

denesetre bizonyos, hogy a Zala nagy kanyarjában állt a vár, ahol átkelő volt a folyón. Elsődleges feladata tehát ennek őrzése lehetett.

A partszakasz utolsó vára a Zala bal oldalán, a Sárvíz nevű mellékfolyó völgyét uraló Egervár. Erőssége egy Árpád-kori vár helyére épült a XV. században, amit 1539-41 között Nádasdy Tamás irányításával átépítettek. Szabálytalan alaprajzú, négy saroktornyos várat alakítottak ki, melynek védművei az ó-olasz bástyákra emlékeztető formájúak. Az ingoványos talajon, mint minden mocsárvár esetén, cölöpalapokra emelték a falakat. A déli oldalon mintegy 3 méter széles cölöpfal előművet is létesítettek, kb. 16 méterrel a várfal előtt. 1577-ben már készen volt a vár emelete is.⁵⁵ Jelentősebb módosítás nélkül állt a török háborúk idején. Feladata az Egerszeg mögötti területek védelme volt, ha egy kisebb portyázó csapatnak sikerülne átjutni a folyón.

A Zala északi folyásán az első vár a jelentős erőt képviselő Szentgrót. A török időkben egy német forrás erős praesidiumnak nevezte, ami a Zala folyó közepén állt.⁵⁶ 1526-ban megpróbálták elfoglalni a törökök, de védői az ostromot sikeresen visszaverték.⁵⁷ Attól kezdve szinte állandó portyáknak volt kitéve a vár. Jó fekvése miatt elfoglalni mégsem tudták.

Természetföldrajzi adottságairól az 1776-ban száz év körüli Laki Farkas fiatal korára visszaemlékezve tesz tanúságot. Elmondta, hogy a vár és a város körül „ollan linkó volt, hogy az marha is alig láobta meg.” A várba csak hídon lehetett bejutni, s csak egy kapuja volt.⁵⁸ Később Pesty Frigyes is posványos és ingoványos körlete miatt nevezte Szentgrótot tekintélyes védpontnak. Forrásul idézi a vár 1644. évi rendtartásának 16. articulusát, melyben szigorúan megparancsolták, hogy a településen minden ember háza elé árkot ásson, és reá bürüt építsen. Az árkot pedig büntetés terhe mellett gondosan tartsa tisztán. Ebből, s az utcákon még az ő korában is látható erős cölöpmaradványokból következtetett arra, hogy a vár ingoványos és vizenyős területén nagyszerű hidak állhattak.⁵⁹

A folyószakasz észak-déli vonalán Batthyány tervezete szerint az őrség létszáma csekély volt. Itt a Zala teljesen áthághatatlan akadályt jelentett, a mocsarak birodalma volt. A Szentgrótot követő első vár, Csány szerepe talán kevésbé a védelem, mint a hírek továbbítása lehetett. Erre utal legénységének kis létszáma is (10 fő). Időben jelzett török portya esetén a környező várak összevont seregeinek feladata volt a terület védelme.⁶⁰

⁵⁵ *Marosi Endre*: A XVI. századi váraink 1521-1606. Budapest-Miskolc, 1991, 12. p.

⁵⁶ *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat a Zala Megyei Levéltárban. 10. p.

⁵⁷ Uo. 3. p.

⁵⁸ Uo. 10. p.

⁵⁹ *Pesti Frigyes*: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok, 1867. 71. p.

⁶⁰ Vö. *Varga* 1995. 141. p.

Az első átkelési lehetőség a folyószakaszon a szentgyörgyvári hajócsapás volt. Ezt Szentgyörgyvár, más néven Békavár erőssége őrizte, aminek megerősítéséről 1567-ben már országgyűlés gondoskodott.⁶¹ Egy szigeten álló mocsárvár volt. 1601-ben Batthyány a keszthelyi legénység egy részének oda telepítését javasolta.

A folyószakasz utolsó erőssége Zalavár. Környéke a lecsapoló munkálatok megkezdése előtt a Balatontól Kehidáig folyamatos mocsárvíz volt, 8000 holdnyi tér benőve náddal, sással, köris- és égerfákkal. A belőle itt-ott kimagasló szigetek és völgyek partján csak egy keskeny termékeny sáv szolgált legelőül.⁶² A Báránznál kettészakadt Zala egy ilyen szigetére épült Zalavár vára is. Látható romjait a reformkorban leírták. „...a Zala Berkében az úgy nevezett Pethő Sziget (Vársziget), hol egy régi várnak maradványai máig is láthatók és ettől nem messze ugrik ki a föld alul a Zala vize, mely már Esztergálnál; Báránznál Föld színén való folyását elvesztetvén, a Föld alá eltűnt.”⁶³ A középkorban megerősített bencés kolostort a XVI-XVII. században alakították várrá. 1568. évi várleltára már egy belső és egy külső kaput és három bástyát említ. Ilyen alaprajzot készített róla 1569-ben a Bécsből kiküldött Giulio Turco olasz hadmérnök is.⁶⁴

A zalavári várhoz tartozott egy körülbelül 20x10 méteres négyszög alakú körülsáncolt erődöcske is, Várika szigetén. Helyét a zalavári apátság által 1825-ben készített leírás a következőképpen jellemezte: „A Szalavári határnak azon napkeleti részében, a hol máji napigis a Balaton berkes posványa egy régi várnak szembetűnő nyomdoki látszanak, s amelyet a Szalaváriak a ma Szala bozotjában fekvő szigeten épült, másik vártól való megkülönböztetés okáért most is Várikának neveznek...” állt a vár.⁶⁵

Ezeknek a váraknak a feladata a balatonhídvégi kompátkelő őrzése volt, amely összeköttetést biztosított a török kézen lévő Kiskomár felé.

Összegezve erről a várkörzetről azt mondhatjuk, hogy az első lépcsőben lévő várainak nagy része a Zala folyó védelmi lehetőségeire építve, annak átkelőit őrizte, ezzel biztosítva a háta mögött fekvő második vonalat, a Rábára épülő várláncot. Ezek együttes feladata pedig a mögöttes területek s a bécsi és grazi út védelme volt.

A védelmi rendszer felvázolása után fel kell tenni az utolsó kérdést. Mennyiben egyeznek meg a kezdeti tervek a későbbi, már működő várhálózattal? Erre

⁶¹ Kiss 1984. 569-570. p.

⁶² Füssy 1902. 317. p.

⁶³ Bencze 1986. 92. p.

⁶⁴ Iványi Béla: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. Zalaegerszeg, 1960, 163. p.

⁶⁵ A Kis-balaton területének régészeti lelőhelyei. Terepbejárási jegyzőkönyvek 1980. jún. 23. Göcseji Múzeum, Adattár 714-780. p.

módot nyújt a körmendi és sárvári végek váraiban szolgáló magyar katonaság zsoldadatairól készült kimutatás.⁶⁶ Ez azért különösen érdekes, mert nemcsak a zsoldszükségletek miatt egyébként is elengedhetetlen pontos létszámadatokat adja meg váranként, hanem a korábbi, csak a tervben szereplő fegyveresek adatait is. Tehát itt látható először a Haditanács által elfogadott terv és a végvárakban realizálódott sereg létszáma. A kimutatás hiányossága azonban, hogy csak a magyar lovas és gyalogos katonák adatait közli, a tervekben szereplő németekről nem szól.

1601-ben végül 1500 gyalogost és 966 lovast írt elő a Haditanács a Kanizsával szembeni végekbe. Ez az adat a Batthyány által javasolt létszámnak 65,5 %-a. A tényleges katonaság viszont 1649 gyalogosból és 985 lovasból állt. Ekkor a végvidék két várkörzetéhez 10-10 erősség tartozott a következő sereglétszámmal:

1. táblázat
A körmendi és sárvári végek váraiban szolgáló katonaság zsoldadatai 1601-ben⁶⁷

Végvár	Korábban előírt			Tényleges		
	lovas	gyalogos	összesen	lovas	gyalogos	összesen
Körmend	300	300	600	281	400	681
Csákány és Szentpéter	100	100	200	100	100	200
Hídvég	25	50	75	25	50	75
Szecsőd és Hollós	-	50	50	-	50	50
Magyarósd	-	20	20	-	20	20
Csörötnek	-	-	0	25	50	75
Lövő	6	20	26	6	20	26
Szécsisziget	50	100	150	50	100	150
<i>Körmendhez tartozók összesen</i>	<i>481</i>	<i>640</i>	<i>1121</i>	<i>487</i>	<i>790</i>	<i>1277</i>

⁶⁶ ÖStA KA HKR Akten Exp. 1601. Aug. No. 92.

⁶⁷ ÖStA KA HKR Akten Exp. 1601. Aug. No. 92. Pálffy Géza szíves közlése.

Végvár	Korábban előírt			Tényleges		
	lovas	gyalogos	összesen	lovas	gyalogos	összesen
Sárvár	300	500	800	297	499	796
Rum	25	50	75	25	50	75
Bodonhely és Mórchida	-	50	50	-	50	50
Pölöske	50	60	110	39	60	99
Egerszeg	10	30	40	10	30	40
Egervár	25	50	75	25	50	75
Szentgrót	25	50	75	25	50	75
Kapornak	50	50	100	50	50	100
Zalavár	-	20	20	-	20	20
<i>Sárvárhoz tartozók összesen</i>	<i>485</i>	<i>860</i>	<i>1345</i>	<i>471</i>	<i>859</i>	<i>1330</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>966</i>	<i>1500</i>	<i>2466</i>	<i>958</i>	<i>1649</i>	<i>2607</i>

A lajstromban szereplő hús végvár kis módosítással a Batthyány-tervben szereplő adatokat mutatja. Így biztosan kijelenthetjük, hogy a Haditanács által elfogadott koncepció alapját Batthyány Ferenc tervezete képezte. Az általa javasolt, több mint harminc várból azonban csak hús „felszerelése” történt meg 1601 augusztusáig. (Vö. 2. térkép.) Az újonnan építendők közül csak Hollós és Sze-csöd szerepel a kimutatásban. Nem került királyi katonaság Csányba, Bérbe, Vátra, Vágba, Sebesre és Keszőre, tehát a legapróbb helyekre. Nem szól Lentiről, Lendváról és Csesztregről, azaz a déli várkörzetről, valamint Kemendről és Szentgotthárdról. Egyetlen olyan vár van, amely csak Zrínyi György tervezetében szerepelt, Ma-gyarósd. Körmend esetében pedig a gyalogság létszámát csökkentették 500-ról 300 főre.

Az 1601-ben összeírt létszám azonban a Haditanács által elfogadottnak 106 %-a volt.

Ha ezt az előírt és a tényleges sereget összevetjük, láthatjuk, hogy a gyalogok többen voltak az előírtnál. Oka a körmendi 100 fős többlet, valamint az 50 fős csörötneki legénység. Az első esetben kézenfekvő magyarázatnak tűnik Batthyány eredeti tervére gondolva az ő mesterkedését látni a dolog mögött. Ő, mint a körmendi királyi őrség kapitánya feltehetőleg könnyen elérhette a változtatást. Csörötnek esetében a magyarázat nehezebb. Batthyány eredeti listáján szerepelt, mégpedig 25 lovassal és 50 gyaloggal, de a végleges döntésnél nem írtak elő

várába királyi katonaságot. Később úgy látszik, ez a környék védelme szempontjából mégis szükségessé vált. Oka talán a Felső-Zala-völgy gyengébb védelmi erejében keresendő.

A lovasság létszáma az előírtnál kevesebb volt 1601 augusztusában. Magyarázata a Pölöskenél szereplő 11 fős hiány, amelynek oka a fent nevezett csatában kereshető.

A lovasság és gyalogság létszámának egymáshoz viszonyított aránya ellentétes eredményt mutat a régi szakirodalomban szereplő nézethez képest. Aszerint ugyanis ahhoz, hogy a törökség portyáit, beüteseit megfékezzék s a velük való harc eredményes legyen, szükséges volt, hogy a lovas vitézeket magasabb számban tartsák. Ezzel szemben a kimutatásban szereplő adatokat összevetve ellentétes eredményt kapunk. 1601-ben az összes katonának 36 %-a volt lovas. A terület későbbi mutatóinak vizsgálata, de a szemben fekvő Kanizsa török katonaságának arányszámai is megközelítőleg ugyanezt az eredményt adják.⁶⁸ Gondolhatnánk első megközelítésben arra a ma uralkodó nézetre, miszerint a tizenötéves háború idején Magyarország is a hadügyi forradalom által érintett területek közé került, s ennek egyik fontos ismérve a gyalogos katonaság létszámának emelkedése.⁶⁹ A korabeli hadviselés változása valóban ilyen igényeket támasztott, de az általunk vizsgált terület fent leírt talajviszonyainak ismeretében azt mondhatjuk, hogy a számarányok illetően alakulásában a lápos, mocsaras felszín játszotta a döntő szerepet. Ezt leglátványosabban Zalavár példája támasztja alá, ahol az erősség fontos szerepe ellenére sokáig egyáltalán nem tartottak lovas katonát.

Végül meg kell vizsgálni a várkörzetek által képviselt erők nagyságát. A kimutatásból kiténik, hogy a Sárvárhoz, ill. a Körmendhez tartozó várak együttes ereje megközelítőleg egyenlő volt. Az egyes véghelyek együtt egy mélységében többszörösen tagolt végvári rendszert képeztek, amelyben az egyes várkörzetek várai, mintegy észak-déli tengelyre fűzve sorakoztak egymás mögött. A végrendszer úgy épült ki, hogy egyszerre védhessen a Fehérvár és Kanizsa felől érkező támadások ellen. Fehérvár irányából először a győri végvidék, majd a sárvári körzet várláncába ütköztek a portyázók. Mögötte helyezkedett el a körmendi védvonal a második lépcsőben.

Kanizsa oldaláról a védelem feltételeit a két egység együtt biztosította. A rendszer első vonalában a Körmendhez tartozó Szécsisziget és a Sárvárhoz „hallgató” Pölöske és Kapornak szerepel közepes erőt képviselve, valamint a Zala

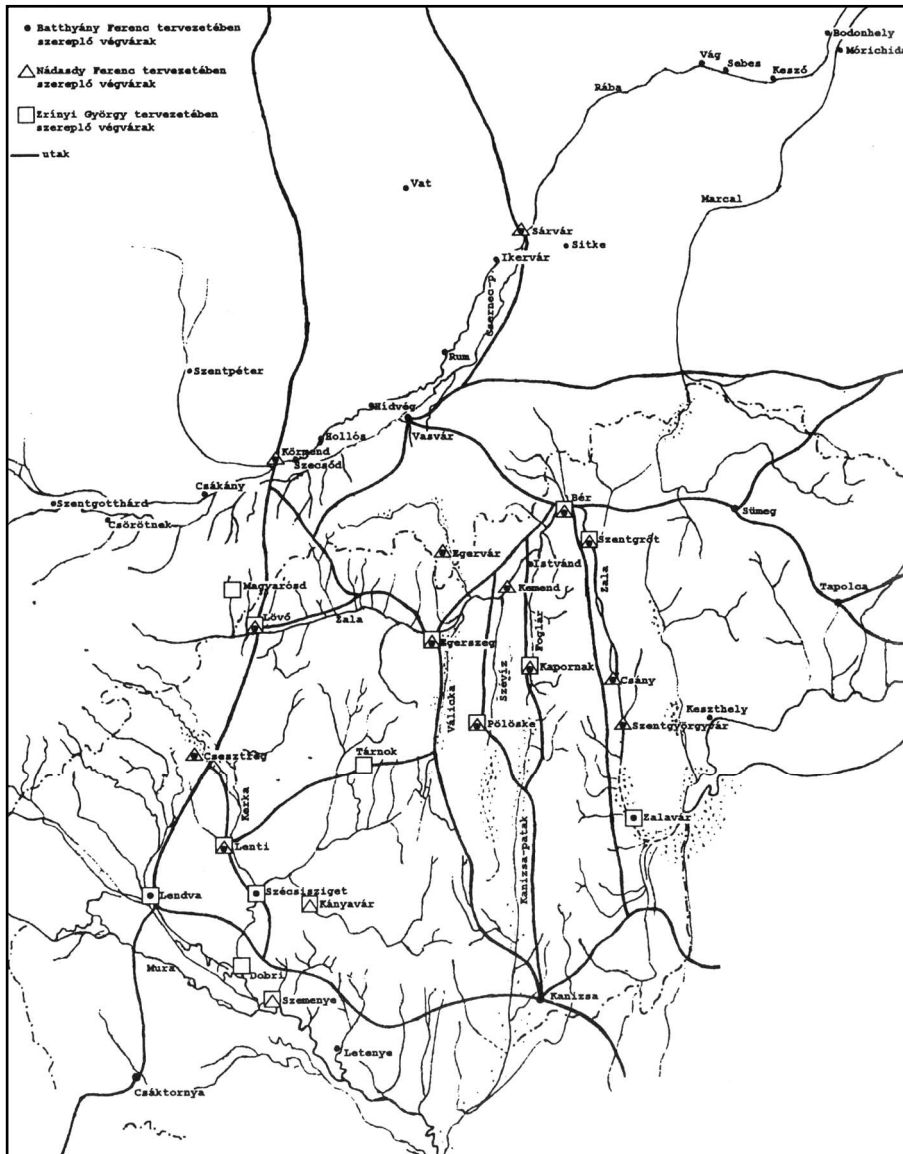
⁶⁸ *Kelenik* 1993. 103. p.; *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek I. Budapest, 1886, 401-405. p.

⁶⁹ *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991/4. 3-52. p.

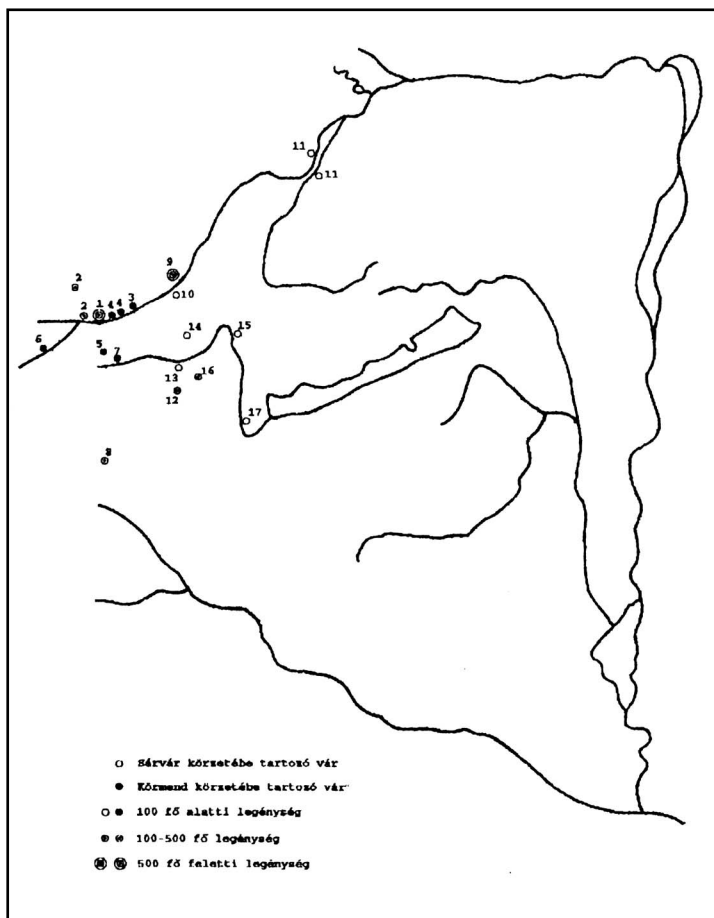
folyó mögött fekvő Zalavár. Feladatuk az elővéd szerepe volt, ezt a terület négy legfontosabb útvonalának ellenőrzésével biztosították. Mögöttük a második vonalban Egerszeg és Szentgrót, a Zala völgyének és átkelőinek védelmét oldotta meg. A harmadik lépcsőben fekvő kis várak (Magyarósd, Lövő, Egervár, Rum) egyrészt Körmen és Sárvár előváraként szerepeltek, mint a feljük vivő utak őrhelyei; másrészt a Zala védelmében is szerepet kaptak. A negyedik védvonal pedig a Rábára épült, a két fővárral és apró őrhelyekkel a mögöttes területek működéséhez szükséges védettséget biztosították. (Lásd 2. térkép.)

1601-ben Batthyány Ferenc javaslatának felhasználásával a Haditanács megszervezte a „Kanizsa ellen vetett várak” fent vázolt első változatát. Ez a közvetlenül 1600 után kialakított végvár vonal módosítás nélkül nem élt hosszú ideig. Létrehozói is valószínűleg ideiglenesnek szánták, hiszen Kanizsa visszavívására készültek. A bekövetkezett történelmi események, az 1601. évi kanizsai kudarc, a Bocskai szabadságharc és az azt követő megváltozott körülmények hamarosan módosításokat tettek szükségessé a várvonalon. Az állandó változás időszaka után, érett formájában csak 1606-ot követően mutatkozik majd a védelmi övezet. Elődjének létezéséről azonban nem szabad megfeledkezni, mert kiinduló pontjával szolgált a későbbi, szakirodalomban bővebben tárgyalt Kanizsával szembeni végrendszernek. Az odáig vezető bonyolult fejlődési útvonal, az Udvari Haditanács, valamint a stájer rendek tárgyalásainak dokumentumai azonban még további kutatásokat igényelnek.

1. térkép
 Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával
 szembeni végvidék kiépítéséről

2. térkép
Királyi katonasággal ellátott végvárak 1601 augusztusában

1. Körmend	9. Sárvár
2. Csákány és Szentpéter	10. Rum
3. Hídvég	11. Bodonhegy és Mórchida
4. Szecsőd és Hollós	12. Pölöske
5. Magyarósd	13. Egerszeg
6. Csörötnek	14. Egervár
7. Lövvő	15. Szentgrót
8. Szécsisziget	16. Kapornak
17. Zalavár	

ÉVA SIMON:

HUNGARIAN ARISTOCRATS' PLANS CONCERNING THE ESTABLISHMENT OF THE BORDERLAND OPPOSITE TO KANIZSA

Summary

The first variant of the „borderland opposite to Kanizsa” was functioning only for a short while at the turn of the 16-17th centuries on the territory of the Counties Zala and Vas which were exposed to the Turkish attacks. When the castle of Kanizsa fell into the hands of the Osmons on 20 October 1600, the greatest part of the defence line of West-Transdanubia collapsed and therefore the establishment of the borderland became necessary. But due to the local skirmishes of the Bocskai's Insurrection, its castles lost their function and they revived only after 1606 within the new structural unit. Though this line of fortifications existed only for a short period of 4-5 years, it is worth to commemorate because its structure can be considered as unique at the beginning of the 17th century and because it was an important link towards the long-lasting borderland opposite to Kanizsa (with Egerszeg as centre), established after the Zsitvatorok Treaty.

In 1600 when this new situation arose, the War Council of Vienna consulted among others also György Zrínyi, Ferenc Nádasdy and Ferenc Batthyány - the most powerful aristocrats of the Zala-Vas area - concerning the reorganisation of the defence line. Their plans are the sources of my study to examine the alternatives of defence in the first year following the fall of Kanizsa. Their ideas are good examples for the close correlation of the squire- and military-administration which marked that era.

The new line of fortifications was established according to Ferenc Batthyány's plans in spring 1601. The aim of this borderland, along the swampy valleys of the rivers Kerka - Zala - Rába, laid manifolded out in depth, was the watching of the roads and fords. It was divided into two castle districts with Sárvár and Körmend as centres. These two castles were much of the same strength. The stipulated Hungarian military forces aggregated 1500 infantrymen and 966 mounted-soldiers. On the basis of a pay-roll of August 1601 we can learn how the plan was realised and at the same time we can get a picture about the strength of the royal forces posted in Zala and Vas Counties. According to that 1649 infantrymen and 958 mounted-soldiers were available to the area's defence. To be able to compare these data with the contemporary Osman data needs further investigation.

DOMINKOVITS PÉTER:

BIRTOKLÁSTÖRTÉNET – TÁRSADALOMTÖRTÉNET A PETÓHÁZI ZEKE CSALÁD ZALA MEGYEI BIRTOKAI

Zala megye XVIII. század derekán, második harmadában készült nemesi összeírásai – az országos gyakorlatnak megfelelően – a világi és egyházi főméltóságok után „Domini” megkülönböztető címmel a vármegye meghatározó birtokosait, főbb hivatalviselőit vették sorra, elkülönítve őket a „Nobiles”-ként jelzett, döntően településrendbe felvett csekély(ebb) vagyonú nemességtől. Az előbbi, vármegyei elitet regisztráló jegyzékben találkozhat a kutató petóházi Zeke József, Zala vármegye táblabírája nevével. Már eleve a praedicatum is külső birtokost sejtet, ahogy ezt támasztja alá az a tény is, hogy a család bár többször felbukkan a Hány Farkas egykori Zala megyei levéltáros által összeállított mutatókban (pl. az admonitiones, processus civiles irataihoz készítettékben), mindezek ellenére maga a família (joggal!) nem került be a megyei nemességet kutatók vizsgálati körébe.¹ Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy egyrészt felvázolja a petóházi Zeke család Zala megyei birtokainak birtoklástörténetét, másrészt – s tán ez a fontosabb –, e család példáján egy társadalomtörténeti jelenségre mutasson rá. Ez pedig a megyei közigazgatási határok fölött álló, a birtokos nemesség egy speci-

¹ Hány Farkas több megyei archívum számára is példát adó levéltárrendezésére: *Fára József*: Zala vármegye levéltára. (Második, befejező közlemény.) Levéltári Közlemények, 14. 1936. 172-195. p., különösen: 172-186. p. Zala megye XVIII. századi nemesi társadalmának társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusú családtörténeti munkái közül a korábbi szakirodalmat is tartalmazó, utóbbi években megjelent legfontosabb publikációk: *Benda Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka.) Agrártörténeti Szemle, 26. 1984. 1-2. sz. 1-84. p., *Turbuly Éva*: A Deák család felemelkedése a megyei hivatalvállaló nemességbe. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk. *Bilkei Irén*), Zalaegerszeg, 1994, (Zalai Gyűjtemény 35.) 33-45. p. A nemesség rokonsági rendszerét, térbeli kapcsolatait a szomszédos Somogy megyében vizsgáló hasonlóképpen gazdag szempontrendszerű munka: *Szijártó István*: Rokonok és mérföldkövek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 23. köt. (Szerk. *Szili Ferenc*), Kaposvár, 1992, 29-46. p.

ális részéhez tartozó ún. „regionális” nemesi társadalom, melynek családjai a famíliák fiági kihalása, a leányágakba történő beházasodások, továbbá a vagyoni (és birtokviszonyok) változása miatt a XVI-XVIII. század során szinte folyamatos változásban voltak. Zala megyéből tekintve a XVI-XVII. században az ákosházi Sárkány és Hagymássy, a XVII-XVIII. század fordulóján az Ebergényi család példája illusztrálhatja az egyes mozgási tendenciákat. E „regionális” nemesi társadalom alapja is a család és a vele kialakult „élő” rokonsági rendszer volt. Az alábbi mégoly vázlatos összefoglalás annak reményében készült, hogy a Zeke család esete általános vonatkozásokat hordoz magában, tán hiányosságaival is indukálhatja párhuzamos családtörténetek elkészítését és a helytörténeti adatoláson felül, a megújult nemességkutatásban újabb szempontokat is felvethet.²

A petőházi Zeke család³

A Pozsony megyei Csallóközből származó, csekély ingatlannal rendelkező Zeke család ősi birtokai Nyék községben feküdtek. A XVI. század első felében a csekély öröklött birtokokon Zeke János két fia, György és Udalrik osztozott.⁴ György életében a nagy változás 1553 januárjában következett be; amikor is

² A társadalom- és hivaltörténeti vizsgálaton keresztül a nyugat-magyarországi (adott esetben: Sopron, Vas, Zala) regionális nemesség megközelítésének egyik fontos tanulmánya: *Gecsenyi Lajos*: Egy köznemesi család a 17. században. (A Falussyak) In: Házi Jenő Emlékkönyv, (Szerk. *Dominkovits Péter, Turbuly Éva*), Sopron, 1993, 237-253. p. A példaként említett családok közül az ákosházi Sárkány Zala megyei történetére: *Bilkei Irén*: Okleveles adatok az ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: *Zalai Gyűjtemény* 35. 3-16. p.

³ Sem a család-, sem pedig a birtoklástörténeti vizsgálatba nem kerültek bevonásra a leányágak, amit azért is hangsúlyozni kell, mert a XVIII. század során, Zeke József házassága révén a família birtokába Zala, Veszprém, Somogy megyei birtokok jutottak, de azok anyai részjóságokként az öröklés szabályozásával Zeke Juliannára, József leányára szálltak. Az Ádánd, Pöse, Potol, Hetye, Kapol, Csátár, Alsóörs, Kér, Paloznak és Veszprém mezővárosban fekvő javakról: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (SL) Petőházi Zeke család levéltára (Zeke cs. It.) 21. doboz (d.) fasc. 25. no. 54. A petőházi Zeke család fiági leszármazásának genealógiai vázlatát Sümeghy Dezső Sopron vármegye egykori főlevéltárosa már elkészítette. Lelőhelye: SL Sümeghy Dezső főlevéltáros irathagyatéka, 9. d., Zeke család. A Zeke család hivatalviselésére vonatkozó adatok SL Sopron vármegye levéltára, Sopron vármegye nemesi kis- és közgyűlési jegyzőkönyveinek, továbbá iratainak sorozataiból származnak.

⁴ Zeke Udalrik és két fia, Pál és János 1520-ban, egy II. Lajos királytól július 10-re datálva kiadott oklevélben kaptak „nova donatio”-t a Pozsony megyei Nyék és Nagymad községekben. *Sümeghy Dezső*: Sopron vármegye levéltárának oklevél gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek (1236-1526). Sopron, 1928, No. 119., 189-190. p.

Nádasdy Tamás országbíró szervitoraként feleségül vette Pető Piroskát, a fiágon kihalt Sopron megyei birtokos, petőházi Pető János leányát, szentmiklósi Kovách Tamás özvegyét. Az esküvői tanúk névsora a szervitor dominuszánál elfoglalt pozíciójára is jelzésértékű információt tartalmaz: ugyanis az ünnep fényét maga Nádasdy Tamás felesége, Kanizsay Orsolya és a későbbi nádor húga, Majláth István hitvese, Nádasdy Anna személyes jelenléte is emelte.⁵

A migráció, a dominusz segítségével létrejött házasság Zeke György számára immáron rövid távon is a vagyoni mobilizáció lehetőségét, a kitörés és felemelkedés esélyét adta, hisz hitvese kezével annak örökségét, a Pető család törzsbirtokát Petőházát avagy Kisendrédet, illetve az elhalt férj révén [fertő]szentmiklósi részbirtokokat szerzett meg. Bár az 1558-ban elhunyt Pető Piroška végrendeletében két házasságból származó gyermekeinek eltartását szabályozta, fekvő javait férjére hagyta, de Zeke Györgynek mindennek ellenére is 1558-1560 között több esetben is meg kellett védelmeznie Petőháza iránti birtokjogát Nádasdy Tamás nádor ellen. A későbbi törzsbirtok stabilizálását csak a leányág, Pető Anna halála után fia, Zeke János tudta végbevinni. A Petőháza birtoklását rögzítő 1592. évi nádori helytartói adománylevelével az előző évtizedben beállt változást legitimizálta.

Zeke János a viszlóbüki birtokos – maga is Nádasdy szolgálatában álló – Szemcsey László, Orsolya nevű leányát vette feleségül. E házasság érdemi birtokgyarapodással nem járt. Az 1594 júniusában, Esztergom ostroma alatt elhunyt Zeke János rövid életútja egy másik jelenségre hívja fel a figyelmet: őt ugyanis 1586-ban a régió egy ősi birtokos családjának képviselőjével, Niczky Istvánnal Sopron vármegye esküdti hivatalára választották.⁶ E hivatalnyeréstől a Zekék generációkon keresztül vármegyei tisztségeket viseltek. Az egymást követő nemzedékek a család hivatali pozícióit folyamatosan erősítették, a vármegyei hivatalnyerés a családi stratégia fontos részévé vált, melyre a családtagokat felkészítették (pl. oktatás) és ezzel szorosan összefonódva változott a rokonsági kör és növekedett a birtokállomány. Ez a felfelé ívelő tendencia a XVIII. század első felében, Zeke (II). István időszakában érte el csúcát, amikor is a család a törvényhatóság meghatározó familiáinak egyikévé vált.

Zeke János és Szemcsey Orsolya házasságából három leány és egy fiú született. A törzsbirtokot, Petőházát a nagypapa nevét viselő György részben megörö-

⁵ A családtörténeti összefoglaló két korábbi munkán alapul: *Dominkovits Péter*: A petőházi Zeke család a 16-18. században. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Szerk. *Á. Varga László*), Budapest-Salgótarján, 1995, 15-21. p., *Uő*: Egy 16-18. századi Sopron megyei nemesi család történetének rekonstrukciója. A petőházi Zekék. Sopron, 1996, Kézirat. (*Dominkovits* 1996.)

⁶ *Tóth Péter*: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1579-1589. Sopron, 1994, 902. sz.

költe, részben lemondás vagy per révén a leányágtól megszerezte. Házasságával az atyai tradíciókat követte: Nádasdy Pál Vas vármegye főispánja csejtei vára udvarbírájának, a horvát származású Herovits Mihálynak, Magdolna nevű leányát vette feleségül.⁷ 1637. március 15-re datált végrendelete egyrészt bizonyítja dominuszához való kötődését, másrészt a családja lehetőségeit higgadtan felméri, hagyományt tartó és teremtő gondos családfőt mutatja be. Gyermekai gyámjaként – felesége halála esetén – gr. Nádasdy Ferenc nádort és hitvesét, gr. Révay Juditot, továbbiakban pedig a Nádasdyaknál is familiárisi szolgálatokat vállaló, Esterházy Miklós politikai köréhez tartozó ügyvédet, Megyery Zsigmondot – az egykor nagyhatalmú Sopron megyei alispán, Megyery Imre utolsó fiági leszármazottját – és az ő sógorát, Nagy Lászlót nevezte meg. A végakaróban hasonló fontossággal hangsúlyozta ki gyermekai katolikus hitbeni neveltetését s azt, hogy ők „a’ tanulásban serények legyenek, és a kevés jóságokat ne tékozzolják”, egymás szeretetében éljenek.⁸

A Zeke család petőházi ágát alapító (I.) Györgyöt követő negyedik generáció időszakában, Zeke (I.) István személyében, mind a magánélet, a birtokviszonyok síkján, mind pedig a hivatalviselés terén egy, a família életét, szerepét, kapcsolatrendszerét alapvetően megváltoztató változással következett be, mely egyértelmű szintemelkedést hozott. E szintemelkedés révén a petőházi Zeke család a XVII. század második felében Sopron vármegye szerényebb fekvőbirtokkal rendelkező, szervitori szolgálatban álló birtokosai közül rokonsága, birtokai révén a nyugat-dunántúli regionális birtokos nemesség soraiba lépett.

Zeke (I.) István házassága már önmagában is jelezte a nemesi társadalmon belüli emelkedést. Ugyanis: 1652-ben a gr. Nádasdy Ferencnek olykor familiárisi szolgálatokat is teljesítő Bezerédy György, Sopron vármegye alispánja, Judit nevű leányát vette feleségül. Hitvesének zálogjogon 1000 ft értékben jegyajándékként kötötte a [Fertő]Szentmiklós mezőváros határában, az Ikván található kétkerekű vízimalmot, továbbá pontosan meg nem nevezett, a fenti összeget kiegészítő petőházi javait.⁹ Nem ez volt az első eset, hogy a nagymúltú, kiterjedt rokonsági körrel, birtokállománnyal rendelkező Bezerédy család és a Zekék között házassággal szorosabb kapcsolat jön létre. Még 1638 februárjában Bezerédy János – Bezerédy György öccse – oltár elé vezette Zeke György, Orsolya nevű leányát – Zeke (I.) István testvérét.¹⁰ A rokonság eme kölcsönös kialakítását azért

⁷ SL Zeke cs. lt. 2. d. fasc. 3. sz. n., 17. d. fasc. 22. no. 14.

⁸ SL Zeke cs. lt. 1. d. fasc. 2. no. 38.

⁹ SL Zeke cs. lt. 1. d. fasc. 2. no. 44.

¹⁰ Bezerédy János levele Bezerédy Györgyhez: SL IV. A. 1. b. Sopron vármegye levéltára (Svm. lt.) Sopron vármegye nemesi kis- és közgyűlésének iratai (Svm. kgy. ir.), 1. d. Felsőszelste, 1638. jan. 1. (Az esküvőt 1638. febr. 14-én, Petőházán tartották meg.) Egy nemzedéknyi idővel később

is célszerű megjegyezni, mert ekkor, a XVII. században a történeti családok szégyenebb tagjai sem keresték a Zeke családdal a leányágak révén a rokonsági kapcsolatok felvételét. A helyzetet tökéletesen jelzi a következő generáció, Zeke (II.) István esete; aki Zsuzsanna testvérét az apai vagyonhoz illő díszes szoknyában, palásttal, ezüsttel, gyönggyel kellően feldíszített ruházatban házassította ki. Férje a közép-pulyai kismemesi családok egyik tagja, Hodászy Mihály volt.¹¹ A gyakorlatlan írástudású Kata lánya gr. Nádasdy Ferenc egyik szervitora, Bellesics Mihály felesége lett. Bellesics nagycenki kúriáját dominuszának köszönhette, házassága révén [Fertő]Szentmiklós határában szőlőbirtokhoz, Petőházán jobbágy és zsellérhelyekhez, Lövön kúriához és további zsellérháztartásokhoz jutott. Átmenetileg az ipa Sopron sz. kir. városban fekvő házában is résztulajdonos lett.¹² (Esete a Zekék kapcsolatrendszerének egyfajta fáziskéséssel bekövetkező görbe tükre; mely egyrészt rámutat a dominusz szervitori-familiárisi körén belüli házassági kapcsolatrendszerek meglétére, másrészt a nemesi társadalom belső, folyamatos mozgására utal.) E kis kitérőt azért is érdemes volt megtenni, mert Orsolya speciális helyzetét kivéve valójában az látható, hogy a fiág mobilizációs törekvéseire csak a XVIII. században, a társadalmi státusz, vagyoni helyzet stabilizálásával érkezik oly „válasz”, mely esetében a történeti családok (jobaházi Döry, Vizkelety), illetve jelentős vagyonnal, hivatali pozícióval rendelkező, feltörekvő famíliák (vizeki Tallián, Szentgyörgyi Horváth) fiai házasodnak be a Zeke leányágakba.

Zeke (I.) István hivatali pályája kezdete annak a több generáción keresztül tartó sornak, melyben a család meghatározó szerepet játszott Sopron megye közigazgatásában, jogszolgáltatásában. Nádasdy Ferenc „primarius familiaris”-át 1653-1662 között a Rábán kívüli kerület (Districtus extra Rabam) főszolgabírájává választották. 1662 áprilisában a pályáját később is figyelemmel kísérő Rabby Istvánt váltotta fel a megyei notárius székében, amely teendőit 1669-ben bekövetkezett haláláig látta el. (Ugyanis az 1651-től a jegyzői hivatalt viselő Rabby ekkor foglalta el a Bezerédy György halálával megürült alispáni széket.) Zeke (I.) István 1665-től Sopron vármegye jegyzői hivatalával párhuzamosan a szomszédos Veszprém megye hasonló feladatait is ellátta. Mentora, Rabby István már 1654-ben is Veszprém vármegye notáriusaként tevékenykedett, de sokirányú

egy ezüst pohár visszaváltása során Zeke Orsolyáról már mind Bezerédy János, majd Eölbey György özvegyeként írtak. uo. Zeke cs. lt. 17. d. fasc. 23. no. 109. (Felsőszeleste, 1669. febr. 23.)

¹¹ SL Zeke cs. lt. 2. d. fasc. 2. no. 58.

¹² Bellesics Mihály vagyoni helyzetéről 1691-ben íródott, gyermekei, Marinka és János közötti vagyonosztást szabályozó végrendelete tudósít. SL Zeke cs. lt. 1. d. fasc. 2. no. 68. Nagycenk, 1691. júl. 1. Zeke (I.) István halála után az özvegyvel, Bezerédy Judittal folytatott birtokpert követő megegyezés: uo. Zeke cs. lt. 1. d. fasc. 2. no. 56. Petőháza, 1676. dec. 24.

elfoglaltsága miatt Sennyey István veszprémi püspöknek, a megye főispánjának utódául Zeke (I.) Istvánt ajánlotta, aki ezt el is nyerte.¹³ 1662-ben Palonyai Istvánnal együtt Sopron vármegye országgyűlési követévé választották.

Zeke esetében a több megye hivatalainak párhuzamos viselése cseppet sem meglepő, inkább korszecifikus jelenség. Az ún. „menekült vármegyék”, így a Nógrád megyei Fülek várában működő Heves és Külső-Szolnok, illetve Pest-Pilis-Solt esetében az előállt helyzet is magyarázza a tisztikarok szoros együttműködését, a személyi-hatásköri átfedéseket, a hivatalviselők és az eredetileg területileg elkülönült feladatok özszemosódásait.¹⁴ Ugyanez a jelenség figyelhető meg a területi, igazgatási integritásukat jobban megőrzött, a kettős adóztatás által érintett, vagy annak peremterületén fekvő törvényhatóságok esetében is. Egy generációval korábban, a XVII. század első harmadában a korábban Zala megye notáriusi feladatait ellátó Szántóházy Ferenc egy időre párhuzamosan Sopron és Vas megyék jegyzője lett, s 1620-ban a személynöki ítélmester címét is viselte. Hivatali utóda, Darás István hasonlóképpen nem csak Sopron vármegye notáriusa volt, hanem pl. 1649-ben e fontos tisztséget még Zala (s a vele egyesített Somogy), illetve Veszprém megyékben is ellátta, miképpen címei és egyéb feladatköröi között a nádori ítélmesteri is megtalálható volt. E sor még tovább is folytatható; hisz nem szabad feledni, a fent említett Rabby István – a forrásfeltárás jelen szintjén – 1656-tól a személynöki ítélmesteri hivatalt is viselte.

A jelenség a XVI-XVIII. századi társadalom- és hivataltörténet egyik fontos, alapvető feldolgozást kívánó problémája, mely egyrészt rámutat a „regionális” és országos szinten tevékenykedő vármegyei elitre, annak hivatali mobilitására, másrészt egy családi és birtokrendszerében, társadalmi kapcsolataiban a megyei nemesség fölött álló regionális nemesi társadalomra. E nemesség személyi-családi összetétele, változása egyaránt függvénye az egyes famíliák születési, genetikai sajátosságainak (pl. fiági kihalásokkal a leányágakba beházasodva újabb személyek, családok előtt jelenik meg a felemelkedés, mint az osztópán Perneszy család fiági kihalásával a beházasodó vizeki Tallián család előtt), miképpen egyes famíliák – máig nem pontosan ismert okokból – birtok és befolyás elvesztése miatti lecsúszásának, melynek még szerencsésebb esete az, amikor az adott család csak a vármegyei nemesek soraiba került „vissza”. (Pl. a XVI-XVII.

¹³ Nádasdy Ferenc mint „primarius familiaris aulae nostrae”-nak Zeke (I.) Istvánnak hűségese szolgálatait 1655 áprilisában Endréden 3 pusztá jobbágyteleknyi magánadománnyal honorálta. SL Zeke cs. lt. 1. d. fasc. 2. no. 46. A Veszprém vármegyei jegyzőségre: SL Svm. lt. Svm. kgy. ir. 2. d., Sümeg, 1665. márc. 31., Vág, 1665. ápr. 6., uo. Zeke cs. lt. 12. d. fasc. 10. no. 9., Balf, 1666. jún. 3.

¹⁴ A problémakörörről részletesebben: *Szakály Ferenc*: Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. *Történelmi Szemle*, 33. 1991. 3-4. sz. 137-184. p., különösen: 139-140. p.

században nagy jelentőségű ákosházi Sárkány család a XVII. század végétől folyamatos szerep és térvesztésre kényszerült, XVIII. századi szerepvállalása törvényhatóságra lokalizálva mozgott.) Jelen dolgozat kereteit meghaladná, választott témáját szétfeszítené a fenti problémakör mégoly csekély felvázolása is, így itt engedtessek meg még annyi kitérő, hogy a meglévő forrásfeltárások – elsősorban a XVI-XVII. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái – nagyon sok információt tartalmaznak Sopron, Vas, Zala megyék közigazgatási, a török elleni védelem terén megtett szoros együttműködésére, a megyei tisztikarok személyes, vagy családi-rokonsági összefonódásaira, a hivatali apparátusok közötti személycserékre, belső migrációra, továbbá a közigazgatási határokon túllépő, a regionalitást erősítő rokonsági rendszerre, területileg szétszórt birtokállományra.¹⁵

Zeke (I.) István a Bezerédy Judittal megkötött, jelentős birtokgyarapodást eredményező házassága révén ezen Sopron, Vas, Zala súlypontú,¹⁶ XVII. századi nyugat-dunántúli „regionális” nemesség tagjává emelte családját. A család valójában e friggyel került a középbirtokos nemesi családok alsó részébe, mely statuson alapvetően a Zeke (II.) István majd fia, Zeke József időszakában beházasodásokkal, vásárlásokkal, cserékkel, zálogolásokkal végbevitt birtokmozgások sem változtattak.

A család fiágát, a törzsbirtokokat, a szerzeményi javak nagyrészét, s magát a családi tradíciót is továbbvivő Zeke (II.) István, apja 1669. évi halálával korán

¹⁵ A jelzett regeszta kötetek: *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1580-1616. Győr, 1990, II. 1617-1626. Győr, 1995. *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595-1600. Szombathely, 1989, (Vas megyei levéltári füzetek 2.) *Uő*: II. 1601-1620., 1631-1641. Szombathely, 1992, (Vas megyei levéltári füzetek 5.) *Bilkei Irén – Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1555-1609. Zalaegerszeg, 1989, (Zalai Gyűjtemény 29.) *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611-1655. Zalaegerszeg, 1996, (Zalai Gyűjtemény 39.). A regeszta kötetek alapján a jelzett problémakör bemutatása: *Turbuly Éva*: Adatok a megyei közigazgatás és tisztikar történetéhez a Nyugat-Dunántúlon a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben. *Levéltári Szemle*, 44. 1994. 4. sz. 23-33. p. A regionális, „egységes nyugat-dunántúli birtokos nemesség” létét a Kisfaludyak, Bogyayak példáján érzékeltette: *Tóth István György*: A vasi nemesség írástudása a 17-18. században. *Történelmi Szemle*, 35. 1993. 1-2. sz. 169. p., 6. sz. lábjegyzet (lbj.).

¹⁶ A három megye „kijelölése” természetesen cseppet sem abszolút értelmű; hisz pont a Rabby, Zeke, vagy később Tolnay Dániel példája mutatja a Veszprém megyei hivatali elittel a kapcsolatot. Ugyanakkor a XVI-XVII. századi Győr megyei kutatások jól kirajzolódó elhatárolódásra is rávilágítanak: *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. *Levéltári Szemle*, 38. 1988. 3. sz. 14-34. p.

árvaságra jutott. Anyja, Bezerédy Judit 1670-ben Kecskés Ferenc felesége lett. 14 évi házasságukból három gyermek született. A legidősebb, alsóbb megyei hivatalokat viselő János 1696-ban Jambrikovich György szentmártoni (Győr vm.) kapitány, Erzsébet nevű leányát vette feleségül. A középső, Magdolna, még kisgyermekkorában, 3 évesen meghalt. A fiatalabbik fiú, Ferenc jezsuita szerzetes lett.¹⁷ Az anyai [fertő]szentmiklósi, ciráki, endrédi, horpácsi, röjtöki (Sopron vm.), és görbői (Zala vm.) részbirtokokon Zeke (II.) István 1707-ben osztott meg mostohafivérével, Kecskés Istvánnal.¹⁸

A család közéleti szereplésének, birtokgyarapításának csúcsát Zeke (II.) István időszaka alatt érte el. A fiú intézményes formában elvégzett tanulmányait 6 éves korában (1675) [Fertő]Szentmiklóson kezdte. A „kisiskolát” 1679-ben Sopronban folytatta, majd az eddigi studiumokat az 1636-ban alapított soproni jezsuita gimnáziumban mélyítette el. A képzett deák 1686-ban Cziráky Mózes alispánnál patvaristaként törvénygyakorlatot szerzett. A rákövetkező év novemberében már Pozsonyban, hg. Esterházy Pál nádor kancelláriájában, a kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező Nyitra megyei birtokos, a nádori kancellária igazi vezetője, Benyovszky Mátyás titkár irányítása alatt jegyzőként tevékenykedett. Feladatköre inkább a bírói munkák elsajátításából, semmint az oklevéladás, hagyományos kancelláriai feladatok elvégzéséből állt. Így 1692-ig – ameddig is ott dolgozott – jogbeli jártasságát, gyakorlati tapasztalatait jócskán bővítette.¹⁹

A megyei keretek közé visszatért ifjú 1693-ban nemesapáti Szalay Péter és fajszi Ányos Mária, Judit nevű leányát, néhai fajszi Ányos György béri és kapornaki kapitány unokáját vette feleségül, s neki 1000 ft-ot móríngolt. Bár hitvese atyai ágának felmenőjében volt felsőbb megyei hivatalviselő (nemesapáti Szalay Gábor 1595-1600 között Sopron vármegye alispáni hivatalát viselte), és e friggyl a Zeke család rokonságba került a Dunántúl kiterjedt, népes famíliájával, a fajszi Ányossal, de e házasság presztízs szempontból mégiscsak szerényebb volt az atyainál.²⁰

¹⁷ SL Zeke cs. lt. 17. d. fasc. 23. no. 73.

¹⁸ SL Zeke cs. lt. 3. d. fasc. 4. no. 93., vö.: uo. no. 10., 20.

¹⁹ SL Zeke cs. lt. 17. d. fasc. 23. no. 73. „Notata Egr[egii] Stephani Zeke de vitae suae progressu.” Taníttatására ldm.: uo. 2. d. fasc. 2. no. 94. Benyovszky Mátyásról: *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681-1713). Budapest, 1991, 366-378. p., A nádori kancelláriáról: *Papp László*: Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának működése (1681-1713). Levéltári Közlemények, 20/23. 1942/1945. 319-321. p. (Az 1692. évnél megtalálható Zéka István minden bizonnyal Zeke (II.) István.)

²⁰ SL Zeke cs. lt. 4. d. fasc. 5. no. 181., 196., uo. 10. d. fasc. 9. no. 18., uo. 17. d. fasc. 23. no. 73. Bár a Zeke család XVIII. századi genealógiája a fajszi Ányos család révén büszkén jelzi a rokonságot a Béry és a Sibrik családdal, ugyanakkor az eddigi forrásfeltárások alapján nem igazolható,

Hivatali karrierje a kiépített atyai nyomdokokon haladt és a család történetében immáron ismétlés nélkül maradt. 1695-1710 között – mint egykor apját – a Rábán túli járás főszolgabírói hivatalára választották. Felkészültségét, diplomáciai érzékét, ugyanakkor császárhű magatartását is jelzi: 1709-ben ő képviselte Sopron megye ügyeit a megyében állomásozó császári katonai parancsnokságnál.²¹ 1710 májusától 1730 november elejéig Sopron megye főjegyzője, majd az időtől 1738-ig alispáni hivatalát viselte. Az udvarhű nemes ismereteit, kapcsolatait, tapasztalatát a megye rendjei is figyelembe és igénybe vették. Már 1708-ban helyettes követségre jelölték a Habsburgok által meghirdetett, eredménytelenül feloszlott pozsonyi országgyűlésre. Részt vett az 1712-1715. évi diéta által elrendelt és 1721-ben az országbíró által levezetett vallásügyi tanácskozásokon. Az 1722-es országgyűlésbe Felsőbüki Nagy István alnádor mellett a vármegye országgyűlési követévé választották.²² Jegyzői hivatalból történt országgyűlési követévé választása – ahogy ez apja esetében is történt – a XVI-XVIII. századi Sopron megyében fölöttébb gyakorinak tekinthető; mely a hivatal fontosságának a jele.

Apa és fia, Zeke (I.) és (II.) István közhivatali pályája két generáció szervesen egymásra épült törvényhatósági karrierjeként írható le. A családi stratégia, az ebbe illeszkedő egyéni sajátosságok, ambíciók, felkészültség, a Zekék esetében tradicionális középfokú iskoláztatás és nem utolsósorban a gyámok gondoskodása miatt a korán árvaságra jutott fiú életpályája nem tört ketté. A Zeke család további vagyoni, pozicionális emelkedését az a tény sem törte ketté, hogy az apa, Zeke (I.) István hűséges familiárisa volt a Wesselényi-összeesküvésben részt vevő és emiatt fej- és jószágvesztésre ítélt gr. Nádasdy Ferenc országbírónak. A magyarázatot tán nem csak abban a tényben kell keresni, hogy az apa egy évvel az összeesküvés lelepleződése előtt elhalálozott, hisz az özvegy és második férje

hogy a nagymúltú, Vas és Győr megyei törzsbirtokok mellett Sopron és Zala megyékben is birtokos Sibrikkel valóságos „élő” kapcsolataik lettek volna. Lásd: Magyar Országos Levéltár (MOL) P 600. a Sibrik cs. lt. Évrendezett iratok, 1. cs.

²¹ SL Svm. lt. Svm. kgy. jkv. Tomus (Tom.) V. 38-39. p.

²² Az országbírói értekezlet tárgyalásairól folyamatosan beszámolt a hasonlóképpen Sopron, Vas, Zala megyékben birtokos báró Ebergényi Lászlónak. Levelei: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Wien. (ÖStA HHStA) Archiv Csaky, fasc. 102. no. 266. Itt szeretném Csáky Móric professzor úrnak megköszönni, hogy a letétben lévő levéltárban a kutatást engedélyezte, hasonlóképpen itt mondok köszönetet *Gecsényi Lajos* főigazgató úrnak, akkori bécsi magyar levéltári delegátusnak, hogy a figyelmemet e gazdag családi levéltárra felhívta, bécsi kutatásaimat és a regionális nemesség témakörében végzett munkálataimat baráti tanácsaival segítette! Az 1722. évi országgyűlésre: MOL P 650. a vizeki Tallián cs. lt. 6. cs., Pozsony, 1722. jún. 20. (Series dominorum ...)

(Kecskés Ferenc) a későbbiekben nagy gondot fordított a család császárhűségét igazoló bizonyáglevél beszerzésére. Tán helyesebb figyelembe venni Falussy Miklós Vas megyei alispán és ákosházi Sárkány János, a Kanizsával szembeni végek főkapitány-helyettese esetét, amelyek a dominuszok sorsától függetlenedő familiárisi, szervitori életpályákat illusztrálják.²³

Az 1739-ben elhalálozott Zeke (II.) István, József nevű fiának – ez a család hatodik generációja – pályája atyjáéhoz hasonlóan indult. 1707-1711 között, az immáron 1702-től Sopron belvárosában működő, Sopron, Vas, Veszprém, Zala megyék katolikus nemessége által frekventáltan látogatott jezsuita gimnáziumban tanult.²⁴ Sajnos a Zeke család iskoláztatási helyei még teljeskörűen nem kerültek felgyűjtésre. A forráskutatások jelen szintjén cseppet sem kizárható, hogy 1714/15 során egyetemi tanulmányok miatt tartózkodott folyamatosan Nagyszombatban.²⁵ A vármegyei közéletbe apai pártfogással került be. Az 1725. december 6-án Nemeskúren megtartott tisztújításon gr. Esterházy János főispán Niczky Lázárral, vizeki Tallián Zsigmonddal együtt az ifjú Zekét is törvényszéki táblabírónak nevezte ki.²⁶ 1732 januárjában, apja alispánná választása után alig másfél évvel, a hivatalban Zichy Ádámot követve a vármegye perceptorának választották. E tisztet 1739-ig viselte. Az 1743. évi tisztújításon már kerületi főhadbiztosként indult az alispáni székért, de a tisztújítás során Niczky Lázárral szemben alulmaradt. E kudarcot követően bár a közéleti tevékenységtől visszavonult, ugyanakkor kapcsolatrendszere arra utal, hogy a megyei politikai elitben tekintélyét megőrizte.

²³ *Gecsényi* 1994. 241. p. Hasonló figyelhető meg az uradalomigazgatás szakapparátusában elhelyezkedő Kövér Gábor esetében is. Ő Zeke (I.) Istvánnal ura, Nádasdy Ferenc hű familiárisaként vett részt pl. a csapodi jobbágyság (Sopron vm.) szolgálatainak kivizsgálása ügyében, inscriptiós jogon bírt ingatlanait (széplaki kastély és tartozékai) urának köszönhette, de mind egzisztenciája, mind hivatali pozíciója volt dominusza lefejezése után is változatlan maradt. ÖStA HHStA Archiv Csaky, fasc. 119. no. 10., uo. fasc. 103. no. 29.

²⁴ SL Bencés gimnázium iratai, 52. k. Nomina studiosorum Gymnasy Societatis Jesu Soproniensis (Nomina studiosorum) i.h. A gimnázium történetéről: *Horváth Kristóf*: A soproni kat. Gymnasium története. In: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend Soproni Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1894/95. iskolai évről. Sopron, 1895, 1-35. p., *Schwartz von Megyes, Robert*: Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636-1773. Veszprém, 1935, különösen: 19. p. *Kuczogi Marcell*: A 300 éves gimnáziumunk története. In: A 300 éves soproni Szent Benedekrendi Sz. Asztrik Kat. Gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről. Sopron, 1936, 116-158. p.

²⁵ SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 30. Zeke József levelei apjához, Zeke II. Istvánhoz. Nagyszombat, 1714. dec. 16., 1715. jan. 13., jún. 5.

²⁶ SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 47., uo. Svm. lt. Svm. kgy. jkv. Tom. VII. 482. p.

Zeke József kétszer nősült. 1719-ben vizeki Tallián Ádám Zala vármegye másodalispánja, királyi tanácsos és hitvese, örményesi Fiáth Borbála leányát, Tallián Katalint vette el.²⁷ Néki jegyajándékol 2000 ft-ot móríngolt.²⁸ E házassággal a Zekék rokonsági kapcsolatba kerültek a Dunántúl másik kiterjedt famíliájának, a vizeki Tallián családnak azzal az ágával, amely tekintélyes vagyonát a Zala, Somogy, Veszprém megyékben birtokos, fiágon kihalt történeti család, az osztopáni Perneszy leányágába beházasodva alapozta meg.²⁹ A frigy rangját az is érzékelteti, hogy Tallián Ádám négy leánya közül Katalin testvérét, Máriát felsőszelestei Szelestey Boldizsár a későbbi Vas megyei alispán vette feleségül.³⁰ E házasságból négy lánya született. Hitvese halálát követően második házasságát 1744-ben kötötte. Bécsben ez év januárjában eljegyezte Rolly-Oronczy Ferenc és poroszlói Gyöngyösi Mária Jozefa, Mária Terézia nevű leányát. E friggyel udvari hivatalviselő családokkal került rokonságba.³¹ Második házasságából született a fiú utód, Miklós, illetve egy leánygyermek.

²⁷ Tallián Ádám hivatalviselésére: *Turbuly Éva*: Zala megye fontosabb közigazgatási feladatai a XVIII. század első felében. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg, 1986, (Zalai Gyűjtemény 25.) 107. p. Nagy Iván családtörténeti kézikönyve Tallián Ádámot Veszprém vármegye alispánjaként tünteti fel. De nevével nem lehet találkozni sem az első, sem a másodalispánok jegyzékében, vö. *Hudi József*: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII-XIX. században (1711-1848). (Kézirat, Veszprém, 1994.) Itt szeretném Hudi Józsefnek megköszönni, hogy kéziratos munkáját, archontológiai gyűjtését kutatásaimhoz rendelkezésemre bocsájtotta!

²⁸ SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 46., a Tallián családról: *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. köt. Pest, 1865, 24. p.

²⁹ Osztopán Perneszy Anna Julianna első férje vizeki Tallián Gergely soproni harmincados, a második Babócsay Ferenc veszprémi kapitány volt. (Az utóbbi vagyoni felemelkedését még a Rummy Katával megkötött első házasságának köszönhette, így jutott birtokába a veszprémi, enyingi (Veszprém vm.), keszthelyi (Zala vm.), gátai, gálói (Moson vm.), szemerei (Győr vm.) jószág és a Győr városi ház. Tallián Ádám a kétszer megözvegyült asszony első házasságából született. MOL P 650. vizeki Tallián cs. lt. 5. cs. Felsőbük, 1701. szept. 8., 6. cs. 1722. márc. 6., *Szily Jenő*: Az osztopán Perneszy család somogyi örökösei. Turul, 18. 1900. 82-84. p.

³⁰ Tallián Mária fölöttébb határozott, a birtokokat erős kézzel vezető asszony volt. Férje halála után az Egerváry-féle vagyonosztást követően a családi birtokokat kemény kézzel egybetartotta, özvegyi önállóságát megszokva nagykorú gyermekeinek vagyonosztását időben kitolta. Vas Megyei Levéltár (VaML) Szelestey cs. lt. 4. d. Alsőszeleste, 1747. jún. 10., 1748. jún. 4. A birtokosztásra: uo. 5. d. Alsőszeleste, 1761. okt. 13. A családra: *Balogh Gyula*: Vasvármegye nemes családjai. Szombathely, 1894, 134. p.

³¹ SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 10., Wien, 1744. jan. 11. (Poroszlói Gyöngyösi Gábor udvari kamarai tanácsos volt, a család a Sopron megyei Csepreg mezővárosban volt részbirtokos.)

A lányok kiházásítása nagyon jól sikerült. Az első házasságból született gyermekek közül Anna kezét Koller Antal, Juliannáét Szentgyörgyi Horváth János, Borbálaét jobaházi Döry Ádám, Magdolnáét jobaházi Döry Ignác, Juditét Szentgyörgyi Horváth József kérte meg. A második házasságból származó Erzsébet, Vizkelety István hitvese lett. A vőlegények névsorát tekintve külön ki kell emelni a régió két nagytekintélyű famíliájának (jobaházy Döry, Szentgyörgyi Horváth) kettős beházasodását. A vármegyei hivatalviselő nemesek közül – pl. 1703-ban Szentgyörgyi Horváth Zsigmond Vas megye alispánja volt,³² és a XVIII. század során a család tagjai még többször viselték e hivatalt – magukat kormányiszéki hivatalokba felküzdött Szentgyörgyi Horváthok jelentősége a későbbi vagyonosztások során is meghatározó lesz.³³ Vizkelety Istvánnal a Nyugat-Dunántúl és a történeti Kisalföld nagymúltú, több generáción keresztül megyei és kormányiszéki hivatalokat betöltő, kiterjedt famíliájával kerültek rokonságba.³⁴

A Zeke birtokok utolsó „valóságos” fiági örököse, Miklós, nagyapja és apja nyomdokain haladva a család iskoláztatási tradícióit folytatta: 1761-1766 között a soproni jezsuita gimnáziumban tanult. A gimnázium Vas, Sopron megyék katolikus nemességének frekventált iskoláztatási központja volt, ahová még Zala és Veszprém megyékből is sokan feljártak. Esetünkben az azonos felekezeti generációk közös iskolai gyökereit szimbolizálja az a tény is, hogy a Zeke családba házasodott jobaházi Döry Ignác is Zeke Miklós osztálytársa volt.³⁵ A családi, rokonsági tradíciók, generációs társai, több iskolatársa pályairányultságával

³² MOL P 650. a Tallián cs. lt. 5. cs., Jákfalva, 1703. jan. 23.

³³ A Szentgyörgyi Horváth család indulásáról, elsősorban Vas megyei szerepéről lásd: *Benczik Gyula*: Répcseszentgyörgy története. Szombathely, 1996, 43-62. p.

³⁴ A vőlegények közül Szentgyörgyi Horváth János 1768 novemberében 2000 ft-ot, és a rákövetkező évben Vizkelety István – mintha status kívánta konvenció határozta volna meg az összeget – szintén 2000 ft-ot mőringolt hitvesének jegyajándékul. SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 84., vő. no. 90., uo. 22. d. fasc. 25. no. 54. Zeke Julianna házasságára: uo. 8. d. fasc. 7 no. 73. et A., Pinnye, 1768. nov. 28., Zeke Erzsébet házasságára: uo. 8. d. fasc. 7. no. 75., Pinnye, 1769. aug. 15.

³⁵ SL Nomina studiosorum, 52. tétel. i.h. (Nem kizárható, hogy 1764 során Zeke Miklós magánúton tanult, vagy esetlegesen más iskolába járt, ugyanis neve nem található a syntaxisták között, míg az előző évben a grammatisták, a rákövetkezőben a poetai osztály diákjai sorába jegyezték be.) *Schwartz von Meggyes* i. m. 76. p. Nagyszombati éve előtt ebbe az iskolába járt pl. a kiváló jogtudós, kancelláriai referendarius Pászthory Sándor is, aki fiumei kormányzóként is kapcsolatot tartott Sopron megye egyik szolgabírói hivatalát viselő rokonával, Pászthory Dániellel. SL Pászthory cs. lt., Zágráb, 1777. szept. 2. Pászthory Sándor életútjára: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái X. köt. Budapest, 1905, 459-460. p. A család genealógiája: *Nagy Iván*: i. m. IX. köt. Pest, 1862, 133-135. p.

szemben, bár a közélettől nem vonult vissza, megyei, vagy azon túllépve kormányzó hívatalt nem vállalt.³⁶

A korábbi apai aggodalmak, tiltások ellenére 1771. augusztus 6-án Kőszegen eljegyezte Niczky Sándor és Solderer Zsuzsanna leányát, Niczky Annát. Néki a család vagyonához képest feltűnően magas összeget, 1000 körmőci aranyat (4300 Rajnai forintot [Rft] !) móríngolt. A nagy történelmi név ellenére is (Niczky) e frigy társadalmi vagy vagyoni mobilizációt nem jelentett, e házassággal – ahogy ezt a mórínglevél tanúnévsora is jelzi – a család ismeretségi köre a kőszegi város-lakó nemesek irányába fordult. Ugyanis nem csak az apósa tartozott az ő soraik-ba, hanem nemességodi Szvetics Jakab királyi tanácsos, fületinci Kelcz József személynöki ítélőmester is a csekély fekvőbirtokkal rendelkező, Kőszeg sz. kir. városi lakásokkal bírő, megyei hivatalviselő nemesek fölött álló, karrierjüket képzettségüknek, jogismeretüknek köszönhető hivatalnok nemeseket képvisel-ték.³⁷

A fiatal házasként hosszabb ideig Kőszegen élő Zeke Miklósnak két gyerme-ke született, Miklós és Jozefa. A gondosan iskoláztatott, sokat betegeskedő fiú még a nagykorúság elérése előtt meghalt.³⁸

Zeke Miklós életvitele eltért a családi tradícióktól. A könnyelmű, önmagára, megjelenésére, öltözködésére sokat adó ifjú az amúgy is tetemes atyai adósságo-kat jelentősen megnövelte. Közhivatalt nem vállalva, a családi örökség megléte-kor döntően Pinnyén és Kőszegen élt. A férfiu időszeke a családtörténetben tel-jességgel a hanyatlás éveiként írható le. Az egyre magasabb ítélkezési fórumokig jutó adóssági perek sorozata, a kényszerű birtokeladások, végrehajtások révén a teljes birtokvesztésig vezetett. A Zala megyei birtokok eladása után a még min-dig súlyos és immáron botránys méretű adósságokba került nemes helyzetéről a Sopron megyei vagyon zárolása előtt, a törvényhatóság 1785. szeptember 12-i részgyűlésében a megye rendjei kimondták; „*atyai örökségét haszontalan költsé-gei által olyannyira eltékozolta, hogy az adósai által elrendelt végrehajtás után*

³⁶ A forrásfeltárások jelen szakaszában a legjelentősebb közszerepléseként az alábbi tudott: II. József halála után a megye táblabírájaként a koronaórség Sopron megyei bandériumának zászlótartója volt. *Paur Iván*: Hozzá a sz. koronát. Sopron 15. (1885.) 1. sz. (jan. 3.)

³⁷ SL Svm. lt. Svm. kgy. ir. 99. d. 1779. nov. 25., no. 11., uo. Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11. no. 45. A kőszegi hivatalnok nemesekre, lakóhelyi topográfiájukra: *F. Mentényi Klára*: A kőszegi Chernel utca lakói a XVIII. században és a XIX. század első felében. Rekonstrukció a műemléki helyreállítás történeti háttéréhez. *Vasi Szemle*, 36. 1982. 4. sz. 586-597. p.

³⁸ Zeke Miklós fiát 1777/78 során Kőszegen, sógora, Vizkelety István pártfogása mellett tanítat-ta. Zeke Miklós levelei Vizkelety Istvánhoz, Kőszeg, 1777. jún. 18., Pinnye, 1778. nov. 5., 1779. aug. 10., SL Vizkelety cs. lt. 8. d.

néki semmi sem fog maradni.”³⁹ A megyei értékelést alátámasztva, az adósság-állomány további növekedését mutatja az is, hogy az idézett határozat évében, 1785-ben a régió jelentős pénzkölcsönző hivatalnok nemes családja, a báró Meskó, 32 900 ft-os hiteltartozást követelt. Ez az összeg valószínűsíthetően nem csak Zeke Miklósnak nyújtott „tiszta” kölcsönökből, hanem adósságfelvásárlásból és ezzel párhuzamosan a kamatterhek növeléséből állt elő.⁴⁰

A pénzügyi helyzet rendezésére 1792-ben sikerült pontot tenni. Ekkor a családi birtokok nagy szerzeményezője, Szentgyörgyi Horváth Zsigmond, Gludovác Józseffel összefogva a fennmaradó, súlyos adóssággal terhelt petőházi birtokokat, endrédi kuriális szőlőt, [fertő]szentmiklósi és ciráki részjóságokat – azaz minden Zeke Miklós kezén lévő fekvőbirtokot – 42 000 ft-ért 32 évre zálogjogon megvásárolt. A vételárból 40 000 ft a hitelezők, az adósságok kifizetésére kellett, a maradék 2000 ft 5 %-os kamaton Zeke számára került letételre.⁴¹

Zeke Miklós Sopron megyei birtokvesztésével a petőházi Zeke család végérvényesen eltűnt a megye és a nyugat-dunántúli régió nemesi családjai közül. A sógorai kegyelemkenyerén még vagy egy évtizedig élő vagyombukott nemes bár levelei egyes soraiban még célozgatott a családi birtokok visszaszerzésére, de valójában attól egyre távolabb került, félreszorítottsága, kiszolgáltatottsága csak nőtt. 1802-ben, utolsó leveleinek egyikében Bajáról, Jozefa lánya házasságáról érdeklődött, aki a fiágon kihalt petőházi Zeke család utolsó egyeneságú leányági sarjaként immáron nem a megye, vagy a tágabb régió birtokos nemeseinek egyik családjába házasodott, hanem őt a kormányzói hivatalokat viselő ötvenesi Lovász Zsigmond temesi gróf, isztriai kormányzó vette feleségül.⁴²

³⁹ SL Vizkelety cs. lt. 2. d. fasc. 11. no. 90.

⁴⁰ Vö.: SL Svm. lt. Svm. kgy. ir. 100. d. 1780. márc. 12. kgy., no. 73., uo. 113. d. 1784. febr. 11. kgy., no. 29.

⁴¹ VaML Szentgyörgyi Horváth cs. lt. fasc. 2. no. 156., 160. (Szentgyörgyi Horváth Zsigmond a Zeke javak legnagyobb szerzeményezője volt, 1783 áprilisában a Vas megyei tótsági birtokokat is megvásárolta. Uo. Szentgyörgyi Horváth cs. lt. fasc. 2. no. 8.)

⁴² Lovász Zsigmond pályája semmiképpen sem kötődik a térség nemesi társadalmához, kormányzói, főispáni karrierje a jelentősebb fekvőbirtok nélküli felvilágosult abszolútizmus kori hivatalnok eliti pályák egyike. Ötvenesi Lovász Zsigmond kancelláriai tanácsosi működésére 1792-1794 között adatokat hoz: *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790-1795. Budapest, 1926. (Magyarország újkori történetének forrásai.) 598. p. 3. sz. lbj., 599. p. 1. sz. lbj., 620-621. p., 1. sz. lbj., 687. p. 1. sz. lbj., 757. p., illetve uo. 4. sz. lbj. Hivatali karrierjének csúcspontját főispáni hivatalviselési mutatják. 1791-1802 között Békés, 1801. szeptember 11-től haláláig, 1812. január 10-ig Temes vármegye továbbá e méltóság és hivatalviselésével párhuzamosan 1808-1812 között Torontál vármegye főispánja volt. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526-1848. Budapest, 1994, 67., 100., 102. p.

A Zeke család birtokszerzésének alaptendenciái

A Zeke család pozícionális emelkedésével párhuzamosan, azzal sokszálú együtt-hatásban nőtt a család kezén lévő birtokállomány. Amint ez természetes, a fekvőbirtokok, a hivatali pozíciók növekedése mind a megye, mind a nyugat-dunántúli régió nemesi társadalmában folyamatosan növelte a Zeke család súlyát. Bár a család petőházi ágát alapító Zeke (I.) Györgytől öt generáción keresztül, Zeke (II.) Istvánig a folyamatos birtokgyarapodás volt a meghatározó tendencia, e mögött az öröklött és különböző eredetű szerzeményi birtokok folyamatos mozgását láthatjuk. Ennek alaptendenciái Zeke (I.) Istvántól, akinek időszakában a családi birtokállomány a megyehatárokon is túllépő dinamikus gyarapodás stádiumába lépett, az alábbiakban vázolhatók fel.

Zeke (I.) István először felesége, Bezerédy Judit házasságba vitt javain, a röjtöki (Sopron vm.) részbirtokokon, melyek Győr megye Mohácsot túlélte, Sopron megyében is birtokokkal rendelkező egykor legjelentősebb famíliája, a tétí és mérgesi Poky családhoz fűződött rokonsági kapcsolatok miatt háramlott a Bezerédyekre, stabilizálta a [fertő]szentmiklósi, petőházi atyai örökségét.⁴³ 1659-1665 között több esetben nemesi özvegyektől, illetve elszegényedett kismemesektől zálog, vagy örökjogon Sopron megye területén részbirtokokot vásárolt.⁴⁴ A családtagok közül Zeke (I.) István, Bezerédy Judittal kötött házassága, s még inkább Bezerédy György örökösének 1667. évi birtokosztása révén nemcsak Sopron megyében növelte birtokait (Cirák), hanem Zala megyében is – később részletesebben bemutatásra kerülő – fölöttébb jelentős birtokállományt szerzett. Ezzel a família egyrészt az eddigi megyei keretből kiemelkedve immáron a tágabb térség, a nyugat-dunántúli régió birtokosai közé emelkedett, másrészt ez a helyzet a további birtokszerzéseknek is újabb terepet biztosított.

Zeke (I.) István hivatalviselése és részben ezzel összefüggésben presztízs szempontok miatt, 1667 őszén házat vett Sopron sz. kir. városban. Feleségével együtt 1700 ft-ért megvásárolta Vághy Kristóf és hitvese, Kolleis Mária, továbbá

⁴³ A Poky család Sopron megyei javainak megosztására: SL Zeke cs. lt. 3. d. fasc. 4. no. 94.

⁴⁴ Pl. 1659-ben Szalay Zsófiától, Madarász Márton, majd Szelestey János özvegyétől zálogjogon 100 ft-ért vett meg egy szentmiklósi jobbágyhelyet, ugyanott az „*Új-hegyben*” egy szabad szőlőt, és egy röjtöki határban fekvő rétet. Zeke (I.) István birtokvásárlásaira illusztratív példaként: SL Zeke cs. lt. 3. d. fasc. 4. no. 93., uo. fasc. 4., no. 44., no. 47., no. 57., no. 65., no. 74., uo. 17. d. fasc. 23. no. 75.

Kolleis Kristóf a külváros Újteleki (Neystift) részében fekvő házát. Ez a házaspár legnagyobb volumenű birtokvásárlása volt.⁴⁵

Zeke (II.) István időszakát egyaránt jellemzi a fiág kezén lévő törzsbirtokok állandósultsága, és amellet az állandó birtokmozgás. Ez az a generáció, melynek során a Zeke család birtokai a legnagyobb kiterjedésüket érték el és ezzel a nyugat-dunántúli jómódú (bene possessionatus) nemesség alsó részébe kerültek. A birtokgyarapodások között jelen esetben is külön figyelmet érdemel a házassodás, újabb családi kapcsolatok kialakulása révén a família tulajdonába került, illetve szerzett állomány. Zeke (II.) István – ahogy az már említésre került – szolgabíróvá választását követően nemesapáti Szalay Péter és fajszi Ányos Mária, Judit nevű leányát vette feleségül. A nemesapáti Szalay családdal a Sopron megyei pinnyei javak mellett elsősorban a Vas megyei Tótságban, míg a fajszi Ányos rokonság nyomán Zala, Vas és Sopron megyében szerzett felesége öröksége, illetve anyósa javainak felvásárlása révén birtokokat. Birtokgyarapítása, illetve a folyamatos birtokmozgás elsősorban apja és saját házassága nyomán kialakult egyenes és oldalági rokonsági körben mozgott. A birtokmozgások jelentős része a vámoscsaládi Bezerédy, fajszi Ányos, nemesapáti Szalay – illetve a Bezerédy Fruzsínával kötött házasságával rokon Kövér – család elidegenített birtokainak visszavásárlásain, zálogolásain, az azokkal kapcsolatos birtokcseréken nyugodott.⁴⁶

A hetedik generáció, Zeke József időszakát a birtokállomány megtartására tett erőfeszítések, illetve (döntően hatalmaskodások miatt) a birtokszomszédokkal lefolytatott, hosszasan elhúzódó birtokperek jellemezték. A családra súlyos anyagi terhet rótt Kövér Pál Vas és Sopron megyei jószágainak visszavásárlása. A túlméretezett atyai birtokvásárlások, valamint a meglévő birtokállomány, épület-együttesek karbantartása, megújítása miatt Zeke József az 1750-es évek elejétől folyamatos hitelfelvételekre kényszerült. így 1752-ben 6 %-os kamatra 1000 ft-ot vett fel a kőszegi polgárjogot nyert, városi nemesi családból származó, jelentős közhivatali pályát befutott Szvetics Jakabtól – apja által is jól ismert nagyhírű

⁴⁵ SL Sopron város levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyvek 1667/1668. (77. k.) 396. p., uo. Zeke cs. lt. 20. d. fasc. 25. no. 68. vö. *Házi Jenő*: Soproni polgárcsaládok 1535-1848. Budapest, 1982, 11912. sz., *Dominkovits* 1996. 7. p., 26. sz. lábjegyzet.

⁴⁶ 1699-ben Kövér Pál sógorával – még a Sopron megyei birtokkoncentráció jegyében – birtokcserét tett; annak szécsényi és pinnyei részirtokaiért 502 ft 50 d. értékben a Vas megyei Tótságban, Tótkeresztúron, Stinócon, Peszkócon fekvő jószágait (szőlőbirtokokkal, hegyvámokkal) átadta. SL Zeke cs. lt. 4. d. fasc. 5. no. 189., vö. uo. 16. d. fasc. 21. no. 32. A tótsági Kövér birtokok további sorsáról lásd: *Dominkovits* 1996. 11-12., 15. p.

kőszegi bíró és ügyvéd Lada György vejétől.⁴⁷ Hitelfelvételeinek pontos nagysága, összetétele a kutatás jelen fázisában még csak töredékesen ismert.⁴⁸ Az ekkor létrejött adósságállomány az amúgy is költekező életmódot folytató fiú, Zeke Miklós időszakában immáron kezelhetetlenné vált. Az apa halálával a több fázisban végbement birtokosztályokban amúgy is szétforgácsolódott, döntően három megyében „koncentrálódott” birtokállomány széthullott, az utolsó fiúörökös kezére került részek az egyre súlyosabbá vált adóssági perek nyomán egymás után eladásra kerültek. Így még az utolsó fiági utód életében szétolvadt az egykori Zeke vagyón.⁴⁹

A Zeke család Zala megyei birtokai – A Bezerédy, fajszi Ányos örökség

A Zeke család, amint az a családtörténetről készült vázlatból is kitűnik, Zala megyei birtokállományát Zeke (I.), majd (II.) István házasságával alapozta meg.⁵⁰

Bezerédy György Zala megyei birtokairól minden bizonnyal az örökösök birtokosztálya kapcsán, valószínűsíthetően 1666/67 során készült összeírás az alábbi képet adja: Kisgörbőn egy udvarhely, 22 házhely, több száz hold földdel található. A conscriptor külön kiemelte: a fent jelzett udvarhelyből azelőtt már egy jobbágyhelyet kiszakítottak, így célszerűbb a telekszámot 23-ra módosítani. Egy-egy telekhez minimum 6 hold szántó tartozott. Ugyanakkor e forrás a megye korabeli településállományát, településeinek állapotát is visszatükrözi; így az is feljegyzésre került, miszerint a fenti 23 jobbágyháztartásból csak 9-en állt ház, többet az idő tájt kezdtek építeni. A községben Bezerédy György még egy nemesi szőlőt birtokolt. Nagygörbőn egy nemesi szőlővel, 3 pusztá házhellyel bírt. Az egykori lakosok a környező szőlőhegyekben laktak. Edericsen egy udvarhely, 6 ép és 2 pusztá házhely, egy ép zsellérházhely adta a helyi birtokok alapját. A település lakói még emlékeztek egy korábban elpusztult jobbágyhelyre is.

⁴⁷ Szveticcs életpályájára: *Szluha Márton*: Szveticcs Jakab királyi személynök és családja. Turul, 68. 1994. 3-4. sz. 96-105. p., Ladára: *Bariska István*: Egy 18. századi végakarát mérlege. Lada György kőszegi városbíró testamentumáról. Vasi Szemle, 44. 1990. 3. sz. 443-450. p.

⁴⁸ A hitelezők köre viszonylag jól rekonstruálható; megtalálhatók közöttük egyházi személyek (pl. Szily Márton vasvári olvasókanonok 1752-1763 között gyakran kis pénzüsszegeket hitelezett), intézmények (pl. jezsuita kollégium pénztára), a régió birtokos nemessége (pl. Somsich Antal), illetve országos hivatalokat viselő személyek köre (pl. Felsőbüki Nagy Pál a hétszemélyes tábla ülnöke).

⁴⁹ Az önmagában külön elemzést is megérő vagyonosztásokra alapvető forrásbázist nyújt: SL Vizkelety cs. lt. 1-2. d. Vázlatos áttekintését lásd: *Dominkovits* 1996. 18-19. p.

⁵⁰ A Zala megyei települések azonosítására: Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773-1808) I-II. köt. (Szerk. Szaszóné Sin Aranka – Breinerné Varga Ildikó), Budapest, 1996.

Bezerédy György itt is bírt egy nemesi szőlőt és több, szám szerint meg nem nevezett hegyvámos szőlőt, továbbá két gesztenyést. Pacsán (Bacsa) két puszta házhely, egy nemesi szőlő, 4 hold hegyvámos szőlő 6 hold szántó aktuális birtokosa volt, ugyanis további 3 házhelyét 300 ft-ért Sándor Györgynek zálogolta. Rendeken egy udvarhelye és 8 „házülése” volt, de azokban két családnál több nem lakott. (Azok is inkább a szőlőhegybe húzódtak fel.) Ukkon hasonlóképpen 8 „házülést” bírt, de a hozzájuk tartozó családok többen a védettebb Szegváron, Reziben (3 család), Udvarnokon (1 család) húzták meg magukat. Gassán a 6 „házülésből” 2 lakói szintén Szegvárra költöztek. Hanyon 2 házhelyet bírt. Dörögdi, sárosfői birtokai elpusztultak.⁵¹

Bezerédy György örököseinek 1667., majd 1689. évi birtokosztályai révén Bezerédy István, Zsigmond, Pál, Ádám, Mihály testvére, Judit, az utóbbi vagyonosztálykor már Zeke (I.) István özvegye, Kecskés Ferenc hitvese 6 Zala megyei településen szerzett birtokokat.⁵² Kisgörbön 2 ép és 2 puszta jobbágyhelyet, továbbá egy zsellérhelyet, Nagygörbön egy féltelkes jobbágyhelyet, Edericsen egy ép jobbágyhelyet, Acsán egy helyet, Galsán (Gassa) 2 puszta, Ukkon pedig egy egészhelyet kapott. Az első házasságból származó fiú, Zeke (II.) István és mostohatestvére, Kecskés János közötti 1707. évi, anyai jószágokat érintő birtokosztás – a Zeke család nagy sérelmére – nem az arányosság alapján történt. A 14 egész, 1 fél Zala megyei jobbágyhely, továbbá a zsellérhelyből Zekének nem 7 1/8 jobbágyhely, hanem 8 3/4 jobbágyhely jutott Zala megyében. Kecskés Zala megyei birtokkülönbsége, Sopron megyei jószággal került kiegyenlítésre.⁵³

A Zala megyei anyai birtokok három év múlva, 1692-ben – valójában – megfogyatkoztak. Az immáron másodszor is özvegységre jutott Bezerédy Judit Galsán (Gassa) található két puszta telkét annak minden tartozékával a településen lakó Kovács Jánosnak évi 50 ft-ért zálogba adta. Két év múlva a család törzsbirtokait öröklő elsőszülött fiú, Zeke (II.) István, anyja zálogolását jóvá-

⁵¹ SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 16. no. 19. Az összeírás datálását az a tény csak megerősíti, hogy az 1667. évi osztálylevélben egyes esetekben szó szerinti szövegátvételekkel találkozhatunk!

⁵² Bezerédy György örököseinek 1667., 1689. évi vagyonosztása – annak háttere, a két vagyonosztás közötti módosulások magyarázata – még feldolgozásra vár. Vö. SL Zeke cs. lt. 17. d. fasc. 23. no. 68. Szerdahely, 1667. jan. 26. Bezerédy Judit örökségéről készült feljegyzés 10 Zala megyei településen rögzíti az örökséget.

⁵³ SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18. no. 13. Mind Zeke (II.) István, mind Kecskés János a Neoquistica Comissio tevékenysége miatt – a kortársi szóhasználatnál élve – meg kellett hogy „oltalmazza” Zala megyei birtokait. (SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 26.) A Zala megyei birtokok megváltására: *Szabó Béla*: Az új szerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: Közlemények a Zala megyei közgyűjtemények kutatásaiból. (Szerk. *Degré Alajos*), (Zalai Gyűjtemény 8.), 99-113. p.

hagyta és a csekély birtok elidegenítését „kiterjesztette”, midőn a fenti két pusztatelt Kovács Mihálynak újabb 50 ft ellenében 10 évre bérbeadta.⁵⁴

Zeke (II.) István házassága a valójában hanyatló stádiumába érkező, Vas, Sopron megyei birtokokkal rendelkező nemesapáti Szalay családdal és szinte a teljes Dunántúlon (pl. Veszprém, Tolna, Fejér megyékben is) szétszórt birtokokkal rendelkező fajszi Ányosokkal, konkrétan a fölöttébb kiterjedt család fajszi Ányos György béri, kapornaki kapitány örökösével került rokoni kapcsolatba. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a zalai birtokok további gyarapodása döntően ez utóbbi, felesége anyai ágának köszönhető.⁵⁵

Nemesapáti Szalay Péter, majd Tar Józsa (József) özvegye, Ányos Mária 1698-ban egyezséget kötött második férje leányával, Tar Judittal. A 8 pontos divisióban leszögezték: a Zalaegerszegen fekvő residentionális ház, a majossal, pajtás kertekkel az özvegnél marad, s abban özvegye végéig élhet. A közszerzemények Vinkovichné, Tar Judit tulajdonai lesznek. Míg a martonfai malmot két részre osztják, az egerszegi hegyben fekvő Bessenyei, Pápai-, Bakos-féle szőlőbirtokokat Tar Judit birtokolja.⁵⁶

Ányos Mária valószínűsíthetően második férje, Tar Józsa előző házassága révén jogigényt formált Kaszaháza pusztája egy részére. E - még teljességgel nem feltárt - jogigény hátterében az állhatott, hogy az egerszegi kapitány korábbi felesége Sárkány Eszter, egyben e frigyet megelőzően az utód nélkül elhalt utolsó kaszaházi birtokos, Kaszaházy György hitvese is volt. Ezért Ányos Mária második házassága révén igényt tartott Kaszaházára, illetve egyes részeire.⁵⁷ Ez indokolhatja azt a szerződést, amit 1701-ben Ányos Mária – immáron harmadik férje, Pillán Mihály hitveseként – mostohaleányával, Tar Judittal kötött. A contractusban a kaszaházi praedium felét 480 ft-ért és „fél stertinyák” muraközi borért Tar Juditnak és férjének, Vinkovich Jánosnak 3 évre zálogba adta. Tar Judit

⁵⁴ SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 8., [Fertő]Szentmiklós, 1692. febr. 2. (A zálogbavevőnek évi két alkalommal, Szent György (április 24.) és Kisasszony napi (szeptember 8.) 25-25 ft-os részletekben kellett a zálogösszeget lefizetnie.) Zeke (II.) István zálogolására: uo. Kisgörbő, 1694. okt. 4. A záloglevél szerint a pusztateltek egykor Varga Márton és Szy Ádám sessioi voltak., ill. uo. 16. d. fasc. 18. no. 13.

⁵⁵ Az egerszegi kapitány, Tar József (Józsa) javairól készített feljegyzés szerint ő még Ányos Máriával kötött házassága előtt Kaszaházán, Csendriszfán, Hahóton, Besenyőben rendelkezett birtokokkal. Házasságát követően az egerszegi mezőn szerzett földeket, Hahóton – a birtokvásárlásait többnyire fedező Almásy-féle pénzből – 100 tallérig, Kókényesen, Toposházán, Döbrétén, Tofrisinán ugyancsak 100 tallérig szereztek birtokokat, miképpen hasonló összegig részbirtokosai voltak a martonfai malomnak is. SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 40.

⁵⁶ SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 13,

⁵⁷ SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 6.

mostohaanyja egyes adósságainak törlesztésével, illetve részbirtok átadásával törlesztett.⁵⁸ Minthogy 1699-ben Vinkovich János és Zeke (II.) István nádori donatiót kapott a teljes Kaszaházára, a forrásfeltárás jelen szintjén nem értelmezhető megnyugtatóan a fenti szerződés. Annak 1724. évi záradéka is felveti azt a gondolatot; vajon lehetséges-e, hogy a lassan reorganizálódó országban, a még bizonytalan birtokviszonyok között az új birtokosnak, amennyiben akaratát erőhatalommal érvényesíteni nem tudta, úgy az esetleges törvényes birtokadomány ellenére is kompromisszumot kellett kötnie a vélt, vagy valós igényjogosultakkal?⁵⁹ A ma Zalaegerszeg részét képező Kaszaházát a XVIII. század húszas éveiben nádori donatio, illetve örökség és vásárlás jogán immáron biztos kézzel tartotta a Zeke család és e település lett Zala megyei birtokainak legfontosabbika.⁶⁰

*A Zala megyei birtokok Zeke (II.) István és Zeke József
földesurasága időszakában*⁶¹

Zeke (II.) István Zala, Vas, Sopron megyei birtokpolitikáját – ahogy ez már jelzésre került – döntően egy momentum határozta meg. Apja és saját házasságával

⁵⁸ SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 12. (Tar Judit a zálogösszeget a martonfai malomrész 150 Rft-ig történő lekötésében, a Borsos Benedek özvegyének járó 80 ft kifizetésében, továbbá „egy polovnyák bort is” megadva törlesztette. A fennmaradó boron kívül hiányzó 250 ft-ot az elkövetkező Szent Iván napig köteles lefizetni.)

⁵⁹ Ez a kérdés azért is felvetődik, mert 1722 szeptemberében párisi Bácsmegyey József és Bácsmegyey Erzsébet – Hollósy Gáspár hitvese – teljes jogú megbízottjaként a fenti szerződésben rögzített, Vinkovich Jánost és feleségét, Tar Juditot érintő kaszaházi birtokrészt Ányos Máriának és vejének, Zeke (II.) Istvánnak 230 ft-ért, illetve a bor árát 20 ft-nak számítva összességben 250 ft-ért visszaadták. SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 12., Zalaegerszeg, 1722. szept. 3.

⁶⁰ A forráskutatás jelen szakaszában még nem rajzolódott ki pontosan az, hogy a Zala megyei birtokokon a Zeke család tagjai milyen rendszerességgel jelentek személyesen meg, s hasonlóképpen jelenleg még nem ismert a Zala megyei birtokok gazdaságát irányító ispánok archontológiája. Az a forrásfeltárás jelen szakaszában is megállapítható, hogy a Zekék jó kapcsolatban álltak Zala vármegye hivatalviselőivel, akik, illetve az ő rokonaik, több esetben is képviselték a család érdekeit (pl. Madarász, Komáromy). Miképpen azt is rögzíteni kell, hogy az 1760-1770-es évekből nagyon részletes, birtokgazdálkodási adatsorok maradtak fenn, amelyek szakszerű adminisztrációra utalnak. Itt szeretném megköszönni lektoromnak, *Simonffy Emil* nyugalmazott levéltárigazgatónak, hogy e kérdés további kutatására, feldolgozására figyelmemet felhívta!

⁶¹ A dolgozat e része elsősorban birtoklás- és társadalomtörténeti aspektusú, megközelítési módja a földbirtokos család oldaláról történt meg. Ezt azért is jelezni kell, mert az adott települések lakosságára, az agrártermelés ágaira, volumenére az 1770-es évekből egy önálló feldolgozást is lehetővé tevő iratanyag maradt fenn.

kiépült rokonsági kapcsolatokra építve a fenti térségben – párhuzamosan több megyében is – birtokos Bezerédy, illetve nemesapáti Szalay, fajszi Ányos rokonok zálogolt javait zálog örök jogon próbálta visszaváltani, illetve az elszegényedett, vagy a szórt birtokállományból adódóan megvásárlásra följánlott rokoni birtokokat megszerezni. Az utóbbit kitűnően példázza fajszi Ányos György esete. Fajszi Ányos Ferenc és Balaskó Katalin fia – fajszi Ányos György béri kapitány unokája – 1724-ben kelt fassiojában életútjára visszatekintve, korábbi zálogolásait összegezve így vallott magáról, s nyugat-dunántúli örökségéről: *ő maga hamar árvaságra jutott, „jöllehet anyám asszony gondviselése alatt nevelkedtem, de a’ minémő portioja jutott atyám uramnak, ő k[e]g[ye]lme abbul még éltében felesset distrahált, tandem a’ mi maradottis, annak gondját a’ nagy háboru[s] üdőknek alkalmatlansági, és adofizetéseknek terhe miatt alkalmatosan nem viselhetvén és hasznát sem vehetvén, csak annyira valo költségünk vala, hogy tanulássomat foltathattam volna...”* Ezért apja osztályos testvérhúga, Ányos Mária 1692-ben 685 ft-ért Zala, Vas, Sopron megyei részjóságaitól tőlük megvette. Így, *„ezen pénz segítségével iskoláimat elvégezvén...”*, de patvariára menve további költségek szükségeltettek. Ennek fedezésére 1699-ben – a fenti zálogbirtokokra – további 300 ft-ot vett fel Ányos Máriától és első házasságból született lányától, Szalay Judittól. A felvállás időpontjában, 1724-ben további 700 ft-ért immáron örök jogon Zeke (II.) Istvánnak és feleségének, Szalay Juditnak adta el béri, pakodi, almási, misefai (Zala vm.), tótkeresztúri (Vas vm.), pinnyei, szécsényi (Sopron vm.) harmadrész jóságait. Fejér megyében élvén, magát nyugodtan kötelezte; osztályos társa, Ányos Sándor pinnyei, szécsényi, kőhalmi (Sopron vm.), tótsági (Vas vm.) részjóságaira vonatkozó előjogáról lemondott.⁶² Az Ányos György felvállotta birtokokból a Zeke fiág számára a későbbiekben Misefa vált jelentősebbé.

Hg. Esterházy Pál nádor 1699-ben, minthogy a korábbi birtokos, Kaszaházy György halálával Kaszaháza puszta (praedium) földesúri családja utód nélkül kihalt és a birtok a koronára visszazállt, azt teljes egészében – a nádori törvények által előírt 32 jobbágytelekig – örök jogon a puszta birtoklását már korábban többször is kérvényező Vinkovich Jánosnak és Zeke (II.) Istvánnak adományozta.⁶³ Vinkovich János radagyanafalvi harmincados, örökös nélküli halálát

⁶² SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 20.

⁶³ A nádori donatio kelte: Kismarton, 1699. máj. 28., SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 8. A birtoklástörténet további kutatásra váró részletkérdései közé tartozik az, hogy több szomszédos nemes a birtokbeiktatáskor ellentmondási szándékát jelezte, illetve ellentmondott. A contradicalók között volt Bödey Gábor is, akinek Zsigmond fia, látva, hogy e birtokperben eredményt elérni sem az apja, sem ő nem tudott, Vinkovich halálát követően az atyai ellentmondást elengedte. Uo. 15. d. fasc. 17. no. 7.

követően kaszaházi birtoka – a praedium fele – visszaszállt a kamarára.⁶⁴ Zeke (II.) István, 1723-ban Kaszaháza pusztá kamarai kezelésbe került, árverésre bocsájtott másik felét 800 ft-ért megvásárolta.⁶⁵

1721-ben – valószínűsíthetően Vinkovich János halála után – a kaszaházi földkről összeírás készült, mely szerint a praediumon 4 jobbágy és egy zsellér élt. Az őszi vetésterület alá 30 hold, a jövő őszi alá 50 hold szántóföld tartozott, továbbá Ságod felé további 50 holdnyi valószínűsíthetően legelőként használt földje volt. 12 holdon hajdinát termesztettek. Az 50 szekér szénát adó rét 60 %-a (30 szekér) a Zala folyó mellett terült el. A „névtelen” összeíró a falu malomhelyét is feljegyezte, erdejét pedig – meglepő módon – semmire sem valóként értékelte.⁶⁶

Zeke (II.) István anyja utáni osztályos atyafiként a szomszédos Pakod 10 lakosa által a Bezerédyektől zálogolt Dötk pusztát (praedium) 1702 májusában 100 ft-ért magához vette. E birtokvisszaváltást a Bezerédy család részéről közel fél év múlva az adósságoktól szorongatott Bezerédy Pál elismerte, kötelezvényében rendeki, dötki részjóságait örökösen sógorának kötötte.⁶⁷

A zálogolt praedium kézbevétele után Zeke (II.) István összeíratta dötki javait. A conscriptio szerint a településen 83 köből (?) szántót, 34 szekér szénát adó rétet, továbbá 22 köből hajdina vetést műveltek a szomszédos Pakod lakói. Zeke az ő bérletükben hagyta e javakat. Így 9 család a szántókat és a réteket, 10 – személyében átfedéseket is tartalmazó család – pedig a hajdina vetéseket részben készpénz megváltásban (rétek), részben terményszolgáltatás fejében árendálta. Az új földesúr, Takács György pakodi jobbágnak pedig megengedte, hogy az ún. „Lapis”-ban 1 hold földet irthasson, és az után három vetés idejéig minden szolgálattól felmentette.⁶⁸

⁶⁴ Lásd erről Streiber Jakab radagyanafalvi harmincados intimatioját; Szentgotthárd, 1721. okt. 5., SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 15.

⁶⁵ Vinkovich János radagyanafalvi harmincados része a fiscusra szállt, e birtokról 1722. aug. 26-án árverést rendez: SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 17., a birtokvásárlásra: uo. 15. d. fasc. 17. no. 18., Pozsony, 1723. máj. 29. Zeke (II.) Istvánt 1725-ben kaszaházi birtokaiban újra megerősítik: uo. 15. d. fasc. 17. no. 21.

⁶⁶ SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 17. no. 14.

⁶⁷ Szegedy Pál és Gábor György Somogy és Zala vármegyék alispánjai, továbbá Madarász László bizonyáglevelé: SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18., no. 2. Zalaegerszeg, 1702. jún. 18. vö. uo. 16. d. fasc. 18. no. 4. [Fertő]Szentmiklós, 1702. okt. 20.

⁶⁸ SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18. no. 3. A forrás sajnos nem nevezi meg a szántók és a hajdina vetések milyen mérték szerint kerültek felvételre. A hajdina vetések esetében a pontosítást az ugyanazon évi census lajstromok alapján megtehető, míg a szántók esetében arra csak áttételesen lehet következtetni. Lásd: SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18. no. 5.

A Bezerédy család, dötki jószágát több mint két évtized múlva szerezte vissza. (E momentum a Bezerédy család részéről jelzi a zálogba került, vagy oldalági rokonok által kiváltott birtokrészek visszaváltására irányuló törekvést.) Ekkor Bezerédy György árányosság alapján birtokokat cserélt Zeke (II.) Istvánnal. Egyrészt megtartotta az általa már korábban zálogból kiváltott galsai (gassai) két telket, másrészt megszerezte a teljes Dötk pusztát, melyekért cserébe a [Kökényes]Mindszent faluban fekvő azon részjószágát kínálta fel, amit még nagyanyja, Bezerédy Györgyné zálogolt 150 ft-on, s azt atyja, Bezerédy Zsigmond váltotta vissza. Zeke a birtokcserébe beleegyezett, de birtokképtelenség esetén fönntartotta jogosultságait.⁶⁹

Zeke (II.) István még 1724-ben a Bezerédy örökségre hivatkozva a kökényesmindszenti szőlőhegyben több zálogon lévő jobbágyhelyet 150 ft-ért visszaváltott, miként a hegyvám felét is megszerezte. E birtokokat a Bezerédy örökösök 1739-től kezdték Zeke Józseftől visszaszerezni, de az elhúzódó, pereskedéstől sem mentes visszaváltás csak egy évtized múlva zárult le.⁷⁰

A misefai helységben fekvő Zeke javakról 1746-ban Salamon Ferenc, Zala vármegye szolgabírája a Bessenyei család házhelye mellett fekvő Papp család telkét tüntette fel, melyhez (18 db, 1-3 holdas tagokba elszórt) 25,5 hold szántó és (5 tagban) 14 szekér szénát adó rét tartozott. Maga a család akkor már több mint 40 éve árendálta e szerény kis birtokot.⁷¹ A korban tipikusnak mondható hatalmaskodásokról, s azzal együtt a közbirtokosságon belül az irtásgazdálkodás kiterjedéséről Verebély Viktor kissé dramatizált 1759-es levele tudósította Zeke Józsefet; „szegén Misefának rövid nap múlva utolsó romlását, a melly már is nagyobb részre igazúl. Az erdőket kinek kőlly is, kinek nem is egyeránt rontják, ugy hogy már majd bokor nem találtatik, kinek bizonyos ura nem volna.”⁷²

⁶⁹ SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 19., uo. 16. d. fasc. 18. no. 10., Petőháza, 1724. márc. 20., no. 13.

⁷⁰ 1739-ben a Zeke József 4 jobbágytelket adott vissza, míg a fennmaradó 2-3 jobbágytelekről 1749-ben született csak megállapodás. A birtokvisszaváltást Bezerédy Zsigmond leánya, Mária és férje Rusa Miklós, továbbá Rusa Erzsébet, Gajger Antal hitvese mozgatták. SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18. no. 2., no. 10.

⁷¹ SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 31. ugyanezt az állapotot rögzíti az 1749. évi conscriptio is. (uo.)

⁷² Verebély Viktor levele Zeke Józsefhez, Misefa, 1759. máj. 27., SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 31. A levélben kifejezetten a Bessenyei házat árendáló telekszomszéd, Nemscsovics avagy Mosonyi Lászlóra panaszkodott, akivel szemben majd két hónappal korábban a rét lelegeltetése, búzaföld lekaszálása, egy hold irtásföld fegyveres kézzel történő elszántása miatt Zeke József megintést eszközölt.

A misefaihoz hasonlóan az edercsi birtokok is roppant szerények voltak. Az 1754-es összeírás szerint a Kis család két családfője volt a Zekék jobbágya. Míg Márton az atyái házfélben lakott, egy szekér kukoricát termő kertje mellett a jobbágyi szolgáltatokat 12 hold – házhelyéhez tartozó – szántó után kellett lerónia. Ferenc egész helyen élt, melyhez 9 hold szántó tartozott. Kissé elvadult kukoricás kertje mellett még egy 3 szekér szénát adó rétje volt, mely a Balaton bozótjáig lenyúlt.⁷³

A kis- és nagygörbői javakról 1757 januárjában készült részletes összeírás. Az alábbiakban érdekes egy kicsit behatóbban is megismerkedni a conscriptio eredményével, hisz a forrás – mégoly csekély jobbágylakosság esetén is – kitűnően jelzi a vagyoni differenciációt és a telki állományban az irtásgazdálkodás jelentőségét.⁷⁴

1. táblázat

Zeke József kisgörbői jobbágysai 1757. évi szántó és rét állománya

Jobbágy neve	Szántó (hold)		Rét (szénaboglya)	
	házhoz tart.	irtás	házhoz tart.	irtás
Tóth Ferenc	9	-	2	-
Takács Ferenc	8	6	9	-
Cseh Antal	6	11,5	0,5	8
Berecz Mihály	7,5	-	3	-
Cseh János	11,5	15,5	5	-
Összesen	42,0	33,0	19,5	8

Kisgörbőn öt jobbágy 75 hold szántóval, 27,5 boglya szénát adó réttel élt a Zeke család földesurasága alatt.

Pupák György ispán jelentése szerint a faluban még további 23 holdnak a Zekék a földesurai, e földterület döntő többsége hegyvamos szőlő, jelentős része frissen telepített. Az uradalmi rétek közül a „*Palotás rét*” 14 szekér szénát adott, az „*Óhidi út felé a Hosszú rét*” minthogy a községi erdő mellett volt, s a jobbágyok állatai rendszeresen rájártak, csekély hasznot hozott, „*a Rétszigeti dűlő*” csak 2 kis szekér szénát adott, a „*Hariska*” nevű rétet pedig valójában a Bezerédyek élték.

⁷³ SL Zeke cs. lt. 14. d. fasc. 15. no. 39.

⁷⁴ Az irtásgazdálkodás szerepe, fontossága eltérő súlypontozással, de mindegyik településen előkerül. A problémakör – döntően Zala megyei levéltári forráson nyugvó monografikus igényű feldolgozása: *Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei.* Budapest, 1980.

Nagygörbőn 2 jobbágyot és egy bérlőt (?) írtak össze. Míg Ányos Péter 15,5 hold házhoz tartozó szántót, 8 szénaboglyát adó réttel, Ányos János 7 hold telekhez tartozó, 3 hold írtás eredetű szántóval, 6 szénaboglyát és egy kis petrencét adó réttel rendelkezett. E családhoz nem tartozó további egy személynek (bérlő?) 10 hold szántója, 4 boglya szénát adó rétje volt. Az évben még további 8 hold feküdt parlagon, a „*Meleg völgyben*” fekvő 2 hold írtás eredetű szántót Zeke József Hatvani Ferencnek engedte át.⁷⁵

Zeke József úrbéres, 1398 holdas birtokállománya alapján a középbirtokos nemesség alsó részébe tartozott. Az úrbéres birtokviszonyokat feldolgozó kézikönyv alapján Csepreg és [Fertő]Szentmiklós mezővárosokban, Petőházán, Pinnyén, Szécsényben, Cirákon 1318 hold úrbéres birtokkal, a regisztrált úrbéres birtokterületeinek 94 %-ával rendelkezett. Zala megyében Kaszaházán, Kisgörbőn, Alsóhahóton, Misefán 80 hold úrbéres birtokot bírt.⁷⁶

Mindezekről a birtokokról a legteljesebb információt a Zeke József halála után, 1779-ben örökösei vagyonosztályához felvett inventárium ad.

Kaszaházán „*a curialis ház morbul vagyon építve, mely ál első szobábul, be nyillóbul, konyhábul kű kéményre, hátulsó szobábul, rozzant kamrábul és utánna valo színbul, marhának valo állásbul dűledezett sövényfalakra, az curialis háznak födele nagyobb részin le vagyon dőlő, s ezen ház elöt vagyon egy kicsin veteményes kertecske...*” A valójában armalista, kurialista nemesi lakóházat, a hozzá csatolt gazdasági épületekkel – rossz fizikai állapotát is figyelembe véve – csak 25 ft-ra becsülték! A nemesi kúria után található „...*egy sövénybul csinált pajta, zsuppal meg kötvő, közönséges statusban a' talpjai ugyan már meg romlottak...*”, melyet az összeírásba 10 ft becsértéssel vettek fel. Az árendált urasági kocsmá „...*vagyon morbul építve, az hol egy első szoba, konyha kű kéményre, és hátulsó szoba, ez alatt vagyon boronábul csinált pince mely annyira el romlot, hogy alig lehet belé menni ugy le rokkant, azért az hátulsó szobát nemis lehet lakni, a' födele is meg vagyon támogatva...*”, s így tán nem épp arányosan magát az épületet 10 ft-ra taksálták.

A földesúri jövedelmek egyik meghatározója a Kaszaházi malom, melynek részletes leírása az etnográfia és az ipartörténet kitűnő emléke. „*Vagyon a' Szala vizén három kerékre tölgy fa boronábul, mellynek az alsó borona fái már nagyon el romlottak, de leg inkább a' viz felül el annyira, hogy dűlő félben vagyon jobban, mint nem, itt meg olvasván a' borona fákat, a' négy szegletben 22. darabnál*

⁷⁵ SL Zeke cs. lt. 15. d. fasc. 16. no. 13.

⁷⁶ Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. k. Dunántúl. (Szerk. Felhő Ibolya), Budapest, 1970, 244-245., 382-383., 388-389., 488. p. A középbirtokos nemességet a 100-1000 hold úrbéres telki állománnyal rendelkezők közé teszi: Wellmann Imre: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 8. 1981. 65-66. p.

töb jó nem találtatik, a' szalufái még egykevessé alkalmassak, de a' séndöl rajta áltollában semmit sem ér; ugy az kú padja is elromolván, minden órán reparatiot kíván, a' hoz képest a' mint mastan vagyon..." A malomépületet a molnármesterek 40 ft-ra becsülték. A malomhoz tartozó régi lisztvályút 3 ft-ra, a „...két küre való kerég helet való fenyőfából csinált karika, lisztnek megtartására még jó...” 2 ft-ra, „Az harmadik ugyan kéreg, de ovét...”, így csak 1 ft 25 d-ra taksálták. A hasonlóképpen avított 3 garat becsértéke 1 ft 50 lett. A vaskorongokat, vaskarikákat, serpenyőket, csapvasakat – más inventáriumok házleíró részleteihez hasonlóan – roppant részletesen számbavették. A malomban egy használaton kívüli új kő volt, továbbá még három elég vásott követ találtak, melyeket 34 ft-ra értékelték. A nagy kád, a köböl, a két mérce az egy finak után a két hombárt vették számba – a nagyobb fenyőből, a kisebb bükkből készült –, illetve két tengelynek előkészített tölgyfát jegyeztek fel. A molnár háza „...ál egy szobából, konyhából, és kamorából, ezen háznak felső felül való falai talpjaival együtt el romlottak és csak az támadékok tarttyák, födele sem sokat ér, mivel ez előtt számos eszten-dökkel elégett...” Ezért 15 ft-ra becsülték.⁷⁷

Kaszaházán Zeke József 156,25 hold majorsági földet bírt, melyből 57,5 holdat búzával, zabbal, rozssal, kukoricával vetettek be, 57 hold parlagon pihent, további 35 holdat – melyek után tized járt – napszámberbe művelésre adott ki. A fentmaradó kisebb, szétszórt majorsági szántók egyrésze kenderföld (0,75 hold), a többi conventioba átengedett terület. A majorsági rétek egy része (18 szekér szénát adó) a „Berekre való düllő földek végiben”, más része a neszelei határ mellett (28 szekér szénát adó) található.⁷⁸ További 5 szekér szénát adó réttel a majorsági rétek száma 51 szekérré valót tesz ki.

Az Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor Kaszaházán 6 féltelkes jobbágycsalád és két házzal bíró zsellércsalád élt. Több mint egy évtized múlva a településen élő agrárnépesség a telekaprozódással, a jobbágytelki állomány jelentős csökkenésével, egyéni, családi szinten rosszabb helyzetbe került. Ekkor 8 jobbágycsaládot irtak össze. Közülük egy fő (Péntek János) 1/4 telkes, a többiek 1/8 telkeket bírtak. Varga István külön évi 50 d-os bérletért a háza előtti puszta telket is használta. A Komáromy István és Hegyi Pál esküdtek által készített leltár szerint 7 jobbágy 10 szekér irtás eredetű rétet bírt.

Alsóhahóton 2 szabadmenetelű jobbágya volt a földesúrnak, továbbá 9 fő a hahóti hegyben hegyvámos szőlővel rendelkezett. Ezután az 1778. évi hegyvám

⁷⁷ A nagy forrásértékű inventárium: SL Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11. no. 14.

⁷⁸ A neszelei határnál fekvő réteknél az összeírás készítői megjegyezték: közvetlenül a határ mellett, a Zala folyásánál „egy darab rét cir[citer] 22. szekérré való, egy része ennek szároz, az hol meg teremhetne 3. szekérré valót, de jobbára kórót terem, felére ezen rétet kétszer lehet kaszálni, ha az Szala vize árodásával el nem önti.”

11,5 pozsonyi akó volt, ami piaci áron 11 ft 50 d-nak felelt meg. Az említett szabadmenetelű jobbágyságok ingatlan javai az alábbi megoszlást mutatták:

2. táblázat

Zeke József alsóhahóti jobbágyságainak 1779. évi szántó és rét birtokai

Jobbágyság neve	Szántó (hold)		Rét (szekér)	
	házhoz tart.	irtás	házhoz tart.	irtás
Kocsis György	8,75	6,5	-	1
Rósa Mihály	1,75	9	1	-
Összesen	10,5	15,5	1	1

Zeke József két alsóhahóti szabadmenetelű jobbágysága 26 hold szántót, 2 szekér szénát adó rétet bírt.⁷⁹

A hasonlóképpen több közbirtokos (compossores) birtokolta Misefán – ahol az erdő használata a birtoklási típusból adódóan is közös volt, miképpen a kisebb királyi haszonvételeket (kocsmáltatás, mészárszék) minden birtokos szabadon folytathatta – a Zeke család földesurasága alatt élő jobbágyságok telki állománya az alábbi nagyságrendet, szerkezeti megoszlást mutatta:

3. táblázat

Zeke József misefai jobbágyságainak 1779. évi szántó és rét birtokai

Jobbágyság neve	Szántó (hold)		Rét (szekér)	
	házhoz tart.	irtás	házhoz tart.	irtás
Papp György	8,5	3,5	3,5	2,5
Papp Sándor	11,75	7,5	-	3,5
Parrag János	1	-	-	1
Farkas János	0,25	-	-	-
Összesen	21,5	11	3,5	7,0

Az 1779-es összeírás egyaránt rámutat a jobbágyság folytonosságára, hisz a Papp család immáron két generáció óta él a Zekék birtokain, miképpen jól érzékelteti a jobbágyság telki állomány irtásterületekkel történő növekedését és adott

⁷⁹ Az összeírást készítő megyei esküdtek az örökösök figyelmét arra is felhívták, hogy a hahóti postamester a „*Csik utya*” dűlőben Csomady Márton jobbágyságtól 19 ft-ért 1,5 hold szántót megvett, ami Zeke tulajdon!

esetben a rétek feltörését, szántóföldi művelését. Az 1779. évi birtokállomány, a 32,5 hold szántó, 10,5 szekér szénát adó rét, ugyanis egyrészt a szántóterületek 7 holddal történő növekedését, a rétek 3,5 szekényi területtel való csökkenését mutatta.⁸⁰

Kisgörbön a Zeke családnak armalista nemeseket idéző, valószínűsíthetően három osztatú kúriája, a hozzá épült istállóval állt („*vagyon kálhás szoba, konyha, kamara és egy istálo morbul építve, de már rozzant*”), amit 30 ft-ra becsültek. A nemesi birtokokat 28,75 hold kuriális szántó (amiből 5 hold irtás eredetű) és 4 szekér szénát adó rét jelentette.

4. táblázat

Zeke József kis- és nagygörbői jobbágynak 1779. évi szántó és rét birtokai

Jobbágynéve	Szántó (hold)		Rét (szekér)	
	házhöz tart.	irtás	házhöz tart.	irtás
Cse Antal	20,25	6,5	8	-
Tott Ferenc	7,75	8	2	-
Takács Ádám	10	2	2	-
Takács Ferenc	8,25	2	6	-
Kisgörbön:	46,25	18,5	18	-
Tott István	9	4	-	1,5
Nagy Márton	11	4	5,5	-
Váthi Ferenc	10,75	-	4,5	-
Nagygörbön:	30,75	8	10	1,5

Zeke József Kis- és Nagygörbön 103,5 hold szántót, 29,5 szekér szénát adó rétet úrbéres tulajdonként birtokolt. Statusukat tekintve a kis- és nagygörbői jobbágyságok egy kivétellel mind szabadmenetelűek voltak. Míg Kisgörbön további 4 család, Nagygörbön 1 család bérelt kisebb, döntően irtás eredetű szántókat, illetve rétet.

[Balaton]Edericsen Zeke József 1 hold, legbővebb termésében 15-16 akót termő szőlőt birtokolt. 3 féltelkes jobbágysága 4,75 hold telekhez tartozó, 3,5 hold irtás eredetű szántóval, 4 szekér házhöz tartozó, 3 szekér irtás eredetű réttel rendelkezett. Továbbá 5 fő a Zekéket illető hegyvámos szőlőt művelt. A földesúri

⁸⁰ Bár a forrás Parrag János és Farkas János esetében a jobbágyság megnevezést használja, az ismert terminus technicusok alapján szerencsésebb lenne őket házas zselléreknek nevezni.

allodiális szőlőt a három jobbágycsalád művelte, ők is szüreteltek. A község kevése erdeje „a többi földesúrral közös”, a kocsmáltatás, mézszárszék tartása minden földesúrnak jogában áll.

Végül engedtessek meg egy óvatos észrevétel: ha csak Zeke József kaszaházi, alsóhahóti, misefai, kis- és nagygörbői birtokait nézzük, feltűnik, hogy e településeken mintegy 180 hold majorsági szántóval, 55 szekér szénát adó allodiális réttel is rendelkezett, illetve az úrbéres népesség által használt birtokállomány is jóval tekintélyesebb az 1767. évi urbáriumokban jelzettekénél (csak Alsóhahóton, Misefán, Kis- és Nagyörbön 169 hold szántó, 42 szekér szénát adó rét). Ezek az adatok egyszerre utalnak a nemesség vagyoni rétegződésének csak az úrbéres birtokállomány alapján történő betagolása veszélyeire és jelzik a jobbágnépesség kezén levő bérelt földek, irtások jelentőségét.

Zeke Miklós eladósodása – A Zala megyei birtokok eladása

Zeke József halálát követő 1779. évi birtokosztásnál az egyedüli fiág, Zeke Miklós ellen felléptek a leányágak. A „gyengesége”, adósságai miatt sarokba szorított férfiúval szemben a leányági örökösök keresztülvitték akarataikat; megsemmisítették a Zeke (II.) Györgytől királyi adománnyal is megerősített fiági törzsbirtoklást (ő ugyanis II. Ferdinándtól kapott donatioval a petőházi törzsbirtok örökléséből kizárta a leányágakat, Katalin, Erzsébet és Mária testvéreit). A birtokmegosztás elve a következő lett: a Sopron megyei törzsbirtokok felét a fiág kapta, fennmaradó második felét hat részre osztották fel.⁸¹ Kaszaházára a fenti felosztási elvet ugyanúgy érvényesnek mondták ki, de azt méginkább kihangsúlyozták, hogy a település valamikor kamarai birtok volt, s arra nézve a leányágak öröklési jogukat nem kívánják érvényesíteni, de a másik felének hatrésztre osztásához ragaszkodnak.⁸² A Zeke család és a beházasodott rokonság 1779 végén, 1780 elején petőházi, pinnyei, ciráki, dénesfai, szécsényi, (Sopron vm.), kaszaházi (Zala vm.) jószágait megosztották. Az 1780. október 1-jén Pinnyén folytatott vagyonosztásban Koller Borbálának, Spissich János feleségének a kis- és nagygörbői közös javakat mint „privative birattandokat” átadták. (Ugyanekkor döntöttek a stanóci, peszkóci, tótkeresztúri (Vas vm.) 10 jobbágyhely és egy kúriális telek, továbbá az uradalmi szőlők eladásáról, s a vételár felosztásáról is.)⁸³

⁸¹ SL Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11. no. 6., vö. uo. no. 7.

⁸² A kaszaházi osztálynál a leányágak jelezték az egykori kamarai vételárból, a 800 ft-ból kériük őket illető részüket.

⁸³ A vagyonosztásról elkészített 60 oldalas jegyzőkönyv különálló elemzést is megérdemelne, a forrással történő bővebb foglalkozás a meglévő kereteket szétfeszítené. SL Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11., no. 19. Spissich János minden bizonnyal még e határozat előtt, az 1779 októberi birtok-

Mínt hogy az edercisi jószág fölöttébb csekély volt, annak hét részre történő felosztása a megmaradt javakat is használhatatlanná tette volna, azért azt a rokonság miatt áron alul, 800 ft-ért eladták Szentgyörgyi Horváth Józsefnek, mint Zeke Judittól származó leánykája törvényes gyámjának.⁸⁴ Az ukki birtokok sorsáról 1799-ben Spissich János számolt be Vizkelety Istvánnak. A végrehajtást követően a nemesi udvarhelyet az ott fekvő rezidenciával és más épületekkel 2000 ft ellenében átvette, majd később azt hasonló összegért – kamatokkal megtoldva – Szentgyörgyi Horváth Józsefnek átengedte.⁸⁵

Zeke Miklós – a vagonosztálynál csak utalásszerű megjegyzéssel illetett – eladósodása miatt javai az adott törvényhatóságokban hivatalos úton felbecslésre, illetve jövedelembecslésre kerültek. A meghatározó Zala megyei birtok, Kaszaháza félévre becsült jövedelme 495 ft 24 2/8 d-t tett ki. A földesúri jövedelem-szerkezetre figyelemmel meg kell állapítani, annak túlnyomó többsége az agrártermelés különböző területeiből tevődött össze (pl. a rétek után 45 ft). De a 23 tétel közül a legkiemelkedőbb, a teljes félévi bevétel 1/5-e (101 ft 25 d.) az őrlésből származó malom jövedelem. A regálék, a kocsmáltatás (és mézszárszék) után a communitas fél évre 75 ft árendát fizetett.⁸⁶ A kaszaházi jövedelmet érdemes összevetni a Sopron megyei birtokokéval. A 18 680 ft 61 4/8 d értékűre becsült pinnyei birtok 529 ft 88 6/8 d-t, a 38 548 ft 46 4/8 d-ra becsült petőházi birtok 1740 ft 67 4/8 d-t, a 220 ft-ra taksált ciráki, dénesfai javak 7 ft 20 d-t jövedelmeztek. Így a Sopron megyei birtokok egy évre számított összjövedelme 2277 ft 76 2/8 d volt. Bár Sopron és Zala megyei jövedelembecslések szempontjai, az értékítéletek között lehettek – és minden bizonnyal voltak is – eltérések, a hivatalos megyei értékek szintjén így is nyugodtan jelezhető; a 990 ft 48 4/8 d-os

osztások idején átvette a görbői jószágokat: Döry Ádám levele Vizkelety Istvánhoz. Vág, 1779. nov. 27. SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 17. no. 50. A Vas megyei javakat 500 aranyért Szentgyörgyi Horváth Zsigmond – a család nagy birtokgyarapítója – vette meg. Lásd: Döry János levele Vizkelety Istvánhoz, Tevel, 1783. jan. 3. SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 21. no. 30.

⁸⁴ A vételár felosztását is meghatározó adásvételi szerződés: SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 18. no. 12., uo. Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11. no. 22. után, sz. n., Kaszaháza, 1781. ápr. 7.

⁸⁵ Spissich János levele Vizkelety Istvánhoz, Gógánfa, 1799. ápr. 29., SL Vizkelety cs. lt. 2. d. fasc. 12. no. 84. Itt azt is érdemes megjegyezni, hogy Zeke József örökségének felosztásával Spissich János – ha rövid időre is – Sopron megyei részbirtokokhoz is hozzájutott. Spissich János levele Vizkelety Istvánnak, Zalaegerszeg, 1786. júl. 28., SL Vizkelety cs. lt. 2. d. fasc. 11. no. 96. (E levélben Spissich a kisgörbői cserét veszteségesnek nevezte.)

⁸⁶ SL Svm. lt. Svm. kgy. ir. 100. d., 1780. jún. 26.-i kgy. ad numerum. 2697/780. Dereskey János alszolgabíró, Török Péter esküdt vagyombecslése (Kaszaháza, 1780. máj. 11.), miként a Sopron megyei birtokokról készült hasonló források is, önmagukban megérnének egy szövegközléssel ellátott részletes elemzést!

kaszaházi évi jövedelem fontos összetevője volt Zeke Miklós bevételeinek, nem csoda ha a birtok egybentartására törekedett. Sopron vármegye hivatalos, összesített adatai alapján Zeke Miklós 57 449 ft 8 d-ra becsült Sopron megyei birtokait, a jövedelmekből nem fedezhető, azokból nem törleszhető 37 380 ft-os adósság terhelte. A kerületi bírósági fórumtól (kőszegi kerületi ítéletábra), a nagybíróságokat megjárta, kormányzati szinten ismertté, és lassan botránnyossá váló adósság-ügy kielégítő megoldására Zeke birtokelidegenítésre szánta el magát.

1780 őszén, szeptember-november során rövid határidejű kifizetést ígérve megkísérelte a kaszaházi, alsóháti, misefai jószágok másik felének a többi örökösökre visszaváltását. Így pl. Zeke Juliánnával és férjével, Szentgyörgyi Horváth Jánossal, Zeke Erzsébettel és urával, Vizkelety Istvánnal 2000-2000 ft-os birtokmegváltásban egyeztek meg. A megváltási összeg lefizetésének 1781. május 1-jét jelölték meg. A szerződést megkötő örökösök egyaránt kihangsúlyozták a felosztott birtok földrajzi távolságát, csekélységét, szerény jövedelmét, és egyben azt is, hogy Zeke Miklós Kaszaháza másik felére már királyi donatiumot kapott, így az egyesített birtokkal maga is többre megy.⁸⁷

Ugyanakkor azt sem lehet feledni, hogy Zeke Miklósnak mindig is lehettek hátsó szándékai a kaszaházi birtok egyesítésével. Erről tudósít a megelőző év végén Komáromy Istvánnal tett levélváltása is. E levelezésből ugyanis kitűnik, Zeke anyagi gondjainak megoldására 1779-től egyre több figyelmet fordított a kaszaházi jószág egy testben történő eladására.⁸⁸ Komáromy már ekkor felvetette; jobb egynek adósa lenni, semmint többeknek, azaz: célszerű egy nagyobb birtoktestet egy embernek eladni, amiből az adósságok nagy részét rendezni lehetne. Ezért javasolja; Zekének el kellene fogadnia gr. Festetich Kristóf ajánlatát, aki (a később szerénynek mutatkozó) 8000 ft-ért 6 %-os kamatra – intabulatio mellett – megvenné a kaszaházi javakat. A súlyos adósságok sújtotta földesúr az 5 %-os kamathoz ragaszkodva, az intabulatiótól tartva az ajánlatot nem fogadta el.

A hitelezői, s közöttük is kiváltképpen rokonai által szorongatott Zeke Miklós 1781 tavaszán a korábban oly nagy gonddal egy kézbe összpontosított Kaszaháza és a birtokhoz tartozó alsóháti jószágok – immáron végérvényesen is – eladására kényszerült. 1781. április 29-én a jelentős birtokszerző pallini Inkey Boldizsárral a fenti birtokok 32 éves zálogára kötöttek szerződést. A fenti birtokokat pallini Inkey Boldizsár szerződés szerint 22 000 Rft-ért vette meg és azokon 1000 ft értékben javításokat (meliorációk) tehetett. A szerződésben kikötötték, ha

⁸⁷ SL Vizkelety cs. lt. 1. d. fasc. 11. no. 42., no. 43., uo. Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 17. no. 53-54.

⁸⁸ SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 17. no. 51. Komáromy István Zeke Miklóshoz intézett levelei: Egerszeg, 1779. nov. 13., nov. 26., dec. 7., dec. 16. Komáromy István is helyeselte Zeke Miklós tervét; biztatta Zeke József örökösei között felosztott Kaszaháza egy kézbe vételére.

a vevő fél a birtokot eladná, úgy a megintés (admonitio) határideje speciális esetben 6 hónap lenne. A készpénz lefizetés határidejét 1781. június 1-jével állapították meg, mely időpontban a vevő fél a fenti összeget, illetve annak döntő többségét nem Zeke Miklósnak, hanem a hitelezőknek fizeti ki. Az adásvételt 50 arany kötés (Leikauff) terhe alatt tették.⁸⁹ A szerződés megkötését követő fölöttébb rövid időn belül váratlan dolog történt. A szerződést követően három nappal immáron Zalabéren kötelezte magát Zeke Miklós arra, hogy az említett kaszaházi és az ahhoz tartozó alsóhahóti javakat Zalabéri Horváth Józsefnek 32 évre zálogolja. Az előző adásvételi szerződés gyors felmondását a hitelezők – legfőképpen a rokonok – pénzkövetelése kényszerítette ki, akik nem elégedtek meg pallini Inkey Boldizsár fizetésének határidejével, a június 1-jével kezdődő időponttal.⁹⁰ Minthogy addig nem akartak várni, s május 10-én a javak fölött végrehajtást kívántak tétetni, Zekét az anyagi és további presztízsveszteségek lépésre kényszerítették. Két nap múlva, május 4-re datálva állították ki az újabb adásvételi szerződést, melyben Zalabéri Horváth József 23 000 Rft-ért – 20 arany kötés (Leikauff) alatt – vásárolta meg a fenti javakat, s még aznap 7000 ft-ot a vételárból lefizetett, a további 17 000 ft-ot pedig 1781. június elsejére ígérte. A szerződésben az eladósodott Zeke kötelezte magát, hogy a kezébe nem került kaszaházi örökség átadásáról Döry Ignác és Ádám örököseivel, továbbá Vörös Lászlónéval 2000-2000-1000 ft-os visszaváltás fejében megegyezik, amit sikerrel meg is tett. Zeke Miklós tette automatikusan maga után vonta a korábbi vevő, pallini Inkey Boldizsár tiltakozását, Zala megye május 14-i közgyűlésén történt megintését. Bár Inkey a szerződésben rögzített határnapon 18 000 ft-ot tartalmazó kis ládával Tötösi János és Ferenc zalaegerszegi esküdtek kíséretében a kaszaházi Zeke kúriához ment, ott vételi szándékáról nyilatkozott, a pénzt bemutatta, de Zalabéri Horváth József, Becsvölgyi Ferenc nevű kasznára őt már be sem engedte, ahogy Zeke Miklóssal sem tudott találkozni.⁹¹ Zeke kaszaházi, alsóhahóti birtokait

⁸⁹ SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 17. no. 55. Sopron, 1781. ápr. 29.

⁹⁰ Pallini Inkey Boldizsár e törekvése szerves összefüggésben állt dinamikus birtokgyarapításával. Ezt támasztja alá egy Zeke Józsefhez írott korábbi levele. Nagyrécsében, midőn Thassyné jószágain megosztottak, akkor Inkey ott 2,5 telket tudott vásárolni. Soraiban felhívta Zeke figyelmét, hogy a fenti vagyonosztásban nem képviseltette magát, pedig 1/8 részben ő is érdekelt lenne. Amennyiben nem tart igényt a részbirtokra, úgy azt megveszi. Lásd: Inkey Boldizsár levele Zeke Józsefhez. Sopron, 1761. máj. 10. Itt szeretném *Kapiller Imrének* megköszönni, hogy az alábbi tendenciára figyelmemet felhívta!

⁹¹ SL Zeke cs. lt. 16. d. fasc. 17. no. 56., Kaszaháza, 1781. május 4. lásd még: Zeke Miklós bizonyosságlevele: uo. 16. d. fasc. 17. no. 59., Zalabér, 1781. május 2., A Zeke Anna révén osztályos Koller Julianna, illetve Zeke Magdolna asszony örököseivel megkötött szerződések: uo. 16. d. fasc. 17. no. 57-58. Pallini Inkey Boldizsár megintése: uo. 16. d. fasc. 17. no. 60., vö.: Szentgyörgyi

1785-ben további 1000 Rft lefizetése ellenében immáron örök jogon átadta Zalabéri Horváth Józsefnek.⁹²

Ez a pénzfelvétellel egyező napon, a zalavári konventben tett birtokfelvállás véglegesén, de valójában szimbolikusan megpecsételte az eddigi eladósodási-birtokvesztési tendenciát. Zeke Miklós és vele a család eltűnt a Zala megyében birtokkal rendelkező nemesek sorából.

PÉTER DOMINKOVITS:

**POSSESSION-HISTORY – SOCIAL HISTORY
THE POSSESSIONS OF THE ZEKE FAMILY OF PETŐHÁZA
IN COUNTY ZALA**

Summary

The Zeke family of Petőháza, as also their title of nobility indicates, didn't belong to County Zala's traditional squire-families. The Zeke family with a small estate, was descended from Csallóköz (interfluvial region along the river Danube), County Pozsony. A member of this family, János Zeke, son of György, Tamás Nádasdy's fenman, married in 1553 Piroska Pető, the widow of Tamás Kovách of Szentmiklós. Piroska Pető was the last descendant of the Pető family of Petőháza, which died out on the male line. In the family's history this marriage meant the first step of a long-lasting rise of financial conditions. György Zeke established the family's branch of County Sopron. His descendants belonged to the office-holder nobility of County Sopron for generations and due to their learnedness, they occupied the notary position, one of the most important posts of the county administration and jurisdiction at the end of the 17th century and at the beginning of the 18th century [István (I) Zeke and his son István (II) Zeke, who was also sub-prefect of the county]. The gradual growth of the family's importance was closely related to the formation and modification of the family- and relative-circle. István (I) Zeke's marriage was a good example of this: he didn't marry into a county small-holder family but into a local traditional family.

Horváth József, Zala vm. assessora bizonyosságlevelével, Uk[k], 1786. márc. 22. uo., 16. d. fasc. 17. no. 61. Zalabéri Horváth Józsefre lásd: *Sorok János: Zalabér története.* (Sajtó alá rend., jegyz. ellátta: *Ruzsa Károly, Vikár Tibor*), Zalaegerszeg, 1997, (Zalai kismonográfiák 3.) 61-62., 68. p.

⁹² Zala Megyei Levéltár Zalavári Konvent Hiteleshelyi Levéltára, felvállási jegyzőkönyvek L. (11.) k. 674. p., Zalaapáti, 1785. aug. 2.

Through his wife, named Judit, the daughter of György Bezerédy, sub-prefect of County Sopron, the Zeke family attained properties in County Zala. The next generation, namely István (II) Zeke's marriage (Ányos of Fajsz, Szalay of Nemesapáti family relations) contributed to the enlargement of properties in Counties Zala and Vas. Through the above mentioned marriages the Zeke family was no more a county small-holder but they advanced to the medium landowner class of a larger area, of West-Transdanubia (Counties Sopron, Vas and Zala).

The study contributes on one hand to the social history of the „local” nobility of West-Transdanubia, at the turn of the 17-18th century, through a brief account about the Zeke family. On the other hand, the study attempts to draw a picture of the possession-line of the Zeke family's hereditary, mortgage and succession properties in County Zala (Alsóhahót, Ederics, Kaszaháúza, Kis- and Nagygörbő, Kökényesmindszent, Misefa etc.) based on the numerous documents preserved in the family-archive.

HORVÁTH ZITA:

**A TAPOLCAI JÁRÁS ÚRBÉRES VISZONYAI
A MÁRIA TERÉZIA-FÉLE ÚRBÉRRENDEZÉST
MEGELŐZŐ ÉVTIZEDEKBEN**

Az úrbérrendezés során felvett paraszti vallomások (urbarialis investigatio) az úgynevezett kilenc kérdőpontra adott válaszok elsőrendű forrásai a század közepi állapotoknak.¹ Az évszázad folyamán ebben az időben készült el a jobbágyviszonyoknak az egész vármegye területére vonatkozó felmérése, de az ország „...minden vármegyéjének – Erdély kivételével – összes községében megjelentek az úrbérrendezésre kijelölt biztosok, maguk elé idézték a községek lakóit – néhol csak a főbíró, bírót, esküdteket, 1-2 jobbágyot, 1-2 házas- és 1-2 házatlan zseléért, máshol az egész lakosságot; mindenütt a földesurakat vagy azok megbízottait és – az ezen a tanácskozáson résztvevők mindenike előtt ismert – 9 kérdőpont alapján megvallatták őket gazdálkodásukról, életmódjukról, földesurukhoz való viszonyukról... Nem másról van szó..., mint olyan forráshalmazról, melynek alapján a 18. századi Magyarország népi élete a legteljesebben... bontható ki...”²

A kilenc kérdőpontra adott válaszok minden szubjektívizmusa, pontatlansága ellenére nélkülözhetetlen forrásai a XVIII. századi úrbéres viszonyoknak. Természetesen nem akarjuk e forrás jelentőségét túlértékelni, de a korábbi korszakokra vonatkozóan elvéve maradtak fenn urbáriumok, összeírások, így az összehasonlító elemzést – egy korszak esetében – megnehezítik vagy éppen lehetetlenné teszi. Ezért e dolgozatnál is ezt kívánjuk elsősorban felhasználni, illetve az úgynevezett úrbéri tabellákat, melynek feldolgozása és közzététele a dunántúli megyék esetében Felhő Ibolya vezetésével megtörtént.³ A források természetesen csak a földesúr-jobbágy viszonyba engednek betekintést, így az állami adókról

¹ Zala Megyei Levéltár (ZML) IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1/g. Urbéri ügyek, tapolcai járás 1-7. doboz. (IV. 1/g.)

² Takács Péter: Az investigatio és a paraszti életmód kutatása. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom. Gyula, 1989, 306. p.

³ Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Dunántúl. (Szerk. Felhő Ibolya) Budapest, 1970. (Felhő 1970.)

ehelyütt nem szólunk. Egyúttal dolgozatunk célja az, hogy megvizsgálja ezen források felhasználhatóságát egy adott kérdés – az úrbéres viszonyok – elemzéséhez, kiemelve azokat a problémákat, amelyekre nem kapunk választ és további kutatást igényelnek (például nem foglalkozhatunk a birtokosok gazdálkodásával).

Az úrbérrendezéskori Zala megye a Dunántúl délnyugati sarkában terült el, a Drávától a Balaton északi partvidékéig, így a címben jelölt járás ekkor – a megye hat járásából az egyik – még Zala megyéhez tartozott. Az 1950. évi közigazgatási átszervezés során a megye keleti részét, összesen 119 községet – benne a tapolcai járást – Veszprém megyéhez csatolták.⁴ (1979-ben, nagyjából a hajdani keszthelyi járás területe visszakerült Zalához.) A megye úrbérrendezés alá került 491 településéből 72 tartozott a kérdéses időben a tapolcai járáshoz.⁵ A megye – így a járás – birtokviszonyai a XVIII. század közepe táján meglehetősen tarka képet mutattak. „*Hatalmas birtoktestek közé ékelve néhány tehetősebb középbirtokos, számos néhánytelkes kisbirtokos és rengeteg egy- vagy töredéktelkes kismemes, egész falvakra menő földművelő parasztnemesség van.*”⁶ Ennélfogva a járás alkalmasnak tűnik arra – a helységek nagy száma, a vegyes birtoklás miatt –, hogy az úrbérrendezés előtti úrbéres viszonyokat komplexen elemezzük. Elemzésünk szempontjai a következők:

1. Ki vagy kik voltak a birtokosok (világi, egyházi)?
2. Mi szabja meg – természetesen az urbárium kibocsátása előtt – a szolgáltatások rendszerét, mennyiségét (szokás, contractus, urbárium)?
3. A paraszt jogállása (jobbágy vagy zsellér, örökös vagy szabadmenetelű jobbágy).
4. Jobbágyi szolgáltatások.

Ezek együttes vizsgálata képet adhat az úrbéres viszonyokról, hiszen valamennyi szempont egymással összefügg, így az első három magyarázatot adhat – sajnos a források hiányosságai miatt nem teljesértékűen – az utolsó, a jobbágyi szolgáltatások mértékére.

Végezetül azt kívánjuk elemezni, hogy a Mária Terézia által kiadott és bevezetett urbárium nehezítette-e a jobbágyság helyzetét vagy esetleg kedvezőbb feltételeket teremtett számukra.

⁴ *Felhő* 1970. 302. p.

⁵ A települések megnevezésénél mindig a forrásban szereplő névalakot használtuk. Térképen történő beazonosításukhoz lásd: Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye 1773-1808. 1-2. köt. (Szerk. *Szaszkóné Sin Aranka – Breinerné Varga Ildikó*) Budapest, 1996, térképmelléklet.

⁶ *Felhő* 1970. 363. p.

A bevezetőben említettük már, hogy a tapolcai járásban rendkívül változatos képet mutatott a birtoklás.

A török kiűzése, majd a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok leverése után a megye világi nagybirtokos rétege – annak ellenére, hogy itt a Neoaquistica Commissio szerepe nem volt jelentős – szinte teljesen kicserélődött. (Ez vizsgálatunkat nehezíti is, hiszen az új birtokos megjelenésével a korábbi birtoklási formák, adózási viszonyok eltűntek, vagy legalábbis megváltoztak, ezért sok esetben viszonylag rövid az az időintervallum, amelyet elemezni tudunk a XVIII. századi forrásokból.)

Az Esterházy család a XVIII. század elején növelte meg Zala megyében, az amúgy is hatalmas birtoktestét.⁸ Gróf Esterházy Károly váci, majd egri püspök kezén volt az 1750-es évek végétől a pápa-ugod-devecseri uradalom, melynek részét képezte a tapolcai járásból nyolc község. Herceg Esterházy Miklós, aki a járásban hét községnek volt a földesura, egyben a megye legnagyobb birtokosának is számított. A települések nagy részében kisebb birtokosok és országosan kevésbé ismert közpirtokosok voltak a földesurak. Az úrbérrendezés idején a megye legnagyobb egyházi birtokosai a veszprémi püspökség és a veszprémi káptalan volt (a tapolcai járásban 15, illetve 7 falut birtokoltak). A járásban birtoka volt még a tapolcai plébániának (Tapolca mezővárost közösen birtokolta a veszprémi püspökséggel); a tihanyi bencéseknek (négy község, ebből egyet, Fűredet, másokkal közösen birtokolták); az óbudai prépostságnak (két község); a székesfehérvári örkanonokságnak (négy község, Felsődörgicsén másokkal együtt); a túskevári pálosoknak (egy község); a győri káptalannak (egy község másokkal együtt).

Az esetek nagy részében egy-egy településnek egyszerre több birtokosa is volt (72 faluból 29 volt vegyes birtoklású). A későbbiekben látni fogjuk ennek jelentőségét az úrbéres viszonyok elemzése során.

Az úrbérrendezés előtt a szolgáltatások rendszerét urbárium, contractus vagy usus („bévett szokás”) szabta meg egységes urbárium nem lévén. A szakiroda-

⁷ A helységek listáját, a földesúr nevét, az úrbéreseket kötöttségét az 1. számú mellékletben, táblázatos formában közöljük. (*Felhő*, 1970. 374-406. p.) Az úrbéri tabellák általában csak a családfőket írták össze, elfogadott számítás szerint a családfők számát 5 fős átlagos családlétszámmal szorozva kapjuk meg a népesség megközelítően pontos létszámát.

⁸ Az alsólendvai, csobánci és a nempti (lenti) uradalmat – amely korábban Nádasdy Ferenc országbíróé volt, de tőle a Wesselényi összeesküvés miatt elkobozták –, ekkor kapta királyi adományként 1712-ben Esterházy Pál nádor. (*Felhő* 1970. 363. p.)

lom⁹ megegyezik abban, hogy a három típus közül a *contractus* volt a legkedvezőbb adózási forma. (De például az Alföldön a szokás sem rótt mindig elviselhetetlen terheket a jobbágyokra. Ugyanezt tapasztaljuk esetünkben is azokon a helyeken, ahol *usus* után adóztak.) A XVIII. századra már sok helyütt találunk ezzel a kedvezőbb szolgáltatási formával, leginkább a volt török hódoltsági területen, ugyanis itt az akkor rendezetlen birtokviszonyok miatt kedvezőbb helyzet teremtődött a jobbágyok számára az úrbéres birtokviszonyok tekintetében.¹⁰ A török hódítás határvonala Kanizsától a Balaton mentén húzódott (Keszthely, Szigliget, Csobánc, Tihany az országos védelmi rendszer fontos részei voltak), ezért sok esetben az úrbérrendezést megelőző évtizedekben szállták meg a pusztává vált helységeket, amit az ember és munkaerőhiány miatt kedvezőbb feltételekkel tehettek. Ez lehet elsősorban az oka annak, hogy a 72 településből mindössze 11 rendelkezett 1767-et megelőzően urbáriummal, 16 „bévett szokás szerint adózott”, míg a legtöbb helyen (41) *contractus* szerint rótták le kötelezettségeiket. Természetesen mivel több birtokosnak is lehettek egy helységben birtokai, ezért előfordult, hogy a jobbágyok – birtokostól függően – *contractus*, szokás vagy urbárium szerint adóztak. Emiatt a fenti számokkal kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy az utolsónak említett 41 helységben vannak olyanok is, amelyek a megelőző 11-ben és 16-ban is szerepelnek. Hét esetben a kilenc kérdőpont hiánya miatt nem ismerjük a kötöttségi formát. Lovas községet a *contractualisták* közé számítottuk be, de sajnos a forrás elég zavaros e tekintetben. Az első felvételben mint frissen megszállt helyet *contractualistának* írják le, majd egy későbbi felvétel (1768) tud egy 1760-ban, a veszprémi káptalan által adott urbáriumról, míg az 1778-as felvétel ismét *contractus*-ról ír. Valószínűleg a káptalan adta az urbáriumot és a székesfehérvári örkanonokság a *contractust*. Szőlős községgel szintén hasonló a helyzet. 1767 szeptemberében „bévett szokás szerint” szolgálóknak vallják magukat, 1768. március 13-án emlékeznek egy 1760-as, szintén a veszprémi káptalan által adott urbáriumra, míg ugyanezen év ugyanezen hó 28. napján azt vallják, hogy szokás szerint adóztak. Felhő Ibolya ismeretlennek írja a birtokost. A bevallásokból úgy tűnik, hogy a veszprémi káptalan és kisebb birtokosok tulajdona lehetett. Valószínűleg a káptalan jobbágyainak volt urbáriuma és a kisebb birtokosok jobbágyai szokás alapján szolgáltak és szabadmenetelűek voltak.

Ha megpróbálunk összefüggést keresni a birtokos és a szolgáltatást megszabó szokás, szerződés és urbárium léte vagy nem léte között, meglehetősen nehéz

⁹ *Wellmann Imre*: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, 1979. (*Wellmann* 1979.) *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Budapest, 1969. (*Varga* 1969.)

¹⁰ *Wellmann* 1979., *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest, 1940.

helyzetbe kerülünk. Ugyanis minden szolgáltatási formánál megtaláljuk ugyanazokat a világi és egyházi kis- és nagybirtokosokat. Egyértelmű összefüggést egyedül a veszprémi püspökség uralta helységeiben találhatunk.¹¹ Padányi Bíró Márton a püspöksége alatt 1751/52-ben úriszéket tartott, ekkor kapott a 15 püspöki község közül 11 contractust, 4 pedig urbáriumot. Az utóbbiak közül csak Prága községben adóztak a jobbágyok kizárólag urbárium alapján, míg a többi esetben az örökös jobbágyok urbárium, a szabadmenetelűek contractus alapján szolgáltak. Amint már említettük, csupán 11 helyen volt urbárium, ebből Mindszentkállya, Monostorapáti, Prága, Szentbékállya a fent említett veszprémi püspökséghez tartozott.¹² Gyulakeszi herceg Esterházy Miklós tulajdona volt, az urbárium léte bizonytalanak tűnik: „Ezen helységhbélieknek az urbárium kezek között soha sem volt, hanem csak hallották, hogy vagyon az uraságnál.”¹³ Csobánc és Diszely mezővárosok szintén Esterházy Miklós birtokát képezték, urbáriumot 1746-ban kaptak. Az összefüggés a birtokos azonossága és az urbárium léte között kimutatható, de ezzel vigyázni kell, hiszen Esterházy Miklós a járás más helységeiben is földesúr volt, de ott mégsem találkoztunk urbáriummal. (Hegyész 1759-ben, Sáska 1748-ban, Szóc 1741-ben Zánka bizonytalan időpontban kapott contractust. Raposka investigatioja nem került elő, így nem tudjuk mi szerint adózott.) Arács gróf Esterházy Károly és több kisebb birtokos tulajdonát képezte volt, a kisebb birtokosok birtokrészén szokás alapján adóztak és robotoltak, csak azok a jobbágyok szolgáltak urbárium alapján, akiknek Esterházy Károly volt a földesura. Badacsonytomajnak 1746-ban adott Esterházy Károly urbáriumot. Palaznak a veszprémi káptalantól kapott urbáriumot 1760-ban, előtte 1727-től itt contractus szerint adóztak.

A 16, szokás alapján adózó település földesúri listája színes, a járásban birtoklók szinte mindegyike megtalálható rajta. Hasonló a helyzet a contractualista helyekkel is. A vegyes birtoklásból adódóan elképzelhető, hogy ahol volt urbárium, ott contractus is, mint például az említett veszprémi püspökséghez tartozó Mindszentkállya, Monostorapáti, Szentbékállya helységeiben. Tehát a földbirtokos személye önmagában nem meghatározója az előírt szolgáltatásoknak, annak ellenére, hogy a veszprémi püspökség, az Esterházyak uradalmi gazdálkodást folytattak. Meg kell vizsgálni a jobbágyok jogállását, a jogállás mennyire van összefüggésben a szolgáltatási típussal, végezetül az egyes szolgáltatási típusokban a különböző adózási módokat. Ezek együttes vizsgálata megközelítőleg

¹¹ Lásd a 2. mellékletet.

¹² Csehi is kapott urbáriumot az 1751-es úriszék alkalmával, de ez elveszett és ezután contractus alapján szolgáltak. Az 1768-as investigatio még említi az elveszett urbáriumot, de az 1780-as már nem is emlékszik rá, így nem számítottuk az urbáriumos helységek közé.

¹³ ZML IV. 1/g. Gyulakeszi, 2. kérdőpont.

pontos eredményeket adhat az úrbéres viszonyokról. Fontos lenne még a jobbágyok eredetének vizsgálata, ez további kutatást tesz szükségessé, ezen forrásokból erre nem kapunk választ.

*A parasztok jogállása*¹⁴

A 72 tapolcai járásbéli helységről mindössze csak Monostorapáti esetében találjuk azt az úrbéri tabellán, miszerint tisztán örökös jobbágyok laktak, de amint már említettük, az investigatióban a parasztok vegyes kötöttségűeknek vallották magukat. 27 falu parasztjai között találunk vegyesen szabadmenetelű és örökös jobbágyokat, illetve Monostorapáti tartozhat még ide. Alsódörgicse esetében a jobbágyok kötöttsége ismeretlen. A legtöbb helyen – 43 településen – tisztán szabadmenetelű jobbágyok laktak. A járásban meglehetősen nagy a zsellérek száma. A szabadmenetelű helységek közül háromban nem éltek zsellérek, tízben jobbágyok egyáltalán nem voltak – köztük Sümeg mezővárosban. Ezen tíz települést leszámítva, 13-ban többségben voltak a zsellérek a jobbágyokkal szemben. A 43 helységről csak tízben éltek házatlan zsellérek. Monostorapátiban, ahol a tabella szerint csak örökös jobbágyok laktak, 45 a házas zsellérek, 7 a házatlan zsellérek és 24 a telkes jobbágyok száma. A vegyes kötöttségű parasztok falvaiban a 27-ből 3 helyen egyáltalán nem éltek zsellérek, 6-ban házatlan zsellérek is laktak, míg 10 helységben meghaladta a zsellérek száma a jobbágyok számát. A járás híven tükrözi a megyei helyzetet is, tehát az úrbéreseknek közel a fele zsellér¹⁵ (lásd 1. táblázat). A szabadmenetelű helységek száma megyei szinten is nagyobb mint az örökösöké.

1. táblázat

A jobbágyok és zsellérek száma Zala megyében az úrbérrendezést megelőzően

Telkes jobbágy	Házas zsellér	Háztatlan zsellér
50,48 %	45,39 %	4,13 %
9.924 fő	8.923 fő	812 fő

Minden bizonnyal nem véletlen az, hogy a járásban ilyen magas a zsellérek és a szabadmenetelűek száma, míg örökös jobbágyok aránylag kevesen voltak.

¹⁴ Az 1. mellékletben közöljük a parasztság jogállását aszerint, hogy telkes jobbágy, házas zsellér vagy háztatlan zsellér, valamint azt, hogy örökös vagy szabadmenetelű. (*Felhő* 1970. 370-406. p.)

¹⁵ *Felhő* 1970. 367. p.

A továbbiakban megkísérelünk magyarázatot adni erre. Már a dolgozat elején is említettük, hogy Zala megye ezen része a volt hódoltsági terület határvonalán feküdt. A hódoltságot rengeteg elhagyott, pusztá hely jelezte. Az uralkodó (III. Károly, Mária Terézia) telepítésekkel próbálta az emberhiányt megoldani. Ugyanakkor megindult a belső migráció, amit a jobbágyszökések nagy száma is jelzett. Nyilvánvalóan a volt királyi Magyarország kötöttebb úrbéres viszonyai-ból próbáltak kitörni és ehhez legalkalmasabb területként a török pusztította térségek kínálkoztak. „*Szigliget-Sümege-Balatonfüred által közrezárt háromszögben 50 falu és város, valamint 87 kisebb lakott hely pusztult el. A legnagyobb mértékű pusztulás a Tapolca-Kapolcs-Balatoncsicsó-Dörgicse-Balatonfüred irányában fekvő falvakban történt, de jelentős volt az elnéptelenedés Sümege, Csabarendek és Zalaszegvár környékén is. A puszták újratelepítése, az elhagyott falvak benépesítése a XVIII. századi birtokszerzés egyik leglényegesebb része volt. A telepítő akció a fenti területeken 31 helységet érintett. A legnagyobb telepítést az egyház végezte, a települések egyharmadát a veszprémi püspökség és a tihanyi apátság népesítette be. A főnemesi uradalmak közül legkiemelkedőbb az Esterházyak tevékenysége: ők 7 falut telepítettek be. A telepítések kétharmada 1720 után történt. Akadtak olyan települések, melyeket másodszor is be kellett telepíteni. Így például Örvényes második telepítésére 1773-ban került sor. 14 faluba németeket, 8 faluba magyarokat, 4 faluba vegyesen németeket és magyarokat, 1 faluba szlovákokat, 1 faluba pedig vegyesen magyarokat, németeket és szlovákokat telepítettek. Az Eger-patak völgyében, Nagyvázsony szomszédságában fekvő kis zalai falu, Pula már a XVI. század közepén pusztá volt. Földjét, mely a devecseri Esterházy uradalom része volt, 1745-től kezdődően előbb magyarokkal, majd döntő részben bajorországi németekkel telepítették be. Német családokra utaló legkorábbi anyakönyvi bejegyzések 1746-ból maradtak fenn. A[...] telepítési szerződést az uradalom tisztartója eredetileg Öcsről áttelepülő magyar családdal kötötte. A későbbi úrbéri vizsgálatok adatai szerint a németek betelepítése is ez alapján történt.*”¹⁶ A telepítési szerződésben kötelezték a jövevényeket arra, hogy házakat építsenek, amiért 3 évre adómentességet kaptak. A három év („szabad esztendő”) letelte után „...minden egy-egy gazda 4 forintokból álló censust fertály esztendőnként a számtartóságban megfizetni és azonkívül maga ereje szerint még marhával minden holnapokban egy-egy napot az uraság tisztének dispositioja (rendelése) szerint szolgálni, aki esztendő által megyen tizenkét nap-

¹⁶ Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény. (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1996, 138. p. (Olvasókönyv 1996.)

ra... Akinek pedig vonós marhája nem lenne... minden egy-egy szekér számért két-két napokat fog szolgálni...”¹⁷

Megvizsgálva a 72 helység vallomást tevő parasztjainak aláírását, megállapíthatjuk, hogy a járásban nem számolhatunk nagy számú külföldi telepessel – az említettek kivételével – hiszen a nevek magyar eredetről tanúskodnak. Ezt támasztják alá az 1696-os dicalis conscriptio adatai is, a Zala megyei végvárok őrsége – különösen a Balaton mellett – szinte teljesen magyar volt, csekély délszláv, később elmagyarosodott elemmel. A török veszély elmúltával a katonáskodó réteg egy része is letelepedett, jobbágygá vált és bár elvesztette korábbi privilégizált helyzetét, de az új viszonyok között élni tudott a munkaerőhiányból adódó lehetőségekkel, kedvezőbbek lettek úrbéres terhei. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonák által őrzött magyar végvárat. Schenkendorf Kristóf ezredes, kanizsai parancsnok az udvari haditanácstól parancsot kapott 1702. január 26-án, hogy Magyarországon több erődöt rontasson le. Ekkor került sor a legtöbb Zala megyei, köztük az öt kisebb balatoni végvár (Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget és Csobánc) lerontására.¹⁸ Ezen a területen a régi vagy új földesurak kedvezőbb gazdálkodási lehetőséget biztosítottak a parasztoknak lazább kötöttségi formákkal. Ez az az időszak – ezen okok miatt –, amikor az örökös jobbágyok számát kezdik elérni a szabadmenetelű, szerződéses viszonyban élő „arendások”. „A szerződéses viszony általában az ország középső és déli, régebben a török megszállta területeinek jobbágyviszonyait jellemezte, de ugyanilyen viszonyok közé kerültek többnyire a volt végvári katonák is, akik helyben maradtak... A török háborúk után szélnek eresztett végvári katonák – szabad költözésű libertinusok – voltak elsősorban azok a telepések, akik megszállták a lakatlan vagy gyéren lakott helyeket. Az 1732-ben megtelepült alsópáhoki lakosok legnagyobb része a szomszédos Szentgyörgyvárból költözött át. Nem kis mértékben a szélnek eresztett végbelieknek köszönhető, hogy a véghelyekben bővelkedő Zala megye etnikai bázisa megmaradt magyarnak a XVIII. században.”¹⁹ A szabadmenetelű jobbágyok eredete sem egyforma, a XVII. században vált tömegessé ez a paraszt-kategória. „Belföldiek és külföldiek, szökevények és menekültek, elidegenedettek, urukat veszítették és felszabadítottak, jövevények és maguk helyére mást állítottak, tegnapi katonák és privilégizált helyekről, tovavándorlók tarka egyvelegéből ugyanis sajátságos magyarországi parasztréteg formálódott...

¹⁷ ZML IV. 1/g. Pula: az 1745. július 1-jei telepítési szerződés 1768-as másolata. (Olvasókönyv 1996. 138. p.)

¹⁸ Szántó Imre: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén 1671-1750. In: Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1960, (Szántó 1960.) 304. p.

¹⁹ Szántó 1960. 318. p.

az örökös jobbágysággal közös nevezőre semmiképp se vonható.”²⁰ „Megszületését is, kiterjedését is elsődlegesen annak a szakadéknak köszönheti, amely a művelésbe vonható földi nagysága és a közvetlen termelésben hasznosítható... munkaerő mennyisége közt fennállt, és amely fokozatosan tágult szűkülés helyett.”²¹

Elsődleges különbség a két parasztkategória között a költözés léte illetve nem léte, de ennél véleményünk szerint talán fontosabb az a különbség, ami a szolgáltatásokban megjelenik. Elvileg az örökös jobbágyság kialakulása a XVI. században magával hozta a megnövekedett jobbági terheket. (A szolgáltatásokat a következő fejezetben tárgyaljuk.) Az örökös jobbágyság „...kettős jelentéstartalmat hordoz. Kifejezi azt, hogy a szóban forgó colonust (jobbágyot) az illető földesúr úgy örökölte őseitől és nem maga szerezte, ugyanakkor jelenti azt, hogy urának az illető jobbágyság örökös jelleggel van alávetve.”²² A szabadmenetelülésben az idézett kötöttségi forma hiánya a mérvadó. Ez az oka annak, hogy kedvezőbbek ennél a típusnál a szolgáltatási formák, ami leginkább a contractusos „rendszerben” jut kifejezésre. Mivel látható, hogy a tapolcai járásban a contractusos forma és a szabadmenetelülés az uralkodó, így elmondható, hogy a jobbágyság kedvezőbb helyzetben volt mint az ország más területén, például a volt királyi Magyarország nyugat-dunántúli megyéiben. (Ehhez még meg kell vizsgálni a szolgáltatásokat is, hogy feltételezésünk beigazolódjon.) A zsellérek nagy száma, a szabadmenetelülés és a contractusos adózási forma között feltétlenül összefüggést kell látnunk. Ehhez először meg kell vizsgálni jobban a zsellér fogalmát. A zsellér-fogalma először a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel egységesedett. Ide sorolták mindazokat, akik 1/8-nál kisebb telekkel rendelkeztek. Az úrbérrendezésig a zsellérnek is többféle értelmezése volt, területenként mást-mást jelentett. „A neveket nem említő urbáriumból kitűnik a falu két legfontosabb társadalmi rétege közötti alapvető különbség: a jobbágyok úrbéres telkük után kötelesek földesúri járadékot fizetni, míg a zsellérek az úrbéres telkeken lakva nem részesednek a telkek után járó külsőségekből, rétekből. A termelésben azonban részt vesznek, s közelebbről meg nem határozott formában a járadék fizetésében is, hiszen különben nem kerültek volna bele az urbáriumba... Fluktuációjuk éppen a telekhez való kevésbé szoros kötődésük miatt erősebb, mint a telkeseké.”²³

„...a zsellér 17-18. században inkább jogi, mint társadalmi vagy gazdasági kategória... Zsellérnek azt tekintették, akinek nem voltak igás állatai és nem vol-

²⁰ Varga 1969. 260. p.

²¹ Varga 1969. 264. p.

²² Varga 1969. 198. p.

²³ Gyulai Éva: A késő középkori és a korai újkor Bábony. Bábony birtokai és adózói 1342-1702. In: Sajóbabony monográfiája. (Szerk. Rémiás Tibor – Ringer Árpád) megjelenés alatt, 36. p.

*tak telekföldjei. A zsellérek többségének is volt azonban szőlőbirtoka, esetleg irtásföldje, ezek egyike sem tartozott azonban a telekföldek közé, így jogi értelemben a telekfölddel nem, csak szőlővel és irtvánnyal rendelkező jobbágyot zselléreként jegyezték be az urbéres tabellákba. Igás állataik azért nem voltak, mert a földművelés egyébként is másodlagos szerepet játszott a szőlőművelés mellett.*²⁴

Hogy az idézett kategóriák közül melyik vonatkozik a vizsgált terület zselléreire, nem tudhatjuk biztosan. Akár a telekhez való kevésbé szoros kötődés, akár az igás állatok hiánya igaz lehet, sőt mivel a Balaton-felvidéken szőlőgazdálkodással is foglalkoztak, így Orosz István megközelítése is elfogadhatónak tűnik. Az irtásföldön való gazdálkodás is a zsellér kategóriába sorolta a parasztokat. A forrásokban sok helyen találunk utalást a „volt” irtásföldön való gazdálkodásra, amely kedvezőbb feltételeket nyújtott. Csak kilenced és tized köteles, ugyanakkor a füstpénz, az ajándék és a robot nem terheli itt a parasztokat. Ez különösen akkor volt jelentős, ha az irtásföld nagysága meghaladta a jobbágytelek nagyságát. A zsellérek alkották a szabadköltözők nagy részét. Hegymagas investigációjában a következő olvasható: *„Nincs urbárium... száma nem volt a szolgálatnak az örökös jobbágyok számára, míg a zsellérek 20 napot kézimunkával töltöttek.*²⁵ Tehát itt a zsellérek az örökös jobbágy ellentétéként jelennek meg. Sajnos a XVIII. század már csak örökölte ezeket a fogalmakat, ezért teljes bizonyossággal ezen forrásokból az eredetüket megtudni nem lehet. Egyetérthetünk Varga Jánossal, hogy a XVII. század első harmadában kiformalódtak *„az idegen földre szálló szabadmenetelű rusticusok kötelezettségeinek mennyiségi és formai keretei jelentek meg a »naposság«, »taksáság«, »árendáság« fogalmi, és állandósult az e kifejezések mögött meghúzódó tartalom. A XVIII. század már az itt kialakult formai és tartalmi elemeket örökölte.*²⁶

A következőkben azt próbáljuk megvizsgálni, hogy a XVIII. század közepén még kimutathatók e különbségek – legalábbis a tapolcai járásban – a szabadmenetelű és az örökös jobbágyok terhei között.²⁷

Jobbágyi szolgáltatások

A szolgáltatások mértékét a következőképpen kíséreljük meg vizsgálni. Először a tisztán szabadmenetelű, majd a vegyes kötöttségű települések, végül a tisztán örökös jobbágyi kötöttségű Monostorapáti község adózását figyeljük meg.

²⁴ Orosz István: Nemesek és jobbágyok. Bodrogkeresztúr társadalma a 17-18. században. In: Hagyományok és megújulás (Szerk. Orosz István) Debrecen, 1995, 179. p.

²⁵ ZML IV. 1/g. Hegymagas, 2. kérdőpont.

²⁶ Varga 1969. 365. p.

²⁷ A 3. mellékletben közöljük a kötöttségi formák mellett, hogy mi szerint adóztak.

A járásban 43 olyan helység volt, ahol a jobbágyok az investigatióban szabadmenetelűnek vallották magukat. 8 esetben nem találtuk meg a 9 kérdőpontot, így ezekről a tabella adatain kívül semmit sem tudunk. Az egyetlen Felsődörgicse adózott szokás után, míg 34 esetben a jobbágyok contractualisták voltak. Tehát beigazolódni látszik – amiről már feljebb volt szó –, hogy a contractualisták zömében szabadmenetelűek. Meg kell azonban vizsgálni ezen helységek contractusának mértékét is. A 34 helységből 9 a veszprémi püspökségnek adózott (Alsópáhok, Bazsi, Csicsó, Nyirád, Tagyon, Tapolca, Udvari, Szentjakabfa, Sümeg). Ezen települések az úrbérrendezés idején a Padányi Bíró Mártonnal kötött contractus szerint adóztak, az 1751/52-es úriszék határozata alapján léptek szerződésre a püspökkel, korábban is volt már contractusuk, de a bevallás szerint mértéke nem sokban különbözött az 1751-estől. Csicsó kivételével minden püspöki helyen a contractus részben készpénz árendát, részben robotot írt elő. A készpénz árenda mértéke Csicsó esetében volt a legnagyobb, ugyanis itt a robotot is pénzzel váltották meg, amely évente 200 forintot kóstált. „*Mi pápista lakosok... évente 200 forint árendát, minden termésből tizedet, minden gazda 10-10 tojást, egy-egy csirkét ad.*”²⁸ Ezenkívül más adózásuk nem volt. Alsópáhok esetében 60 forint a készpénzbéli árenda és 60 forint a gyalogrobot, de ahol a robot kevesebb ennél, ott több a készpénz árenda (100 forinttól 250 forintig terjedt). Mindenhol adtak dézsmát, mindenféle termésből. Tapolca mezőváros földesura a tapolcai plébánia és a veszprémi püspökség volt, így az itt élők adózása különbözőképpen alakult. A püspökség zsellérjei 100 rhénes (rajnai) forint árendát fizettek, dézsmát adtak, a robotot is megváltották. A tapolcai plébánia emberei nem robotoltak, árendájuk számát pontosan nem lehet tudni. Tapolcán a parókia embereitől a tizedet „...nem mint földesuraságbeli, hanem mint papi és püspöki jövedelmet vették.”²⁹

Problémát jelent a tizeddel kapcsolatban, miszerint csak azt lehet tudni, hogy adtak, de nem minden esetben derül ki, hogy miből. (Ezt csak a dézsmajegyzékekből lehetne megtudni, ha egyáltalán maradtak fenn ebből a korból.)

A többi falunál a helyi szokás szabta meg az árenda mértékét, így ez falvanként és birtokosonként eltért, de 200 forint fölé sohasem ment. A legtöbb helyen nem fizettek kilencedet, azt természetben sem adtak, csak tizedet. Általában a tized nem egyházi adóként szerepelt, hanem a kilenced helyett, tehát nyilvánvaló, hogy a földesúr bérelte ezt az egyháztól. Ahol egy birtokos van (Budavár, Hegyesd, Henye, Kajánfölde, Nagypécsely, Pula, Sáska, Szigliget, Szóc, Tihany, Vászoly, Zánka, Örvényes), ott egységes a szolgálat a falun belül, de nagyok a

²⁸ ZML IV. 1/g. Csicsó, 2. kérdőpont.

²⁹ ZML IV. 1/g. Tapolca, 7. kérdőpont.

különbségek falvanként. Abban egyeznek csak meg, hogy szabadmenetelűek és contractualisták.

*Budavár*³⁰ esetében csak az derül ki a forrásból, hogy árendások, nem robotolnak, ajándékot és kilencedet sem adtak. Nem sokkal 1767-et megelőzően szállták meg a falut, nyilván ezért volt könnyű a szolgálat.

Hegyesden a contractus értelme szerint 16 napot tartoztak szolgálni szekérrel, vagy 32 napot gyalog, és ezen kívül egy szekér karácsonyfát adtak az uraságnak. A kilencedet csak a föld fele után adták. Budavárhoz hasonlóan „új szállott” hely.³¹

Szigligeten szintén robotot ír elő a szerződés, 7 nap igás és 12 nap gyalogrobotot a nyári hónapokban, illetve hajózást a Balatonon, valamint levélhordást. Itt sem adtak kilencedet, hanem csak tizedet és a szőlők után hegyvámot.

Kajánföldén – a falu megszállásától kezdve, aminek pontos ideje nem tudható – 5 forint készpénzt és 5 napi igásrobotot szolgáltak. Minden termésből tizedet adtak, kilencedet nem.

Örvényesen – az 1733-as contractus szerint 80 forint árendát fizettek, tizedet minden termésből, valamint az egészhelyes gazdák egy pár csirkét és 12 tojást adtak, kilenced itt sem volt.

Pulán 12 napot teljesítettek igásrobotban és 4 forint készpénzt az egészhelyes gazdák, a félhelyesek 2 forintot. (Sajnos a legtöbb esetben az investigatio nem tünteti fel az egész- és félhelyes gazdák közötti szolgáltatásbeli különbséget. Ez jelentheti a forrás hiányosságát, ugyanakkor azt is, hogy egységesebb a szolgálat, nem volt lényegesebb különbség a jobbágyság között e tekintetben.)

Sáskán az 1748-as contractus szerint 4, az 1753-as szerint 6 forint árendát fizettek, és egy szekér karácsonyfát tartoztak az uraságnak bevinni. Hasonlóan Hegyesdhez, kilencedet csak a föld mennyiségének a fele után, illetve az irtásföldek után adtak. (Mindkettő helység Esterházy Miklós tulajdonában állt.)

Szőc lakosai 4 forint árendát fizettek, a zsellérek 1 forintot. Ezen kívül minden gazda és zsellér karácsonyra egy kappant tartozott adni az uraságnak, vagy ahelyett 15 dénárt. Minden igás állattal rendelkező jobbágy egy szekér fát volt köteles szállítani az uraság (Esterházy Miklós) Keszin lévő házához. Tizedet gabonából és borból adtak.

Zánka földesura is Esterházy Miklós volt. 3 forint árendát fizettek és 3 napi kézirobottal szolgáltak. „...a régi és már jártt földekbül úgy az irtásokbül is dézma, azaz tizedet tartozunk adni és a két-három vagy több esztendő sörtvélesektül

³⁰ A Budavártól Henye községig felsoroltak, egy birtokossal rendelkező helységek voltak.

³¹ ZML IV. 1/g. Hegyesd, 7. kérdőpont.

*makbél*t mikor terem három-három garast praestalni.”³² Kilencedet nem adtak, a tizedet pedig nem egyházi, hanem földesúri adóként tartották számon.

*Tihany*ban minden jobbágy és zsellér egy forint árendát fizetett és minden ígás állattal rendelkező gazda 8 napot marhával, 8 napot pedig gyalog robotolt, akinek nem volt állata, 16 napot szolgált gyalog. Évente mindenki a templom építésénél vagy felújításánál egy napot dolgozott. Levélhordási és ajándékadási kötelezettség: minden sátoros ünnepkor egy bárányt vagy két ludat, két kappant vagy egy pulykát, két tyúkot és 12 tojást voltak kötelesek beszoigáltatni. Gabonából, halból és borból tizedet adtak. A szőlő után minden tihanyi lakos hegyvámot tartozott fizetni. Kilenced itt sincs.

Vászoly curiális helységben 3-4-6 forint árendát fizettek, robottal nem tartoztak, kilencedet nem, csak tizedet és hegyvámot adtak.

Nagypecsely lakói az 1754-es contractus szerint 130 forintot, az 1764-es szerint 215 forint árendát fizettek. Ezen kívül más adózásuk nincs, nem is robotoltak.

Henye község lakói contractusuk értelme szerint a következőképpen szolgáltak. „...ki készpénzt fizet, kik nagy számokkal szogálljuk le, melly szogálatunk a készpénzbéli arendánkban számláltatik.”³³ Árendájuk 6 forinttól 15 forintig terjedt. Kilencedet nem, csak dézsmát adtak búzából, rozsból, árpából, tönkölyből, zabból. Kiderül itt is, hogy a tizedet földesúri adóként és nem papi dézsmaként szedték.

*Bodorfán*³⁴ – csak készpénzárendát fizettek, melynek mértéke 2-3-4 forint volt. Sem robottal, sem kilenceddel, sem tizeddel nem tartoztak, csak a zsellérek szolgáltak 18 napot.

*Dörög*d község szabadmenetelű, több földesúr joghatósága alatt élt egyszerre, így a parasztek szogálatásai is nagyon eltérően alakultak. Különösen ott, ahol több kisebb birtokos volt. Birtokosonként más-más a szogálat, pedig sokszor egy földesúrhoz csak egy vagy két paraszt tartozott. Dörögdon az árenda 1 forinttól 25 forintig terjedt. Volt aki szogálatásait fele részben árendában, fele részben robotban szogálta le. Akiknél magasabb volt az árenda, azok nem robotoltak. Például Györffy István árendása, Szalai Ferenc 20 forintot fizetett, de más szogálatall nem tartozott. Voltak, akik 1, 2, 3, 4, 5, 6 forint árendát fizettek és 1-4 napi robotot is teljesítettek.

Közös az, hogy kilencedet nem adtak, tizedet is csak azok, akik contractusuk szerint robotoltak és készpénzt is fizettek.

³² ZML IV. 1/g. Zánka, 2. kérdőpont.

³³ ZML IV. 1/g. Henye, 2. kérdőpont.

³⁴ A Bodorfától Felsődörgicséig felsorolt településeknek több birtokosuk volt.

*Gulács*nak is több kisebb földesura volt. Megtalálható itt a vegyes (készpénz és robot) és a csak készpénzes adózási forma. Az árenda mértéke elég alacsony, 1 tallértől 6 forintig terjedt, többen vannak a csak árendával adózók, kilencedet nem adtak.

Halápon az árenda mértéke 20-25 forint volt, akik ennyit fizettek, azok más-sal nem adóztak. Voltak, akik csak robotban rótták le kötelességüket. A zsellérek 12 napot (kézi) szolgáltak. Kilenced helyett itt is tizedet, illetve ajándékot adtak (tojást, tyúkot, tejfölt).

Hany esetében is csak készpénz árendát találhatunk, melynek mértéke – több kisebb birtokosról lévén szó – 2 forinttól 10 forintig terjedt; robot, kilenced, tized nincs.

Kapolcson minden lakos készpénz árendát fizetett, más szolgáltatása nem volt, tehát sem kilenceddel, sem tizeddel nem teljesítettek szolgálatot. Árendájuk nem ment 4 forint fölé.

Kisörsön a parasztok részben árendát fizettek, részben „*kézi munkával teljesítették szolgálatukat*”³⁵ Árendájuk legföljebb 2 forint volt. Nem adtak kilencedet.

Kövesen hasonlóan nem volt magas az árenda, 4 forinttól maximum 10 forintig terjedt. Nem robotoltak. Kilenced csak az urbárium behozatala óta létezett. A veszprémi káptalannak tizedet adtak. A vallomást tevők nem tudták, hogy a dézsmát az uraság mint földesúr vagy mint „papi uraság”³⁶ veszi.

Köveskállyán szintén kevés árendát – 2 forinttól 5 forintig – fizettek, ezenkívül más adózásuk nincs, kilenced sem volt.

Monoszló: „*Részint pénzbeli árendát fizetünk, részint napi számot szolgáltunk.*”³⁷ Egyetlen lakos adott kilencedet bárányokból, ugyanezen jobbágy szolgált 16 napi számot.

Szentantalfán egy forinttól maximum 6 forintig fizettek készpénz árendát, nem robotoltak és tizedet vagy kilencedet sem adtak.

Vigánt lakói is csak árendát fizettek, árendájuk mértéke 3 forinttól 75 forintig terjedt, mással nem adóztak. Kilencedet és tizedet sem fizettek.

Felsődörgicse az egyetlen község a szabadmenetű falvak között, ahol usus (szokás) után adóztak. Érdekes módon a szolgálat itt sem haladta meg a contractusos helyek parasztjaiét, sőt az ott tapasztalható terhek között is az alacsonyabbak szintjén állt. Nem robotoltak itt sem, az évi 3 forint árendán kívül más adójuk, így kilencedük és tizedük sem volt.

³⁵ ZML IV. 1/g. Kisörs, 3. kérdőpont.

³⁶ ZML IV. 1/g. Köves, 7. kérdőpont.

³⁷ ZML IV. 1/g. Monoszló, 3. kérdőpont.

Összefoglalva a szabadmenetelű helységek szolgáltatási jellemzőit, a következőket állapíthatjuk meg:

A veszprémi püspökséghez³⁸ tartozó helységekben volt a legnagyobb az adó, mind a készpénzes árenda, mind a robot vonatkozásában. Ugyanezt mondhatjuk el Tihanyról, bár nem tartozik a püspökséghez, de szintén egyházi birtok. Tapolcán a plébánia zsellérjeinek terhei alacsonyabbak voltak mint azoké, akik a püspökséghez tartoztak. Ebben az esetben az összehasonlítás azért is érdekes, hiszen mind zsellérek lakták a mezővárost; valószínűleg nem volt külső telek vagy legalábbis annyira kevés, hogy nem emelte őket a jobbágyok közé. (A dolgozat elején már említett okok magyarázatul szolgálhatnak a zsellérkategóriára.)

Minden egyházi birtokoshoz tartozó helyen adtak dézsmát, míg máshol elképzelhető volt ennek a hiánya. A tized ezeken a helyeken földesúri adóként jelent meg.

A többi községnél egy-két esetet leszámítva, viszonylag kedvező az árenda és az árendába beszámító robot mértéke. A legtöbb helyen a tized a kilenced helyett szerepel, amelynek okára már utaltunk, de meg kell jegyezni egy – véleményünk szerint – elfogadhatóbb választ a kilenced hiányára. (Egyedül Sáskán adtak kilencedet.)

Miután a helységek jelentős része nem sokkal az úrbérrendezés előtt, vagy legalábbis a török hódoltság elmúltával telepítődött újra, így a kilenced szedésének hiánya – együtt a mérsékeltebb terhekkal – a földesúr jobbágycsalogató „politikájával” hozható összefüggésbe. A hegyvám a XIV. századtól a kilenced helyett szedett szolgáltatás, amely elterjedt maradt a későbbi időszakokban is. Azokon a helyeken, ahol szőlőművelés folyt, hegyvám van, ezért hiányozhat a kilenced. „*A falvakban (tudniillik a sümegi uradalom falvaiban) jóformán mindenütt jelentős jobbágykézen levő szőlők területek el, melyek után az uradalom tizedet és hegyvámot szedett.*”³⁹ Az árenda léte – legalábbis forrásaink tanúsága szerint – magában foglalja a kilenced hiányát, pontosabban, ahol készpénzárenda van, nincs termény-kilenced. Éppen ezért panaszkodnak majd a jobbágyok az urbárium behozatala után az ismét megjelenő kilenced miatt. (Például Kövesen – egyéb községek mellett – meg is vallják 1777-ben a jobbágyok, hogy csak az urbárium óta

³⁸ Az, hogy miért magasabb ezeken a helyeken az adó, nem derül ki a forrásokból, valószínűleg a Padányi Bíró Márton-féle 1751/52-es úrbérrendezéshez köthető, de ez további kutatást igényel.

³⁹ *Szántó Imre*: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a veszprémi püspökség sümegi uradalmában 1751-1802. In: *Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 1961, (*Szántó* 1961.) 513. p.

adnak kilencedet.⁴⁰⁾ Tehát valóban létezik összefüggés a szabadmenetelőség, a contractus között nemcsak jogi, de gazdasági értelemben is.

Ezek után érdemes megnézni, hogy a vegyes kötöttségű falvaknál van-e különbség az örökös és a szabadmenetelű paraszt terhei között, majd azt, hogy ezek a terhek magasabbak-e a tisztán szabadmenetelű helységek leírt terheinél. Mivel egyetlen helység van, ahol tisztán örökös jobbágyok laktak (Monostorapáti), így az összehasonlítás a vegyes és a szabadmenetelű helységekkel nem adhat releváns képet.

26 vegyes kötöttségű községet találunk a tapolcai járásban, ebből egynek, Csapoknak nem ismeretes a kérdőpontja, így csak annyit tudunk róla, amit Felhő Ibolya közöl a tabellában. A 25 faluból 5 esetben találunk urbáriumot – ahol csak az van –, 4 esetben csak contractust, 10 esetben szolgálnak „bévett szokás” szerint, 6 helységben egyszerre több adózási forma is van, így a vegyes adózási kategóriába soroltuk be őket.

Először vizsgáljuk meg az urbárium szerint adózó 5 települést. Ezek: Badacsonytomaj, Csehi, Csobánc, Diszely, Gyulakeszi, Prága.

Badacsonytomaj 1746-ban kapta az urbáriumát, az úrbérrendezés idején gróf Esterházy Károly volt a földesura. Eszerint minden egészhelyes gazda 1 forint 25 krajcár készpénzt fizetett, a zsellérek nem fizettek semmit, hanem 8 nap gyalogrobotot szolgáltak, valamint széna- és gabonahordási kötelezettségük volt. Az örökös jobbágyok „nem máskor, hanem csak mikor parancsolytattak, szabályk robotot.”⁴¹ Egy-egy héten 2 vagy 3 napot is kellett szolgálni, de néha 2 hétig sem robotoltak. Némely esztendőben többet, máskor kevesebbet szolgáltak. Ajándékot nem, ellenben a püspöknek tizedet, a régi irtásföldek után pedig kilencedet kellett adniuk. Felhő szerint⁴² 25 házas zsellér élt a faluban, házatlan egy sem, úgyszintén jobbágy sem. A 9 kérdőpont szerint hét volt az örökös jobbágyok száma, a többi szabadmenetelű.

Csehi földesura a veszprémi püspökség volt. Az investigatióból tudjuk, hogy az újabb lakosok a szabadmenetelűek. Pontos számokat erről nem közöl (32 teljes jobbágy, 9 házas, 4 házatlan zsellér).⁴³ Az 1751-es, Padányi Bíró Márton püspöksége alatt tartott úriszéken kapták az urbáriumot, mely szerint adóztak. Minden egészhelyes jobbágy, kinek marhája volt, 12 napot, kinek nem volt, 12 napot gyalog szolgált, vagy a szolgálat helyett 3 forintot fizetett. A félhelyesek ennek

⁴⁰ Ez annál is inkább érdekes, hiszen például Bihar megyében éppen a kilenced adásának a kötelezettsége figyelhető meg mindenütt. Lásd *Papp Klára*: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Debrecen, 1987 120. p.

⁴¹ ZML IV. 1/9. *Badacsonytomaj*, 1. kérdőpont.

⁴² Lásd 2. melléklet.

⁴³ Lásd 2. melléklet.

felét szolgálták, a kukoricát és a kenderet kivéve minden „mezei veteményből tizedet kellett adni”.⁴⁴ Kilencedet nem adtak. Füstpénzt is fizettek. Az egészhelyesek 2 ludat, 2 tyúkot 24 tojást, a félhelyesek ennek felét adták ajándékkul.

Csobánc álló Diszely herceg Esterházy Miklós tulajdona volt (8 telkes jobbágy, 77 házas és 1 házatlan zsellér).⁴⁵ Urbáriumot 1746-ban kaptak. Minden egészhelyes jobbágy évente 1 forint készpénzt, hetente 1-1 napot tartozott szolgáltni akinek 4 marhája volt, négygel, akinek 2, másokkal összefogva. 1 szekér karácsonyfát el kellett szállítani Badaacsonyról Keszire, az uraság házához bort tartoztak vinni. A zsellérség – tehát a többség – évente gyalog 4 napot szolgált, levelet hordott, 1 forint „helypénzt” fizettek; fejszepénzt a „marhás” ember 39 dénárt,⁴⁶ a „gyalog” ember 15 dénárt esztendőnként. Szüretkor biztosítani kellett két embert az uraságnak (két gyalogot). Tizedet adtak a püspöknek, kilencedet és földbért az irtásföldről az uraságnak (8 örökös jobbágy, a többi szabadmenetelű).

Gyulakeszit szintén herceg Esterházy Miklós birtokolta (31 telkes jobbágy, 61 házas zsellér). A jobbágyok örökösök, a zsellérek szabadmenetelűek voltak. Az egészhelyesek és a félhelyesek 1 forint helypénzt adtak, a zsellérek 25 dénárt. „Kik gyalogok 15 dénárt, marhások pedig fejszepénzt fizetnek 30 dénárt, azon kívül gyalog 12 napi számot, vagy minden kétnapi gyalogszám helyett egy napot szekérrel szolgáltak, széna- és gabonahordás idején 2-2 napot töltöttek, karácsonyfát egy szekérrel ki-ki maga ereje szerint.”⁴⁷ Kilencedet nem adtak, ellenben dézsmát a püspöknek igen. Pusztahely után kilencedet, irtás után földbért fizettek az uraságnak, a rét után 21 pénzt.⁴⁸

Prága földesura a veszprémi püspökség volt (22 egészhelyes, 22 házas és 2 házatlan zsellér). Az 1751-es Padányi-féle úriszéken kapták urbáriumukat. Egészhelyesek marhával minden héten 1 napot, gyalog 2 napot szolgáltak, félhelyesek felényit, „fertálosok” negyed részét. Kilenced helyett tizedet szedtek; az itteni lakosok sem tudják, hogy a püspök a tizedet földesúri adóként vagy papi dézsmaként szedte-e. Kenderből sem kilencedet, sem tizedet nem adtak, hanem helyette fonást szolgáltattak. Az újabb lakosok voltak a szabadmenetelűek.

Négy esetben *contractus* szerint adóztak a vegyes kötöttségű jobbágyok (Felsőpáhok, Szepezd, Rendes, Rendek).

⁴⁴ ZML IV. 1/g. Csehi, 3. kérdőpont.

⁴⁵ Lásd 1. melléklet.

⁴⁶ Lásd 4. melléklet.

⁴⁷ ZML IV. 1/g. Gyulakeszi, 3. kérdőpont.

⁴⁸ Lásd 4. melléklet.

Felsőpáhok földesura a veszprémi káptalan volt (telkes jobbágy 18, házas 16 és házatlan zsellér 2).⁴⁹ Contractusukat az investigatio szerint Padányi Bíró Márton által tartott úriszéken kapták, melynek értelmében a helyes gazdák 25 forint árendát és 30 napi számot szolgáltak. A tized bort és gabonát Sümegre kellett vinniük esztendőnként egyszer szekérrel, vagy ahelyett minden 4 ökrrel bíró gazda 1 forintot adott, a 2 „ökrös” gazda 50 pénzt. A „jobb gazdák”⁵⁰ 31 kappant, 1 tyúkfiat (csirkét) és 12 tojást adtak ajándékként.

*Rendek*nek több kisebb birtokosa volt. Körülbelül 5 napot széna- és gabonahordáskor robotoltak, amely a heti robotba nem számított be. A „fehércselédek”⁵¹ 3 napot töltöttek kender „nyövésében” és „törésében”, szolgáltak és fontak minden esztendőben 4 fonatra való kendert. Ezekon kívül szőlőszedéskor minden gazda adni szokott évente 1 embert a szüret idejére. Egészhelyesek hetente 1 napot robotoltak, a félhelyesek az 1 napi szolgálaton kívül, 64 nap széna- és gabonahordást, kender „nyövést”, szőlőszedést teljesítettek. A szabadmenetelű árendások 4, 5 vagy 6 forintot fizettek. Kilencedet nem adtak csak tizedet (94 telkes jobbágy, 53 házas és 2 házatlan zsellér).⁵² A 4 ökrös jobbágyon kívül „*Hegyi György eskütt személy bizonyítására szerint az Tótok kik fölső vármegyéből szakadtak, örökössekknek kötötték magokat.*”⁵³

Rendes birtokosa a veszprémi püspökség volt (4 telkes jobbágy).⁵⁴ Padányi Bíró Márton 1751-es úriszékén kötötték contractusukat, melynek értelmében árendát fizettek, a 3 napi gyalogrobotot 1 máriással megválthatták. Ezenkívül ajándékadási kötelezettségük volt, minden évben 48 tojás, 4 tyúk vagy kappan. Levelet is kellett hordaniuk, forspont kötelezettségük is volt, amikor szükségeltetett. Kilencedet semmiből sem adtak csak tizedet. Felhő Ibolya vegyes kötöttségűnek veszi fel őket a tabellába, de magukat szabadmenetelűnek vallják.

Szepezd parasztjai kisebb birtokosok joghatósága alatt éltek – legalábbis ez szerepel a tabellában, ellenben az investigatióban a kisebb birtokosok mellett a veszprémi püspökséghez tartozóknak vallották magukat (9 telkes jobbágy, 25 házas zsellér).⁵⁵ A püspökség embereinek Padányi Bíró Márton adott contractust, eszerint 30 forint árendát fizettek, tizedet adtak őszi, tavaszi veteményekből, borból, bárányból. Ezeket Sümegre vagy Veszprémbe kellett szállítani. Sátoros ünnepekkor ajándékkal tartoztak. Minden gazda 4 nap kézi robotot teljesített, a

⁴⁹ Lásd 1. melléklet.

⁵⁰ ZML IV. 1/g. Felsőpáhok, 3. kérdőpont.

⁵¹ ZML IV. 1/g. Rendek, 3. kérdőpont.

⁵² Lásd 1. melléklet.

⁵³ ZML IV. 1/g. Rendek, 9. kérdőpont.

⁵⁴ Lásd 1. melléklet.

⁵⁵ Lásd 1. melléklet.

zsellérek 3 napot. Kilencedük nem volt. A kisebb birtokosok adóiról külön nem írnak, valószínűleg megegyezik a szolgálat mértéke.

Tíz esetben szokás (usus) szerint adóztak (Alsóőrös, Aszófő, Balatonfüred, Felsőőrös, Gyepü, Hegymagas, Káptalanfa, Kisapáti, Lesenceistvánd, Petend).

Alsóőrös földesura a veszprémi káptalan és több kisebb birtokos volt (15 telkes jobbágy 20 házas zsellér).⁵⁶ „Ezen curialis fundusokon lakó zselléreknek, hanem mint megakkadhattunk földesurunkkal, észerént ki pedig 4 forint és 50 dénár, ki 5 foréntokat, ki pedig 3 foréntokat esztendőnként szoktunk füzetni.”⁵⁷ A jobbágyok adóiról nem lehet mást megtudni, mint hogy az árendájukon kívül mással nem tartoztak – usus szerint – sem kilenced sem tized nem volt szokásban. Magukat szabadmenetelűeknek vallották, Felhő szerint vegyes kötöttségűek, ezért itt tárgyaljuk őket.

Aszófőt a tihanyi bencések birtokolták (24 telkes jobbágy, 12 házas zsellér).⁵⁸ Szokás szerint az ígás robotot 2 vagy 4 marhával szolgálták, de „számát nem tudják”⁵⁹, akkor mentek, amikor szükséges volt, ez a kézi robotra is vonatkozik. Sem kilenced, sem más adó nem volt szokásban. Vegyesen szabadmenetelűek és örökösök.

Balatonfüred lakosai a tihanyi bencéseknek, a veszprémi káptalannak és gróf Esterházy Károlynak, valamint az Oroszy családnak tartoztak szolgálattal (12 telkes jobbágy, 2 házas zsellér).⁶⁰ Ennek megfelelően adózásuk is különbözött. Sajnos csak az Esterházy és a tihanyi bencések joghatósága alatt élő parasztok adózása maradt fenn. A tihanyi apátság parasztjai nem tudták robotjuknak számát, akkor mentek, amikor szükség volt, gyalog vagy 4 marhával. Sem kilencedük, sem más adózásuk nem volt. Valamennyien örökös jobbágyok. Esterházy Károly emberei többnyire semmit sem szolgáltak, helyette árendát fizettek és hegyvámot. Kilenced helyett csak tizedet adtak. Mind örökös, mind szabadmenetelű volt közöttük.

Felsőőrös földesurái között özv. Tallián Ignácnét, a veszprémi káptalant és több kisebb birtokost találunk (38 telkes jobbágy, 13 házas zsellér).⁶¹ Minden ház adózott 1 kappannal, 1 pár csirkével, 6 tojással, szőlővel és gyümölcsel. Robot: „ki többet, ki kevesebbet”.⁶² Tizedadási kötelezettségük volt, kilenced nem, kivéve özv. Tallián Ignácnét, akinek némelyek egész, némelyek fél kilencedet adtak

⁵⁶ Lásd 1. melléklet.

⁵⁷ ZML IV. 1/g. Alsóőrös, 2. kérdőpont.

⁵⁸ Lásd 1. melléklet.

⁵⁹ ZML IV. 1/g. Aszófő, 3. kérdőpont.

⁶⁰ Lásd 1. melléklet.

⁶¹ Lásd 1. melléklet.

⁶² ZML IV. 1/g. Felsőőrös, 6. kérdőpont.

vagy hegyvámot. A telkes jobbágyok örökösek, míg a zsellérek szabadmenetelűek voltak.

Gyepü kisebb birtokosok tulajdona (19 telkes jobbágy, 10 házas zsellér) volt.⁶³ „...fertálhelesek esztendőnként szolgáltunk huszonhat gyalog napszámokat, azonkívül szolgáltunk négy napokat kendermunkából, szőlőszedéskor circiter öt-hat napokat, aratáskor pedig három gyalog napszámokat szolgáltunk... feleségeink fonyás helett házszám tiz, tizenkét funt fonalat az uraságnak fölgom-bolítottak.”⁶⁴ 38-39 napot szolgált az, akinek földje és rétje is volt. Feleségek 12 fontra való fonalat gombolyítottak. Zsellérek 12, majd 15 napot gyalog szolgáltak. Kilenced helyett tizedet adtak.

Hegymagas a Lengyel család földesurasága alá tartozott (14 telkes jobbágy).⁶⁵ „Mindön az uraságnak dolga volt, egy héten két-három és négy nap is dolgoztunk és ha fél nap elvégeztük is a dolgot eleresztették, azután két-három hétig sem voltunk robotra, miglen más dolog nem atta elől magát.”⁶⁶ A robotot 4-6 ökörral végezték; a zsellérek 20 napi gyalogrobotot végeztek. Kilencedet nem, csak dézsmát adtak. Öten örökösek, a többiek szabadmenetelűek.

Káptalanfa birtokosa gróf Esterházy Károly volt (40 telkes jobbágy).⁶⁷ Minden egészhelyes gazda régebben 6 forintot, félhelyes felét, fertályos negyedét adta. „...harmincz esztendőök uta könyörülvén a méltóságos uraság rajtunk ötötfél forintra szállíttatott az egészhelyesek arendája, fél helyesnek felére, fertálosnak fertállára...”⁶⁸

Kisapáti földesura szintén gróf Esterházy Károly volt (26 telkes jobbágy, 10 házas zsellér).⁶⁹ „...bévett szokás szerint robotoltak és adóztak... amidön kívánatott.”⁷⁰ Kilenced helyett tizedet fizettek, ajándékot nem adtak. A zsellérek szabadmenetelűek, a jobbágyok örökösek.

Lesenceistvánd földesura ugyancsak gróf Esterházy Károly volt (48 telkes jobbágy, 9 házas zsellér).⁷¹ „...emlékezetinktül fogvást bévett szokásbul szántást, szőlőmetszést robotban tettünk.”⁷² Egy egészhelyes gazda esztendőnként 4 forint

⁶³ Lásd 1. melléklet.

⁶⁴ ZML IV. 1/g. Gyepü, 3. kérdőpont.

⁶⁵ Lásd 1. melléklet.

⁶⁶ ZML IV. 1/g. Hegymagas, 3. kérdőpont.

⁶⁷ Lásd 1. melléklet.

⁶⁸ ZML IV. 1/g. Káptalanfa, 3. kérdőpont.

⁶⁹ Lásd 1. melléklet.

⁷⁰ ZML IV. 1/g. Kisapáti, 3. kérdőpont.

⁷¹ Lásd 1. melléklet.

⁷² ZML IV. 1/g. Lesenceistvánd, 3. kérdőpont.

50 krajcárt fizetett, ebbe beletartozott az ajándék értéke is. Kilenced helyett tizedet adtak. 3 lakón kívül mind örökösek.

Petend földbirtokosa gróf Esterházy Károly volt (11 telkes jobbágy, 3 házas zsellér).⁷³ „...mind kézi, s mind marhás szolgálatot, amidőn kívándtatott tettek.”⁷⁴ Kilenced helyett tizedet adtak, ajándékot nem. A zsellérek szabadmenetelűek, a jobbágyok örökösek.

Hat helység a vegyes kötöttségű helységek közül szolgálatát is vegyesen tette, részint szokás, részint urbárium, részint contractus szerint (Arács, Lovas, Mindszentkállya, Palaznak, Szentbékállya, Szőlős).

Arács birtokosa gróf Esterházy Károly és több kisebb birtokos volt (17 telkes jobbágy, 12 házas zsellér).⁷⁵ Külön szolgálattal tartoztak a kisebb birtokosok és külön az Esterházy gróf emberei. A kisebb birtokosok emberei mind szabadmenetelűek: „bévett szokás” szerint készpénzbéli árendát fizettek, ami 1 tallértól 3 forintig terjedhetett. Néha robotolniuk kellett 1 napot, de ezt megválthatták 1 máriásért. Mivel szántófölddel nem rendelkeztek, nem fizettek sem kilencedet, sem tizedet. Esterházy emberei részben örökös jobbágyok (nyolcan), részben szabadmenetelűek voltak. Urbárium szerint szolgáltak, a kilencedet is csak az urbárium hozta be a helységbe. Szőlő után hegyvámot fizettek.

Szőlősön, ahogy már korábban írtuk, Felhő Ibolya ismeretlennek tudja a földbirtokost, de a 9 kérdőpontban a parasztok a veszprémi káptalan és több kisebb birtokos embereinek vallották magukat (4 telkes jobbágy, 7 házas zsellér).⁷⁶ Valószínűleg a káptalan embereinek volt urbáriuma és a kisebb birtokosok emberei usus szerint tették kötelességeiket. A szokás szerint szolgálók robotjuk számát nem tudták, amikor szükséges volt, robotoltak. Szántóföldjük után nem fizettek kilencedet, csak a szabad esztendő elmúltával az irtásföldek után, valamint káposztából. Továbbá az egészhelyesek 1 tyúkot, 10 tojást, a félhelyesek 1 tyúkot vagy 2 csirkét és 3 tojást ajándékoztak. Némelyek örökösök, némelyek szabadmenetelű kötöttségűek voltak. A veszprémi káptalan embereinek 1760-ban adott urbárium. Eszerint egészhelyes jobbágy 4 ökörrrel, szekérrel évente 52 napot vagy 104 nap kézi robotot, ha 2 marhával robotoltak az kézirobotban számláltattott. Kilencedet nem adtak, szőlők után hegyvámot fizettek, ha a szőlő nem a káptalan fundusán volt. Ezenkívül dézsmáltak is a káptalannak. Ha a szőlő a káptalan fundusán volt, akkor hegyvámot nem fizettek, csak tizedet. Örökösnek vallották magukat.

⁷³ Lásd 1. melléklet.

⁷⁴ ZML IV. 1/g. *Petend*, 3. kérdőpont.

⁷⁵ Lásd 1. melléklet.

⁷⁶ Lásd 1. melléklet.

Lovast a veszprémi káptalan és a székesfehérvári örkanonokság birtokolta (9 telkes jobbágy, 34 házas zsellér).⁷⁷ Lovással kapcsolatban sem egységes – feljebb volt szó róla – az *investigatio*. Az első felvételben, mint frissen megszállt helyet *contractualistának* írja le, majd egy későbbi felvétel tud egy 1760-ban, a veszprémi káptalan által adott urbáriumról, míg egy későbbi felvétel (1777) ismét *contractusról* ír. Valószínűleg a káptalan adta az urbáriumot és a székesfehérvári örkanonokság a *contractust*. A *contractus* szerinti adózás a következő: 4 forint árenda, robot nincs, sem kilenced, sem más adó nincs szokásban. A későbbi szerződés értelmében 20 forint árendát fizettek. Semmilyen termésből nem adtak kilencedet csak tizedet. Nyolc örökös jobbágy volt, a többiek – nyilván itt is a zsellérek – szabadmenetelűek.

Az urbáriumban foglaltak alapján minden egészhelyes gazda örökös és szerével 52 napot szolgált egy évben vagy 104 napot gyalog. Aki 2 marhával tette szolgálatát, annak ezt gyalogrobotban számlálták. Tizedet adtak, kilencedet nem. A helyes gazdák esztendőnként 1 ludat, 2 csirkét és 10 tojást voltak kötelesek adni, ők örökös jobbágyok, a zsellérek szabadmenetelűek.

Mindszentkállya földesura a veszprémi püspökség volt (16 telkes jobbágy, 27 házas zsellér).⁷⁸ Itt a szabadmenetelű jobbágyok *contractualisták*, az örökösök urbárium szerint szolgáltak. Az örökös jobbágyok 1 forint füstpénzt, 2 ludat, 24 tojást, 1 csirkét adtak. Száma a robotjuknak nem volt, „...*hanem mindőn parancsoltattak elől köllött állani, némelykor el is maradt.*”⁷⁹ A *contractualisták* az 1751-ben Sümegen tartott úriszék határozata alapján 50 forintot árendáltak, tizedet adtak mindenféle termésből, 3 napot kellett robotolniuk. A szőlők után, amelyek hegyvám alatt vannak, azokból egyházi tizedet, „...*amelyek akó alá valók, azokból a tizedet, mint földesuraságnak kilenced helyett járandót adtunk.*”⁸⁰ Kilencedet sem az örökös, sem a szabadmenetelű parasztok nem adtak.

Szentbékállyán több kisebb birtokos mellett a veszprémi püspökség volt a földesúr (25 telkes jobbágy, 49 házas zsellér).⁸¹ 1751-ben a Padányi-féle úriszéken „...*minémű urbárium tétetett, ki nem adattott.*”⁸² Az örökös jobbágyok robotoltak, de számát nem tudják, amikor kellett mentek, el is maradhatott. A *contractualisták* 3 forintot fizettek. Senki az egész községben nem adott kilencedet és ajándékot.

⁷⁷ Lásd 2. melléklet.

⁷⁸ Lásd 2. melléklet.

⁷⁹ ZML IV. 1/g. Mindszentkállya, 6. kérdőpont.

⁸⁰ ZML IV. 1/g. Mindszentkállya, 6. kérdőpont.

⁸¹ Lásd 2. melléklet.

⁸² ZML IV. 1/g. Szentbékállya, 1. kérdőpont.

Palaznak földesura a veszprémi káptalan volt (14 telkes jobbágy, 8 házas zsellér).⁸³ 1760-tól urbárium szerint adóznak. Az egészhelyes gazda 4 marhával és szekérrrel 52 napot vagy 102 napot gyalog szolgált. A „kétmarhás” szolgálat gyalogrobotnak számított. Kilenced nincs, csak dézsma. Az urbárium szerint adózók – a telkes jobbágyok – örökös kötöttségűek, míg a zsellérek „bévett szokás” alapján rótták le kötelezettségüket és szabadmenetelűek voltak. Szokás szerint robotoltak, ennek számát nem tudták. Tizedet adtak, kilencedet nem. 3 forint készpénz árendát fizettek, ajándécul 1 ludat, 2 csirkét, és 10 tojást szolgáltatottak be.

Monostorapáti az egyetlen tisztán örökös jobbágyokból álló helység, mely a veszprémi püspökség joghatósága alatt állt (telkes jobbágyok száma 24, házas zselléréké 45, házatlanoké 7).⁸⁴ 1751 óta az örökös jobbágyok számára urbárium adatott, az árendásoknak contractus. (Az ellentmondásról már volt szó Felhő és az investigatio között, de miután – függetlenül a parasztok jogállásától – a falu népe egyformán adózik, így az örökös jobbágyok közé vettük őket.) Robotjuk évente 52 nap marhával, de „...*ki szolgált, ki nem.*”⁸⁵ Kilencedet nem adtak, tizedet, ajándékot urbárium szerint.

Megvizsgáltuk a vegyes kötöttségű falvak helyzetét. A sok birtokos, a többféle adózás megnehezíti az egységes kép kialakítását. Annyit feltétlenül megállapíthatunk, hogy megmutatkozik ugyan a különbség egy helységen belül az örökös és a szabadmenetelű jobbágyok között, de – ahogy láttuk – ez a különbség nem jelentős. Általában a zsellérek szabadmenetelűek, a jobbágyok között mind a két típusú kötöttség jellemző. Egy két községet leszámítva – a vegyes falvaknál – meghaladja a szabadmenetelűek száma az örökösökét.

A szabadmenetelűek zömében contractus alapján adóztak (leginkább árendát, ami többször részint készpénz, részint ígás vagy kézi munka). Nagy számban előfordult még szokás alapján történő szolgálat, ami – amint már említettük –, szintén jelenthet mérsékeltebb terheket, legalábbis ebben a járásban. Urbárium után leginkább az örökös jobbágyok adóztak. Kilencedet mindössze 5 esetben találunk, ebből 4 helységben ezt az irtásföldek után adták. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a zsellérek engedélyt kapva az irtásföldön való gazdálkodásra, adójukat is ez után rótták le.

Természetesen elmondható, hogy a contractualisták terhei kevésbé nagyok, mint az urbárium szerint adózóké, de kivétel erre is akadt (lásd Monostorapáti).

⁸³ Lásd 1. melléklet.

⁸⁴ Lásd 1. melléklet.

⁸⁵ ZML IV. 1/g. Monostorapáti, 6. kérdőpont.

Az egyház tulajdonában lévő helyeken többnyire – ahogy említettük már – egységesebb és nagyobb volt az adó és a szolgálat mértéke. Ahol egyformák voltak a kötöttségek (örökös vagy szabadmenetelű), a szolgálat módja (contractus, urbárium, usus) és mértéke, valamint egyezett a földesúr személye egy vagy esetleg több helység esetében, természetesen egységesebb volt a szolgálat, de ez az egybeesés elég ritka. A későbbiekben érdemes lesz vizsgálni a földbirtokosok gazdálkodását is, főleg a nagybirtokokon, de ez meghaladja e dolgozat terjedelmét.

Összegzés

Az 1766. december 29-i királynői rendelettel Zala megyében is megkezdődött az általános, egységes úrbérrendezés, de a munkálatok lassan haladtak, főleg azért, mert Zala megye legtöbb falvában és mezővárosában a parasztok nem akarták elfogadni a korábbi szerződésüknél jóval kedvezőtlenebb urbáriumot. 1768. augusztus 20-ig összesen 380 település urbáriumára készült el. Az úrbéri perek elhúzódása miatt a megyében csak 1771-re fejeződött be az úrbérrendezés. 1780 körül az egyes urbáriumok felülvizsgálata és rendezése is megtörtént.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés heti 1 nap ígás, vagy 2 nap gyalogrobotot állapított meg a telkes jobbágyokra számítva. A házas zsellér évi 18, a házatlan 12 nap gyalogrobottal tartozott szolgálni a földesúrnak. Mind a jobbágy, mind a házas zsellér évi 4 forinttal és kilenceddel tartozott a földesúrnak, de ajándékot is köteles volt adni. Az elemzés alapján megállapíthatjuk, hogy a legtöbb esetben – még az örökös jobbágyi kötöttségű Monostorapáti esetében és a vegyes kötöttségű helységek örökös jobbágyainál is – az urbáriumban foglaltaknál alacsonyabb volt a járás paraszti népességének terhe. (Néhány urbárium alapján adózó falu – Lovas, Palaznak – szolgálata haladja csak meg a Mária Terézia-féle urbárium által előírtakat.)

Természetesen ezzel együtt is pozitívan kell értékelni az úrbérrendezést, hiszen a szokást, a contractust, az urbáriumot bármikor megváltoztathatta a földesúr magától, vagy birtokos váltás esetén az új földesúr.

Ahogy fentebb már említettük, a volt török hódoltsági terület, az akkor rendezetlen birtokviszonyok miatt kedvezőbb helyzetet jelentett a jobbágyoknak. Tehát – miután a tapolcai járás is e terület mentén feküdt – ez is magyarázat lehet a kedvezőbb úrbéres viszonyokra, a telepítési szerződések jobbágycsalogató hatása révén jelentkező méltányosabb adózásra, illetve még a végvári katonamúlt is közrejátszhatott.

Láthattuk, hogy a zsellérek zöme szabadmenetelű contractualista volt, mérsékelt terhekkkel. Úgy véljük, hogy vagy a zsellérsors nem jelentett kedvezőtlen

nebb helyzetet mint a jobbágyé, vagy az örökös jobbágyi státus és a szabadmenetelű között nem volt akkora különbség, mint azt gondolnánk. Elképzelhető, hogy azért nem találtunk az egyes jobbágyi kategóriák között minden esetben óriási különbséget a szolgáltatások tekintetében, mert a XVIII. századra ezek a különbségek elhalványultak, és sok esetben már csak identitást jelez, megőrizve a jobbágy kötöttségének eredetét. Varga János⁸⁶ is megállapítja ezt, de abban az értelemben, hogy a szabadmenetelűek terhei közeledtek az örökös jobbágyokéhoz. A tapolcai járásban ezzel szemben – miután az urbáriumban foglaltaknál kedvezőbb a helyzet a szolgáltatások tekintetében – nem egyértelmű a fenti megállapítás, inkább egyfajta kiegyenlítődés jött létre, ami nem feltétlenül a terhek súlyosbodásának irányába hatott. Maga a költözés megléte, illetve tiltása persze jóval rendkívül fontos, de úgy véljük – miután a jobbágy és zsellér kategória mind gazdasági, mind társadalmi értelemben eltérő elemeket jelentett, így önmagában a költözés effektíve nem jelent akkora különbséget. Ez az oka annak, hogy az úrbérrendezés ilyen ellentmondásos fogadtatásban részesült attól függően, kinek javította, kinek rontotta a helyzetét.

Ilyen módon a „*zweite Leibeigenschaft*” (második jobbágyság) – Magyarországon „örökös jobbágyság” – csak modellként értelmezhető mint a feudális kötöttségek általános jellemzője, de a mögötte lévő tartalom csak igen kevés helyen nyert végleges formát. A XVI. században, amikor Werbőczy Tripartituma, illetve az 1514-es országgyűlés kimondja a „*mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt*”⁸⁷ elvét – ami amúgy sem lépett törvényerőre és a század közepén vissza is vonták⁸⁸ – már akkor sem terjedt el az egész országban. Hatása természetesen a XVII. században is érződik, de a török megbontatta azt az egységet, melyben esetleg kiteljesedhetett volna az örökös jobbágyság rendszere. Szó volt már róla, hogy közben (XVII. század) feltűnt a szabadköltöző paraszti réteg, melynek bölcsője a Felső-Tiszát övező hódoltsági sávban ringott, de a század 70-es évtizedéig a hódoltság peremvidékén és az egész országban réteggé gyarapodott. Számuk folyamatosan nőtt, így az 1715-ös országgyűlés hivatalosan is elismerte a paraszti réteg létezését.

A XVIII. századra a jobbágyságnak közel fele szabadmenetelű, de a tapolcai járásban több mint a fele. Általánosítani természetesen egy járás alapján nem lehet. Azt sem állítjuk, hogy a jobbágyság helyzete kedvező lett volna, nagyon sok helyen csak az úrbérrendezés hozott némi könnyebbséget. Természetesen a

⁸⁶ Varga 1969. 22. p.

⁸⁷ Werbőczy István: Tripartitum, 3. („feltétlen és örökös szolgaságba alávetetnek”), Acsádi Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1908.

⁸⁸ Az 1530. február 14-i Szapolyai-féle országgyűlésen, ahol Werbőczy is részt vett, visszavonták, és az 1556-os országgyűlésen ismét engedélyezték a szabad költözést.

jobbágy ilyen vagy olyan módon feudális kötöttségek között élő ember, de helyzete ezen belül nagy változatosságokat mutat, így az örökös jobbágyság rendszerét az egész jobbágyságra vonatkozóan erőltetettnek érezzük. „A hagyományos jogi kategóriák (jobbágy, zsellér stb.) erre az időre némi szemantikai változáson mentek keresztül. Úgy is mondhatnánk, hogy sok esetben gyűjtőfogalommá váltak. Ez nem utolsósorban a korábbi betelepüléshez is szorosan kapcsolódott, mivel a XVIII. században óriási méretben betelepülő nemzetiségi népcsoportok eltérő jogviszonyokat hoztak magukkal, amit nem nagyon lehetett összeegyeztetni a magyar joggal. Nem véletlen tehát, hogy például a 'zsellér' kifejezés a XIX. század első felében lassan már mindenkit jelentett, aki nem nemes, polgár, egyházi vagy jobbágy. Ezzel függött össze az is, hogy az adóösszeírásokban a zsellér címszó alatt felvettek létszáma felduzzadt, így nem véletlen, hogy az 1840-es években arányuk már jóval meghaladta a szesszionalistákét. A feudális jogviszonyon kívül maradtak dinamikus növekedése (contractualisták, árendások, kereskedők stb.) irréalissá tette a hagyományos jogi normák alkalmazását.”⁸⁹

A dolgozat célja, hogy egy járás úrbéres viszonyainak bemutatásával jelezze, miszerint a jobbágyság történetének tárgyalása csak konkrét esetek, konkrét területek (falvak, uradalmak) vizsgálatával lehetséges, elkerülendő az általánosításokat. Annál is inkább, mivel véleményünk szerint a középkor folyamán, egészen a XVIII. századig a szokásjog volt a mérvadó és a vármegyei statuális jog, nem pedig az országos érvényű törvények, rendeletek. Elemzésünkéből is kitűnt, hogy a jobbágyi adókat – kilenced, tized, füstpénz, ajándék – szabályozó törvények, rendeletek nem egyformán érvényesültek mindenütt az országban, a helyi szokások határozták meg mértéküket.

⁸⁹ Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-1848. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Budapest, 1996, 179. p.

1. melléklet
Zala megye, tapolcai járás
helységei, birtokosai, úrbéreseinek kötöttsége

A helység neve	Birtokos	Telkes job- bágy	Házaz- zsellér	Házat- lan zsellér	Úrbéreseinek kötöttsége
Akali	székesfehérvári őrkanonokság	18	–	7	szabadmenetelű
Alsódörgicse	székesfehérvári őrkanonokság	21	–	3	ismeretlen
Alsóörs	veszprémi káptalan, kisebb birtokosok	13 2	–	14	vegyes
Alsópáhok	veszprémi püspökség	29	3	9	szabadmenetelű
Arács	gr. Esterházy Károly, kisebb birtokosok	17 –	–	10 12	vegyes
Aszófő	tihanyi bencések	24	–	12	vegyes
Badacsonytomaj	gr. Esterházy Károly	–	–	25	vegyes
Balatonfüred	tihanyi vegyes bencések, veszprémi káptalan, gr. Esterházy Károly	12	–	2	vegyes
Bazsi	veszprémi püspökség	18	8	29	szabadmenetelű
Bodorfa	kisebb birtokosok	8	4	–	szabadmenetelű
Budavár	óbudai prépostság	12	–	7	szabadmenetelű
Csehi	veszprémi püspökség	32	4	9	vegyes

A helység neve	Birtokos	Telkes job-bágy	Házazsellér	Házatlan zsellér	Úrbéreseinek kötöttsége
Csicsó	veszprémi püspökség	32	1	19	szabadmenetelű
Csobánc és Diszely	hg. Esterházy Miklós	8	1	77	vegyes
Csopak	veszprémi káptalan	15	–	5	vegyes
Dörögd	Szegedy Mihály, kisebb birtokosok	6 21	– –	– 16	szabadmenetelű
Felsődörgicse	székesfehérvári örkanonokság, kisebb birtokosok	15 1	– –	1 8	szabadmenetelű
Felsőörs	özv. Tallián Ignácné, veszprémi káptalan, kisebb birtokosok	18 9 11	– – –	7 5 1	vegyes
Felsőpáhok	veszprémi káptalan	18	2	16	vegyes
Gulács	kisebb birtokosok	8	–	17	szabadmenetelű
Gyepü	kisebb birtokosok	19	–	10	vegyes
Gyulakeszi	hg. Esterházy Miklós	31	–	61	vegyes
Haláp	Bogyai család és mások	17	–	23	vegyes
Hany	kisebb birtokosok	10	–	15	szabadmenetelű
Hegyesd	hg. Esterházy Miklós	9	–	2	szabadmenetelű
Hegymagas	Lengyel család	14	–	–	vegyes

A helység neve	Birtokos	Telkes job-bágy	Házazsellér	Házatlan zsellér	Úrbéreseinek kötöttsége
Henyé	Domokos Zsigmond, kisebb birtokosok	5	–	–	szabadmenetelű
		29	–	–	
Kajánföldre	gr. Esterházy Károly	14	–	5	szabadmenetelű
Kapolcs	kisebb birtokosok	–	–	8	szabadmenetelű
Káptalanfa	gr. Esterházy Károly	40	–	–	vegyes
Káptalantóti	győri káptalan, kisebb birtokosok	21	–	26	szabadmenetelű
		–	–	47	
Kékkút	kisebb birtokosok	1	–	8	szabadmenetelű
Kisapáti	gr. Esterházy Károly	26	–	10	vegyes
Kisörs	kisebb birtokosok	–	–	18	szabadmenetelű
Köves	kisebb birtokosok	–	–	13	szabadmenetelű
Köveskállya	kisebb birtokosok	–	–	16	szabadmenetelű
Kővágóörs	Kisebb birtokosok	–	–	7	szabadmenetelű
Lesenceistvánd	gr. Esterházy Károly	48	–	9	vegyes
Lovas	veszprémi káptalan, székesfehérvári örkanonokság	8	–	27	vegyes
		1	–	7	
Megyer	kisebb birtokosok	8	–	2	szabadmenetelű
Mindszentkállya	veszprémi püspökség	16	–	27	vegyes

A helység neve	Birtokos	Telkes job-bágy	Házazsellér	Házatlan zsellér	Úrbéreseinek kötöttsége
Monostorapáti	veszprémi püspökség	24	7	45	örökös
Monoszló	kisebb birtokosok	2	–	4	szabadmenetelű
Nagypécsely	óbudai prépostság	38	–	15	szabadmenetelű
Németfalu	a túskevári pálosok	–	–	20	szabadmenetelű
Nyirád	veszprémi püspökség	60	–	31	szabadmenetelű
Örvényes	tihanyi bencések	25	–	–	szabadmenetelű
Palaznak	veszprémi káptalan	14	–	8	vegyes
Peténd	gr. Esterházy Károly	11	–	3	vegyes
Prága	veszprémi püspökség	22	2	22	vegyes
Pula	gr. Esterházy Károly	28	–	4	szabadmenetelű
Raposka	hg. Esterházy Miklós	8	1	22	vegyes
Rendek	gr. Fekete György, Vörös Pál, Bogyay Pál, Végh család, kisebb birtokok	61	7	16	vegyes
		9	–	9	
		9	–	11	
		7	–	8	
		8	–	9	
Rendes	veszprémi püspökség	4	–	–	vegyes
Sálfölde	kisebb birtokosok	7	–	80	szabadmenetelű
Sáska	hg. Esterházy Miklós	10	–	31	szabadmenetelű

A helység neve	Birtokos	Telkes job-bágy	Házazsellér	Házatlan zsellér	Úrbéreseinek kötöttsége
Sümeg	veszprémi püspökség	–	9	248	szabadmenetelű
Szentantalfa	kisebb birtokosok	1	–	7	szabadmenetelű
Szentbékállya	veszprémi püspökség, kisebb birtokosok	17	–	34	vegyes
		8	–	15	
Szentjakabfa	veszprémi püspökség	17	–	8	szabadmenetelű
Szepezd	kisebb birtokosok	9	–	25	vegyes
Szigliget	Lengyel család	46	–	–	szabadmenetelű
Szóc	hg. Esterházy Miklós	–	5	30	szabadmenetelű
Szölős	ismeretlen	4	–	7	vegyes
Tagyon	veszprémi püspökség	10	–	15	szabadmenetelű
Tapolca	veszprémi püspökség, tapolcai plébánia	–	1	312	szabadmenetelű
		–	1	25	
Tihany	tihanyi bencések	–	6	82	szabadmenetelű
Tördemic	kisebb birtokosok	–	–	22	szabadmenetelű
Udvari	veszprémi püspökség	24	4	12	szabadmenetelű
Vászoly	veszprémi káptalan	10	–	28	szabadmenetelű
Vigánt	Púpos család	–	–	1	szabadmenetelű
Zánka	hg. Esterházy Miklós	20	1	6	szabadmenetelű

2. melléklet
A veszprémi püspökség birtokai

Alsópáhok	Szabadmenetelű jobbágyok lakták, contractus alapján adóztak (első contractus Acsádi Ádám püspök által adatott, majd Padányi Bíró Márton erősítette meg, amely Koller Ignác alatt is megmaradt).
Bazsi	Szabadmenetelű jobbágyok lakták, contractusukat 1751-ben Padányi Bíró Mártonnal kötötték.
Csehi	Szabadmenetelű és örökös jobbágyok lakták vegyesen, az 1751-ben tartott úriszék óta contractus alapján adóztak egységesen. (Az újabb lakosok szabadmenetelűek voltak.)
Csicsó	Szabadmenetelű jobbágyok lakták, 1739-től contractus alapján adóztak (újjonnan megszállt helység).
Mindszentkállya	Szabadmenetelű és örökös jobbágyok lakták vegyesen. Az 1751-es úriszék a szabadmenetelű jobbágyoknak contractust, az örökös jobbágyoknak urbáriumot adott.
Monostorapáti	Felhő Ibolya az úrbéri tabellán úgy tünteti fel a falut – egyedülként a járásban –, mint ahol csak örökös jobbágyok laktak. A 9 kérdőpontban viszont a jobbágyok vegyes kötöttségűnek vallják magukat. 1751-ben az örökös jobbágyok – az investigatio alapján – urbáriumot, a szabadmenetelűek contractust kaptak.
Nyirád	Szabadmenetelű jobbágyok lakták, 1723-tól contractus alapján szolgáltak, 1752-ben újat kaptak.
Prága	Vegyesen lakták szabadmenetelűek és örökös jobbágyok. 1751-ig usus alapján adóztak, majd contractus szerint.
Rendes	Felhő Ibolya vegyes kötöttségű községként említi, az investigatióban a parasztok szabadmenetelűnek vallották magukat. Contractusuk volt.
Sümeg	Szabadmenetelű jobbágyok lakták. A 9 kérdőpontja elveszett.
Szentbékállya	Vegyes kötöttségű, 1751-ben az örökös jobbágyok urbáriumot kaptak „de aminémű urbárium tétetett, ki nem adattatott.” A püspökségen kívül kisebb birtokosok tulajdona volt. A szabadmenetelűek contractualisták voltak.

Szentjakabfa	Szabadmenetelű contractualisták (1751).
Tagyon	Szabadmenetelű contractualisták (1751).
Tapolca	Szabadmenetelű contractualisták (másik birtokos a tapolcai plébánia volt).
Udvari	Szabadmenetelű contractualisták, contractusukat 1746-ban Padányi Bíró Mártonnal kötötték.

3. melléklet

Szabadmenetelű, vegyes és örökös jobbágyi kötöttségű helységek és adózási formájuk

Szabadmenetelű jobbágyi kötöttségű helységek	Birtokos	Adózási forma
Akali	székesfehérvári örkanonokság	nincs 9 kérdőpont
Alsópáhok	veszprémi püspökség	contractus
Bazsi	veszprémi püspökség	contractus
Bodorfa	kisebb birtokosok	contractus
Budavár	óbudai prépostság	contractus
Csehi	veszprémi püspökség	contractus
Csicsó	veszprémi püspökség	contractus
Dörögd	Szegedy Mihály, kisebb birtokosok	contractus
Felsődörgicse	székesfehérvári örkanonokság, kisebb birtokosok	szokás
Gulács	kisebb birtokosok	contractus
Haláp	Bogyai család és mások	contractus
Hany	kisebb birtokosok	contractus
Hegyesd	hg. Esterházy Miklós	contractus
Henye	Domokos Zsigmond, kisebb birtokosok	contractus
Kajánfölde	gr. Esterházy Károly	contractus
Kapolcs	kisebb birtokosok	contractus
Káptalantóti	győri káptalan, kisebb birtokosok	nincs 9 kérdőpont
Kékkút	kisebb birtokosok	nincs 9 kérdőpont
Kisörs	kisebb birtokosok	vegyes
Köves	kisebb birtokosok	contractus

Szabadmenetelű jobbágyi kötöttségű helységek	Birtokos	Adózási forma
Köveskállya	kisebb birtokosok	contractus
Kővágóörs	kisebb birtokosok	contractus
Megyer	kisebb birtokosok	nincs 9 kérdőpont
Monoszló	kisebb birtokosok	contractus
Nagypécsely	óbudai prépostság	contractus
Németfalu	a túskevári pálosok	nincs 9 kérdőpont
Nyirád	veszprémi püspökség	contractus
Örvényes	tihanyi bencések	contractus
Pula	gr. Esterházy Károly	contractus
Sálfölde	kisebb birtokosok	nincs 9 kérdőpont
Sáska	hg. Esterházy Miklós	contractus
Sümeg	veszprémi püspökség	nincs 9 kérdőpont
Szentantalfa	kisebb birtokosok	contractus
Szentjakabfa	veszprémi püspökség	contractus
Szigliget	Lengyel család	contractus
Szóc	hg. Esterházy Miklós	contractus
Tagyon	veszprémi püspökség	contractus
Tapolca	veszprémi püspökség, tapolcai plébánia	contractus
Tihany	tihanyi bencések	contractus
Tördemic	kisebb birtokosok	nincs 9 kérdőpont
Udvari	veszprémi püspökség	contractus
Vászoly	veszprémi káptalan	contractus
Vigánt	Púpos család	contractus
Zánka	hg. Esterházy Miklós	contractus

Vegyes kötöttségű falvak	Birtokos	Adózási forma
Alsóörs	veszprémi káptalan, kisebb birtokosok	szokás
Arács	gr. Esterházy Károly, kisebb birtokosok	vegyes
Aszófő	tihanyi bencések	szokás
Badacsonyto-maj	gr. Esterházy Károly	urbárium
Balatonfüred	tihanyi vegyes bencések, veszprémi káptalan, gr. Esterházy Károly	szokás
Csehi	veszprémi püspökség	urbárium
Csobánc és Diszely	hg. Esterházy Miklós	urbárium
Csopak	veszprémi káptalan	nincs 9 kérdőpont
Felsőörs	özv. Tallián Ignácné, veszprémi káptalan, kisebb birtokosok	szokás
Felsőpáhok	veszprémi káptalan	contractus
Gyepü	kisebb birtokosok	szokás
Gyulakeszi	hg. Esterházy Miklós	urbárium
Hegymagas	Lengyel család	szokás
Káptalanfa	gr. Esterházy Károly	szokás
Kisapáti	gr. Esterházy Károly	szokás
Lesenceistvánd	gr. Esterházy Károly	szokás
Lovas	veszprémi káptalan, székesfehérvári örkanonokság	vegyes
Mindszent-kállya	veszprémi püspökség	vegyes
Palaznak	veszprémi káptalan	vegyes
Peténd	gr. Esterházy Károly	szokás
Prága	veszprémi püspökség	urbárium

Vegyes kötöttségű falvak	Birtokos	Adózási forma
Rendek	gr. Fekete György, Vörös Pál, Bogyay Pál, Végh család, kisebb birtokosok	contractus
Rendes	veszprémi püspökség	contractus
Szentbékállya	veszprémi püspökség, kisebb birtokosok	vegyes
Szepezd	kisebb birtokosok	contractus
Szölős	ismeretlen	vegyes

Örökös jobbágyi kötöttségű	Birtokos	Adózási forma
Monostorapáti	veszprémi püspökség	vegyes

4. melléklet

Mértékek

(Bogdán István: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987 alapján)

- 1 kaszás rét = általában 1 szekér szénát termő rét.
- 1 pozsonyi mérő = 62,53 liter.
- 1 pozsonyi köböl = 108,60 liter.
- 1 akó = 54,30 liter (legáltalánosabb a budai akó).
- 1 icce = 0,85 l.
- 1 mázsa = 100 font = kb. 50 kp.
- 1 rajnai (rhénes v. rénes) Ft = 100 dénár („pénz”) = 60 krajcár.
- 1 magyar Ft = 100 dénár = 50 krajcár.
- 1 garas = 3 krajcár = 6 dénár.
- 1 máriás = 5 2/3 garas = 17 krajcár = 28 1/3 dénár.

ZITA HORVÁTH:

**SOCAGE CONDITIONS OF THE TAPOLCA-DISTRICT IN
THE 18TH CENTURY, IN THE DECADES PRECEDING
THE SOCAGE CHARTER OF MARIA THERESE**

Summary

In the period of socage regulations County Zala was laying in the south-west corner of Transdanubia, between the river Drava and the north-shore of Lake Balaton. This way the district, mentioned in the title, belonged to County Zala at that time. In the course of the administrative reorganisation of 1950 Keszthely and the Balaton region with the attached 119 communities were joined to County Veszprém. The possession conditions in the county and in the district presented a varied picture towards mid-18th century. The district, with a great number of communities and because of the mixed possession, seems to be appropriate for a complex analysis of the socage conditions.

The aspects of our analysis were the following:

- who were the landowners (secular- church-lands, small-, mid- and large estates);
- what regulated the system and the quantity of services (custom, contract, socage charter) before Maria Therese' Socage Charter;
- the peasants' legal status (villein, cottar, perpetual serf or licentious);
- the villeins' services

The simultaneous analysis of these aspects can render a picture about the socage conditions. Finally we would like to analyse the Socage Charter issued and introduced by Maria Therese from that aspect whether it rendered the villeins' position more difficult or it had created more favourable conditions.

There is no literature available concerning the district's socage conditions. That is why the study is based on archival sources (urbarialis investigatio, socage charts).

MOLNÁR ANDRÁS:

NAGY IVÁN 1848-AS HONVÉDELMÉNYEIBŐL ÚJABB ADALÉKOK A 7. HONVÉDZÁSZLÓALJ TÖRTÉNETÉHEZ

1848. július 25-én a Szombathelyen alakuló 7. honvédszászlóalj századosává nevezték ki Gedeon László nyugalmazott cs. kir. főhadnagyot, a pesti sóhivatal ellenőrért. Gedeon százados azonban nem foglalta el állomáshelyét a szombathelyi zászlóaljnál, mert a fővárosban maradt, és e napokban már a pesti honvéd főparancsnokságon dolgozott. Augusztus 24-én az „összes honvédsereg első karsegédéül” nevezte ki Baldacci Manó ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke.¹ Gedeonhoz, mint a honvéd főparancsnok vezénnyel foglalkozó segéd tisztjéhez fordult az a két besorozott nógrádi önkéntes is, akik augusztus 17-én érkeztek a Károly-laktanyába. A nógrádi fiatal emberek eredetileg valamelyik Erdélyben szerveződő honvédszászlóaljhoz szerettek volna kerülni, ám Gedeon százados a létszámhiánnyal küszködő 7. zászlóaljhoz irányította őket – ahhoz a zászlóaljhoz tehát, amelynek ekkor még elvileg Gedeon is a tisztje volt. Így került azután az időközben Pápára áttelepített 7. honvédszászlóaljhoz a 24 esztendőös balassagyarmati joggyakornok, Nagy Iván, a későbbi neves család-történész.

Nagy Iván 1848. augusztus 20-án, Pápán csatlakozott a 7. honvédszászlóaljhoz. Néhány nap múlva örvezetővé, majd szeptember 2-án tizedessé léptették elő. E rangban szolgált zászlóaljánál október végéig; akkor altisztnek jelentkezett az újonnan szerveződő honvéd alakulatokhoz. November 19-én lett őrmester a váci 49. honvédszászlóaljnál. 1849. június 29-én ugyanott hadnaggyá, végül augusztus 9-én főhadnaggyá léptették elő.² Honvédelményeit később – feltehetőleg

¹ *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973, 312., 339., 341., 401. p.; *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49. 2. bőv. jav. kiad. Budapest, 1987, 157. p.; *Molnár András*: A 7. honvédszászlóalj története. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. (Zalai Gyűjtemény 33.) (Szerk. *Molnár András*) Zalaegerszeg, 1992, 61. p.

² *Bona Gábor*: Nógrád megyei 1848-as honvédek nyomában. In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XI. (Szerk. *Szvirček Ferenc*) Salgótarján, 1985, 40. p.; *Kovács Anna*: Nagy Iván (1823-

1848/49-es naplójegyzetei alapján – emlékiratban örökítette meg. Nagy Iván visszaemlékezését a 7. honvédszászlóalj történetének korábbi feldolgozása során még nem hasznosíthattuk. Munkájának a balassagyarmati Palóc Múzeumban őrzött, kiadatlan kéziratára csak nemrég hívta fel figyelmünket Hermann Róbert, rendelkezésünkre bocsátva a visszaemlékezés minket közelebről érdeklő részének másolatát. Hermann Róbert szívességét ezúton is megköszönve, az alábbiakban Nagy Iván visszaemlékezésének a 7. honvédszászlóalj történetére vonatkozó részletét adjuk közre.³

Árvey Sándor ügyvéd, Kássa Lajos és Szekovics Pál georgiconi hallgatók, Laky Antal csizmadialegény, valamint Tüske Ferenc katonarvos naplója, ill. visszaemlékezése révén már eddig is széleskörű ismeretekkel rendelkezünk a 7. honvédszászlóalj katonáinak mindennapi életéről.⁴ Nagy Iván visszaemlékezése most mégis számos tekintetben kiegészíti ill. pontosítja a zászlóalj történetéről írott összefoglaló munkánkat. Tisztázza pl., hogy a 7. honvédszászlóalj nem a keszthelyi önkéntesek zászlaját használta – mint eddig feltételeztük –, hanem Pestről kaptak új, szabványos honvédszászlót. Bizonyítja azt is, hogy a zászlóalj szeptember 29-én, a pákozdi csata napján a Velencei-tótól délre, nem pedig északra állomásozott. Szekovics Pál naplójával összehasonlítva lehetővé teszi a zászlóalj szeptemberi visszavonulásának, valamint október eleji tevékenységének pontos rekonstruálását, miután Nagy Iván munkájának megbízhatósága eloszlatni látszik a Szekovics adataival kapcsolatos kételyeinket is. Feltételezve, hogy a zászlóalj egyes századai az elhelyezési körülményektől és a menetteljesítménytől függően több órai járásra is leszakadhattak egymástól, a Szekovics Pál és Nagy

1898). In: Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században. (Szerk. *Szvircesk Ferenc*) Salgótarján, 1989, 166-168. p.; *Horváth István*: „A mezőre táborba szállottunk”. Adatok Nógrádból a márciusi ifjak eszmeiségéről, tetteiről. In: A tavaszi hadjárat. (1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga.) (Szerk. *Horváth László*) Hatvan, 1996, 80. p.

³ Palóc Múzeum, Balassagyarmat. Helytörténeti Gyűjtemény. Nagy Iván naplója. Visszaemlékezések I. köt. 1824-1848. vö. *Hermann Róbert*: Temesvár ostroma 1849-ben – belülről és kívülről, akkor és utólag. Fons, (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 1995. 3. sz. 354. p.; *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988, 741. p.

⁴ *Molnár András*: Árvey Sándor emlékirata. Hadtörténelmi Közlemények 1989. 1. sz. 94-109. p.; A 7-ik honvédszászlóalj története. Kássa Lajos emlékeiből. 1-2. 1848-49. Történelmi Lapok, 1892. szept. 1. 159-160. p.; szept. 15. 194. p.; Szekovics Pál keszthelyi georgiconi hallgató és honvéd naplója 1848. május 16-tól 1849. december 9-ig. [Közli *Darnay (Dornyai) Béla*] Keszthely, 1948, 2-8. p., *Molnár András*: „Csak úgy önként álltam a zászlóm alá”. Laky Antal keszthelyi csizmadialegény visszaemlékezése a 7. honvédszászlóalj harcaira. Hadtörténelmi Közlemények, 1991. 3. sz. 149-157. p.; *Molnár András*: A 7. honvédszászlóalj történetéről, 1848-1849. Tüske Ferenc honvédorvos visszaemlékezése. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1996. 3. sz. 66-76. p.

Iván által feljegyzett események időrendje nagyjából megegyezik. Ilyen módon a 7. honvédszászlóalj mozgására nézve perdöntő jelentőségűnek véljük Nagy Iván kronológiai és topográfiai adatait. Noha rangja, beosztása, valamint (katonai) képzetlensége eleve beszűkítette a szerző látókörét, és a személyes tapasztalásokon túli, elvontabb összefüggésekre nem láthatott rá, a honvédelet hétköznapi nehézségeit megörökítő visszaemlékezése mégis az egyik legbecsesebb és legfontosabb forrása a 7. honvédszászlóalj történetének.⁵

Nagy Iván naplója
Visszaemlékezések. I. kötet 1824-1848.
Honvédelet (1848. augusztus 17. – 1849. szeptember 10.)
[részlet]

A márciusban kivívott magyar független felelős minisztérium kormányzat megalakulása után hamar kitört a bécsi reactio és általa bújtotgatott nemzetiségi izgalom. Már áprilisban Torontálban megtörtént a kikindai vérengzés.⁶ Mint támadt és terjedt alul a rác vagy szerb lázadás, a horvát fölkelés, az oláh gyilkoló lázongás és pánszláv ágaskodás, nem ezen én naplómba tartozik megírása. A bécsi és pesti kormányok közti viszony mindinkább elmérgesedett. A vész föllegei mindenfelülről tornyosultak már akkor hazánkra, midőn május közepén még V. Ferdinánd király jóváhagyása mellett Magyarország részére tíz önkényes zászlóalj állítása rendeltetett el.⁷

Azért írtam följebb önkénytest, mert akkor eleinte még így neveztetett, meg azonkívül „országos hadi nemzetőr”-nek, csak később kaptuk a honvéd nevet.⁸ Toborzás útján történvén a felállítás, a szolgálati idő három évre szólt. Mindjárt

⁵ Nagy Iván visszaemlékezését modernizált, ám az eredeti hangzásalakat megőrző átírásban adjuk közre. A szövegben előforduló egyértelmű rövidítéseket – pl. személyek vagy hónapok nevei – külön megjegyzés vagy jelölés nélkül feloldottuk.

⁶ 1848. április 24-én (húsvét hétfőn) törtek ki Kikindán a véres zavargások. A szerb lázadók kiűzték városukból a katonaságot, és több szerb tisztviselőt legyilkoltak.

⁷ Az első honvédszászlóaljak felállításához nem adta hozzájárulását az uralkodó. Az április 26-i minisztertanácsi ülés 10 000 főből álló „mozgó nemzetőrség” vagy „önkéntes őrsereg” felállítását indítványozta, a tervek kidolgozására pedig Batthyány Lajos miniszterelnököt és Kossuth Lajos pénzügyminisztert kérte fel. A minisztertanács május 15-i ülése „10 000 főből álló önkéntes sereg” azonnali toborzását rendelte el.

⁸ Az első honvédszászlóaljak felállítása valójában a nemzetőrségi törvény (1848: XXII. tc.) alapján történt. Az első (május 16-i) toborzási felhívásban is ezért szerepelt még a „rendes nemzetőség” vagy „rendes nemzet őrsereg” elnevezés.

az első toborzások ideje alatt tömegesen rohant ezekhez az iskolás és iskolát végzett fiatalság és iparos legénység java s virága. Foglalóul (Handgeld) 20 ft. adtak.

Azon izgalmas állapot, mely akkor a hazafi kebleket, főleg a fiatalságét rezgésbe, hullámvásba hozá, engem is éppenúgy gyűjtött, lelkesített, mint minden más jóra való fiatal, és hogy a lángoló, jobban mondhatnám rohanó lelkesedésnek az önkénytesekhez való felcsapásra nézve augusztusig ellentállhattam, illetőleg addig is, hogy magamat meg bírtam tartóztatni, sajátos körülményeimnek, és főleg annak tulajdonítható, hogy a nagy búvszó, „a haza veszélyben van”, még addig ki nem mondatott. De nekem más meggondolni valóm is volt.

Egyik elhagyott pálya után éppen most álltam ott, mire atyám egykori tanácsai is utaltak, és mire magam is számítottam, hogy egy újabb pályán bevégzett ember legyek. Óhajtottam, hogy mielőbb mint okleveles (censuratus)⁹ ügyvéd állhassak elő. A jurátusnak¹⁰ legalább négy terminusának (évnegyed), vagyis egy évének kellett lennie, hogy az ügyvédi vizsgálatra mehessen. Ezt akartam bevárni, s csak azután fogni ismét más hánykodó életbe, milyen a katonai. Vagy – így is gondolkodtam – tán még ha kevésbé várok, talán két terminussal (félévi juratesiával)¹¹ is ügyvédi censurára¹² bocsátanak.

Így és ily gondolatok közt éltem, saját jövődöm felőli eszmélkedésemben, midőn a mindinkább tornyosuló vész igaz minden hazafit némán is fegyverre intett. Fellángoltam. Ehhez járult még a következő körülmény is.

Krúdy Jánosnak fia, Krúdy Gyula¹³ ügyvédi vizsgát tett fia, annyit hengegett, annyit hánytorgatta már otthon Nógrádban a hazafiságot – mint maga beszélé – és annyit járt otthon a nyelve a honvédségről, hogy utoljára akadtak, kik kereken megmondták neki, hogy illenék már neki is szavak helyett tenni, és ha jóra való fiatalember, felcsapni a haza mentésére s védelmére toborzott honvédzászlóaljok egyikébe. A fiatalember tehát augusztus 15-én lejött Pestre, de nem volt bátorsága magában és egyedül beállani. Pajtás kellett nekie. Felkeresett engem, hozván különben is Zsiga bátyámtól nekem levelet és 4 font és néhány lat¹⁴ ezüst súlyú, néhai jó atyánk magyar díszruháiról való gombokat, melyeket a haza oltárára felajánlottunk mi testvérek.

⁹ Vizsgát tett, levizsgázott.

¹⁰ Joggyakornoknak.

¹¹ Joggyakorlattal.

¹² Vizsgára.

¹³ Krúdy Gyula (szül. Szécsénykovács, 1823. dec. 27.) ügyvédi vizsgát tett, majd Nógrád megye aljegyzője lett.

¹⁴ 1 pozsonyi font 0,55 kg, 1 pozsonyi lat pedig 1,74 dkg súlyú volt, így a felajánlott ezüstgombok több mint 2 kg-ot nyomhattak.

Az én említett pajtásom tehát arra toborzott, és összetett kezekkel könyörgött nekem, hogy miután neki otthoni hengegése miatt okvetlen becsületbeli dolog a beállítás, menjek vele, hogy egyedül ne legyen. Megvallom, ismerve a pajtás könnyelműségét – mondhatni léhaságát – nem igen volt kedvem főleg vele megindulni. Azonban – tán utoljára is szánalomból – egy napi könyörgés után, főleg miután igen kényes húrokat pengetett: a haza veszélyét, hazafiságot (félretévéen önérdemet és barátom és laktársam Majer Károly¹⁵ lebeszélő tanácsait) reáálltam, és elhatároztam magamban, hogy menendek, nem akarván hazafiságban hátrább állani a pajtásnál, kinél ez – mint utóbb is kitűnt – csak hengegés volt, és ő engem szépen – mikor jobb hely akadt – cserben hagyott, amint majd sorjában azt is megemlítendem.

Meg lévén az elhatározás, augusztus 17-én jelentettük magunkat a honvéd toborzó bizottmányánál, melynek folytán a Leopold utcai földszinti kis kaszárnyába¹⁶ mentünk, hol Ficsór, Estei ezredbeli cs. kir. kapitány,¹⁷ az orvos (nevét elfeledtem) és Zofcsák nevű biztos¹⁸ jelenlétében megvizsgáltak meztelenül és alkalmasnak találtak, magasságom 5 láb 4 hüvelyk és néhány vonalnyt¹⁹ ért. E szerint megkapván a beiktatási vagy bevételi cédulát, a beállási foglalópénzt az országnak visszaajánlottam. Azután mentünk a Károly-kaszárnyába²⁰ Gedeon nevű őrnagyhoz,²¹ ki a honvédeket ide-oda vezényelte. Pajtásom nagyon szeretett volna messze menni, ennélfogva az Erdélyben akkor szervezkedő 11. vagy 12. zászlóaljhoz²² kéreszkedtünk. Azonban Gedeon állítása szerint oda csak erdélyi fiak soroztatván, tanácslá, mennénk a Dunántúl Szombathelyen alakult, most Pápán állomásozó VII. honvédzászlóaljhoz, hová ajánlani fog tizedeseknek. Szi-

¹⁵ Majer Károly (1830-1890) ügyvéd, Nagy Iván földije és barátja, a Nemzeti Ujság újságírója volt.

¹⁶ A Lipót (ma Váci) utcai, úgynevezett Sörház-laktanyáról lehet szó.

¹⁷ Fitsur Miklós (1799-1852) kapitány, a 32., Estei Ferenc Ferdinánd nevét viselő cs. kir. gyalogezred főhadfogadójának parancsnoka, 1848. november 3-tól honvéd őrnagy, december második felében az 1. hadmegye ideiglenes parancsnoka.

¹⁸ Valószínűleg Zofcsák József (1791-?) pesti asztalosmester, aki 1848 októberében honvédszázados, végül 1849 szeptemberében őrnagy lett.

¹⁹ A toborzási utasítás szerint az önkénteseknek legalább 5 láb 2 hüvelyk magasaknak kellett lenniük. Miután egy pozsonyi láb 31,6 cm, 1 hüvelyk 2,6 cm, 1 vonal pedig kb. 2,2 mm volt, Nagy Iván kb. 169 cm magas lehetett.

²⁰ A Károly-laktanya épülete Pesten a Gránátos (ma Városház) utcában állt. (Ma a főváros Főpolgármesteri Hivatalának épülete.)

²¹ Gedeon László (1810-1886) honvéd százados, a honvédsereg főparancsnokának segédtsitzje, korábban a 7. honvédzászlóalj századosa.

²² A 11. honvédzászlóalj Kolozsváron, a 12. pedig Marosvásárhelyen alakult meg.

vesen fogadtuk, és ott meg is ösmerkedtünk eleve egy bajtárssal, Döry János²³ zalai fiúval, a VII. zászlóaljából tizedessel, ki lőpor végett járt itt Pesten, és viszszi-
szasietvén, tőle a viszon[t]lításra kezet szorítottunk.

Gedeon kért, maradnánk itt harmadnapig, akkor elkészülvén, vinnénk el a VII. honvédszászlóalj zászlóját is, mely a Váci utcában Brunnernél készítettett. Nagyon örültünk a megtiszteltetésnek, és megvártuk.

A zászló fehér nehéz habos selyemből volt, köröskörül háromszegű vörös, zöld selyem fél kockákkal szegélyezve, a zászló egyik oldalán Magyarország címere, a másik oldalon Magyarország védasszonya, a Boldogságos Szűz Mária képe díszlett. Rúdja szinte nemzeti színű volt. Megkapván úti levelünket és a zászlót, miután teljesen elkészültünk (én fölösleges felöltő ruhámat pénzzé tettem, egyéb fehér ruháimat s értékesebb posztó ruháimat ládámba zárva szálláson hagytam Zsiga bátyámnak küldendő), írtam levelet Zsiga bátyámnak lépésemről, és tőle levelemben megindulva elbúcsúztam. Így végezvén és rendezvén be dolgaimat.

Augusztus 19-én, szombaton reggel felültünk a gőzhajóra. A hajón egy táborig pappal és egy horvát főrangú hölgygel elegyedtünk beszélgetésbe és társalgásba. Ebből arra emlékezem csak, hogy a hölgy némileg pártolá a horvátok elkeseredését, a magyarokat okolván, hogy alkalmat szolgáltatott volna arra. Arra is emlékezem, hogy a háború esélyeiről lévén szó, elborult kedélyem azt beszélteté velem, miszerint hiszem, hogy a leendő csatákban el fogok esni. Ásványig²⁴ érvén, ott más, kisebb gőzösre szálltunk át, Győrbe menendők, hová alkonyat el is értünk. Beszállván a vendéglőbe, még az este fogadtunk kocsit, Pápára menendőt. Este egy – tán casinós – vendéglőbe esteleztvén, miután sötétben a várost nem igen láthattuk, jókor lefeküdtünk.

Augusztus 20-án Szent István napján vasárnapon reggel megindultunk Pápára. Utunk Ménfő, Szemere és Tét helységen vitt keresztül. Ez utóbbi helyen, hol Kisfaludy Károly²⁵ született, etetési állomást tartottunk; egy óra múlva továbbmentünk Szentkút, Gyarmat és Takácsi helységen át, 3 órakor délután beértünk Pápára, hol a jól emlékezem Korona (vagy Sas) vendéglőbe²⁶ szállottunk, és rögtön mentünk magunkat jelenteni a zászlóalj őrnagyához, vagyis jobban mond-

²³ Döry János (szül. Kerettye, 1828. dec. 27.) jogász, 1843. június 13-tól a 7. honvédszászlóalj önkéntese majd altisztje, végül december elejétől hadnagy.

²⁴ Ásvány (ma Ásványráró) Győrtől északnyugatra, a Mosoni Dunaág mellett fekszik.

²⁵ Kisfaludy Károly (1788-1830) költő, drámaíró és novellista, az Aurora c. almanach szerkesztője, az első magyar romantikus irónemzedék vezéregyénisége.

²⁶ A Korona vendéglő Pápa nyugati részén, a Cell felé vezető út mentén, a Griff Szálloda pedig a város főterén állt – ezek egyikében lehetett Nagy Iván szállása.

va parancsnokoló századosához, Zinnerhez,²⁷ aki akkor a zászlóalj mint legidősb százados vezénylette, mivel a valódi őrnagy, Petók nevezetű,²⁸ betegsége miatt Szombathelyen, a zászlóalj alakítási helyén betegen elmaradt, azonban soha sem is jött vissza, és Zinner helyettes őrnagy utóbb valóságos őrnaggyá neveztetett.

Átadván Zinnernek útlevelünket és a hozott zászlót, egész szívesen fogadott, utasítván a városhoz beszállásoltatásunk végett. Beosztásunk csak pár nap múlva történt meg. Én eleinte egy szegény özvegyasszonyhoz jutottam szállásra, kinek két vén leánya volt. Ugyanazon udvaron lakott vándorszínésznő Völgyiné²⁹ is, teljes várandó állapotban. Hon nem kapván kosztot, erszényem a vendéglőbe járás által nagyon apadt. Utóbb azután át is téttem magam máshová, és jutottam Lederer nevű német humánus mézeskalácsoshoz, hol kiadván a húspénzt, legalább ebédem volt.

Augusztus 22-én a zászlóalji parancsban beosztattunk mi is, én a 4., társam a 2. századba jutott. Nekem kapitányom, illetőleg századparancsnokom (mert még akkor nem volt százados) Kovács József főhadnagy³⁰ volt, tapolcai fi, és volt Vilmos huszárezredbeli hadnagy, valószínűleg jobb lovas, mint gyalogkatona. Hadnagyom volt Bán Sándor,³¹ szintén Zala megyei születésű.

Ekkor a zászlóaljnál következők voltak századosok: gróf Stahrenberg István exhuszár³² (az egykor Nógrád megyei, nagyoroszi birtokos gróf Stahrenberg Antalnak fia), Wouvermanns N.³³ Főhadnagyuk Ihász Dániel³⁴ és két Szél neve-

²⁷ Karl Zinner (1810-?), a cs. kir. 48. gyalogezred volt főhadnagya, 1848. június 13-tól a 7. honvédszászlóalj századosa, szeptembertől őrnagya és zászlóaljparancsnoka.

²⁸ Petók Antal (1808-?) honvédőrnagyot 1848 októberétől hivatalosan is nyugalmazták.

²⁹ Völgyiné a férjével együtt Hetényi József színtársulatának volt a tagja, és 1848. március 25. óta játszottak Pápán.

³⁰ Kovács József (1817-?) 36 éves nyugalmazott cs. kir. főhadnagyot 1848. június 19-én nevezte ki a miniszterelnök a 7. honvédszászlóalj főhadnagyává. Október elején századossá léptették elő, majd a hadügyminisztériumba került.

³¹ Bán Sándor (1806-1877) nyugalmazott cs. kir. őrmester a Veszprém megyei Berhidán született, Zalában csupán megyei írnok volt az 1840-es években.

³² Starhemberg István gróf (1817-1900) korábban a cs. kir. 12. Nádor huszárezred főhadnagya volt.

³³ Wouvermanns Ferenc (1811-?) volt cs. kir. századost 1848. június 19-én nevezte ki a miniszterelnök a 7. honvédszászlóalj századosává.

³⁴ Ihász Dániel (1813-1882), a cs. kir. 48. gyalogezred volt főhadnagya 1848. június 13-án lett főhadnagy a 7. honvédszászlóaljnál. Szeptemberben százados a 13. zászlóaljnál, novemberben pedig őrnagy, és az 55. honvédszászlóalj parancsnoka.

zetű.³⁵ Hadnagyk közül Kiss N.³⁶ és Grisza Gusztáv a legnépszerűbb emberünk s a t[öb]bi].

Az én századomnál (4.) altisztek voltak: őrmesterek Baranyay Pál,³⁷ Zala megyei volt esküdt, és Kollár Zsigmond,³⁸ a császári Sándor gyalogezrednél volt hadfi s után tizedes. Tizedesek voltak: Donászy zalaegerszegi fi, Traupmann Endre, Benyács Konrád, Kovács Lajos exbenedictinus és Bóra György.³⁹

Az egész zászlóaljnál volt 72 altiszt közül emlékszem még a következők nevére. Őrmesterek: Balás Dávid jurátus vagy ügyvéd, Jánossy Edvard, Szekovics Pál,⁴⁰ Tersánszky sümegei fi, Hány Pál⁴¹ stb.. Tizedesek: Dőry János, Tímár Lajos, Madar Pál, Takó N., Menyhárt János, Pápay N., Zdraviel Lajos, Szabadfi, Petrics, Melegh, Polák Muki pápai fi, Oszterhueber László,⁴² stb. Zászlótartó volt Traupmann Lajos.⁴³ Zászlóalji számvevő hadnagyi ranggal volt Stosz János,⁴⁴ kismartoni fi, egyik szemére hibás, nekem utóbb legszívesebb barátom.

Naponként, illetőleg korán reggelként kijártunk a Tapolca⁴⁵ vizén túl fekvő mezőségre gyakorlatokra. A nap nagyobb részét én a kávéházban hírlapolvasás-

³⁵ Szél János (1804-1885) honvéd alhadnagy (később százados) és Széll Mihály hadnagy.

³⁶ Kis Lipót (1823-1881) honvéd alhadnagy, volt cs. kir. hadfi.

³⁷ Baranyay Pál (szül. Teskánd, 1831.) 37 éves gyámi szolgabíró 1848 júliusától őrmester, október elejétől pedig hadnagy lett a 7. honvédzászlóaljnál.

³⁸ Kollár Zsigmond 1848 novemberében lett hadnagy a 7. zászlóaljnál.

³⁹ Donászy Ferenc (szül. Zalaegerszeg, 1829.) 1848 nyarán joghallgató, majd a 7. honvédzászlóalj tizedese, később őrmester, végül hadnagy a 15. zászlóaljnál. Traupmann Endre (szül. Nagykanizsa, 1830.) mérnökségét, tizedes majd őrmester a 7. zászlóaljnál, végül 1849-ben honvéd hadnagy. Benyács Konrád (szül. Mantua – Lombardia, 1829.), a Georgicon hallgatója, ugyanúgy mint Bóra György (szül. Zerénd, 1830.), míg Kovács Lajos kilépett bencés szerzetes.

⁴⁰ Szekovics Pál 1848 tavaszán a keszthelyi Georgicon hallgatója volt, korábban azonban 10 évet szolgált káplárként a 3., Ferdinánd huszárezrednél.

⁴¹ Hány Pál (szül. Zalaegerszeg, 1828.) 1848-ban megyei írnok volt Zalaegerszegen. Júliustól tizedes, majd októbertől hadnagy lett a 7. honvédzászlóaljnál.

⁴² Takó János (szül. Barát, 1824.) gazdasági gyakornok, honvéd őrmester, majd 1848. szeptember 15-től tüzér hadnagy. Petrich György (szül. Ősi, 1825.) gazdasági gyakornok, majd honvéd őrmester, végül hadnagy a 7. zászlóaljnál. Melegh Jenő (szül. Endréd, 1829.) gazdasági gyakornok, Polák János, későbbi honvéd hadnagy, Oszterhueber László (1827-1900) 1848 nyarán diák, majd októbertől hadnagy a 7. honvédzászlóaljnál.

⁴³ Traupmann Lajos (szül. Nagykanizsa, 1828.) uradalmi írnok volt 1848 nyarán. A 7. honvédzászlóaljnál előbb altiszt, majd decembertől hadnagy lett. Laky Antal és Tüske Ferenc visszaemlékezései szerint nem ő, hanem Buttler Gyula báró volt a zászlótartó.

⁴⁴ Stocz János számvevősegéd 1848. október 18-án folyamodott hadnagyi kinevezésért.

⁴⁵ Pápa belvárosától keletre folyt a Tapolca patak.

sal töltém, sétáim gyakran az Eszterházy grófi kertben voltak. Néha esténként a Fehér Lóhoz címzett vendéglőbe gyűltünk altisztek mulatni.

Néhány nap múlva örvezető (Gefreiter) lettem, szeptember 2-án pedig a zászlóalj parancs meghozta az örömet, hogy tizedesnek neveztettem ki. Eközben megjött Pestről a zászlóaljhoz a parancs, hogy ezentúl a zászlóalj a Dráva mellékén lévő Csányi királyi biztostól függend, és annak rendeletére fog vezényeltetni.⁴⁶

Már ekkor Jellachich horvát bán⁴⁷ betöréséről volt szó. Eleddig csak fegyverünk (a puská szuronnyal) volt, ruházatból csak köpönyeg volt kiadva, és a sapka (nagyobbára mindenkinek maga pénzén) volt a megismertető jelmez, különben ki-ki maga ruhájában volt, a tiszteket ide nem értve, és néhány altisztet, ki magának csináltatott honvéd ruhát. Szeptember elején nyakra-főre folyt a felöltöztetés munkája. Mindenik kikapta a komiszbakancsot, melyet lábához kellett maga pénzén igazíttatni és befestetni, kikapta a nyári (komisz vászony) foszlányt,⁴⁸ melyet a református kollégiumban szabtak és varrtak és osztogattak ki, de mert a város honleányai is ajánlkoztak megvarrásra, ezek is segítettek, enyimet Schütter Teréz, egy esztergályos mester szép leánya varrta meg. Kiadták a rosszul összetákolt vörös zsinóros kék magyar nadrágot is, valamint borjú helyett egy kenyérnek való vászontarisznyát, és az altiszteknek a kardokat. Ebből állott a felöltöztetés.

Ezalatt Csányi Lászlótól megjött a parancs, hogy a zászlóalj induljon Nagykánizsára.⁴⁹ Ennek folytán az indulás napja szeptember 6-ára tűzetett ki. Pápa városa búcsúképpen hazafiasan megvendégelte az egész zászlóaljat, hol a lakomán a tisztek és altisztek is jelen voltak. Víg és pompás mulatság volt, voltak pompás toasztok⁵⁰ is. Episod gyanánt említhetem, hogy Krúdy Gyula pajtásom úgy berúgott és hengegett, hogy a lakoma után Kis nevű hadnagy kurtavassal⁵¹ fenyegette. El is vesztette már előbb az altisztek előtt is becsületét, kik mind nekem panaszkodtak reá, mint társamra néhány jellemző bókjaiért, hengegéseieért.

⁴⁶ Az Országos Nemzetőrségi Haditanács augusztus 24-én kiadott parancsa helyezte a 7. honvéd-zászlóaljat Csányi László (1790-1849), a horvát határ menti védővonalat szervező kormánybiztos rendelkezése alá.

⁴⁷ Josip Jellačić (1801-1859) horvát bán, császári altábornagy csapatai ekkor már nyíltan fegyverkeztek és gyülekeztek Magyarország megtámadására.

⁴⁸ Vászonból szabott nyári zubbonyt.

⁴⁹ Csányi kormánybiztos szeptember 3-án adta ki a parancsot.

⁵⁰ Tósztok, pohárköszöntők.

⁵¹ Katonavassal, olyan bilincsel, amellyel a kezét a lábhoz csatolják.

Szeptember 6-ra virradó éjjel 2 órakor kellett kiállanunk a Nagytemplom⁵² előtt, indulandók Nagykanizsa felé. Felkészültem következőleg: egy utitáskám volt fehér ruhámmal, csizmámmal és egyéb aprósággal megtömve, egyéb holmi, kefe, kenyér a kenyeres tarisznyámban. Ezen tarisznyát egyik oldalról (a köpönyegen felül) madzagon nyakamba, illetőleg hátamra vetettem, a szuronyt és kardot, mivel szíjat nem kaptunk, szintén madzagon a nyakamba kötöttem. A szíjas fegyver a vállra jött. Így álltam ki; fél óra múlva indultunk. Átkozott mulatság várt reám. Egy órai gyaloglás alatt madzagaim elszakadoztak, kénytelen lettem szuronyt, kardot kezembe venni, és kezemmel tartani, fegyveremet vállamon. A két tarisznya is irgalmatlanul nyomta szokatlan terhével vállaimat, a gyaloglás is már hevített, és a hajnal is már hasadván, az idő melegebb lett, a köpönyeg terhessé vált. Irtóztató módon izzadtam a kimerülésig. Végre sok kínlódás után bátorságot vettem magamnak a maraudeur-öket⁵³ vivő szekérhez sompolyogni a pihenés ideje alatt, hol a zászlóalj köpönyegét leveté, és két tarisznyámat a szekérre dobtam, így megkönnyebbülve azután könnyebben gyalogoltam. Keresztül mentünk Noszlopon is, mely közel fekszik Somlyó hegyéhez. Délutáni 1 óra tájba bejutottunk Devecserbe. Beszállásoltak mintegy 12 magammal egy volt jobbágyhoz, letévén holmimat, siettem a nagyobb vendéglőbe, jó ebéddel kárpótlandó kimerültségemet, de várni kellett, ezalatt jóllaktam vízzel és jól elaludtam egy karosszékben, nem volt utána étvágyam sem. Elrontám éjjeli álmomat is.

Délután Stósz János számvevő barátomnak, aki kocsin járt a zászlóalj után, átadtam két csomag holmimat, hogy másnap könnyebben gyalogolhassak. Elég gondatlan voltam az első gyaloglás után jókor le nem feküdni, hanem ahelyett a másik nagy korcsmába, hol a legénység táncolt, mulatott, mentem bámulni. Az éjfél vetett haza, midőn a fészerbe a szénára leheveredtem. Alig aludtam másfél órát, midőn a dob ismét szóló indulásra. Fel kellett kelni és kiállni. Szeptember 7-én 3 órakor már indultunk. Szép idő volt. Devecser mezővárosból kimenet a zászlóalji banda⁵⁴ húzta a magyar indulót, és minden helységen keresztül menet hasonló történt, vagy a tizenhárom dobos verte a „marsch”-ot.⁵⁵ Déltájban nagy por és hőség mellett fáradtan beértünk Sümeg mezővárosba, hol szünnap (Raszttag) következett volna. Nekem azonban szépen kijutott a pihenésből. Beérvén Sümegre, a mi századunk a hegyi házakba szállásoltatott. Én vagy tíz közemberrel egy szegény paraszthoz jutottam. Már készen várt a bableves, hozzá is fogtam vitéz társaimmal, midőn jó a napos tizedes, nekem átadni a századnái

⁵² A város (Pápa) főterén álló plébániatemplom.

⁵³ Maraudeurs – gyengélkedő katonák.

⁵⁴ A zászlóaljhoz még Pápán csatlakozott egy kb. húsz főből álló fűvősenekar.

⁵⁵ Indulót, menetet.

„naposság”-ot. Ez még nem volt elég, lehet hogy ki is volt számítva a dolog, tán századparancsnok Kovács főhadnagy uram által is, kinek nem voltam kedvence, mert még Pápán emeletes szállásával szemben egy kesztyűsné tetszett neki, és engem egykor (kesztyűt vásárolván) látott beszélgetni a kesztyűsnével, azóta nem voltam kedvence. Tehát egy kis vexe⁵⁶ kitelt tőle. Ezért lehetséges, hogy kellett éppen ilyen helyen nekem lenni naposnak. Tehát napos lettem. Ez még hagyján, de tudtul adatott, hogy nem lesz szünnap, mert Csányitól parancs jött, hogy éjjel-nappal folytassuk utunkat, mégpedig mivel sietős a dolog, üljön az egész zászlóalj szekerekre, és menjen. Nosza rajta napos tizedes, eredj szekereket hajtani a szomszéd helységekből. Így kellett négy emberrel magunk százada részére szekerek hajtása végett Káptalanfára⁵⁷ visszagyalogolnom, honnan egy másik század részére is Pápay tizedes hajtott. Elmentem.

Káptalanfára érve megkezdtek egy falusi polgárral, a kisbíróval a szekérhajtást. De lassan ment a kikészülés. Az urak meg vonakodtak, mindenik csak csak úgy egymásra igazított, „ha az elmegy – úgymond – úgy én is adok szekeret”; ezt felhasználtuk és bejártuk mind. Néhol meg is vendégeltek. A már kikészült kocsikat folyton Sümegre küldték. Késő este lettünk készen a kocsihajtással, és éjjel volt, midőn Sümegre visszaérkeztem, már akkor a zászlóalj indulófélben volt, és elpusztított minden ennivalót, sőt a vendéglősnek panasza szerint még edényeit, tányérait is. Felmentem a Casinóba, enni keresvén valamit, mert éhes voltam. Nem kaptam semmit, elmentem tehát Stósz barátomhoz, ki Tersánszky orvosnál⁵⁸ volt beszállásolva, ott lefeküdtem, és aludtam a nagy kifáradás után reggelig. A zászlóalj azalatt elment.

Másnap, szeptember 8-án reggel Stósszal kocsira ülven, a zászlóaljat Keszthelyen utolértük. Itt étkezést tartva, ismét kocsin folytattuk utunkat Kiskomárom felé, hová alkonyatkor megérkeztünk. Kiskomáromban rövid beszállásolás volt, estelítettünk, és ismét kocsira ülven, egész éjjel mentünk.

Szeptember 9-én hajnalba elértünk Nagykanizsára. Itt beszállásoltak, a mi századunk nagyon a város végére jutott, hol a gazdám fészere alatt kihevervén magamat, reggel elindultam a várost megnézni. Elég nagy porfészeknek találtam, hol télen pompás sár lehet, járdái téglából és deszkából voltak, ahol voltak. Benéztem a Casinóba is, hol egy hírlapot vévén kezembe, egy díványra heveredtem, és jól elaludtam. Egyszer a hírlapot kiveszik kezemből, fölnyitom szemeimet, és egy ismeretlen honvéd kapitányt látok; nézek reá, és nagyon ismerősnek tetszett arca, végre visszaemlékeztem, hogy arca a velem Pesten a Bécsi utcában

⁵⁶ Vegza – zaklatás, bosszantás.

⁵⁷ Sümegtől északkeletre, mintegy 10 km-re fekvő zalai falu.

⁵⁸ Tersánszky József Zala megye sümegi orvosi szállásán lakhatott.

(Schlechta házban) egy folyosón lakott Clementisz kisasszonyokhoz hasonlít, és valószínűleg testvérük, kit – mert az első honvédszászlóaljnál volt tiszt – esetleges találkozássra üdvözöltettek is általam, megszólítám és kérdém: „nem hozzá Clementisz századoshoz⁵⁹ van-e szerencsém?” Igennel felelt, és így elmondám neki az üzenetet.

Délután dobszóra összegyűltünk zászlóalji parancsot hallgatni. Ez alkalommal töltenytáska (Patrontasche) osztatott ki, és egyéb lőszer, lőpor és gyutacs. A töltenytartó még festetlen volt, azt magunknak kellett befestetnünk, szíját sem adtak, hanem ahelyett adtak a közlegényeknek (akinek jutott) széles kötél darabokat. Én még Kiskomáromba sietve egy vargánál vettem nyersbőrből kardszíjat, most tehát e kardszíjra alkalmaztam a töltenytartót, a puskámról pedig levévén a szíjat, arra kardomat és szuronyomat alkalmaztam. Este olvastuk Jellachich hadüzenő manifestumait,⁶⁰ melyben Magyarországba betörését jelenté.

Szeptember 10-én Nagykanizsán pihentünk.

Szeptember 11-én a vendéglőben ebédeltem többekkel. Ott volt Josipovich József,⁶¹ az a híres volt turupoljai gróf is, akkor zágrábi főispán. Egyszerre hír támadt, hogy a „horvátok jönnek”. Felugrált az egész ebédlő közönség, és kimentünk nézni: mi történik? Hát a magyar hadsereg vonul vissza Légrádról és Csáktornyáról Jellachich elöl, ki már ekkor – mint mondák – átlépett a Dráván. Bámultam aztán a derék kinézésű Miklós nevű huszárezredbelieket⁶² és a magyar tüzérezeket, kiket az iszonyatos por fakóvá tett. Délben a parancsban tudunkra adatott, hogy másnap indulandunk. Én levelet írtam Zsiga bátyámnak, azt postára adtam.

Szeptember 12-én délután 4 órakor indultunk gyalog visszafelé, estére odaérvén, beszállásoltattunk Kiskomáromban.

Szeptember 13-án Kiskomáromból este indultunk Keszthely felé. Én elfáradva lévén, Stósz barátom kocsijára ültem fel, és előre hajtván, hajnalba Keszthelyre értünk. Itt megtudtam, hogy a zászlóalj vagy a mi századunk az éjjelre Felső- és Alsópáhokra szállásoltatott le, reggel átgyalogoltam Páhokra, hol beszállásoltam magam legénységem mellé. Ott időztünk egész napon, de este Keszthelyre mentünk, ott a város alsó része alatt táborba szállottunk. Csípős hideg szél kínozott. Éhesek is voltunk. Tüzet raktunk, de az a nagy szélben fel nem melegített.

⁵⁹ Clementisz Gábor (1820-1889) 1848 júniusától az 1. honvédszászlóalj századosa volt, decembertől pedig honvéd őrnagy lett.

⁶⁰ Jellačićnak a magyar lakossághoz ill. a magyar oldalon szolgáló cs. kir. katonasághoz intézett nyomtatott kiáltványait közölte legutóbb: *Spira György*: Jottányit se a negyvennyolcból. Budapest, 1989, 3-4. képmelléklet.

⁶¹ Josipovich Antal (1806-1874) turmezei gróf, a horvátországi magyar párt vezére.

⁶² A cs. kir. 9., Miklós huszárezred négy százada tartozott a drávai hadtesthez.

Éjjel tűz is támadt a gróf Festetich⁶³ istállójában, de tovább nem harapódzott, eloltották. Reggel Bóra György tizedestársammal, ki a Georgicon⁶⁴ tanulója, és így a kertész ismerőse volt, Georgicon kertjét jártam be, jóllakván a legfinomabb szőlővel. Itt ettem először Lacrima Christi⁶⁵ szőlőt, és adott a kertész ajándékba egy fürt rózsaszőlőt, amely nyomott mintegy 6-7 fontot, ha többet nem. Innen hoztam finom barackmagot is haza Zsigának.

Nagy szél és por lévén, a katonák sokan por elleni szemüveget vettek maguknak. Én is akartam, de már nem jutott, mind elfogyott, ami Keszthelyen kapható volt. Ez szeptember 15-én volt. Délelőtt átment a zászlóalj a város éjszakai oldala mögé táborozni, ott főztünk is. Innen délután megindulván, mentünk Vonyarc helységen át a Kisfaludy Sándor⁶⁶ által megénekelte Szent Mihály dombja⁶⁷ alatt el, Ederics helységen át Tapolcára. Ott volt hálásunk.

Másnap, szeptember 16-án reggel visszamentünk Keszthelyre és beszállásoltattunk. Ott voltunk 17-én is.⁶⁸

Szeptember 18-án Keszthelyről más úton mentünk Tapolcán keresztül Diszel helységbe, a Csobánci vár alatt fekvő faluba. Ott voltunk 19-én is, és voltam ezalatt a csobánci szőlőkbe is, és a vár romjainál. E vidék, de különösen a Sümeg és Keszthely közti az a regényes táj, melyet Kisfaludy Sándor költészete emlékeztetéssé tett, hol egyszerre látja a szem a sümegi váron kívül a Tátika, Szigliget, Rezi vár romjait. Örültem, hogy láthattam e vidéket. Szeptember 20-án Diszélből Nagyvázsönyön, hol Kinizsi emléke és a vár omladéka van, mentünk Tótvázsonyba. Odaértünk késő este.

Szeptember 21-én reggel indultunk ki Tótvázsonyból Veszprém felé. Közelve a város felé, a Wasa gyalogzászlóalj⁶⁹ zenébandája húzta az indulót, mi mentünk elől, közvetlenül a zenébanda előtt. Veszprém előtt megálltunk, és István nádor⁷⁰ főherceg szemlét tartott seregünk felett. Ez volt István nádor utolsó

⁶³ Keszthely a gróf Festetics család uradalmi központja volt.

⁶⁴ A gazdatisztket képző agrár-tanintézmény.

⁶⁵ Krisztus könnye.

⁶⁶ Kisfaludy Sándor (1772-1844) zalai birtokos, a nemzeti romantika ismert költője.

⁶⁷ A Balaton nádasába benyúló kis félsziget, kápolnával.

⁶⁸ E napon írta Nagy Iván Keszthelyen az alábbi kis versikét:

Tábor! – Mi regényes élet ez! / A Balaton hűse szelez,

Hogy csak úgy vacog a fogunk bele, / De hevít a hazafi szív láng melege.

Nógrád Megyei Levéltár (NML) XIV. 3. 3. Nagy Iván iratai III. 1. köt. Gyermek- és ifjúkori versek. A versek másolatáért ezúton is köszönetet mondok Tyekvicska Árpádnak!

⁶⁹ A cs. kir. 60., Wasa gyalogezred 1. zászlóaljáról van szó.

⁷⁰ István főherceg (1817-1867) 1847. november 15-től 1848. szeptember 25-ig volt Magyarország nádora, és ilyenképpen (elvileg) a magyar hadsereg főparancsnoka.

működése Magyarországon, innen Bécsbe ment, és soha többé nem látta hazánkat.

Veszprémbe érve egy takácshoz jutottam szállásra. Ott időztünk szeptember 22. és 23-án. Bejártam a várost és a várat. Itt már komorultak a viszonyok. Ez időben történtek Jellachich-csal is a parlamentírozások. Írtam Zsiga bátyámnak levelet.

Szeptember 24-én reggel Veszprémből mentünk Palotára, hol ismét takácsmesternél volt szállásom.

Szeptember 25-én reggel Palotáról mentünk Székesfejérvárra. Odaértünk délután. Este a mezőre táborba szállottunk. Nagykanizsától idáig mindig hátráltunk Jellachich előtt, szidva a reactiót, árulást,⁷¹ gróf Teleki Ádám tábornokot,⁷² ki eddig mint hadvezérünk szerepelt. Most már Székesfejérvár alatt tehát annyiban meg volt a meglepődés, hogy bevárjuk Jellachichot és megverjük, aki fütyköse van. Ennek egyébiránt meg is lett volna már ideje, miután elég közel engedték jutni az ország szívéhez, Budapesthez, mely eléggé meg volt már rettenve a terjesztett hírek miatt. Fejérvár alá tehát a lehetőségig összpontosították az erők. A hadsereg, mely ide gyűlt, elég nagy volt, azonban túlsúlyát a hirtelen mozgósított nemzetőrség képezte. Itt voltak a nemzetőrségből a Fejérvár városi és Fejér megyei, Gömör, Borsod, Hont és Nógrád megyei nemzetőri zászlóaljok, ez utóbbi Horváth nevű őrnagy⁷³ alatt, Bodnár István, Szakal Elek s más kapitányokkal. A rendes volt császári hadseregből itt voltak a Würtemberg⁷⁴ és Miklós huszárok osztályai, a Wasa és Ernest⁷⁵ gyalogezredek egy-egy zászlóalja, továbbá itt voltak az I., VII. és XIV. honvédszászlóaljok.⁷⁶

⁷¹ Még szeptember 11-én, Nagykanizsán vetette papírra Nagy Iván az alábbi kis versikét (NML XIV. 3. 3. III/1. köt.):

Futunk, futunk, mint az / Ördög oldalborda,
Mert az ősi átok árulóit / Ide is összehordta.
Futunk! De nem kergetnek / Inkább mi üzhetnök őket,
Hja! De az ármány a / Jónak gátat így vet.

⁷² Teleki Ádám gróf (1789-?), cs. kir. tábornok, pesti dandárparancsnok 1848. augusztus 21-től volt a magyar drávai hadtest parancsnoka. Szeptember közepén felmentették beosztásából, majd a pákozdi csata után nyugalmazták.

⁷³ Horváth Pál honvéd százados volt a nógrádi önkéntes nemzetőrszászlóalj parancsnoka.

⁷⁴ A cs. kir. 6., Würtemberg huszárezred osztályairól van szó.

⁷⁵ A cs. kir. 48., Ernő gyalogezred 3. zászlóalja.

⁷⁶ Nagy Iván visszaemlékezése megfelel a szeptember 29-i sukorói harcrend rekonstruált adatainak. Vö. *Hermann Róbert*: A drávai hadtest hadműveleti naplója. In: *Hadtörténelmi tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) (Szerk. *Molnár András*) Zalaegerszeg, 1995, 200-203. p.

Itt változtattam meg lábaimon bakancsomat, mely Nagykanizsa óta meg nem mozdult lábaimon. Azóta ruhát se váltottam, de ahhoz itt sem juthattam.

Szeptember 27-én a tábor mozdult, a mi zászlóaljunk reggel Fejérvárról Pákozdi és Sukoró közé ment. Itt megálltunk. Itt találkoztam a magyar zászlót kapott Prinz Preuss⁷⁷ nevű honvédesítetett gyalogezerbeli zászlóaljjal, és a Perczel vezényelte Zrínyi csapattal,⁷⁸ és Székely Józssival, a költővel.⁷⁹

Szeptember 28-án zászlóaljunk Seregélyes helység alá, a Velencei tó másik oldalára rendeltetett (ha jól emlékszem, az I. zászlóalj is oda jött); másnap reggel (szeptember 29-én) Répássy huszárezredes⁸⁰ is odajött huszárosztályával, és átvette ott a parancsnokságot. Fegyverrel kézben készen kellett állanunk, várván a netalán arra jövő ellenséget. Eközben a parancsnok Répássy ezredes kérdé a legénységet, hogy aki rosszul érzi magát, menjen hátra, hogy mint beteg elszállíttassék. Huszárai közül csak egy akadt, Szügyi nevű cadet saját öccse, ki kocsin elment. Több senki sem lett beteg.

Délután lehetett már az idő,⁸¹ midőn jobb oldalunkról, a Velencei tó másik oldalán Pákozdi és Sukoró közt megszólaltak az ágyuk. Összeütközött Jellachich a mieinkkel. Mi a tó tulsó partjáról, a síkról néztük, de mi történt ott, hogyan folyt le a harc, azt bizony nem igen láthattuk, főleg egy részben a nagy füstfölg miatt is. Estig helyben álltunk, és mivel este visszafelé (hátrálva) parancsoltattunk, abban a hiszemben voltam, hogy vesztettünk. Utóbb tudtam meg a valót, és a fegyverszünetet is, melyet Jellachich a híres „Flanken-Bewegung”-ra⁸² használt. Este borult és esős időben, melybe a mieink egymásra is lődöztek, vonultunk Baracska felé, kifáradva az egész napi állásba és éhezés miatt teljesen. A menet az idő miatt is rendtlené vált, én is többet magammal végkimerülés miatt Baracskához közel egy pusztán (Sebestyéné volt) egy kazalban húztam meg magam, azonban innen utóbb, főleg az eső miatt folytonos puskakisütések miatt egy juhász putrijához vonultunk, hol vagy harmincan voltunk már.

Másnap (szeptember 30-án) reggel mentünk Baracskán a táborba, mely Baracska és Martonvásár közt feküdt. Ott vártuk meg a harmadnapot, tisztítva magunkról a port, sarat, és kifogyasztva Baracskát teljesen.

⁷⁷ A cs. kir. 34. (Porosz herceg) gyalogezer 1. zászlóalja.

⁷⁸ A Zrínyi csapat parancsnoka Perczel Mór (1811-1899) országgyűlési képviselő, a belügyminisztérium rendőri osztályának vezetője – későbbi honvéd tábornok – volt.

⁷⁹ Székely József (1825-1895) ügyvéd, költő, 1848 szeptemberétől a Zrínyi csapat hadnagya, 1849-ben honvédszázados.

⁸⁰ Répássy Mihály (1800-1849) cs. kir. őrnagy a 6. huszárezredben.

⁸¹ Az ütközet a magyar jobbszárnyon ugyan már a délelőtti órákban megkezdődött, Nagy Iván azonban valószínűleg a dél körüli horvát ágyúzásra emlékezhetett.

⁸² Oldalmozdulatra.

Október 3-án délután mint napos káplárnak néhány maraudeurt kellett a martonvásári kórházba kocsin elkísérni, mire visszajöttem, már indulásra készült a zászlóalj, szakácsunk hamarjában a vasfazékból kötényébe borítá a pörkölt húst és vállára veté, az állomáson előnkbe tálalendő. A tábor zöme másfelé, egyenesen a megszőkött Jellachich után indult, mi a megindult esőben Velence felé vettük utunkat. Késő este, teljesen átázva értünk oda. Beszállásoltak mintegy húszunkat egy házba. A padon tüzet rakva, szárítottuk magunkat. Elköltöttük az egész szétázott pörköltféléjét. Fekvésem egy iszonyú gőzös szobában, melyben voltunk vagy tizennégyen, egy rozzant hétlábnyi hosszú régi kanapén jutott. A napi fáradalom lázasan elcsigázott, de hála Istennek másnap (október 4-én) nem lett semmi bajom. Csak puskám nem bírtam jól megtisztítani a rozsdától, amiért Kovács főhadnagy úr, mint kedves emberét, megpirongatott. Délben megindultunk Fejérvár felé, és ott szálltuk ismét táborba. Ott voltak zászlóaljunkon kívül a Wasa gyalogezred zászlóalja, a székelyekből egy zászlóalj⁸³ (határőri) és a honti nemzetőrök.

Másnap, október 5-én Tác felé vonultunk, Roth⁸⁴ csapatának lefegyverzésére, mire odafutottunk, egy völgyben már egy csapat le volt fegyverezve.⁸⁵ Így visszamentünk a székesfejérvári táborhelyünkre.

Október 6-án reggel Székesfejérváron keresztül mentünk Móra. Ezalatt történt a következő comicus eset. A székely határőrezred itt lévő zászlóalja ruházatban teljesen hasonlított a Jellachich táborában lévő horvát határőrökhöz, emiatt csákójokra a székelyek nemzeti háromszínre festett tollat kaptak, azonban ezek részint elvesztek, részint az eső lemosta a színes festéket. Most ezen székelyekből néhány elmaradván a zászlóaljától, magokban ballagtak vagy tétováztak a sereg után. Meglátták ezeket a buzgó székesfejérváriak, és horvátok gyanánt elfogván őket, vitték be Székesfejérvárra a térparancsnoksághoz, hiába bizonykodtak a góbék,⁸⁶ hogy „ők székelyek”, nem hitték, és nem is tudtak arról a fogdmegek semmit. Csak a parancsnoknál sült ki a tévedés, hol ismételték a jó emberek, hogy „hisz mi székelyek vagyunk, hazánkat jöttünk védeni”.

⁸³ A 15. székely határőrezred első zászlóalja.

⁸⁴ Karl von Roth (1784-1864) cs. kir. vezérőrnagy, Jellačić tartalékhadtestének parancsnoka.

⁸⁵ 1848. október 4-én Görgei Artúr őrnagy két huszárszázada Tácon rajtaütött Roth vezérőrnagy egyik határőrzászlóalján. Az itt megfutamított horvátok másnap Fövenypusztán megadták magukat – őket láthatták lefegyverezve a 7. honvédszászlóalj katonái október 5-én. (Az ozorai fegyverletételre csak október 7-én került sor.)

⁸⁶ Székelyek.

Mórra megérkezvén, ott deleltünk, délután kocsira ülve, sietett az egész zászlóalj; elértünk éjre Kisbérre, gróf Batthyány Kázmér⁸⁷ uradalmi székhelyére.

Innen október 7-én ismét kocsikon több falun át Mezőörsre, itt utunkban mindenütt panaszkodtak a horvátok rablásai ellen. Sokhelyről ágyi ruhát, edényeket és még képeket is elraboltak, és azt a szomszéd faluban pénzért árulták, onnan azonban ismét raboltak. Mezőörsről mentünk Győr alá, éjjel ott a táborba szállottunk, és csatlakoztunk (egyesültünk) az előre ment nagyobb táborral, vagyis hadsereggel.

Reggelre kelvén, október 8-án vasárnap Győrön át vonultunk Öttevényen át, hol az országútban a fák koronái mind le voltak pusztítva a horvátok által. Magyaróváron és Mosonyon keresztül Miklósfalvára (Nikolsdorf), ott a falu fölött táborba szállottunk. E faluban egy ház előtt széken láttam ülni utoljára gróf Teleki Ádám tábornokot, mert többé nem vett részt a magyar táborozásban, Pákozdi illetőleg Fejérvár óta Móga⁸⁸ volt a seregpáncsnok.

Október 9-ét Miklósfalva mellett töltöttük. Idesereglettek már Pestről a magánzó nemzetőrök is, vérszemet kapván Jellachich futása által. Több országgyűlési képviselő is feljött, fegyverrel ellátva. Megjelent a Marcius hosszú szerkesztője, a monoclis Pálffy Albert⁸⁹ is, társával, Csernátanyval,⁹⁰ és mások is, többi közt Majer Károly barátom is, Vasváry⁹¹ is. Ezidőben jött a táborba képviselő Repeczky Ferenc⁹² is, segédül kormánybiztos Csányi László mellé.

Másnap, október 10-én Parendorf alá szállottunk, és itt a tábor soká időzött. A mi zászlóaljunk azonban október 13-án Sopronba ment,⁹³ ott voltunk 15-ig, ez alatt laktam Sopront, megnéztem templomait és csinos kis német színházát.

Október 15-én visszamentünk Parendorfra. Zászlóaljunknak jobbról az Ernest gyalogság feküdt, azok előtt az I. honvédszászlóalj, messzebb a Wasa bataillon.⁹⁴

⁸⁷ Batthyány Kázmér gróf (1807-1854) 1848-ban Baranya megye főispánja majd kormánybiztosa, ősszel népfelkelést szervez. 1849-ben a Szemere-kormány külügyminisztere.

⁸⁸ Móga János (1785-1861) cs. kir. altábornagy 1848 szeptember közepétől a drávai hadtest páncsnoka. Novemberben nyugdíjaztatja magát.

⁸⁹ Pálffy Albert (1820-1897) ügyvéd, regényíró, 1848-ban a radikális „Marcius Tizenötödike” c. politikai lap szerkesztője.

⁹⁰ Csernátany Lajos (1823-1901) újságíró, a Marcius Tizenötödike társszerkesztője.

⁹¹ Vasvári Pál (1826-1849) filozófus, történész, nemzetőr százados, 1848 októberében az önkéntes fővárosi csapat élén érkezett a parendorfi táborba.

⁹² Repeczky Ferenc (1801-1877) 1848-ban nógrádi országgyűlési képviselő, szeptembertől a magyar hadsereg országgyűlési biztosa, majd Csány kormánybiztosi segédje.

⁹³ A Jellačić főerőitől leváló Todorović hadtestet üldöző Karger-féle különítmény megerősítésére rendelték őket, ám miután hírért vették, hogy Todorović Kőszegnél távozott az országból, visszafordultak.

Balról a Miklós huszárok, ezek mögött a székely 2. határőrezred zászlóalja, kedélyes patriarchalis⁹⁵ életet vivén. Megismerkedtem velök, különösen egy Nagy József nevű miklósvárszéki bölöni őrmesterrel. Többször kedveskedtem nekik zöldséggel és gesztenyével, mit a horvát nőktől (mert a parendorfiai horvátok vagy vendusok)⁹⁶ vásároltam, mi néha bemenvén a faluba, ők fegyelmezettebbek lévén, nem mozdultak, utóbb én az ő tűzüknél is háltam, mert éjjelenként fagyos hidegek voltak, és köpönyegem alatt csak a vászonyfoszlány takart, még mellényem sem volt. Éjjelre pedig egyik a másik elébe feküdt a tűznél.

Október 17-én éjjelre Bruckba ment zászlóaljunk; a hídhöz állítottak fel, a mi seregünk egy része, mely által volt a Lajtán, jött a hídon vissza, egész éjjel szakadt az eső, és nekünk ott kellett állanunk a hídnál reggelig.

Október 18-án reggel a brucki pályaudvaron⁹⁷ keresztül (hol egy kofától rossz, de meleg kávé és finom vajos szarvast vettem reggelire), visszamentünk Parendorfra.

Október 19-én ismét visszamentünk Bruck alá. Innen október 20-án csatákészen, szántóföldeken keresztül a Lajtán túl mentünk Ausztriába, egész Stix-Neuselig,⁹⁸ ott táboroztunk. A svábok hoztak enni, én is vettem egy tizesért egy tálka morzsókát.⁹⁹ De nem bírtam megenni. Ott éjjelítettünk tűz nélkül, hogy az ellenség ne lásson.

Október 21-én visszamentünk Parendorf alá.

Október 22., 23., 24-én nagy izgalom volt a táborban. Ezen napok egyikén Kossuth is jelen lévén,¹⁰⁰ az ország nevében megszémlelte a tábor is. Bent Parendorfon egy ház erkélyéről vagy ablakáról mondott beszédet. Móga tábornok is jelen volt. Künn a táborban éppen a mellettünk fekvő huszársághoz, mely körülülé négyszöget alakított, a négyszögben mondott buzdító beszédet. Az egészből a többi közt azon phrasisára¹⁰¹ emlékezem, midőn azt mondá: E hősi körben úgy érzi magát, hogy oly hatalom közepette áll, melyet a pokol kapui sem győzhetnek le.

E napokban reám nézve más fontos körülmény adta elő magát. Tudniillik az országban több új honvédzászlóaljak alakítottak, erre nézve felszólítottak az

⁹⁴ Zászlóalj.

⁹⁵ Családias.

⁹⁶ Vendek vagy szlovének.

⁹⁷ A Bécs-Győri Vasút végállomása 1848-ban Brucknál volt.

⁹⁸ Helyesen: Stixneusiedelig.

⁹⁹ Morzsolyát – többféle anyagból összegyúrt, majd apróra darabolt tésztafélét.

¹⁰⁰ Kossuth Lajos (1802-1894), mint az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, október 23-án érkezett a miklósfalvi táborba.

¹⁰¹ Frázisára, üres szónoki kifejezésére.

elsőbb alakult honvédszászlóalj, többi közt a mienk is, hogy az altisztek, főleg a tizedesekből adjon ezen új zászlóaljokhoz egyéneket, kik ott az újaknál őrmesterek lesznek. E rendeletet a zászlóalji parancsnokság is (Zinner, ekkor már őrnagyunk) tudatta legénységgel. Nekem eszem ágában sem volt mozdulni.

Azonban az én társam, Krúdy Gyulának, ki jelleme, modora miatt itt már jó előremenetel reményét elveszté, szabadulni akart, lehet hogy a lőporszag is ösztönözte. Ismét hozzám rohant tehát, mindenképp könyörögvén, hogy miután ő elmegy, így áttéteti magát, én is (ki vele jöttem) menjek; jelentsem magam az őrnagynál. Hangsúlyozta főleg azt, hogy itt nehéz lesz előre mennünk, miután a dunántúlról valók mind, és egymással többféle viszonyok által összeszövődve ezek csak egymást fogják előre tolni. Beszélt azután barátságáról s a többi. Végre sok mindenféle argumentuma,¹⁰² emlegetődzése elszédített, és elhatároztam magam én is, hogy megyek hát a Komáromban alakult (mondás szerint nógrádiakból) XVIII. zászlóaljhoz¹⁰³ őrmesternek. Jelenttem magam az őrnagynál, ki igen sajnálkozott, és főleg Szigethy zászlóalji főorvos¹⁰⁴ sympatheticus¹⁰⁵ ajánlása mellett inte, hogy maradjak, hiszen úgymond, „most terjesztetem föl hadnagyul”; mondám, nem maradhatok, mert társamnak szavamat adtam. Na, Isten neki – mondá az őrnagy – a kinevezés meglesz, és nemsokára majd visszajő. Egy tekintetben a sors akarta így. Elvégezvén az őrnagyi rapportot,¹⁰⁶ találkozom Krúdy Gyula társammal, hát a szemtelen „lefőzött”. Tudniillik e napon valami ruhabezottasághoz vezényeltetett ott a táborban őrmesterül, illetőleg irnokul,¹⁰⁷ így megszabadulván a tábori szolgálattól és a puskapor illattól, jónak látta biztosságban ottmaradni. Nem biztattam őt, hagytam a sorsra mindent. Nem is láttam őt többé a forradalom megszüntéig.

Kikapván az őrnagytól leveletem (n. b.¹⁰⁸ többen elmentünk), mentem az útleveletem Csányi kormánybiztos irodájába láttamoztatni. Ott láttam Repeczky Ferenc földimet is. Ott várnom kellvén, tanuja voltam a jelenetnek, melyben

¹⁰² Érve, érvelése.

¹⁰³ Az eredeti 18. honvédszászlóaljat szeptember végén kezdték szervezni Komárom és Vác alakulási hellyel, és zömében valóban nógrádiakból állították fel. Mivel azonban később két részletben indították őket a feldunai táborba, s mindkét zászlóaljnak saját őrnagya és zászlaja volt, a zászlóalj egyik feléből lett az 54., a másikkól az 57. zászlóalj. A 18. számot végül az Esterházy Pál komáromi önkénteseiből szervezett zászlóalj kapta.

¹⁰⁴ Szigethy Mihály volt a 7. honvédszászlóalj főorvosa.

¹⁰⁵ Szimpatikus – rejtélyes, titokzatos.

¹⁰⁶ Kihallgatást.

¹⁰⁷ Krúdy Gyula december végén már a feldunai hadtest hadfelszerelési parancsnokságának hadnagya volt, majd a 18. honvédszászlóaljban teljesített szolgálatot Komárom várórségénél.

¹⁰⁸ Az n. b. – „nota bene!” – „jegyezd meg jól!” rövidítése.

Kossuthtól a táborsereg vagy az ország nevében egy nyilatkozatnak¹⁰⁹ Windisch-grätzhez¹¹⁰ viteléről volt szó. Felszólalt Ivánka Imre nemzetőri őrnagy vagy alezredes,¹¹¹ toladólag ajánlván magát, hogy őt küldjék, ő viszi el a levelet. Úgy is lön. De Windischgrätz letartóztatá őt.

Kikapván az útlevelet, társaimmal, számra mintegy tízen (köztük Pápay volt őrmester, Menyhárt, Zdraviel stb.) október 25-én mentünk Köpcsényen keresztül Pozsonyba.

ANDRÁS MOLNÁR:

**FROM IVAN NAGY'S ARMY DAYS IN 1848
GLOSSES ON THE HISTORY OF THE 7TH HONVÉD BATTALION**

Summary

During the 1848-49 War of Independence one of the first honvéd (Hungarian soldier) battalions was the 7th battalion set up in Szombathely. Although the corps's history is known in details, the memories of Iván Nagy, later famous genealogist, correct and amplify our knowledge in many respects. Iván Nagy served in the 7th honvéd battalion as a corporal from August till November 1848. Later he recorded the experiences of his army days in his memoirs - presumably on the ground of his 1848/49 diary notes. We edit the parts of his manuscript, preserved in the Palóc Museum of Balassagyarmat, concerning the history of the

¹⁰⁹ Kossuthnak a magyar sereg parancsnoksága nevében Windisch-Grätzhez intézett, 1848. október 25-i nyilatkozatát közli: Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.) (Sajtó alá rendezte *Barta István.*) Budapest, 1952, 278-282. p.

¹¹⁰ Alfred Windisch-Grätz herceg (1785-1862) cs. kir. tábornagy, akkor a forradalmi Bécset ostromló császári csapatok főparancsnoka.

¹¹¹ Ivánka Imre (1818-1896) honvéd ezredes és hadosztályparancsnok a feldunai hadtestben. Windisch-Grätzről visszatérőben, Jellačić táborában tartóztatták le, október 26-án.

7th battalion. The author's rank and post as well as his lack of military training didn't allow him to give a full account and this way he was able to commit only his personal experiences to paper. Yet his memories recording the Hungarian soldiers' wearisome everyday life can be considered as one of the most valuable and important sources of the history of the 7th honvéd battalion. His chronological and topographical data are of special value because these allow a more reliable reconstruction of the corps's movements and activities in September and October.

BÓSZE SÁNDOR:

ZALA MEGYE DUALIZMUS KORI EGYESÜLETI KATASZTERE

Az egyesülettörténet-kutatás aprólékos, rendkívül időigényes és fáradságos munka. Valószínű: ez az egyik oka annak, hogy változatlanul kevés e témával foglalkozók száma. Zalában is mind máig egyetlen kötet – Czigány László néhány esztendeje megjelent írása – vizsgálja a megye egyesületeinek történetét.¹ A szerző könyve azonban választott témájához képest még annak ellenére sem nem túl nagy terjedelmű, hogy – címétől eltérően – a dualizmus korát is érinti. Abban egyetérthetünk a – mind tartalmilag, mind pedig stilisztikailag – nem egészen kiérlelt műben leírtakkal, hogy eddig jobbára csak a dualista kor egyleteivel foglalkoztak a kutatók. Miután a két világháború közti egyesületek munkája – s ez fokozottan érvényes a katolikus társaságokra – csakis a dualizmusban hajdan volt elődök tevékenységének ismeretében értelmezhetőek, e korszakkal foglalkozó publikációkat² (pl. Bezdán, Brunda, Csurgai, Márfi stb.) jobban ki kellett volna használnia.

¹ *Czigány László*: Katolikus egyesületek Zalában a két világháború között. Zalaegerszeg, 1994, (LaZa füzetek II.) (Czigány 1994.)

² *Bezdán Sándor*: Az alföldi agrárszocialista olvasókörökről. In: Agrárszocializmus Magyarországon. Az 1981. május 5-6-án tartott tudományos ülészak előadásai és hozzászólásai. (Szerk. *Szabó Ferenc*) Békéscsaba-Orosháza, 1986.; *Uő*: Az alföldi mezővárosi olvasókörök századforduló körüli tevékenységéről. In: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1976.; *Uő*: Egyesülettípusok alakulása Orosházán 1867-1918. In: Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből. (Szerk. *Szabó Ferenc*) Orosháza, 1995. *Uő*: A hódmezővásárhelyi olvasókörök a századfordulón. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1973.; *Uő*: Hódmezővásárhelyi olvasókörök (1869-1900). In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1971.; *Uő*: Kecskemét társadalmi egyesületei a kiegyezés után (1867-1878). In: Bács-Kiskun megye múltjából III. (Szerk. *Iványosi Szabó Tibor*) Kecskemét, 1981.; *Bocz János*: Egyesületi statisztika Magyarországon. Statisztikai Szemle, 1992. 10. sz.; *Brunda Gusztáv*: Az egyesületek, mint a nyilvánosság csirái. Gondolatok Nógrád dualizmuskori egyesületei kapcsán. Palócföld, 1988. 3. sz.; *Uő*: Egyesületek Nógrád megyében. Salgótarján, 1993. (Nógrádi közművelődési füzetek, 4); *Uő*: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmus-

A források szerint 1867-1918 között félezernél is több egyesület alakult Zala megyében. Miután a különféle nyilvántartások más egyéb szervezeteket – például a hitelszövetkezeteket – szintén e lajstromokba vették fel, indokolt tisztázni az egyesület fogalmát.³ Az időben változó tartalmú kifejezés definiálását azonban jelentősen megnehezíti, hogy a számos különböző szerveződési forma több, az egyesülettel rokon jellemzőket mutat. A kiegyezés utáni évtizedekben, sőt a dualizmust követően az egyesületnek nem nevezhető szervezeteket is az egyleti nyilvántartásokban regisztrálták. E helyütt – a jövőre nézve – szükséges megemlíteni, hogy a nemzetközi szakirodalom szintén ismeri ezt a terminológiai problémát.⁴ A fogalmi zűrzavart elkerülendő, szükségesnek érezzük tisztázni, hogy az egyesület, az egylet, a társaság és a kör kifejezéseket rokonértelmű fogalmakként használjuk.

A kiegyezés korában ismert többfajta fogalmi megközelítést számba véve, a korszak meghatározó jogszabályait és a kizárásos eljárást alkalmazva igyekeztünk körülhatárolni a vizsgálandó egyesületek halmazát. Természetesen, továbbra is feltételezzük azokat a majdani részletes regionális kutatásokat, amelyek módosíthatják, vagy akár meg is cáfolhatják az eddigi véleményeket. Addig azonban – a jelen munkára is érvényes nézet szerint – a korábban használt értelmezést alkalmazzuk: „Az egyesület természetes és jogi személyek által, államigazgatási eljárás útján (hatóságilag) engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai és egyéb közös akarattal meghatározott célok megvalósítása érdekében, a nyilvánosság számára

kori Nógrádban 1867-1918. In: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. (Szerk. Á. Varga László) Salgótarján, 1990.; Csurgai – Horváth József – Erdős Ferenc: Fejezetek a kulturális egyesületek alapszabályaiból 1838-1946. In: Kulturális egyesületek Székesfehérváron 1698-1949. Székesfehérvár, [é. n.]. (Művelődéstörténet sorozat); Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29-31. (Szerk. Bárdos István – Beke Margit) Tatabánya, [1992.]; Hajdú Géza: Vásárhely egyletei és könyvtárai 1827-1944. Szeged, 1977.; Márfi Attila: Baranya vármegye egyesületei (1867-1914). In: Baranyai Helytörténetírás 1985-1986. (Szerk. Szita László) Pécs; Uő: Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867-1918. In: Baranyai Helytörténetírás 1989. (Szerk. Szita László) Pécs, 1989.; Szecső Károly: Az Egri Katolikus Legényegylet története (1860-1951). Eger, 1992. (Tanulmányok Heves megye történetéből).

³ Sajnálatos módon Czigány László csupán odáig jutott, hogy kijelentse, ha „az egyesületeket vizsgáljuk, szükséges tisztázni, hogy mit értünk a kifejezésen. Az egyesületfogalom meghatározásában több összetevő játszik szerepet, hiszen egy adott kor társadalmi szervezettségének az egyesületek is alkotói. (sic!)” Czigány 1994. 5-6. p.

⁴ Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. 2. kiad. Budapest, 1993, 51-53. p.

létrehozott – önkormányzattal, s rögzített szervezeti felépítéssel és az önálló gazdálkodás jogával rendelkező – olyan társaság volt, amelynek tagjai megszabott tagdíjat fizettek. Az egyesület kifejezetten gazdasági – termelő –, pontosabban mondván, profitorientált tevékenységet nem folytatott, valamint – általában – első-sorban nem politikai célokat kívánt megvalósítani. Hatósági jogkört – néhány kivétellektől eltekintve – nem gyakorolt. Az alapszabályban lefektetett célokhoz viszonyított közös érdekeket az egyesületen kívülállókkal szemben, mint érdekvédelmi szerv is képviselte. Az adott helyzetben közvetítő szerepet töltött be a kormányzat vagy a politikai pártok és a helyi törekvések között. Az egyesületi tagok jogai, a fizetett tagdíj mértékétől függően nem voltak egyformák. Az egyesület az alapszabályban meghatározott közigazgatási határokon belül működhetett, de – néhány kivételt nem számítva – fiókegyesületet hozhatott létre.”⁵ A közös célokat, az érdekek azonosságát, a központi, valamint a megyei hatalmi szféra és a helyi kisközösségek közti közvetítő, bizonyos mértékig integráló szerepet, a hatósági engedélyezés és ellenőrzés kérdését, az egyesületi tagsággal járó jogokat és kötelezettségeket, a tagdíjakat, továbbá az ezzel szorosan összefüggő „rostákat” (az alapszabály, a tagfelvétel, a tagság megszűnése stb.), a belső önkormányzatot, valamint az egyesületek lokális elhelyezkedését vettem figyelembe.⁶

Ezt követően állítottuk össze az 1867-1918 között alakult zalai egyesületek kataszterét. E megfogalmazáshoz – mint azt más megye esetében is tettük – kénytelen voltunk ragaszkodni, mert ha az említett időszak egyesületeit rendeznénk táblázatba, úgy a kiegyezés előtti alakulásokat és egyidejűleg az összes egyesület megszűnését is figyelemmel kellene kísérmünk. Különösen ez utóbbi feladat megoldása azonban a kutató számára teljességgel kivihetetlen. A dualizmus kori jogszabályok⁷ értelmében a Belügyminisztérium engedélyezte az egyesületi alapszabályok zömét. Éppen ezért az egyesületi kataszterben az engedélyezést feltüntető oszlopban csak azt jelöltük külön, ha az alapszabályt más tárca ellenjegyezte.

Az úgynevezett egyesületi törzskönyv – Czigány állításával ellentétben⁸ – Zalaiban is fennmaradt; s nem is egy, hanem négy. Kettő nyilvántartás kora azonban

⁵ Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. (Szerk. Szili Ferenc) Kaposvár, 1997. (Somogyi Almanach, 53.) (Bősze 1997.) 21. p.

⁶ Erről bővebben: uo. 12-21. p.

⁷ Kiváló munkában gyűjtötte össze az egyesületekre vonatkozó – többek között a dualizmus kori – jogszabályokat: Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve. 1. (Összeáll. magy. Páskándy János) Budapest, [193?].

⁸ „A Zala megyei egyesületek vizsgálatakor a legfőbb gondot a források jelentették. Így pl. az újonnan alakult egyesületekről – alapszabályuk miniszteri láttamozása (jóváhagyása) után – az

bizonytalan: az egyiket körülbelül 1894 és 1903, a másikat pedig 1904 és 1913 között vezethették.⁹ A másik két füzet 1920-ban, illetve 1926-ban keletkezett.¹⁰ A források mindegyikét jórészt utólag, s valószínű az előzők naprakésznek hitt átmásolásával, készítették el. Ennek következtében az átvezetés időpontjában már nem működött egyleteket egészen egyszerűen kihagyták. Sokkal súlyosabb problémát jelent, hogy az egykori hivatalnokok rendkívül figyelmetlenül és pontatlanul végezték munkájukat. E tekintetben a legmegbízhatatlanabbnak – a számtalan elírásnak „köszönhetően” – az 1920-as egyleti regisztert tekinthetjük. Jóllehet az egyesületek lajstromba foglalásáról 1873-ban rendelkezett a Szlávy-kormány belügyminisztere, Szapáry Gyula gróf, Vita Emil évtizedekkel utóbb bátran leírhatta, hogy nem volt „*rendelkezés, mely az egyletek törzskönyvének, nyilvántartásának pontosságát biztosítana.*”¹¹ Ezért szükséges az egyesületekre vonatkozó adatokat más levéltári források segítségével pontosabbá tenni. Az egyesületi iratok mellett a legfontosabbnak az egyesületi alapszabályok gyűjteményeit tekinthetjük. Ez utóbbi forrástípust – az 1394/1873. elnöki számú és az 1508/1875. számú belügyminiszteri rendeletek értelmében – az egykori alispáni hivatalokban kellett összegyűjteni. A Zala Megyei Levéltárban ezt – igaz részben – az ügynevezett „Letétek gyűjteménye” hivatott pótolni. A Magyar Országos Levéltárban őrzött minisztériumok fondjai kitűnően egészítik ki a megyei iratokat. A legfontosabb forrásokat a Belügyminisztérium archívuma tartalmazza. Az általános iratok fondjában helyezték el az engedélyezett alapszabályokat és a – meglehetősen hiányos – féléves alispáni egyleti jelentéseket. Az egyesületi kataszter összeállításához ez a levéltári anyag nyújtott felbecsülhetetlen szolgáltatást.¹²

A későbbiek folyamán a zalai egyesületi katasztert felhasználva, azt kiegészítve tudjuk majd vizsgálni az egyletek kronológiai, kvantitatív és lokális jellemzőit (alakulásokat összesen és évenként, az abszolút és a relatív egyesületsű-

alispánnak kellett vezetnie. Ez az ún. »egyleti törzskönyv« Zalában nem maradt fenn.” *Czigány* 1994. 5. p.

⁹ Az elsőre az „(189?)”, másodikra pedig az „(190?)” jelzésekkel utalunk.

¹⁰ Zala Megyei Levéltár, Zala vármegye alispánjának iratai 13 999/1920. (jún.21.) jelentés a BM. 88 318/1919. sz. körrendeletére. Egyesületek nyilvántartása 1926-ig (1840/1925.) Zalaegerszeg, 1926. Az elsőre az „(1920)”, másodikra pedig az „(1926)” jelzésekkel utalunk.

¹¹ *Vita Emil: Egyesületi jog. Útmutatás az egyesületi ügyekben való eljárásra, gyakorlati példák.* Budapest, 1906.

¹² Magyar Országos Levéltár BM K 150. Az egyesületi kataszterhez jól lehetett hasznosítani a Belügyi Közlöny 1896-1918. évi évfolyamait, valamint a Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. 1. Vidéki egyletek és körök 1-3. (Szerk. *Pór Edit*) Budapest, 1988. c. kiadványt.

rúséget, s mindezt térképen illusztrálva). A forrástani problémákra való tekintettel, szándékaink szerint, – amennyiben szükséges – az egyesületi kataszteren a továbbiakban is elvégezzük a kívánt korrekciókat. A vélhetően gyakori változtatás teszi indokolttá azt az óvatos fogalmazást, miszerint a majdani táblázatokban közreadandó abszolút számokat csupán tájékoztató jellegűnek tartjuk. Gyorsan hozzátesszük, hogy e számoszlopok mindazonáltal a változások mérésére – százalékszámítással párhuzamosan – alkalmasak. A kataszter későbbi elemzése teszi majd lehetővé, hogy az egyesületek mennyiségi változásait minden egyes évben rögzíthessük. A kataszter tanulmányozása már ebben az állapotban is jelez néhány – úgy véljük – zalai sajátosságot. Itt egyelőre hadd utaljunk két jelenségre! Az egyik jól mutatja azokat a momentumokat, amelyekben a két város, Nagykanizsa és Zalaegerszeg rivalizálása is tetten érhető. Másik pedig félreérthetetlenül elénk tárja a megye egyes régiói között meglévő fejlődésbeli különbségeket, melyeket jól illusztrálja az alábbi táblázat:

1. táblázat

Zala megye járásaiban és városaiban alakult egyesületek száma 1867-1918

Járások/városok neve	Az 1867-1918 között alakult egyesületek száma
Alsólendvai	31
Balatonfüredi és Tapolcai ¹³	105
Csáktornyai	30
Keszthelyi	53
Letenyei	17
Nagykanizsai	33
Novai	16
Pacsai	21
Perlaki	24
Sümegei	45
Zalaegerszegi	29
Zalaszentgróti	29
Nagykanizsa	61
Zalaegerszeg	58

¹³ A későbbiek – a járások határainak változásait figyelembe véve – szükséges minden egyes községet, illetve egyesületet külön vizsgálva, a neki megfelelő közigazgatási egységbe sorolni.

Az egyes időmetszeteken belül talán elemezhető lesz az a történelmi szituáció, mely az előző, jobbra száraz statisztikai mutatókat meghatározta. Az időbeni és a földrajzi változások (az abszolút, illetve a relatív egyesületsűrűség¹⁴), az egyes típusok megjelenése, gyarapodása, valamint ritkulása és – természetesen – ezeknek a megfelelő történelmi keretben való elhelyezkedése közti kapcsolatok feltárását ugyancsak jelentős mértékben elősegíti a megyére elkészített egyesületkataszter.

A különféle egyesülettípusok kialakítása szintén számos terminológiai, és hozzá teszem, tartalmi buktatót rejt magában. E helyütt majd a tipológia alapproblémáival, a „meglévő” és a „lehetséges” típusokkal foglalkozhatunk. Ezt a részt a fellelt zalai egyesülettípusok viszonylag részletes leírásával zárhatjuk.

Az általánosan jellemző rendkívül rossz forrásadottságok gyakran csak korlátozott mértékben teszik lehetővé az egyletek tagságának és tisztikarának, illetve a sikeres egyesületi életet biztosító gazdasági feltételek megfelelő elemzését. Mindazonáltal az egyesületi élet eredményességét – jelentős mértékben – annak ökonómiai kondíciói biztosították. Ezért szükségesnek érezzük áttekinteni – amennyiben ezt a levéltári iratok lehetővé teszik – az egyleti gazdálkodás alapszabályban meghatározott feltételeit és az ebből adódó „belső”, valamint „külső” bevételi lehetőségeit.

Bár e tekintetben általában ugyancsak kevés a megfelelő forrás, nem tekinthetünk el a különféle tagsági formák, jogok, a tagság és a tisztikar összetételének (származás, foglalkozás, életkor, társadalmi helyzet az adott településen), az ún. tagsági aktivitás (belépések, tevékenység) és a vonzáskörök vizsgálatától sem.

Az egyesülettípusok áttekintése után foglalkozhatunk Zala megye egyesületeinek jelentőségével, társadalmi szerepével, illetve az egyleteken belüli szocializációval. Ennek során ismét érinthetünk olyan kérdéseket, mint a demokratikus önkormányzat kialakulása, gyakorlata, az egyleti élet demokratizmusa (ezek esetleges hiánya), hagyományai, a helyi közösségek szerveződése, hagyományörző, -megtartó képessége, mindennapi élete és önszervezési mechanizmusai.

E sorok írója teljes mértékben osztja Bezdán Sándor azon véleményét, miszerint az egyesületek történelmi jelentőségét – országosan és lokálisan – még egy sor

¹⁴ Relatív egyesületsűrűség: az egyesületek és a lakosság számának egymáshoz viszonyításának arányszáma.

interdiszciplináris kutatásnak kell meghatároznia. E területen biztatóak a magyar szociológia A. Gergely András által jelzett eredményei.¹⁵

¹⁵ *Bezdán Sándor*: Egyesületípusok alakulása Orosházán 1867-1918. In: Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből. (Szerk. *Szabó Ferenc*) Orosháza, 1995, 320. p.; *A. Gergely András*: Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Budapest, 1993, 12. p.

Az 1867-1918 között alakult zalai egyesületek katasztere

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Alibánfai Önkéntes Tűzoltóegylet	Alibánfa	1909	Alibánfa	120295/V.1909.		7	(1920)	
Alsódomború Olvasókör	Alsódomború	1867	Alsódomború	2208/1868.	1883, 1893	22 (1873) 25 (1874) 38 (1897) 47 (1907?)		
Alsódomború Önkéntes Tűzoltó Egylet	Alsódomború	1888	Alsódomború	14083/VII.1889.		45 (1897) 36 (1907?)		
Alsódomború Polgári Egylet	Alsódomború	1911	Alsódomború	69091/1911.				
Alsódörgicsei Katolikus Ifjúsági Egyesület	Alsódörgicse	1914	Alsódörgicse	1914			(1920)	
Alsólendvai Polgári Olvasókör (Kaszinó)	Alsólendva	1871.XII.24.	Alsólendva	8105/1872.		74 (1873) 68 (1874) 80 (1874) 72 (1897?)		
Alsólendvai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Alsólendva	1873.V.17.	Alsólendva	41508/1873.		72 (1874) 152 (1874) 34 (1897?)		
Alsólendvai Jótékony Nőegylet	Alsólendva	1879.II.9.	Alsólendva	42950/1879.			Felozlott: 1883.VIII.1.	
Alsólendvai Társaskör	Alsólendva	1886	Alsólendva	1886	1896			
Alsólendvai Járási Községi és Körjegyzői Egylet	Alsólendva	1890.VIII.11.	Alsólendvai járás	42412/ V-10.1891.		15 (1897?)		

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Alsólendvai Temetkezési Egylet	Alsólendva	1892.V.2.	Alsólendva	18063/ V-10.1893.		79 (1897)	
Alsólendvai Ifjúsági Önképző Kör	Alsólendva	1897.III.1.	Alsólendva	1897		43 (1897)	
Alsólendvai Izraelita Nőegylet	Alsólendva	1900	Alsólendva	1900			
Alsólendvai Iparos Olvasókör	Alsólendva	1901.III.10.	Alsólendva	93239/ V-b.1901.			
Alsólendvai Függetlenségi Olvasókör	Alsólendva	1905	Alsólendva	1905			
Alsólendvai Evangélikus Nőegylet	Alsólendva	1906	Alsólendva	1906			
Alsólendvai Dalkör	Alsólendva	1907	Alsólendva	1907	1910		
Alsólendvai Hosszúhegyi R. K. Temetkezési Egylet	Alsólendva	1910	Alsólendva	76649/1910.			
Alsólendvai Katolikus Nőegylet	Alsólendva	1913	Alsólendva	1913	1942		
Alsólendvai Sport Klub	Alsólendva	1913	Alsólendva	181032/1913.			
Alsópáhoki Szűkölködők Segély Egylete	Alsópáhok	1881.XII.1.	Alsópáhok	65358/ VII.a.1882.			
Alsópáhoki Tűzoltóegylet	Alsópáhok	1896	Alsópáhok	106316/ V-b.1896.			(1897)
Alsószerterzsébeti Önkéntes Tűzoltó Egylet	Alsószerterzsébet	1891.XII.5.	Alsószerterzsébet	4693/ V-10.1892.		17 (1897)	

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Andráshidai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Andráshida	1895	Andráshida	48189/V-a.1901.		22 (190?)	
Aszófői Katolikus Olvasókör	Aszófő	1895.XII.29.	Aszófő	23033/1896.		30 (189?)	
Aszófői Gazdák Szövetsége	Aszófő	1910	Aszófő	36356/VII.B.2. 1910. FM			(1920)
Badacsonyi Kultúr Egyesület	Badacsony	1909	Badacsony	155287/1909.			
Badacsonytomaji Iparosok és Kereskedők Köre	Badacsonytomaj	1909	Badacsonytomaj	126566/1909.			
Badacsonytomaji Katolikus Olvasókör	Badacsonytomaj	1909	Badacsonytomaj	26106/1909.			
Badacsonytomaji Önkéntes Tűzoltó Egylet	Badacsonytomaj	1910	Badacsonytomaj	53408/1910.			
Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének Bajcsai Csoportja	Bajcsa	1906.IV.13.	Bajcsa	1906		36(190?)	(190?); Feloszlott.
Baksai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Baksa	1881.IV.21.	Baksa	13869/1882.		30 (189?)	
Balatonarácsi Olvasóegylet	Balatonarács	1891	Balatonarács	1891	1895:	28 (189?)	
Balatonarácsi Polgári Dalegylet	Balatonarács	1910	Balatonarács	54897/V.a.1912.	Polgári	41 (190?)	(1920)
Balatoncsicsói R.K. Olvasókör	Balatoncsicsó	1895.X.6.	Balatoncsicsó	34210/V.b.1895	1899 (189?) 1914	37 (189?) 37 (190?)	(1920)

Az egyesület			Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Balatonedericsi Katolikus Kör	Balaton-ederics	1904	Balaton-ederics	1904				
Balatonedericsi Katolikus Olvasókör	Balaton-ederics	1904.II.21.	Balaton-ederics	43278/1904.		50 (190?)		
Balatonedericsi Ifjúsági Egylet	Balaton-ederics	1906.IV.1.	Balaton-ederics	45870/1906.		37 (190?)		
Balatonfelvidéki Népmvelési Egylet	Balatonfüred	1869.III.7.	tapolcai járás ?	VKM. 4770/1869.				
Balatonfüredi Polgári Dalegylet	Balatonfüred	1874	Balatonfüred	17630/ VII.a.1884.		32 (189?) 36 (190?)	Az 1. asz. eng. valóban 1884.	
Balatonfüredi Önkéntes Tűzoltóegylet	Balatonfüred	1881.VII.26.	Balatonfüred	11169/1881.		68 (189?) 30 (190?)	(1920)	
Balatonfüredi Izraelita Nőegylet	Balatonfüred	1888.I.22.	Balatonfüred	44155/ VIII.1888.		40 (190?)		
Balatonfüredi Galamblovó Egylet	Balatonfüred	1893.I.1.	Balatonfüred	65623/ V-b.1898.				
Balatonfüredi Társaskör	Balatonfüred	1895.II.17.	Balatonfüred	39824/V.b.1895.		110 (190?)	(1920)	
Balatonfüred és Vidéke Társadalmi Érdekeit Szolgáló Egyesület	Balatonfüred	1899.V.10.	Balatonfüred és vidéke	90650/ V-b.1899.			(190?)	
Balatonfüred és Vidéke Gazdakör	Balatonfüred	1907	Balatonfüred és vidéke	10020/ VII.3.1908.			(1920)	

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Balatonfüredi R.K. Dalegyület	Balatonfüred	1908	Balatonfüred	26519/V.a.1908.		7	(1920)
Balatonfüredi Chevra Kadisa	Balatonfüred	1911	Balatonfüred	69148/1911.			
Balatonfüredi Kisfaludy S. Társaskör	Balatonfüred	1911	Balatonfüred	86678/V.a.1911.			(1920)
Balatonfüredi Járás Községi és Körjegyzők Egylete	Balatonfüred	1918	balatonfüredi járás	57602/1918.			
Balatongyöri Fürdőegyesület	Balatongyörök	1914	Balatongyörök	51661/V.a.1914.		160 (1920)	
Balatonkövesdi Községi Olvasókör	Balatonkövesd	1899	Balatonkövesd	79343/V.b.1899.		38 (1907)	(1920)
Balaton-szepezdi Olvasókör	Balaton-szepezd	1904.XII.18.	Balaton-szepezd	35933/1905.		30 (1907)	
Balatonszőlősi Olvasókör	Balatonszőlős	1894	Balatonszőlős	10326/V.b.1894.			(1920)
Balatonszőlősi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Balatonszőlős	1909	Balatonszőlős	18827/1909.			
Balatonudvari Polgári Olvasókör	Balatonudvar	1900	Balatonudvar	1900			
Bánokszentgyörgyi Kaszinó	Bánokszentgyörgy	1898.XII.8.	Bánokszentgyörgy	48314/V.b.1899.		20(190?)	
Barabásszegi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Barabásszeg	1894.IX.1.	Barabásszeg	106022/V.b.1894.		32 (1920)	
Barabásszegi Olvasó Gazdakör	Barabásszeg	1905.XI.26.	Barabásszeg	82386/III.a.1906.		24 (1920)	

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Béci Polgári Olvasókör	Béc	1901	Béc	1901			
Béci Olvasókör	Béc	1905	Béc	1905			
Becsehelyi és Pólai Önkéntes Tűzoltó Testület	Becsehely	1898.VI.10.	Becsehely, Póla	4077V.1899.			(1920)
Bellatinci Polgári Olvasóegylet	Bellatinc	1874	Bellatinc	24689/1874.		40 (1874) 40 (1897?)	Feloszlott, majd 1880-ban újraalakult.
Bellatinci Önkéntes Tűzoltó Egylet	Bellatinc	1881.VIII.14.	Bellatinc	11160/1882.			
Benkoveci Önkéntes Tűzoltó Egylet	Benkovec	1901	Benkovec	16000/III.1903.		27 (1907?)	
Bucsuszentlászói R. K. Olvasóegylet	Bucsuszentlászó	1873.VIII.1.	Bucsuszentlászó	40010/ VII-a.1873.		55 (1874) 42 (1874) 35 (1875) 18 (1897?)	
Bucsuszentlászó és Vidéke Önkéntes Tűzoltó Egylet	Bucsuszentlászó	1882.XII.20.	Bucsuszentlászó és vidéke	21874/VII.1883.		24 (1920) 53 (1907?)	
Csabrendeki Olvasókör	Csabrendek	1875.III.5.	Csabrendek	2416/1876.			
Csabrendeki Vöröskereszt Fiókegylet	Csabrendek	1887	Csabrendek	1887			
Csabrendeki Izraelita Jótékony Nőegylet	Csabrendek	1887.X.2.	Csabrendek	17504/1888.		52 (1897?)	

Az egyesület				Az alapszabály			megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma		
1	2	3	4	5	6	7	8	
Csabrendeki Önkéntes Tűzoltó Egylet	Csabrendek	1890.VI.10.	Csabrendek	46053/V.1890.		75 (1897)		
Csabrendeki Polgári Olvasókör	Csabrendek	1892.XII.4.	Csabrendek	19227/V.1893.		46 (1897)		
Csabrendeki Erzsébet Füller Egylet	Csabrendek	1897	Csabrendek	1897	1902	62 (1907) 62(1920)		
Csabrendeki Ipatoskör	Csabrendek	1898.III.13	Csabrendek	47202/ V-b.1898.		50 (1907) 20 (1920)		
Csáktornyai Dalárda	Csáktornya	1868.XI. 17.	Csáktornya	282/1869.	1889	20 (1873) 32 (1874)		
Csáktornyai Társaskör	Csáktornya	1868.XI.29.	Csáktornya	1868	1880 1882(?) 1883		Feloszlott(?): 1881.	
Csáktornyai Polgári Egylet	Csáktornya	1869.XI.21.	Csáktornya	1918/1870.		112 (1873) 92 (1874)		
Csáktornyai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Csáktornya	1875.IV.25.	Csáktornya	57127/1875.		48 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Vöröskereszt Fiókegylet	Csáktornya	1879	Csáktornya	1879				
Csáktornyai Izraelita Nőegylet	Csáktornya	1879.I.1.	Csáktornya	21158/1879.		65 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Polgári Kör	Csáktornya	1882	Csáktornya	1882				

Az egyesület			Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Csáktornyai Önkéntes Tűzoltó Egylet Segélyegylete	Csáktornya	1886.I.10.	Csáktornya	37154/1886.		66 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Kisdudóvoda Egyesület	Csáktornya	1885.I.25.	Csáktornya	14251/1885.		70 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Kereskedelmi Kaszinó	Csáktornya	1886.I.26.	Csáktornya	10289/1886.		56 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Korcsolyázó Egylet	Csáktornya	1890.XII.18.	Csáktornya	60595/1892.		85 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Kereskedelmi Ifjúság Önképző Egylete	Csáktornya	1892.I.17.	Csáktornya	97601/1892.	1895	44 (1897)	(190?)	
Csáktornyai Szépitő Egylet	Csáktornya	1894	Csáktornya	1894				
Csáktornyai Tekézó Egylet	Csáktornya	1894.VI.7.	Csáktornya	63761/ V-b.1896.			(1897)	
Csáktornyai Járás Községi és Körjegyzók Egylete	Csáktornya	1897	csáktornyai járás	1897				
Csáktornyai Első Iparos Temetkezési Egyesület	Csáktornya	1897.IV.12.	Csáktornya	115122/ V-b.1897.		96 (1897)		
Csáktornyai Sportegylet	Csáktornya	1898.XI.20.	Csáktornya	51321/ V-b.1899.				
Csáktornyai Csizmadia Iparosok Temetkezési Egylete	Csáktornya	1900.III.20.	Csáktornya	93245/1900.			(190?)	

Az egyesület		Az alapszabály			megjegyzés		
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	
Csáktornyai M. Kir. Állami Elemi Népiskola Tanító Testületének Önszegélyző Egyesülete	Csáktornya	1902.III.5.	Csáktornya	119456/1903.		7	8 (190?)
Csáktornyai Iparos Ifjak Egyesülete	Csáktornya	1903.IV.3.	Csáktornya	51128/1903.			(190?)
Csáktornyai Magyar Társaskör	Csáktornya	1904.IX.9.	Csáktornya	126519/1905.			(190?)
Csáktornyai Toma- és Vívó Klub	Csáktornya	1908	Csáktornya	107664/1908.			
Országos Izraelita Patronage Egyesület Csáktornyai Bizottsága	Csáktornya	1910	Csáktornya	1910			
Csáktornyai Iparos Dalárda	Csáktornya	1911	Csáktornya	130746/1911.			
Csáktornyai Iparos Olvasókör	Csáktornya	1911	Csáktornya	143874/1911.			
Csáktornyai Chevra Kadisa	Csáktornya	1913	Csáktornya	189898/1913.			
Csáktornyai Napközi Otthon	Csáktornya	1913	Csáktornya	1913			
Csáktornyai Iparos Otthon	Csáktornya	1914	Csáktornya	102408/1914.			
Csatári Olvasókör	Csatár	1881	Csatár	1881			
Csatári Katolikus Népkör	Csatár	1896	Csatár	1896			
Csatári Népolvasó Egylet	Csatár	1902	Csatár	1902			
Csatári Katolikus Olvasókör	Csatár	1914	Csatár	1914			

Az egyesület		Az alapszabály			megjegyzés		
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	
Cserszegi Katolikus Ifjúsági Egyesület	Cserszeg	1914	Cserszeg	1914		7	8
Csersztregi Olvasóegylet (Kaszinó)	Csersztreg	1873.V.1.	Csersztreg	40421/1873.		41 (1874)	
Csersztregi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Csersztreg	1890.XII.21.	Csersztreg	83206/ V-10.1891.		36 (1897)	
Csopaki Gazdák Szövetsége	Csopak	1907	Csopak	14904/ VII.5.1907.			(1920)
Csopaki Polgári Olvasókör	Csopak	1907	Csopak	83818/V.a.1907			(1920)
Dabronci Önkéntes Tűzoltó Egylet	Dabronc	1891	Dabronc	70360/ V-10.1891.		84 (1897)	
Dobraföldi Polgári Olvasókör	Dobraföld	1898.II.1.	Dobraföld	95743/ V-b.1891.			(1897)
Dobri Községi Olvasókör	Dobri	1913	Dobri	1913			
Dobronaki Önkéntes Tűzoltó Egylet	Dobronak	1892	Dobronak	1892		67 (1897)	
Dobronaki Tarsaskör	Dobronak	1898.II.10.	Dobronak	47229/ V-b.1898.			
Dörgicsei Olvasókör	Dörgicse	1892.I.22.	Dörgicse	18355/ V-10.1892.	1898	25 (1897) 26 (1897) 26 (1907)	(1920)
Drávaegyházi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Dráva-egyháza	1889	Dráva-egyháza	45060/VII.1889.		34 (1897)	
Drávavásárhelyi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Dráva- vásárhely	1909	Dráva- vásárhely	11990/1909.			

neve	Az egyesület			Az alapszabály			megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1 Eszteregnyei Önkéntes Tűzoltó Egylet	2 Eszteregnye	3 1894.V.20.	4 Eszteregnye	5 56363/V.b.1894.	6 23 (1907) 23 (1920)	7 23 (1907) 23 (1920)	8
Felsőbagodi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Felsőbagod	1898.IX.11.	Felsőbagod	132781/ V-b.1898.			
Felsődörgtői Olvasókör	Felsődörgtői- cse	1895	Felsődörgtői- cse	78737/1895.			
Felsőörsi Polgári Olvasókör	Felsőörs	1898.I.8.	Felsőörs	125416/ V.b.1898.		40 (1897) 40 (1907)	(1920)
Felsőörsi R.K. Olvasókör	Felsőörs	1899.II.21.	Felsőörs	33414/1899.		65 (1907)	(1920)
Felsőörsi Ifjúsági Egyesület (Társaskör)	Felsőörs	1904.II.21.	Felsőörs	122320/ III.a.1904.		31 (1907)	(1920)
Felsőrajki Önkéntes Tűzoltó Egylet	Felsőrajk	1888.XII.16.	Felsőrajk	9682/VII.1889.		32 (1897)	
Fityeházi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Fityeháza	1892.IV.24.	Fityeháza	96322/V. 1892.		24 (1897) 24 (1907)	
Galamboki Polgári Olvasókör	Galambok	1868.III.15.	Galambok és vidéke	3814/1868.		36 (1907) 36 (1920)	
Galamboki Önkéntes Tűzoltó Testület	Galambok	1903	Galambok	99335/ V.10.1903.		55 (1907) 63 (1920)	
Galsai Polgári Olvasókör	Galsa	1898.VIII.31.	Galsa	11079/ V-b.1899.			
Gellénházi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Gellénháza	1894	Gellénháza	83422/1894.			
Gelsei Önkéntes Tűzoltó Egylet	Gelse	1889.VII.1.	Gelse	61489/VII.1889.		20 (1897) 20 (1907)	

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Gelsei Polgári Olvasó- és Önképző Kör	Gelse	1908	Gelse	1908			
Gelsei Polgári Olvasókör	Gelse	1908	Gelse	153444/1908.			
Goricsáni Polgári Egylet	Goricsán	1891	Goricsán	1891			
Magyarországi Földmunkások Gyenesdiási Szakcsoportja	Gyenesdiás	1906. IX. 17.	Gyenesdiás	1148/1906. jzöi.		23 (1899?) 23 (1909?)	
Gyenesdiási Fürdőegyesület	Gyenesdiás	1907	Gyenesdiás	46349/1907.		100 (1920)	
Gyulakeszi Katolikus Olvasókör	Gyulakeszi	1914	Gyulakeszi	1914			
Gyülevésvi Magyar-Német Férfi Dalegylet	Gyülevész	1891	Gyülevész	1891			
Gyülevésvi Dalárda	Gyülevész	1892	Gyülevész	1892			
Gyürüsi Önkéntes Tűzoltóegylet	Gyürüs	1914	Gyürüs	9316/II.1914.		16 (1920)	
Hegymagasi Katolikus Kör	Hegymagas	1907	Hegymagas	1907			
Hodosáni Önkéntes Tűzoltó Egylet	Hodosán	1890	Hodosán	22835/ VIII.1893.		36 (1899?)	
Kapolcsi Népkönyvtár Egylet	Kapolcs	1881.VII.	Kapolcs	54972/1881.	1891		
Kapolcsi Izraelita Nőegylet	Kapolcs	1889	Kapolcs	1889			
Kapolcsi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kapolcs	1889.I.1.	Kapolcs	86316/ V-10.1890.		76 (1899?)	

Az egyesület		Az alapszabály			megjegyzés		
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	
Kapolcsi Chevra Cadisa	Kapolcs	1890. XI. 6.	Kapolcs	53539/ V-10.1891.		50(189?)	8
Káptalanfai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Káptalanfa	1890. VI. 15.	Káptalanfa	61632/ V-10.1891.		42 (189?)	
Nemes-és Káptalantóti R. K. Olvasókör	Káptalantóti	1896	Nemes-és Káptalantóti	19786 /V-b.1896.	1914		
Karmacsi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Karmacs	1894	Karmacs	118385/ V-b.1894.	1902		
Kékkúti Katolikus Kör	Kékkút	1896	Kékkút	1896			
Kemendollári Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kemendollár	1913	Kemendollár	62234/1913.			
Kerkakutasi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kerkakutas	1892. V. 20.	Kerkakutas	28490/ V-10.1893.		20 (189?)	
Kerkanémefalui Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kerka-némefalu	1889. V. 16.	Kerka-némefalu	3118/ V-10.1890.		19 (189?)	
Keszthelyi Izraelita Ifjúság Segélyező Egylete	Keszthely	1868	Keszthely	6149/1868.			
M. Kir. Gazdasági Tanintézet Keblében Léövő Segélyegylet	Keszthely	1868	Keszthely	5328/1868.	70 (189?)		
Keszthelyi Jótékony Nőegylet	Keszthely	1869	Keszthely	28667/1869.	1879	101 (1879)	(189?)(1920)
Keszthelyi Lövész Egylet	Keszthely	1870. III.	Keszthely	2011/1870.		85 (1874) 87 (1874) 85 (1874)	

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Keszthelyi Dalos Egylet	Keszthely	1870.IV.	Keszthely	2496 R./1870.		138 (1874)	
Keszthelyi Polgári Olvasóegylet	Keszthely	1870.I.6.	Keszthely	2285 R/1870.		99 (1874) 190 (1874)	
Keszthelyi Ellenzéki Olvasókör	Keszthely	1873.I.28.	Keszthely	40283/1873.		120 (1874)	
Keszthelyi Csónakázó Egyesület	Keszthely	1879	Keszthely	1879	1889, 1909, 1919	181 (1897)	(1920)
Kir. Gazdasági Tanintézet Kebelében Lévíő Deák Ferenc Könyvtáregylet	Keszthely	1879	Keszthely	13255/1879.		60 (1897)	
Keszthelyi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Keszthely	1880.III.10.	Keszthely	38759/1880.		„22 alapító, 75 pártoló, 63 működő” (1897)	(1920)
Kir. Gazdasági Tanintézet Kebelében Lévíő „Georgicon” Gazdasági Kör	Keszthely	1882	Keszthely	8719/1882.		40 (1897?)	
Keszthelyi Esperességi Kerülethez Tartozó R. K. Tanítóegylet	Keszthely	1882.V.10.	Keszthelyi Esperességi Kerület	VKM.22939/ 1883.			1883: Keszthelyi és Sümegi Esperességi Kerülethez Tartozó R. K. Tanítóegylet
Keszthelyi I. Temetkezési Egylet	Keszthely	1883.VIII.20.	Keszthely	31578/ VII.a.1884.			

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Keszthelyi Járási Jegyzői Egylet	Keszthely	1885	Keszthelyi járás	10957/1885.		12 (1897)	
Keszthelyi Polgári Iskola Segélyegylete	Keszthely	1885	Keszthely	4223/1885.		20 (1897)	
Keszthelyi Társaskör	Keszthely	1885	Keszthely	28251/1886.	1894	72 (1897)	(1920)
Keszthelyi Kereskedő Ifjak Önképző Egylete	Keszthely	1885. VIII.	Keszthely	51997/1885.	1907	94 (1897)	
Keszthelyi Női Dalkör	Keszthely	1886	Keszthely	1886			
Keszthelyi Ipartestületi Segédek Segélypénztári Önképző Egylete	Keszthely	1890	Keszthely	1890			(1897)
Keszthelyi Klub	Keszthely	1890	Keszthely	1890			
Keszthelyi Szépitő Egyesület	Keszthely	1890	Keszthely	46052/1890.		65 (1897)	
Keszthelyi Kereskedők Társulata	Keszthely	1892	Keszthely	16043/V.1893.			(1920)
Keszthelyi Iparos Ifjúság Önképző Köre	Keszthely	1894. VIII.20.	Keszthely	17162/1895.			(1920)
Keszthelyi Iparosok Dalos Köre	Keszthely	1895	Keszthely	100988/1895.			(1920)
Keszthelyi Kereskedő Ifjak Társulata	Keszthely	1895	Keszthely	51997/ VII.1895(?)			(1920)
Keszthelyi Izraelita Krajcár Egylet	Keszthely	1896	Keszthely	1896			(1920)

Az egyesület			Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma		
1	2	3	4	5	6	7	8	
Keszthelyi Katolikus Legényegylet	Keszthely	1896	Keszthely	10833/V.b.1896.			(1920)	
Keszthelyi Chevra Kadisha	Keszthely	1898?	Keszthely	25635/1904.				
Keszthelyi Építő Iparosegylet	Keszthely	1900	Keszthely	62338/V-b. 1901.			(189?)	
Keszthelyi Ének- és Zenekedvelők Egyesülete	Keszthely	1903	Keszthely	1903				
Keszthelyi Ifjúság Önképző Köre	Keszthely	1903.I.1.	Keszthely	123062/1903.				
Magyarországi Szabómunkások és Munkásnők Keszthelyi Szakcsoportja	Keszthely	1904. IX. 26.	Keszthely	2009/1905. jzói		37 (189?) 37 (190?)		
Keszthelyi Iparos Kör	Keszthely	1905	Keszthely	1905				
Magyarországi Cipész és Csizmadia Munkások Keszthelyi Szakcsoportja	Keszthely	1905. I.8.	Keszthely	1347/1905. fszb.		26 (189?) 26 (190?)	A BM 1907-ben a közp. egyesületet feloszlatta.	
Magyarországi Építő-munkások Keszthelyi Szakcsoportja	Keszthely	1905. II. 5.	Keszthely	432/1905. jzói		101 (189?) 101 (190?)	BM 1908. V.9-én feloszlatta.	
Magyarországi Famunkás Szövetség Keszthelyi Szakcsoportja	Keszthely	1905. IV. 2.	Keszthely	898/1905. jzói		14 (189?) 14 (190?)	1907.X.5-én feloszlott.	
Magyarországi Ács munkások Keszthelyi Szakcsoportja	Keszthely	1905. IV. 4.	Keszthely	1046/1905. jzói		28 (189?) 28 (190?)	Megszűnt 1907 végén.	

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Magyarországi Vas-és Fém munkások Keszthelyi Szakszervezetének Szakszervezetének	Keszthely	1905. VII. 1.	Keszthely	2032/1905.		11 (1897) 11 (1907)	
Magyarországi Földmunkások Keszthelyi Szakszervezetének Szakszervezetének	Keszthely	1906. II. 11.	Keszthely	656/1906. jzói		154 (1897) 154 (1907)	BM 1908.I.13-án feloszlatta.
Keszthelyi Építőiparosok Szövetsége	Keszthely	1907.II.10.	Keszthely	17558/ VI-a. 1907.			(1897) (1907)
Magyarországi Munkások Rókkant és Nyugdíjnyújtó- telep Keszthelyi Fiókpenziára	Keszthely	1907. XI. 18.	Keszthely	21488/1907.		80 (1907)	(1920)
Keszthelyi Gyermekek- telep Egyesület	Keszthely	1908	keszthelyi járási	1908			
Keszthelyi Iparos Ifjak Önképző Köre	Keszthely	1911	Keszthely	73480/1911.			
Keszthelyi Iparos Társalgókör	Keszthely	1914	Keszthely	109055/1914.			
Kisgőgánfai Katolikus Ifjúsági Egyesület	Kisgőgánfa	1914	Kisgőgánfa	1914			
Kisgőrbői Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kisgőrbő	1891.III.15.	Kisgőrbő	61634/1891.		28 (1897)	
Kiskomáromi Polgári Olvasókör	Kiskomárom	1870.V.13.	Kiskomárom	2781/1870.		46 (1874)	

Az egyesület			Az alapszabály			megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Kiskomáromi Társaskör	Kiskomárom	1873.I.1.	Kiskomárom és vidéke	7988/1873.		40 (1873) 30 (1874) 47 (1874)	
Kiskomáromi Önkéntes Tűzoltó Testület	Kiskomárom	1889.IX.8.	Kiskomárom	32128/1891.		36 (1907?)	(1920)
Kiskomáromi Polgári Olvasókör	Kiskomárom	1897	Kiskomárom	21059/1897.			(1907?): „fél- oszlott.” (1920)
Kiskomáromi Függetlenségi Olvasókör	Kiskomárom	1897.IV.4.	Kiskomárom	105358/1897.		13 (1897) 13 (1907?)	Feloszlott 1909-ben. (1920)
Kiskomáromi Kisgazdakör	Kiskomárom	1912.II.12.	Kiskomárom	58084/1912.			(1920)
Komáromi Katolikus Olvasókör	Komárom	1895	Komárom	33189/ V-b.1895.			(1907?): „fél- oszlott.” (1920)
Komáromi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Komárom	1895.II.12.	Komárom	36021/1905.		25 (1907?) 25 (1920)	
Komáromi Katolikus Olvasókör	Komárom	1908	Komárom	81799/1908.			
Kotori Önkéntes Tűzoltó Egylet	Kotor	1888. VI.29.	Kotor	54451/VII.1888.		48 (1897?) 32 (1907?)	
Kotori Polgári Egylet	Kotor	1913	Kotor	1913			
Kővágóörsi [és Vidéke] Önkéntes Tűzoltóegylet	Kővágóörs	1884.V.25.	Kővágóörs és vidéke	53844/ VIII.1884.		22 (1897?) 22 (1907?) 88 (1920)	

Az egyesület				Az alapszabály			megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma		
1	2	3	4	5	6	7	8	
Kövágóórsi R. K. Olvasókör	Kövágóórs	1886	Kövágóórs	1886	1898			
Kövágóórsi Izraelita Nőegylet	Kövágóórs	1888.VI.16.	Kövágóórs	61762/ VIII.1888.		32 (1897?) 32 (1907?) 56 (1920)		
Kövágóórsi Ág. Helv. Ev. Gyülekezeti Nőegylet	Kövágóórs	1898.XI.3.	Kövágóórs	1898	1901		(1907?)	
Kövágóórsi Iparoskör	Kövágóórs	1903.XII.13.	Kövágóórs	34360/1904.		36 (1907?)	(1920)	
Révfülöpi Fürdő- és Partszépítő Egyesület	Kövágóórs	1905	Révfülöp	64852/II.a.1905.			(1920)	
Köveskálai Közművelődési Egylet	Köveskál	1882.VI.24.	Köveskál	41704/1882.				
Köveskálai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Köveskál	1910	Köveskál	157199/1910.				
Légrádi Dalárda	Légrád	1880.X.20.	Légrád	11739/1881.				
Légrádi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Légrád	1883	Légrád	40433/1885.		44 (1897?) 44 (1907?)		
Légrádi Olvasóegylet	Légrád	1884.VII.9.	Légrád	44506/1884.		17 (1897?) 14 (1907?)		
Légrádi R. K. Temetkezési Egylet	Légrád	1893.I.1.	Légrád	17165/ V-10.1903.		53 (1897?) 43 (1907?)		
Légrádi Polgári Egylet	Légrád	1896.I.1.	Légrád	63077/ IV.b.1896.		30 (1920)		

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Légrádi Izraelita Nőegylet	Légrád	1907	Légrád	1907			
Légrádi Olvasóegylet	Légrád	1908	Légrád	26372/1908.			
Légrádi Iparos Ifjak Egylete	Légrád	1909	Légrád	155770/1909.			
Légrádi Chevra Kadisa	Légrád	1911	Légrád	188622/1911.			
Lendvavásárhelyi Társaskör	Lendvavásárhely	1898	Lendvavásárhely	1898			
Lenti Önkéntes Tűzoltó Egylet	Lenti	1881.III.	Lenti	41690/V.a.1881.		34 (1920)	
Lenti Olvasókör	Lenti	1893.I.15.	Lenti	104717/V.a.1893.		40 (1920)	
Lenti Iparos (Olvasó)Kör	Lenti	1900.I.21.	Lenti	32097/V.a.1900.		51 (1920)	
Lenti Iparos Kör	Lenti	1900.I.21.	Lenti	32097/V-a.1900.			
Lenti Katolikus Polgárok Köre	Lenti	1907.XII.26.	Lenti	48092/V.a.1908.			(1920)
Lentikápolnai Katolikusok Köre	Lentikápolna	1913.VII.20.	Lentikápolna	46415/V.a.1914.			(1920)
Lesenceistváni Katolikus Olvasókör	Lesenceistvánd	1898.II.2.	Lesenceistvánd	102159/V-b.1898.	1913		
Lesencenémefalui R. K. Olvasókör	Lesencenémefalu	1909	Lesencenémefalu	2319/1909.			
Lesencetomaji R. K. Olvasókör	Lesencetomaj	1912	Lesencetomaj	1912			

Az egyesület			Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Letenyei R. K. Népmvelési Egylet	Letenye	1868	Letenye, Béc, Póla, Becsehely, Egyeduta, Zájik.	VKM. 12507/1868.		7	8	
Letenyei Társaskör	Letenye	1881	Letenye	1881				
Letenyei Járás Községi- és Körjegyzők Egylete	Letenye	1886	letenyei járás	1886				
Letenyei Tűzoltó Egyesület	Letenye	1887.II.11.	Letenye	9351/III. 1887.	1898	100 (1897) 73 (1907)	(1920)	
Letenyei Casinó	Letenye	1890.II.9.	Letenye	19378/ VIII. 1890.		63 (1897) 59 (1907)		
Letenyei és Egyedutai Polgári Dalosegylet	Letenye	1890. XII.2.	Letenye és Egyeduta	15167/ V-10.1891.		28 (1897)		
Letenyei Iparosok (Olvasó) Egyesület	Letenye	1905	Letenye	94191/II.a.1905.		70 (1907)	(1920)	
Letenyei Iparos Ifjúság Önképző Köre	Letenye	1906.III.8.	Letenye	96399/ III.a. 1906.		10 (1907)		
Letenyei Olvasóegylet (Kaszinó)	Letenye	1907	Letenye	33149/ V.a. 1907.			(1920)	
Lovasi Polgári Olvasókör	Lovas	1905	Lovas	48577/ III.a. 1905.			(1920)	
Magyarföldi Polgári Olvasókör	Magyarföld	1898	Magyarföld	1898				

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Mihályfai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Mihályfa	1890.X.26.	Mihályfa	91215/1890.		42 (1897)	
Mindszentszállai Katolikus Kör	Mindszentszállai kőfal	1895	Mindszentszállai kőfal	1895			
Muracsányi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Muracsány	1889	Muracsány	68683/V-10.1890.		36 (1897) 40 (1907)	
Muracsányi Polgári Egylet	Muracsány	1890	Muracsány	17806/V-10.1891.		28 (1897)	
Murakeresztúr-Kollátszegi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Murakeresztúr	1888. VI.17.	Murakeresztúr	66116/1888.		28 (1897) 28 (1907)	
Murakeresztúri Gazdák Szövetsége	Murakeresztúr	1908	Murakeresztúr	47600/1909.			(1907)
Murakirályi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Murakirály	1890	Murakirály	19312/V-10.1891.		32 (1897) 28 (1907)	
Murakirályi Szent Flórián R.K. Vallásos Egyesület	Murakirály	1912	Murakirály	163047/1912.			
Muraszerdahelyi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Muraszerdahely	1882	Muraszerdahely	1882			
Muravidi Önkéntes Tűzoltó Testület	Muravid	1889	Muravid	20639/VIII.1890.		34 (1897)	
Nagykanizsai Magyar Társalgó Kör	Nagykanizsa	1867.IV.30.	Nagykanizsa	1836 R./1867.			

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Nagykanizsai Katolikus Legényegylet	Nagykanizsa	1868	Nagykanizsa	6591/1868.			
Nagykanizsai Általános Munkásegylet	Nagykanizsa	1868	Nagykanizsa	151/1871.		202 (1868) 202 (1870)	
Nagykanizsai Lövészegylet	Nagykanizsa	1870?	Nagykanizsa				
Zala Megyei Általános Tanítóegylet	Nagykanizsa	1870	Zala megye	1870	1873		
Nagykanizsai Általános Betegsegélyző Egylet	Nagykanizsa	1870	Nagykanizsa	18228/1871.	1874, 1905	463 (1873) 264 (1874) 210 (1907)	Később: Általános Beteg- és Rokkantse- gélyző Egy- let néven
Kiskánizsai Polgári Olvasókör	Nagykanizsa	1870.IV.10.	Nagykanizsa	2781/1870.		40 (1873) 307 (1907)	(1920)
Nagykanizsai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Nagykanizsa	1870.XII.18.	Nagykanizsa	4892/1871.		242 (1873) 288 (1874) 78 (1907)	
Zala Megyei Néptanítók Segélyegylete	Nagykanizsa	1871	Zala megye	1871			
Nagykanizsai Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete	Nagykanizsa	1871	Nagykanizsa	1871			
Nagykanizsai Kereskedő Ifjak Önképző Egylete	Nagykanizsa	1873	Nagykanizsa	6373/1873.	1885, 1899	106 (1873) 150 (1897) 132 (1907)	

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Nagykanizsai Társaskör	Nagykanizsa	1873	Nagykanizsa	1873	1875, 1900	130 (189?) 165 (190?)	1873: pecsét-dátum(1920)
Első Zalai Ügyvéd Egylet	Nagykanizsa	1874.VII.19.	Nagykanizsa	40503/1874.			
Nagykanizsai Fiatalok Társasköre	Nagykanizsa	1876	Nagykanizsa	1876			
Nagykanizsai Építész-segédék Betegsegélyző Egylete	Nagykanizsa	1878	Nagykanizsa	25950/1880.	?1926	50 (190?)	
Nagykanizsai Iparos Segédék Önképző Egylete	Nagykanizsa	1879.I.	Nagykanizsa	6402/1879.			
Nagykanizsai Vendéglősök, Kávésok, Pincérek és Mészárosok Egylete	Nagykanizsa	1880	Nagykanizsa	1880	1897	105 (190?)	(1920)
Nagykanizsai Járás Községi-és Körjegyzők Egylete	Nagykanizsa	1880.IV.	nagykanizsai járás	43949/1880.			
Nagykanizsai Ácsok Betegápoló és Temetkezési Egylete	Nagykanizsa	1880.VI.15.	Nagykanizsa	51774/1880.			
Nagykanizsai Vöröskereszt Egylet	Nagykanizsa	1881	Nagykanizsa	1881		260 (189?)	
Nagykanizsai Névmagyarosító Társaság	Nagykanizsa	1881.XII.7.	Nagykanizsa	60164/1881.			
Nagykanizsa Városi Szabadelvű Kör	Nagykanizsa	1882.XI.5.	Nagykanizsa	62902/1882.			

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör	Nagykanizsa	1885	Nagykanizsa	1896		303 (1897?)	(1920)
Nagykanizsai „Munka páholy” Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Fiókja	Nagykanizsa	1886 (1890)	Nagykanizsa	2223/1886.	1890	35 (1907?)	
Nagykanizsai Kereskedelmi és Ipari Kaszinó	Nagykanizsa	1888	Nagykanizsa	1888			
Nagykanizsai Keresztény Jótékony Nőegylet	Nagykanizsa	1890	Nagykanizsa	1890			(1920)
Első Nagykanizsai Magyar Asztaltársaság	Nagykanizsa	1890	Nagykanizsa	1890			
Nagykanizsai Szépitő Egylet	Nagykanizsa	1894	Nagykanizsa	1894			(1920)
Nagykanizsai Reformpárt	Nagykanizsa	1896	Nagykanizsa	1896			
Nagykanizsai „Hungária” Sportegylet	Nagykanizsa	1896	Nagykanizsa	44746/ V-b.1899.			
Nagykanizsai Általános Munkásképző Egylet	Nagykanizsa	1897	Nagykanizsa	50838/ V-b.1898.			
Nagykanizsai Munkások Nyugdíj és Rokkant Fiókegylete	Nagykanizsa	1897	Nagykanizsa	105217/ V-b.1897.			(1920)
Nagykanizsai Mozdonyvezetők Temetkezési Egylete	Nagykanizsa	1898	Nagykanizsa	96233/1898.			(1920)

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Nagykanizsai Délvasúti Munkások Önszervező Egyesülete	Nagykanizsa	1899	Nagykanizsa	113519/V-b.1899.			(1920)
Magyarországi Szabómunkások Országos Szövetsége Nagykanizsai Fiókjia	Nagykanizsa	1899	Nagykanizsa	1899	1909		(190?)
Nagykanizsai Aggharcosok Egyesülete	Nagykanizsa	1899.VI.21.	Nagykanizsa	32100/V-a.1899.	1900		(1920)
Nagykanizsai Fűtőházi Munkások Önszervező Egyesülete	Nagykanizsa	1900	Nagykanizsa	125086/V.a.1900.		90 (190?)	(1920)
Nagykanizsai Temetkezési Egylet	Nagykanizsa	1900	Nagykanizsa	78414/1906.		1200 (190?)	(1920)
Nagykanizsai „Emberbarát” Temetkezési Egylet	Nagykanizsa	1901	Nagykanizsa	68533/V.a.1902.		1417 (190?)	(1920)
Nagykanizsai Katolikus Legényegylet	Nagykanizsa	1902. XI.2.	Nagykanizsa	42719/V-b.		218 (190?)	(1920)
Magyarországi Vas-és Fémmunkások Szövetsége Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1903	Nagykanizsa	1903		40 (190?)	A BM 1913-ban feloszlatta.
Nagykanizsai Ifjúsági Képző Egyesület	Nagykanizsa	1904	Nagykanizsa	65490/III.a.1904.	1912	174 (190?)	
Nagykanizsai Vasúti Személyzet Temetkezési Egyesülete	Nagykanizsa	1904	Nagykanizsa	103320/III.a.1904.		118 (190?)	(1920)

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Magyarországi Cipész és Csizmadiamunkások Szakegylete Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1904	Nagykanizsa	126264/V.a.1903.		35 (190?)	
Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségének Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1904	Nagykanizsa	125939/1903.		180 (190?)	BM 1907-ben feloszlata. Asz. 1913. (I)
Magyarországi Borbély és Fodrászegédek Szakegylete Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1905	Nagykanizsa	17965/1905.		23 (190?)	Tagok hiányában 1909-ben feloszlott.
Magyarországi Ácsmunkások Szakegyletének Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1905	Nagykanizsa	13693/1904.		23 (190?)	
Magyarországi Famunkások Szakegyletének Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1905	Nagykanizsa	128095/1903.			A BM 1907-ben feloszlata.
Magyarországi Földmunkások Szövetsége Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1905	Nagykanizsa	116236/III.a.1905.		979 (190?)	
József Királyi Herceg Szanatórium Egyesület Nagykanizsai Fiókjia	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa	1906		130 (190?)	(1920)

Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása		
1	2	3	4	5	6	7	8
Nagykanizsai Sportegyesület	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa	78977/ III. a. 1906.		71 (190?)	
Nagykanizsai Tulipán Szövetség	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa				
Vasúti Munkások Országos Szövetsége Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa	10027/1906.		520 (190?)	
Élelmezési Ipari Munkások Szakegyletének Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa	57994/IV. a.			Felozlatva 1912-ben.
Nagykanizsai Városi-Járási Gazdakör	Nagykanizsa	1906	nagykanizsai járás	1906		205 (190?)	(1920)
Magyarországi Kereskedő Segédek (Kereskedelmi Alkalmazottak) Nagykanizsai Csoportja	Nagykanizsa	1906?	Nagykanizsa	„jövőhagyás alatt”		26 (190?)	(1920)
Nagykanizsai Patronage (Rabszolgagyűző) Egylet	Nagykanizsa	1906	Nagykanizsa	„jövőhagyás alatt”			(190?) (1920)
Nagykanizsai Magántisztviselők Egyesülete	Nagykanizsa	1907	Nagykanizsa	1907			
Nagykanizsai Építőiparos Segédek Szakegylete	Nagykanizsa	1907.XI.13.	Nagykanizsa	50093/ V-b.1902.			(189?)
Nagykanizsai Korona Asztaltársaság	Nagykanizsa	1908	Nagykanizsa	1908			

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Központi Kávéházi Asztaltársaság	Nagykanizsa	1910	Nagykanizsa	1910				
Nagykapornaki Önkéntes Tűzoltó Egylet	Nagykapornak	1875	Nagykapornak	1875	1891	74 (189?)		
Nagykapornaki Temetkezési Egylet	Nagykapornak	1888.XII.27.	Nagykapornak	74160/VII.1889.		61 (1920)		
Nagykapornaki Katolikus Ifjúsági Egyesület	Nagykapornak	1912	Nagykapornak	123013/1912.				
Nagypécselyi Gazdakör	Nagypécsely	1908	Nagypécsely	90011/ VII.3.1908.			(1920)	
Nemespécselyi Olvasókör	Nemespécsely	1888.XI.22.	Nemespécsely	1888(?)	1893	60 (189?)		
Nemespécselyi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Nemespécsely	1903	Nemespécsely	93416/ III.a.1903.			(1920)	
Nemesvitai Katolikus Olvasókör	Nemesvita	1904.V.8.	Nemesvita	2596/1904.		35 (190?)		
Novai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Nova	1881.I.1.	Nova	46088/1881.				
Novai Társaskör	Nova	1899.XII.20.	Nova	32572/V.a.1900.		33 (1920)		
Novai Polgári és Iparoskör	Nova	1902.II.19.	Nova	53102/V.a.1902.		28 (1920)	1909-ben megszűnt.	
Novai Iparos Olvasókör	Nova	1910.XII.19.	Nova	2323/V.a.1910.		43 (1920)	(1920)	
Novai Gazdakör	Nova	1914.III.24.	Nova	25939/ VI.a.1914.				

Az egyesület			Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Orehovicai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Orehovica	1891	Orehovica	22189/1893.		35 (1897)		
Orosztonyi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Orosztony	1889.V.6.	Orosztony	10073/1890.		35 (1897)		
Orosztony-Bakházi Polgári Olvasókör	Orosztony	1901.XI.10.	Orosztony	135752/ V.b.1901.		28 (1907)		
Örvényesi Katolikus Olvasókör	Örvényes	1897	Örvényes	1897				
Pacsai (Polgári) Társaskör	Pacsa	1881	Pacsa	1881	1900, 1911	32 (1907) 36 (1920)		
Pacsai Járás Községi- és Kőrjegyzők Egylete	Pacsa	1886	pacsai járás	1886				
Pacsai Katolikus Kör	Pacsa	1895	Pacsa	1895				
Pacsai Iparoskör	Pacsa	1897.I.	Pacsa	105406/ V.b.1897.		45 (1907) 72 (1920)		
Pacsai Olvasókör	Pacsa	1897.V.16.	Pacsa	105406/ V.b.1897.				
Pacsai Járás Gazdakör	Pacsa	1899.I.21.	pacsai járás	49367/ IV-a.1900.				
Pacsai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Pacsa	1910	Pacsa	47042/1910.				
Pacsai Polgári Társaskör	Pacsa	1910	Pacsa	13715/1911.				
Pákai Polgári Olvasókör	Páka	1905.II.2.	Páka	106405/ V.a.1907.		29 (1920)		

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Pákai Iparoskör	Páka	1911.XI.5.	Páka	112831/V.a.1912.		7	(1920)	
Pakodi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Pakod	1899.VI.29.	Pakod	136617/1899.				
Pakodi Ifjúsági Egylet	Pakod	1912	Pakod	1912				
Perlaki Kaszinó Egylet	Perlak	1869.II.27.	Perlak	„engedély elíté- vedt”		54 (1873)	1873: felosz- lott	
Perlaki Önkéntes Tűzoltó Egylet	Perlak	1875	Perlak	14836/1877.		54 (1897)	(190?)	
Perlaki Társaskör	Perlak	1885	Perlak	5663/VII.1886.	1894	75 (1897) 29 (190?)		
Perlaki Szegény Tanulókat Segélyező Egylet	Perlak	1886	Perlak	34757/VII.1886.			(189?) (190?)	
Perlaki Járás Községi-és Kőrjegyzők Egylete	Perlak	1889	perlaki járás	1889				
Perlaki Ifjúsági Egyesület	Perlak	1902	Perlak	52380/VI.1902.			(190?)	
Perlaki Molnárok Temetkezési Egylete	Perlak	1905	Perlak	64921/1905.				
Perlaki Polgári Egylet	Perlak	1907	Perlak	1907				
Petesházi Gazdakör	Petesháza	1911	Petesháza	1911				
Petőhenyei Önkéntes Tűzoltó Egylet	Petőhenye	1909	Petőhenye	65787/V.1909.		16 (1920)		
Pókafai Önkéntes Tűzoltóegylet	Pókafa	1909	Pókafa	135853/1909.		18 (1920)		

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Polai Katolikus Kör	Pola	1899	Pola	1899		7	
Pusztaszentlászlói Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Pusztaszentlászló	1899. V.1.	Pusztaszentlászló	5594/V-b.1899.		14 (1907)	
Rédcisi Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Rédcis	1879	Rédcis	1879			
Salföldi Katolikus Kör	Salföld	1897	Salföld	1897			
Salomvári Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Salomvár	1887	Salomvár	34698/V.b.1897.		32 (1907) 28 (1920)	
Sármelléki Polgári Olvasókör	Sármellék	1913	Sármellék	54310/1913.			
Sormási Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Sormás	1885.VII. 19.	Sormás	5207/VII.1886.		24 (1907) 32 (1920)	
Sójtői Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Sójtör	1882.IX.24.	Sójtör	19765/ III.a.1883.		35 (1897)	
Sójtői és Vidéke Kaszinó	Sójtör	1909	Sójtör és vidéke	53932/1909.			
Sójtői Iparoskör	Sójtör	1914	Sójtör	120826/1914.			
Sójtői Hegyvidéki Állami Népiskolák Tanítói Önképző Köre	Sójtör	1887	Sójtör	1887			
Sümegecsehi Katolikus Ifjúsági Egyesület	Sümegecsehi	1914	Sümegecsehi	1914			
Sümegecsehi Ifjúsági Egyesület	Sümegecsehi	1872	Sümegecsehi	1872		42 (1874)	

Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása		
1	2	3	4	5	6	7	8
Sümevidéki Vöröskereszt Egyesület	Sümegeg	1881	Sümegeg és vidéke	1881	1891	70 (190?) 70 (1920)	
Sümegei Korcsolyaegylet	Sümegeg	1882.XII.12.	Sümegeg	65359/1883.	1887	42 (190?) 42 (1920)	
Sümegei Járás Községi és Körjegyzőinek Egylete	Sümegeg	1885.III.16.	sümegei járás	8253/VII.1886.		18 (189?)	
Sümegei Lövölde	Sümegeg	1885.IV.23.	Sümegeg	29465/ VIII.1885.		105 (189?)	
Sümegevidéki Gazdakör	Sümegeg	1886	sümegei járás(?)	1886		216 (1920)	
Sümegei Izraelita Jótékony Nőegylet	Sümegeg	1887.I.19.	Sümegeg	17671/ VIII.1887.		36 (189?)	
Sümegei R. K. Jótékony Nőegylet	Sümegeg	1887.VIII.12.	Sümegeg	76011/VII.1887.		100 (190?) 100 (1920)	
Sümegei Önkéntes Tűzoltóegylet	Sümegeg	1889.VIII.12.	Sümegeg	58116/VII.1889.	1896	87(189?) 43 (190?) 43 (1920)	
Sümegei Izraelita Temetkezési Egylet	Sümegeg	1891	Sümegeg	37529/1891.		48 (190?) 48 (1920)	
Sümegei Iparos Legényegylet (Ifjúsági Egylet)	Sümegeg	1892.XI.4.	Sümegeg	96536/ VII-10.1892.	76 (189?)		
Sümegei Állami Reáliskolai Segélyegylet	Sümegeg	1895	Sümegeg	61439/1896.		67 (190?) 67 (1920)	
Sümegei Katolikus Legényegylet	Sümegeg	1897	Sümegeg	15090/1898.	1914	179 (190?) 179 (1920)	

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Sümei Iparos Ifjúság Egylete	Sümei	1898.VII.17.	Sümei	92848/V-b. 1898.		60 (190?)	(1920): „megszűnt”
Sümei Temetkezési Egylet	Sümei	1900.XII.9.	Sümei	113497/V-a.1902.			
Sümei „Erzsébet” Jótékony Nőegyesület	Sümei	1905	Sümei	61446/1905.		130 (190?) 130 (1920)	
Sümei József Kir. Hg. Szanatórium Egyesület (főlkja)	Sümei	1905	Sümei	51728/1905.		131 (190?) 131 (1920)	
Magyarországi Kőműves és Építőmunkások Sümei Egyesülete	Sümei	1906	Sümei	1906			(1920): „megszűnt”
Sümei Színpártoló Egyesület	Sümei	1909	Sümei	139231/1909.			
Sümei Ének- és Zene Egyesület	Sümei	1911	Sümei	37351/1911.			
Sümei Katolikus Kör	Sümei	1914	Sümei	83225/1914.			
Állami Tisztviselők Országos Egyesületének Helyi Köre	Sümei	1917	Sümei	1917			
Szentantalfai Olvasókör	Szentantalfa	1876.XI.20.	Szentantalfa	1878		52 (189?) 52 (190?)	
Szentbékallai Katolikus Olvasókör	Szentbékalla	1895.II.10.	Szentbékalla	59114/1895.		50 (190?)	

Az egyesület				Az alapszabály			megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma		
1	2	3	4	5	6	7	8	
Szenbékállai Katolikus Ifjúsági Kör (Olvasókör)	Szent-békkálai	1913	Szent-békkálai	209274/1913.		7	(1920)	
Szenjakabfai Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Szenjakabfa	1896	Szenjakabfa	32093/V.1896.				
Szenjakabfai R.K. Olvasókör	Szenjakabfa	1906	Szenjakabfa	85000/III.a.1906.		35 (1907)	(1920)	
Szentimrefalvai Füllér Egyesület	Szentimrefalva	1910	Szentimrefalva	61849/1909.		236 (1920)		
Szepetki Önkéntes Tűzoltóegyesület	Szepetk	1890	Szepetk	51864/ V-10.1890.		48 (1897) 32 (1907) 28 (1920)		
Szepetk és Vidéke Temetkezési Egyesület	Szepetk	1908	Szepetk és vidéke	83282/V.1908.		18 (1920)		
Szepetki Ifjúsági Egyesület	Szepetk	1909	Szepetk	36955/1909.	1914	16 (1920)		
Szepetneki Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Szepetnek	1895.I.1.	Szepetnek	50173/V.b.1895.		42 (1907) 40 (1920)		
Szepetneki Polgári Olvasókör	Szepetnek	1905.X.27.	Szepetnek	113271/1905.		74 (1907) 74 (1920)		
Szoboticai Olvasókör	Szobotica	1883.I.21	Szobotica	38367/VIII.a.1883.				
Szoboticai Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Szobotica	1893	Szobotica	26733/V-b.1895.		35 (1897) 45 (1907)		

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Tagyoni Önkéntes Tűzoltó-egylet	Tagyon	1899.II.12.	Tagyon	78665/V.b.1899.		7	(1920)
Tagyoni Olvasókör	Tagyon	1904	Tagyon	57169/III.a.1905.		28 (1907)	(1920)
Tagyoni Katolikus Olvasókör	Tagyon	1914	Tagyon	1914			
Tapolcai Izraelita Jótékony Nőegylet	Tapolca	1870	Tapolca	14823/1880.	1899	131 (1907) 154 (1920)	
Tapolcai Önkéntes Tűzoltóegylet	Tapolca	1870	Tapolca	ai.4828/1871.	1881	36 (1920)	
Tapolcai Polgári Olvasóegylet	Tapolca	1876.VIII.1.	Tapolca	54341/1876.	1881		
Tapolcai Vöröskereszt Fiókegylet	Tapolca	1882	Tapolca	1882			
Tapolcai Izraelita Krajcár Egyesület	Tapolca	1882. XII.8.	Tapolca	1884	1895	300 (1897) 200 (1907) 202 (1920)	
Tapolca Vidéki Néptanítók Egylete	Tapolca	1883	Tapolca és vidéke	1883			
Tapolcai Járás Községi- és Körjegyzők Egylete	Tapolca	1886	tapolcai járás	1886			
Tapolcai Kaszinó	Tapolca	1886.X.10.	Tapolca	71311/ VII-b. 1886.		94 (1897)	
Tapolcai Filoxera Ellen Szövetkező Egyesület	Tapolca	1889	Tapolca	FM.18855/1189	1890, 1897, 1898	238 (1897)	

Az egyesület			Az alapszabály				
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Tapolcai Iparifjúság Betegsegélyző Egylete	Tapolca	1890.I.1.	Tapolca	„Az 1884. XVII. tc. alapján”		150 (189?)	
Tapolcai Kereskedő Ifjak Önképző Köre	Tapolca	1890.IX.10.	Tapolca	72562/V-10.1891.		54 (189?) 115 (190?)	
Tapolcai Ipartestületi Betegsegélyző Pénztár	Tapolca	1895.XI.3.	Tapolca	Ker.10900/1895.			
Tapolcai Katolikus Jótékony Nőegylet	Tapolca	1895	Tapolca	49849/V.b.1895.		161 (189?) 161 (190?) 100 (1920)	
Tapolcai Ifjak Önképző Köre	Tapolca	1896.I.1.	Tapolca	31266/1897.		41 (190?)	
Tapolcai Katolikus Kör	Tapolca	1896.IV.14.	Tapolca	57942/V.b.1896.		184 (190?) 250 (1920)	
Tapolcai Katolikus Legényegylet	Tapolca	1897.IX.12.	Tapolca	115125/V.b.1897.		10 (190?) 150 (1920)	
Tapolcai Korcsolyázó Egylet	Tapolca	1897.XII.5.	Tapolca	7447/V-b.1899.			
Tapolcai „Rákóczi” Asztaltársaság	Tapolca	1900	Tapolca	1900			
Magyarországi Famunkások Szövetségének Tapolcai 62. Számú Helyi Csoportja	Tapolca	1904.V.13.	Tapolca	128095/1903.		24 (190?)	
Magyarországi Építőművészek Országos Szövetségének Tapolcai Csoportja	Tapolca	1904.V.22.	Tapolca	12539/III-a.1904.		61 (190?)	

Az egyesület			Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Magyarországi Földmunkások Magyar Szövetségének Tapolcai Helyi Csoportja	Tapolca	1906.III.19.	Tapolca	116235/III. a. 1906.		47 (1907)		
Magyarországi Szabómunkások Szövetségének Tapolcai 90. Számú Helyi Csoportja	Tapolca	1906.VIII.5.	Tapolca	89218/1902.				
Magyarországi Ácsmunkások Szövetségének Tapolcai Csoportja	Tapolca	1906.X.1.	Tapolca	13693/1904.		13 (1907)		
Tapolcai Leányegyesület	Tapolca	1909	Tapolca	49440/1909.				
Tapolcai Színpártoló Egyesület	Tapolca	1912	Tapolca	59325/1912.				
Tapolcai Iparosok Dalköre	Tapolca	1913	Tapolca	80040/1913.				
Tapolcai Katolikus Nőegyesület	Tapolca	1914	Tapolca	1914				
Belső-Türjei Önkéntes Tűzoltó Egylet	Türje	1891.II.15.	Türje	46578/IV-10.1891.		46 (1897)		
Külső-Türjei Önkéntes Tűzoltó Egylet	Türje	1891.XII.15.	Türje	9501/1892.		32 (1897)		
Türjei Társaskör	Türje	1893.I.29.	Türje	20474/V.1893.		20 (1897) 30 (1907) 30 (1920)		
Türjei Polgári Kaszinó	Türje	1895	Türje	1895				
Türjei Polgári Olvasókör	Türje	1895.I.1.	Türje	45585/V.1895.		60 (1897) 104 (1920)		

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségének Túrjei Csoportja	Túrje	1906.IV.22.	Túrje			84 (1906)		
Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének Túrjei Csoportja	Túrje	1906. XII.3.	Túrje	1907		30 (1906)		
Túrjei Jótékony Nőegylet	Túrje	1912	Túrje	109869/V.1912.			(1920)	
Túrjei Ifjúsági Énekkar	Túrje	1914	Túrje	1914				
Ukki R.K. Olvasókör	Ukk	1914	Ukk	1914				
Várföldi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Várföld	1898.V.30.	Várföld	99060/ V.b.1898.		(1899) 24 (1907)		
Rimamurányi-Salgótarjáni Vasművek Olvasóköre	Vashegy-bányatelep	1909	Vashegy-bányatelep	1909				
Vászolyi Olvasókör	Vászoly	1898VI.7.	Vászoly	117145/ V.b.1898.			(1920)	
Végedi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Véged	1892.III.20.	Véged	96544/ V-10.1892.		96 (1897)		
Zalaapáti Iparoskör	Zalaapáti	1900	Zalaapáti	1909	1913	70 (1920)		
Zalaapáti Vöröskereszt Fiókegylet	Zalaapáti	1914	Zalaapáti	1914				
Zalabéri (Olvasóegylet) Kaszinó	Zalabér	1873.VII.16.	Zalabér	28781/1873.				
Zalabéri Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalabér	1886.II.1.	Zalabér	14616/VII.1886.	1912	45 (1897)		

neve		Az egyesület				Az alapszabály			megjegyzés	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma					
Zalabér és Vidéke Olvasókör	Zalabér	1906	Zalabér és vidéke	1906	6	7	8		(1920)	
Zalabéri Iparos Olvasókör	Zalabér	1907	Zalabér	1907						
Zala Megyei Deák-kör	Zalaegerszeg	1868.II.6.	Zala megye	3492R/1868.						
Zala Megyei Néptanítók Segélyező Egylete	Zalaegerszeg	1871	Zala megye	1871						
Zalaegerszegi Torna Egylet	Zalaegerszeg	1871.XI.4.	Zalaegerszeg	15917/1872.		110 (1873) 210 (1874)	Utóbb: Torna- és Tűzoltó Egylet			
Zalaegerszeg Vidéke Tanítóegylet	Zalaegerszeg	1873	Zalaegerszeg és vidéke	1873						
Zalaegerszegi Önképző Kör	Zalaegerszeg	1873.I.	Zalaegerszeg	1873		39(1873) 160 (1874)				
Zalaegerszegi Torna- és Tűzoltó Egylet	Zalaegerszeg	1873.V.23.	Zalaegerszeg	20898/1873.						
Zalaegerszegi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaegerszeg	1874	Zalaegerszeg	1874	1880	40 (1920) 50 (1925)				
Általános Iparos Munkás Társulat	Zalaegerszeg	1875	Zala megye (?)	1875						
Zalaegerszegi Polgári Társaskör	Zalaegerszeg	1876.III.17.	Zalaegerszeg	9541/1877.	1880					
Zalaegerszegi Dalárda	Zalaegerszeg	1877	Zalaegerszeg	1877						
Zalaegerszegi Olvasókör	Zalaegerszeg	1877.II.	Zalaegerszeg	7635/1877.						

Az egyesület		Az alapszabály					
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	megjegyzés
1	2	3	4	5	6	7	8
Zalaegerszegi Általános Földművelő Társulat (majd: Földműves Egylet)	Zalaegerszeg	1877.III.	Zalaegerszeg	33119/1877.		100 (190?) 98 (1925)	(1920): „nem működik” Megszűnt: 1930-ban.
Zalaegerszegi Iparos Ifjúsági Egylet	Zalaegerszeg	1878	Zalaegerszeg	1878			
Zala Megyei Községi-és Kőrjegyzők Egylete	Zalaegerszeg	1880	Zala megye	1880			
Zalaegerszegi Vörös Kereszt Fiókegyesület	Zalaegerszeg	1880	Zalaegerszeg	1880	1891, 1914	80 (190?) 104 (1925) 104 (1920)	
Zala Megyei Vörös Kereszt Fiókegyesület	Zalaegerszeg	1881	Zala megye	1881			
Zalavármegyei Tűzoltószövetség	Zalaegerszeg	1882	Zala megye	1882	1914		Feloszlatva: 1946.
Zalaegerszegi Iparos Ifjak Önképző és Betegsegélyező Egylete	Zalaegerszeg	1883	Zalaegerszeg	1883	1893, 1894	70 (190?) 80 (190?) 80 (1920)	(1925): „nem működik” Feloszlatták: 1944.
Zalaegerszegi Izraelita Karácsonyfa Egylet	Zalaegerszeg	1883	Zalaegerszeg	1883	1890, 1898 1913	400 (189?) 250 (190?) 180 (1920) 156 (1925)	Feloszlatva 1946-ban.

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Zalaegerszegi Betegség-lyező Maszkil-el-dal Egyesülete	Zalaegerszeg	1884	Zalaegerszeg	14902/1885.		126 (1925)	Felozslat-va: 1944.	
Zalaegerszegi Munkások Betegséglyező Egylete	Zalaegerszeg	1884	Zalaegerszeg	9272/1886.		250 (1925)		
Zalaegerszegi Kereskedelmi (és Társas) Kör	Zalaegerszeg	1884.IV.23.	Zalaegerszeg	52026/VII.1885.	1910, 1933	130 (189?) 121 (190?) 80 (1920) 220 (1925)	1904-ben egyesült a Társaskörrel.	
Zalaegerszegi Korcsolyázó Egylet	Zalaegerszeg	1884.XI.	Zalaegerszeg	861/VII.a.1885.				
Zalaegerszegi Polgári Iskolai Segélyző és Önképző Egylet	Zalaegerszeg	1886	Zalaegerszeg	1886				
Zalaegerszegi Munkás Egylet	Zalaegerszeg	1886	Zalaegerszeg	9272/1886.		83 (1920)		
Zalaegerszegi Kenyér Egylet	Zalaegerszeg	1888.IV.24.	Zalaegerszeg	36785/ VIII.1889.		98 (189?) 250 (1925)		
Zalaegerszegi Kisdédvó Egyesület	Zalaegerszeg	1889	Zalaegerszeg	1889				
Zalaegerszegi Kereskedő Ifjak Önképző Egylete	Zalaegerszeg	1890	Zalaegerszeg	1890	1902			
Zala Vármegyei 48/49-es Honvédegylet	Zalaegerszeg	1898.XI.27.	Zala megye	38196/V- b.1899.				
Zalaegerszegi Katolikus Legényegylet	Zalaegerszeg	1900 II.3.	Zalaegerszeg	129188/1900.		195 (190?) 40 (1920) 294 (1925)	Felozslat-va: 1946-	

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Zala Vármegyei Magyar Iparvédő Egyesület	Zalaegerszeg	1900.III.1.	Zala megye	55682/V.1900.			
Zalaegerszegi Chanuka Szegény Izraelita Gyereket Felruházó Egylet	Zalaegerszeg	1901.III.10.	Zalaegerszeg	99652/V-a.1901.		201 (1920) 180 (190?) 216 (1925)	Feloszlatva: 1944.
Zalaegerszegi Szépitő Egyesület	Zalaegerszeg	1902.III.10.	Zalaegerszeg	65795/V.a.1902.			
Zalaegerszegi Irodalmi és Művészeti Kör	Zalaegerszeg	1903	Zalaegerszeg	19185/ III.a.1904.	1913	295 (190?) 118 (1920)	
Zalaegerszegi Építő Iparossegédék Szakegylete	Zalaegerszeg	1903.II.15.	Zalaegerszeg	37629/1903.			
Zalaegerszegi Kereskedelmi Társaskör	Zalaegerszeg	1904	Zalaegerszeg	31381/1904.			
Magyarországi Szabómunkások és Munkásnők Szakegyletének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1904.V.8.	Zalaegerszeg	89210/V.a.1902.		26 (190?)	Feloszlott 1908-ban.
Magyarországi Famunkások Szövetségének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1905.IV.9.	Zalaegerszeg	125095/ III.a.1904.		20 (190?) 24 (1925)	
Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1905.V.1.	Zalaegerszeg	125931/ III.a.1904.	1914	127 (190?) 110 (1925)	

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Magyarországi Cipész, Csizmadia Munkások és Munkásnők Szakegyletének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1905.V.19.	Zalaegerszeg	126264/ V.a.1902.		28 (190?)	Feloszlott 1907-ben.
Zalaegerszegi Tulipán Szövetség	Zalaegerszeg	1906	Zalaegerszeg	1906		205 (190?)	
Zalaegerszegi Evangélikus Nőegylet	Zalaegerszeg	1906	Zalaegerszeg	1906			
Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1906.I.10.	Zalaegerszeg	116236/ III.a.1905.		158 (190?)	
Magyarországi Vas-és Fém munkások Központi Szövetségének Zalaegerszegi Csoportja	Zalaegerszeg	1906.VII.15.	Zalaegerszeg	36855/ III.a.1903.		20 (19?)	
Zalaegerszegi Testgyakorlókör	Zalaegerszeg	1907	Zalaegerszeg	141851/1907.			
Zalaegerszegi Keresztény Munkások Egyesülete	Zalaegerszeg	1907.I.1.	Zalaegerszeg	86140/ III.a.1906.		125 (190?)	
Zalaegerszegi Építőiparosok Szövetsége	Zalaegerszeg	1907.III.10.	Zalaegerszeg	K.er.41972/ VI.A.1907.			
Magyarországi Munkások Rókkant Nyugdíj Egylete Zalaegerszegi Fiókjja	Zalaegerszeg	1908	Zalaegerszeg	42167/1908.	1913	122 (1920) 73 (190?)	

Az egyesület		Az alapszabály				megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Zalaegerszegi Polgári Daloskör	Zalaegerszeg	1908	Zalaegerszeg	33585/1908.			
Zalavármegyei Közművelődési Egyesület	Zalaegerszeg	1908.II.10.	Zala megye	78388/V-a.1908.			
Zalaegerszegi Vadásztársulat	Zalaegerszeg	1909.V.3.	Zalaegerszeg	K.er.90029/ VII.A.1910.		12 (1925)	Feloszlat- va:1948.
Zalaegerszegi Baromfi- és Galambkedvelők Egyesülete	Zalaegerszeg	1911	Zalaegerszeg	75276/ IV.1.1911.			
Zalaegerszegi Ifjúsági Klub	Zalaegerszeg	1912.I.28.	Zalaegerszeg	66434/V-a.1912.			
Zalaegerszegi Tüdővész Ellen Védkező Egyesület	Zalaegerszeg	1913.VIII.23.	Zalaegerszeg	96922/V.a.1914.		148 (1914) 173 (1920)	
Zalaegerszegi Patronae Egyesület	Zalaegerszeg	1914	Zalaegerszeg	32974/V-a.1914.		144 "nem működik" (1920)	
Zalaegerszegi Sportegylet	Zalaegerszeg	1914	Zalaegerszeg	31651/1914.		100 (1920)	
Zalaegerszegi Szociális Misszió Társulat	Zalaegerszeg	1916	Zalaegerszeg	163517/1916.		190 (1920)	
Zalaegerszegi Vadásztársaság	Zalaegerszeg	1916	Zalaegerszeg	50090/ 1916.II.31. FM.		7 (1920)	
Zalaendrődi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaendrőd	1892	Zalaendrőd	46086/ V-10.1892.		70 (1897)	
Zalagógánfai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaendrőd	1891	Zalaendrőd	60023/ V-10.1891.		48 (1897)	
Zalagyömörői Katolikus Ifjúsági Egylet	Zalagyömörő	1914	Zalagyömörő	1914			

Az egyesület			Az alapszabály			megjegyzés	
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	8
Zalahalápi Olvasókör	Zalahaláp	1914	Zalahaláp	1914		7	
Zalaistvándi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaistvánd	1885	Zalaistvánd	14617/VII.1886.		55 (1897) 48 (1907) 30 (1920)	
Zalalövői Chevra Kadisa	Zalalövő	1911	Zalalövő	103319/1911.			
Zalalövői Daloskör	Zalalövő	1911	Zalalövő	128928/1911.			
Zalalövői Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalalövő	1885.VII.12.	Zalalövő	52225/VII.1885.		38 (1897) 36 (1907)	(1920)
Zalalövői Társaskör	Zalalövő	1909	Zalalövő	93551/1909.			
Zalamindszenti Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zala-mindszent	1910	Zala-mindszent	67669/1910.			
Zalaszentőri Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaszentőri	1907	Zalaszentőri	141794/1907.			
Zalaszegvári R. K. Kör	Zalaszegvár	1901.XI.16.	Zalaszegvár	135753/ V.a.1901.		40 (1907) 40 (1920)	
Zalaszegvári Katolikus Olvasókör	Zalaszegvár	1914	Zalaszegvár	1914			
Zalaszentgróti Polgári Önképző Kör	Zalaszentgrót	1869	Zalaszentgrót	1869			
Zalaszentgróti Jótékony Nőegylet	Zalaszentgrót	1881.I.1.	Zalaszentgrót	18072/1882.		104 (1897) 90 (1907) 90 (1920)	
Zalaszentgróti Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaszentgrót	1882	Zalaszentgrót	83833/V.1882.		46 (1897) 54 (1907) 54 (1920)	

Az egyesület		Az alapszabály			megjegyzés		
neve	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása	tagok száma	
1	2	3	4	5	6	7	
Zalaszentgróti és Vidéke Társaskör	Zalaszentgrót	1887.I.1.	Zalaszentgrót és vidéke	28896/VII.1888.		65 (1897?)	8
Zalaszentgróti Izraelita Nőegylet	Zalaszentgrót	1887.I.1.	Zalaszentgrót	53118/1888.		54 (1897?) 55 (1907?) 55 (1920)	
Zalaszentgróti Polgári Olvasókör	Zalaszentgrót	1890	Zalaszentgrót	1890			
Zalaszentgróti Iparos Ifjúsági Egylet	Zalaszentgrót	1901. III.17.	Zalaszentgrót	60184/V-a.1901.		30 (1907?)	
Magyarországi Szabómunkások és Munkásnők Szakegyletének Zalaszentgróti Csoportja	Zalaszentgrót	1906	Zalaszentgrót	89218/V.A.1906.		9 (1906)	
Zalaszentgróti Katolikus Legényegylet	Zalaszentgrót	1907	Zalaszentgrót	1907			
Zalaszentgróti Izraelita Temetkezési Egylet	Zalaszentgrót	1912	Zalaszentgrót	143332/1912.			
Zalaszentgyörgyi Temetkezési Egylet	Zalaszentgyörgy	1898.VI.30.	Zalaszentgyörgy	94507/ V-b.1898.		24(1897?)	
Zalaszentiváni Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaszentiván	1891	Zalaszentiván	60021/1891.		20 (1897?)	
Zalaszentmihályfai Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaszentmihályfa	1890	Zalaszentmihályfa	91215/ II.10.1906.		23 (1920)	
Zalaszentmihályi Olvasókör	Zalaszentmihály	1907	Zalaszentmihály	1907			

neve	Az egyesület			Az alapszabály			tagok száma	megjegyzés
	székhelye	alakulás időpontja	működési területe	engedélyezése	módosítása			
1	2	3	4	5	6	7	8	
Zalaszentmihályi Önkéntes Tűzoltó Egylet	Zalaszentmihály	1889.III.16.	Zalaszentmihály	52714/VII.1889.		28 (1897?)		
Zalaszentmihályi Ifjúsági Egyesület	Zalaszentmihály	1909	Zalaszentmihály	135396/1909.				
Zalatárnoki Katolikus Ifjúsági Egyesület	Zalatárnok	1905.XI.19.	Zalatárnok	18213/V.a.1907.			(1920)	
Zánkai Olvasókör	Zánka	1888	Zánka	1888	1895	66 (1897?) 66 (1907?)	(1920)	

SÁNDOR BÓSZÉ:

**COUNTY ZALA'S SOCIETY-REGISTER FROM
THE ERA OF DUALISM**

Summary

According to the sources, more than five-hundred societies were established in County Zala between 1867 and 1918. The definition of the society's concept is rendered difficult by the facts that, on one hand, several other forms of organisations show up similar features to the clubs. On the other hand, organisations which couldn't be considered as societies were listed in the society-registers in the decades following the compromise of 1867 as well as after the era of dualism. In County Zala 4 register-books survived. The registered periods of two of these books are uncertain: one might have been kept about between 1894 and 1903, the other ca. between 1904 and 1913. The two other booklets were started in 1920 and in 1926, respectively. Beside the society's documents the collection of the societies' constitutions can be taken as most important. The constitutions were to be collected by the sub-prefect's office, according to the order of the minister of the interior. In the Archive of County Zala this is – only partly – to be replaced by the so called collection of deposits. The fonds of the ministries, stored in the Hungarian National Archives, complete excellently the documents of the local archive. The most important sources can be found in the archive of the ministry of the interior.

Later on the societies' chronological, quantitative and local features can be examined and extended on the basis of the Zala Society-register.

NÉMETH LÁSZLÓ:

A NAGYKANIZSAI MUNKA SZABADKŐMŰVES-PÁHOLY TÖRTÉNETE 1890-1920

Dolgozatomban a XIX. század végén Nagykanizsán megalakult Munka Szabadkőműves-páholy történetét, tevékenységét, a város társadalmi, gazdasági, kulturális életére gyakorolt hatását szeretném bemutatni. A rendelkezésemre álló források segítségével kísérletet teszek a Munka páholy helyének meghatározására a szabadkőművesség országos történetében.

Fontosnak tartok egy rövid áttekintést adni a XVIII. századi zalai szabadkőműves mozgalomról is, amely szoros értelemben véve nem tekinthető a XX. századi páholy előzményének, de a szabadkőműves eszmék továbbélése szempontjából a szerepe nem elhanyagolható. A továbbiakban nem az időrend jut elsődleges szerephez, hanem célomnak megfelelően a páholy szociális, kulturális, politikai tevékenységének és tagsági összetételének bemutatása. Mindehhez két fontos esemény adja a keretet: a páholy megalakulása és feloszlata.

Dolgozatom alapját a Zala Megyei Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban található páholyjegyzőkönyvek, az ezzel kapcsolatos anyakönyvek és iratanyagok képezték. Adataim kiegészítéséhez felhasználtam még a Zala Megyei Levéltár főispáni, alispáni anyagát, Nagykanizsa város polgármestere és a Nagykanizsai Ferences Rendház iratait. A szabadkőművesség 1919-hez kapcsolódó történetéhez átnéztem a Vas Megyei Levéltár anyagában megtalálható nyugat-magyarországi kormánybiztos iratait és a szombathelyi városi főkapitány jelentéseit. Kutatásaim során sikerült áttekintennem a Belügyminisztérium Központi Irrattárában található töredékes szabadkőműves anyagot is. A levéltári források mellett sok esetben jól tudtam hasznosítani a szabadkőművesség hivatalos sajtóorgánumát, a Kelet című folyóiratot, amelyben több kanizsai vonatkozású beszámoló is megjelent. Igyekeztem átfogó képet adni a Munka páholy történetéről, arra törekedve, hogy több szempontból is elemezzem a nagykanizsai szabadkőművességet.

A XVIII. század végén Zalaegerszegen megalakult páholy működése egyértelműen a dél-dunántúli és horvát területeken kibontakozó új szabadkőműves irányzathoz kötődött. Ez az új irányzat már nem fogadta el az osztrák vagy porosz páholyok fennhatóságát, hanem egy teljesen önálló és független rendszer kidolgozását tűzte ki céljául. Így jött létre 1777-ben a Szabadság Rendszere (Systema Libertatis) gr. Niczky István és gr. Draskovich János vezetésével. Az új rendszer 4 horvát (a glinai, a zágrábi, a varasdi és a körösi) páholyra épült. A Draskovich rendszer részletes alkotmányt is kidolgozott, amely egyedülálló dokumentum a magyar szabadkőművesség történetében. Az alapokmány a következőkből indult ki: „Az emberek a természettől egyenlők, egyenlőtlenségeket csak emberi mesterkedések hoztak létre. Tévedés azt hinni, hogy a törvények megfelelően gondoskodnak a gyengék elnyomásának megakadályozásáról. Nagyon is meg kell vizsgálni a törvényeket. A vizsgálat meg fog győzni bennünket arról, hogy a törvényeket mindig a hatalmasok hozták a gyengék elnyomása érdekében, s ráadásul még szentnek és sérthetetlennek is nyilvánították azokat.”¹ A javítás, jobbítás érdekében a legtehetségesebb testvérek számára tematikát dolgozott ki, amely alapján egyházi, jogi, közigazgatási, oktatási témákban tanulmányokat kellett készíteniük.² A tervezet egy hosszabb távú tudományos programnak bizonyult, hiszen a következő évtizedekben a magyar értelmiség (Hajnóczy, Nagyváthy, Berzeviczy) számára fontos útmutatóul szolgált. Emellett a papok, hivatalnokok, oktatók, jogászok számára 1777-ben kijelölt feladatok szinte ugyanilyen formában jelentek meg az 1790/91-es országgyűlés által felállított 9 bizottság munkájában is.

A zalaegerszegi páholy elődjének tekinthető varasdi Szabadsághoz páholynak több olyan tagja volt, akiknek személye később meghatározó jelentőségűvé vált a zalai szabadkőművesség szempontjából.³ Draskovich 1787-es halála után a varasdi páholy átköltözött Zalaegerszegre, ahol A jó tanácshoz néven működött. A páholytagok zöme birtokos köznemes, értelmiségi, de egyháziak is jelentős számban voltak jelen. A megyei közigazgatásban dolgozók szintén nagy számban képviseltették magukat. Abafi adatai alapján név szerint ismerjük, hogy 1792-ig kik csatlakoztak a páholyhoz.⁴ A páholy főmestere, Spissich János alispán, aki az

¹ Idézi H. Balázs Éva: A szabadkőművesség a XVIII. században. Világosság, 1977. 4. sz. (H. Balázs 1977.) 220. p.

² A tematikában szereplő feladatokról lásd részletesebben H. Balázs 1977. 220. p.

³ Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. (reprint) Budapest, 1993, (Abafi 1993.) 47. p.

⁴ Abafi 1993. 350. p.

1790-es években meghatározó közéleti személyisége volt a megyének. Az 1790/91-es országgyűlésre az ugyancsak szabadkőműves Somssich Lázárral közösen készítették el Zala megye követutasítását.⁵ A jakobinus összeesküvés során perbe fogták, majd később felmentették. A megyei vezető tisztikarból még fontos tisztséget töltött be a páholyban Mlinarich Lajos másodalispán, aki a páholy felügyelője és gr. Althán Mihály János főispán, aki a páholy helyettes szék mestere volt. A páholytagok között szerepelt még Tuboly Imre megyei aljegyző, Csány Márton tiszti ügyész, Forintos Gábor főjegyző, Forintos Boldizsár alszolgabíró, Répási Ferenc aljegyző és Mesterházy Lajos táblabíró, későbbi alispán, a Martinovics-per egyik védőügyvédje. Az egyházi személyek közül Szegedy János felsőörsi prépost, Laky István csatári apátplébános, Vásárhelyi Sámuel győri református lelkész, Rosty János keszthelyi plébános és Nagy József kanonok, szombathelyi prépost páholytagságáról tudunk.

A jogtudó értelmiség mellett a páholy működésében az irodalmárok szerepe volt meghatározó. Első helyen a szabadkőműves jelvények őrzője, Horváth Ádám említendő, aki ellátta a páholy titkári feladatait is. Fent nevezett a pesti Nagyszívűség páholyba lépett be, ahol az 1789. január 4-i jegyzőkönyvben találkozunk először a nevével.⁶ Horváth a szabadkőművességben az Arion nevet kapta, amely a később megjelenő dalgyűjteményének – Magyar Arion – címében tér vissza. 1790-ben különösen aktív szerepet vállalt a magyar közéletben. Ekkor készítette el Széchényi Ferenc megbízásából Egy rövid tudósító levél című röpiratát, amelyben egy olyan akadémia vagy társaság felállítását javasolja, amely a könyvkiadást segítené.⁷ A szabadkőművességről szerzett tapasztalatait, gondolatait, szabadkőműves meggyőződését 1792-ben egy regényben összegezte, amelynek lényegét a cím tökéletesen összefoglalja: *Fel fedezett titkok. Az az Vallástétele egy olyan Tudós Ifjúnak, a ki sokáig igyekezett rajta, hogy Frajmauer lehessen; sokat ki-tanult; el is ment fel-tett útjában az utolsó pontig: minden próbákon általesett; de tzeljät csakugyan el-nem érhetette, s miért nem érhetette? Beszéli a Vallástételt az Ifjú, halála előtt kevéssel.*⁸ A mű egyedülállóan tekinthető abból a szempontból, hogy az egyetlen szépirodalmi mű a szabadkőművesekről és titokzatos beavatási szertartásaikról. 1812-re készült el a *Bölcsesség Nagy Mestereinek A Szent Rend kezdetétől fogva XII-ik századig Biographiája* című műve,

⁵ Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790-1795. (Bevez. írta: Mályusz Elemér) Budapest, 1926, 12. p.

⁶ Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Irodalomtörténeti tanulmány. 2. kiad. 1936, 224. p.

⁷ Németh József: Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. Veszprém, 1984, (Németh 1984.) 465. p.

⁸ A mű részletesebb elemzését lásd Németh 1984. 468-469. p.

amely mindazoknak az életrajzát és tanítását tartalmazza, akiket a szabadkőművesek elődeiknek tekintettek.⁹ A munka azonban kéziratban maradt.

A páholy másik jelentős literátus tagja Tuboly László főbíró, műfordító, történész. Középnemesi családból származott, 1797-ig megyei tisztviselő. Francia és latin szerzőket fordított, a Tudományos Gyűjteményben publikált.¹⁰ A zalaegerszegi páholytagok irodalmi tevékenységének összefoglalásakor feltétlenül szólni kell Kazinczy Ferencről is, aki leveleiben gyakran említette A jó tanácshoz páholyban betöltött tagságát.¹¹

A szabadkőművességgel rokonszenvező zalai főnemesek közül Festetics György tevékenységét kell kiemelni. A bécsi Igaz Egyetértés páholynak volt a tagja, itt került kapcsolatba például Nagyváthy Jánossal, későbbi uradalmi tisztartójával is.¹² 1797-ig aktív politikai szerepet vállalt, ekkor azonban több más szabadkőművessel (Althán Mihály János, Spissich János, Tuboly László) együtt ellene is vizsgálatot indított a bécsi udvar. Emiatt a későbbiekben politikai szerepet már nem vállalt, de a megye kulturális életének szervezésében aktívan részt vett. A Georgikon megalapítása (1797) után elindította a Helikon ünnepségsorozatot, mely esetében a szabadkőműves kapcsolat még nyilvánvalóbb, hiszen az elnevezés Festetics szabadkőműves nevéből származik.

A zalaegerszegi páholy működése alatt fontosnak tartotta a vallási türelem jelentőségének hangsúlyozását. 1791 februárjában jelentették meg Horváth Ádám közreműködésével *A vallás dolga Zala vármegyében a mostani idő-fordulatban. Nyomatott az Okos Jámorságnál 1791.* című könyvet.¹³ A kiadvány három dokumentumot tartalmazott: Mórocz Sámuel levelét a főispánnak a Balatonfelvidéki protestáns nemesek nevében a vallásszabadság ügyében, Althán Mihály János válaszát és Spissich János első alispán beszédét.¹⁴ A kötet egyik fő célja az volt, hogy bebizonyítsa, a megye protestáns nemesei fel tudnak lépni érdekeik védelmében, a másik oldalról a megyei vezetők azt próbálták demonstrálni, miszerint fogékonyak ezen kérdések iránt.

A szólás- és sajtószabadság terjesztése is egyik fő törekvése volt a páholynak. Spissich János kezdeményezésére a „szabad gondolat” megismertetésére olyan

⁹ Németh 1984. 469. p.

¹⁰ Németh József: Művelődés és irodalom Zala megyében a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Zalai Gyűjtemény 31., Zalaegerszeg, 1990, 86. p.

¹¹ Németh 1984.

¹² Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 4. köt. Budapest, 1896, (Szinnyei 1896.) 792-793. p.

¹³ Abafi 1993. 351. p.

¹⁴ Németh 1984. 464-465. p.

intézményt akartak szervezni, amely egyrészt komoly tudományos munkát is végezne, másrészt a népfelvilágosítás terén is ellátna feladatokat.¹⁵

A páholy nagy hangsúlyt helyezett a felolvasó estek szervezésére is, ahol a testvérek irodalmi igényességű műveiket ismertethették.

Szociális tevékenységéből az Orphanalis Deputatio, a „nemesi árvák gondjára felügyelő kirendeltség” megszervezésében való közreműködést érdemes kiemelni. Később ez a szervezet lesz a reformkorban létrejött Gyámügyi Bizottság elődje.¹⁶

A szabadkőművesség fő törekvéseit és eszméit Babocsay József kanizsai orvos a szabadkőművesség védelmében írt *Apologia az az Védelmező Levél a melly által, Egy Szabad Építő védelmezi Társoságának ártatlanságát, és meg mutatja jó Barátjának azt, hogy elégtelen oka légyen azért, mivel ő Szabad építő, vagy Ferii=Mauer, barátságát félbe szakasztani* című könyvében a következőkben foglalja össze:

„Annak okáért támadtak a mi társoságunk Szerzői, a kiknek fő gond-gyok mindenkor az vala, hogy az emberi nemzet ismét vissza álitassék a természet valóságos javaiba, és az eő kebelibe a természetnek törvényei legnagyobb tökéletességre fel ébredgyenek. A vallásnak is ez vala a czélla, és ugyan erre építetődtek minden polgári jussok, és törvények. Talán egyedül a Szabad Építők fel találták az igaz utot, melly által az el veszett tökéletességre el érhetünk.”¹⁷

A nagykanizsai Munka szabadkőműves-páholy megalakulása

A nagykanizsai Munka páholy létrejöttének körülményeiről a legkorábbi adattal 1889-ből rendelkezünk.¹⁸ Az 1889. október 16-i ideiglenes páholyalakítási munka jegyzőkönyvének tanúsága szerint a Kelle szabadkőműves kör¹⁹ – amely 1878-tól jótékonyági egyesületként működött – 10 tagja új páholyt alakított. Az alapító tagok Blau Lajos, Somogyi Henrik, Újváry Henrik, Wamberger Sándor, Breuer Mór, Lówy Ödön, Vogel Konrád, Stern Sándor, Rothschild Samu és Garai Benő korábban a Könyves Kálmán, a Galilei, a Testvérülés (Sopron) és a Nächstenliebe (Sziszek) páholyok tagjai voltak. Az alapító tagok 1889. november-

¹⁵ *Eperjesi István*: A zalaegerszegi szabadkőműves páholy. (kézirat) Zalaegerszeg, 1965, Zala Megyei Levéltár (ZML). (*Eperjesi* 1965.) 31. p.

¹⁶ *Eperjesi* 1965. 64. p.

¹⁷ Nagykanizsai Thury György Múzeum, 72. 419. 1. leltári sz.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1083. Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai (ir.) 1886-1920. 109. csomó, XLVI. tétel: Nagykanizsai Munka páholy ir. 1889-1919. (MOL P 1083.)

¹⁹ A Kelle kör történetéről nem találtam levéltári forrást, így csak közvetett utalásokból tudom, hogy az 1878-tól állt fenn a soproni Testvérülés páholy védnöksége alatt.

ri ülésükön döntöttek a Munka név felvételéről.²⁰ A páholy munka megkezdéséhez szükséges volt a Symbolikus Nagypáholy engedélye, amelynek megadása érdekében Somogyi Henrik levelet intézett a Nagymesterhez. Ebben a nagykanizsai főmester a szabadkőművesség vidéki terjedésének és a város helyi érdekeinek szempontjából is fontosnak tartotta a páholy megalakulásának engedélyezését.²¹

A páholy végleges létrejöttének az 1890. január 5-i dátumot tekinthetjük, amikor az első munkát tartották. Az első ülésről részletesen tájékoztat bennünket a páholy jegyzőkönyve.²² Az ülésen a Symbolikus Nagypáholy főtitkárán, Gelléri Móron kívül jelen volt még Zifferer Donát a Zukunft páholy főmestere, Gelsei Gutmann Ödön és Vogel Konrád a Zukunft páholy, Weiss Dávid a Galilei páholy, Müller Frigyes a Haladás páholy, Klein Ignác és Ullerich Gyula a Világosság páholy, dr. Arnhold Károly a Testvérülés páholy, valamint Ernst Hoffmann az Ernst Koburgi páholy tagja. A jegyzőkönyv tartalmazza a Munka páholy tagnévsorát is, amely a 10 alapító tagon kívül még 2 új nevet, Sártory Oszkárét és Hoffmann Mórét (lásd 1. kép) is említi.

Az ülés szigorú szabadkőműves rituálé szerint zajlott le. Somogyi Henrik főmester szertartásszerű megnyitó szavaival először is köszönetét fejezte ki a Nagypáholyának és a Szövetségtanácsnak, mivel elősegítették a Munka páholy megalakulását. A beszéd következő részében azt emelte ki, hogy Kanizsa város társadalma, lakossága, intelligenciája alkalmas volt arra, hogy a „királyi művészet szolgálatára” új páholyt hozhassanak létre.²³ Ezután a főmester átadta a vezetést jelképező kalapácsot a Nagypáholy kiküldöttjének, Gelléri Mórnak. A főtitkár üdvözlő beszéde után 4 új tag felvételére is sor került, akik közül Győrffy János és Rothschild Jakab német nyelvű, Fischl Pál és Gerő József pedig magyar nyelvű szertartás keretei között léphetett be a páholy tagjainak sorába.

Következő napirendi pontként Garai Benő felolvasása szerepelt „Gondolatok páholyalakítás alkalmából” címmel.²⁴ A beszéd első sorban a szabadkőművesség magasabb eszmei feladatait emelte ki, amelyek megvalósításában a páholy, mint a nagy szellemi templom egyik új oszlopa, fontos szerepet kell hogy betöltsön. A páholy eredményes munkája szempontjából a szó és a tett egységét alapvető fontosságúnak tartotta. Úgy látta, hogy a szabadkőművesség terjesztése a sza-

²⁰ MOL P 1083. 1792. sz.

²¹ MOL P 1083. 1965. sz.

²² ZML V. 1506. Nagykanizsa város (v.) polgármesterének (polgm.) ir. 273. köt. Munka páholy jegyzőkönyve (jkv.) (ZML V. 1506.) 1890. jan. 5.

²³ Kelet. Magyarországi Symbolikus Nagypáholyának Közlönye. Szerk. *Gelléri Mór* (Kelet) 1890. 1. sz. 12. p.

²⁴ Kelet 1890. 1. sz. 4-8. p.

badkőművesek elsőrendű feladata, amely feladatot azonban csak azok tudják elvégezni, akik a világ tökéletesítésén dolgoznak.

A Szövetségtanács 1890. március 30-i közgyűlésén véglegesítették a 15 taggal és két bizottsággal működő nagykanizsai páholy munkaengedélyét.²⁵ Sor került a páholy vezető tisztségviselőinek megválasztására is. A szavazás eredményeképpen az elnöklő főmesteri tisztelet Somogyi Henrik, a zsidó hitközség titkára, a helyettes főmesteri tisztelet pedig Újváry Henrik biztosítási titkár töltötte be. A páholy első felügyelője Wamberger Sándor kereskedő, második felügyelő Rothschild Samu kereskedő, szónok Hoffmann Mór tanár, titkár Breuer Mór gépészmérnök, kincstárnok Löwy Ödön kereskedő, szertartó Sártory Oszkár gyáros és templomőr Stern Sándor téglagyáros lett.²⁶

A páholy ünnepélyes felavatására 1890. december 14-én került sor, amelyen a Testvérülés soproni, a Corvin Mátyás budapesti, a Zukunft és Socrates pozsonyi, az Eötvös budapesti, a Világosság újpesti és a Demokratia budapesti páholyok képviseltették magukat.²⁷ Az ünnepséget Somogyi Henrik főmester üdvözlő szavai nyitották meg. Beszédében a szabadkőműves eszme a vallással egyenértékűvé vált, amelynek érzékeltetésére a keresztény vallás szimbólumrendszerét használta.

*„...van közös egyházunk, a páholy, ez a mi szentélyünk, melynek oltárát karöltve álljuk körül és e szentélyben egy vallást ismerünk, melynek sarkalatos hitelvei: testvériség, egyenlőség és szabadság. Ez a mi szentháromságunk, ennek hódolunk, ezt imádjuk, ezért küzdünk és fogunk küzdeni végső leheletünkig.”*²⁸

A páholy felavatásának egyik központi eseménye volt a Nagypáholy által kiállított oklevél felolvasása, amely ünnepélyesen tudatta, hogy a Munka páholy „örök időkre megalakult.” Mindezen tény a páholy oszlopai alatt is kihirdetésre került. Az avatási szertartás záróaktusaként a páholy nagyrebecsülése jeléül néhány testvért tiszteletbeli taggá választott. E megtisztelő címmel Rakovszky István nagymestert, Gelléri Mór főtitkárt, Zifferer Donátot a Zukunft páholy főmesterét, Thiering Károlyt a Testvérülés páholy főmesterét, Hausdorfer Józsefet a Galilei páholy főmesterét és Garai Benót a Demokratia páholy tagját tüntették ki.²⁹

A páholy hivatalos elismertetésének egyik fontos lépcsőfoka volt a házszabály és az ügyrend megalkotása.³⁰ Elkészítésének alapjául a Symbolikus Nagypáholy

²⁵ MOL P 1083. 1647. sz.

²⁶ ZML V. 1506. 1890. jan. 25.

²⁷ ZML V. 1506. 1890. dec. 14.

²⁸ Kelet, 1890. 12. sz. 245. p.

²⁹ ZML V. 1506. 1890. dec. 14.

³⁰ MOL P 1083.

alkotmánya³¹ szolgált, amely részletezte a páholytagság feltételeit, a föl vétel, díjmelés, befogadás módozatait, a tagok jogait és kötelességeit, a tisztviselők feladatait. A házszabályból az is kiderül, hogy a nagykanizsai Munka páholy tagjai hetenként egyszer, szombaton este gyűltek össze a Vasút utcában.

Az ügyrend szabályozta a páholy által működtetett bizottságok tevékenységét is. Az irodalmi bizottság feladatául a szabadkőművesi tudományosság terjesztését jelölte meg, és ehhez legjobb eszköznek a felolvasások szervezését tekintette. A páholy pénzügyi alapjainak előteremtéséről és a páholyvagyon jó befektetéséről a kincstári bizottság gondoskodott. A szabadkőművesség fő céljai között szerepelt a rászorulóknak segítése, amely a jótékonyági bizottság feladata volt. A népkönyvtári bizottság tevékenységi körébe az ingyenes népkönyvtár fenntartása tartozott. Így rá hárult a könyvbeszerzés, címjegyzékkészítés és kölcsönzés. A népkönyvtár anyagi alapját a páholy által adott évi járulékok, az önkéntes adózás, valamint az e célra rendezett mulatságok és felolvasások tiszta jövedelme biztosította. A házszabályt a Symbolikus Nagypáholy 1891. február 3-i ülése hagyta jóvá.³²

A mozgalom további működéséhez szükséges adminisztráción túl szorosan kapcsolódtak ahhoz bizonyos szimbólumok és szertartások, amelyeknek szigorúan meghatározott rendje volt. Ezek betartásához elengedhetetlenül szükségeltetett egy megfelelően felszerelt páholyház. Minden szabadkőműves közösség egyik legfontosabb törekvése volt, hogy saját céljaira épületet emeljen, ez azonban komoly anyagi áldozatokkal járt és hosszú időt vett igénybe.

A nagykanizsai Munka páholy fennállásának történetében elsőként 1895 elején találkozunk páholyház-építő bizottsággal,³³ amelynek legfőbb feladata, hogy megteremtse az építkezés anyagi alapjait. A pénz összegyűjtése meglehetősen sokáig tartott, így az építkezéshez szükséges terület megvételére is csak 1910-ben került sor. A páholy Stern Sándortól egy 180 négyszögöles telket vásárolt meg 7360 korona értékben a Rozgonyi utcában.³⁴ Még ugyanazon év végén felkérték Rauscher Miksa szombathelyi műépítész a homlokzati tervek elkészítésére, aki ezt 500 korona fejében el is vállalta.³⁵ Az építkezés 1912 májusában kezdődött Bricht Jenő tapolcai építőmester irányításával, aki októberre már be is fejezte a

³¹ A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alkotmánya. (2. jav., kiegészített kiadás) Budapest, 1890, 132. p.

³² MOL P 1083.

³³ ZML X. 2. A Nagykanizsai „Munka” Szabadkőműves Páholy jkv. 1890-1913. (ZML X. 2.) 1895. febr. 22.

³⁴ MOL P 1107. Munka páholy 1889-1918 (1920) 1. csomó, 3. tétel. Munka páholy jkv (MOL P 1107.) 1910. máj. 28.

³⁵ MOL P 1107. 1910. dec. 2.

munkálatokat. A Rozgonyi utcában álló földszintes ház (lásd 3. kép) és a hozzá tartozó házmesteri lakás megépítése több mint 40 ezer koronába került.³⁶ Az összeg egy jelentős részét a testvérek és mások adakozásából, illetve kamatmentes vagy alacsony kamatozású hitelből fedezték. A páholytagok közül Rothschild Samu és Stern Sándor segítette 10-10 ezer korona kamatmentes kölcsönrel az építkezést, másrészt a Symbolikus Nagypáholy és az Általános Szabadkőműves Segélyalap utalt ki jelentősebb összeget a Munka páholy számára.

Komoly összeget áldoztak a ház berendezésére is, sőt amikor 1914-ben a Vöröskereszt részére felajánlották kórház céljaira, a szabadkőművesek fedezték a kórházi berendezés, valamint az átalakítás költségeit is.

Létrejött tehát a szabadkőműves eszmékkel rokonszenvező emberek kis létszámú csoportjából egy formális szervezet, amely kialakította a maga hierarchiáját, szabályait és végül a páholyház felépítése révén a város szerves részévé vált.

A szabadkőműves mozgalom alapját az így létrehozott páholyok képezték, közösséggé és a politikát befolyásoló *pressueur* grouppá azonban az informális alapokon működő „testvéri lánc” tette. A vidéken és a fővárosban működő páholyok szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással. A páholy munkák fontos részét képezték a szomszédos páholyok munkájáról történt beszámolók, illetve az onnan érkezett látogatók fogadása. A Munka páholyt szoros kapcsolatok fűzték a szombathelyi Ébredés, a soproni Testvérülés, a győri Filantrópia, a pécsi Irányi és jónéhány budapesti (Eötvös, Világ, Reform, Haladás) páholyhoz.

A Munka páholy szociális, kulturális és politikai tevékenysége

A magyar polgárosodás szempontjából alapvető fontosságú volt a szabadkőművesség szociális jótékonykodása és kulturális mecenatúrája. Az ilyen jellegű tevékenység alapját az teremtette meg, hogy a szabadkőművesség a gazdag és szilárd anyagi egzisztenciával rendelkező polgárság intézménye volt. Így vált lehetővé a szabadkőműves páholyok számára olyan szociális feladatok ellátása, amelyek a XX. század második felében elsődlegesen állami funkcióként jelentek.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy az alkotmányában is rögzítette az emberszeretet gyakorlásának fontosságát és érvényre juttatását, amit mindennapi tevékenységében is alapvetőnek tartott. Megalakulásától kezdve sorra hozta létre a jótékonyági szervezeteket, amelyek közül a rabsegélyző egyletek, a gyermekbarát egyesületek, a hülyék nevelőintézete, a hajléktalanok menhelyei, a nép- és munkáskaszinók, valamint a népkonyhák voltak a legjelentősebbek. A felsoro-

³⁶ MOL P 1083.

lásból is kitűnik, hogy a páholy elsősorban a városi szegények problémáinak megoldásához nyújtott segítséget. Ezzel a szabadkőművesség egyik fontos sajátosságára is rámutathatunk, nevezetesen arra, hogy az főként urbánus szervezetként működött.

A szabadkőművességnek a legkorábban létrehozott szociális jellegű intézménye a budapesti Rabsegélyző Egylet volt, amely 1874-ben alakult. Fő céljának a börtönből kiszabadultak segélyezését tartotta. Részükre közvetlen pénzbeli segítyt adott, vagy pedig a kőbányai menedékház fogadta be őket. A segélyezésnél előnyben részesítették az értelmiségieket, mivel úgy gondolták, hogy a későbbi elhelyezkedésnél nagyobb hátrányt szenvednek, mint fizikai foglalkozást űző társaik.

A hajléktalanok menhelye 1876-ban jött létre, amely több fiókmenhellyel bővült a későbbiek során. A menhely fontosságát a főváros törvényhatósága is elismerte, mivel 34 évre előre évi 5000 Ft segítyt szavazott meg az egyesületnek, és két telket bocsátott a rendelkezésére.³⁷

A rendszeres jótékonykodás másik fontos eleme az egész fővárosra kiterjedő népkonyhai hálózat volt. A szabadkőművesek fontosnak tartották a szegény sorsú gyermekek segítségét is, amelyet a Gyermekbarát Egyesület végzett. Az egyesület fő tevékenysége abban állt, hogy naponta meleg ételt biztosított a város iskolásai számára. A jótékonykodást és az alsóbb néprétegek művelődési szokásainak alakítását tűzte ki céljául a szabadkőművesek által is támogatott, 1895 decemberében megnyílt első munkáskaszinó.

A páholyok kezdeményezték még munkáslakások építését is. Nagyon fontos szerep jutott az egészségügyi ellátást segítő szabadkőműves alapítású szervezeteknek is. Önkéntes mentő társulatot hoztak létre, „melynek főadata balesetek alkalmából az első segítyt a lehető leggyorsabban nyújtani és az első segíty nélkülözéséből eredhető számos veszedelmet elhárítani.”³⁸ Emellett támogatták gyermekkertek, bölcsődék, kórházi alapítványok és ingyen rendelőintézetek létrehozását is. Ezeknek a szervezeteknek a jelentősége az 1920-as betiltást követően különösen megnövekedett, hiszen a szabadkőművesség 1945-ig csak a szociális és jótékonyági célból létrehozott egyesületek keretei között élhetett tovább.

A Munka páholy megalakulásától kezdve érzékenyen reagált a századfordulós Nagykanizsa felgyorsult ipari és infrastrukturális fejlődését kísérő szociális problémákra. A páholy főként a városban élő szegények segítésére koncentrált.

³⁷ A szabadkőművesség hazánkban. Történelmi és tájékoztató adatok. Budapest, 1896, 44. p.

³⁸ A szabadkőművesség lényege, alapelvei, történeti fejlődése, szervezete és feladatai különös tekintettel hazai viszonyainkra. Budapest, 1888, 30. p.

A szegénység kérdése először az 1890. január 18-i páholy munkán szerepelt napirendi pontként. A nagykanizsai szabadművesek úgy látták, hogy a helyi hatóság nem tesz semmit az elesettekért, ezért a társadalomnak kell fellépnie a bajok orvoslása érdekében.³⁹ A páholy ugyanezen ülésén Blau Lajost és Wamberger Sándort bízta meg, hogy a kérdéstről részletes előterjesztést készítsenek.

A páholy, fennállása alatt mindvégig nagyon fontosnak tartotta, hogy a város vezetése foglalkozzon a szegényüggyel. A kezdeti időszakban főleg Fischl Pál (a városi pénzügyi bizottság tagja) és Székely Tivadar városi hivatalnok személyén keresztül tudott a páholy a városi tanácsra ilyen irányban nyomást gyakorolni. Így az 1893. októberi ülésen Székely testvér már örömmel jelenthette, miszerint az éhező iskolás gyermekek részére a város költségvetésében külön alap áll rendelkezésre.⁴⁰ A páholy azonban nem elégedett meg csupán eseti akciókkal, így az 1895. február 15-i ülésen határozat született arról, hogy 6 fős bizottságot kell felállítani a helyi szegényügy rendezésére.⁴¹

A város szociálpolitikájának alakításában való részvétel a századfordulón különösen nagy hangsúlyt kapott. Fried Ödön egy 1899-es felszólalásában egyenesen úgy foglalt állást, hogy fel kell lépni az „egy városi ügyek helyes mederbe való terelése érdekében.”⁴² A későbbiekben kifejtette, elsősorban a humanizmust szem előtt tartva a szegények támogatása érdekében kell a szabadműves befolyást érvényre juttatni. A kérdés egyre nagyobb jelentőségét jelzi az is, hogy 1901 márciusától heti két páholy munkát szenteltek a szegénység problémájának.⁴³

A páholy 1902-es beszámolójában szereplő másik fontos társadalmi kérdés a tanítók szociális helyzetének javítása volt.⁴⁴ A páholy aktív szerepvállalásának köszönhetően a XX. század elejére a városi képviselő-testület is felismerte az ügy jelentőségét, majd 1904-ben a költségvetés magára vállalta a városi szegények oktatását is. A következő lépés az utcai koldulás megszüntetése volt Nagykanizsán.⁴⁵

A helyi politikai vezetés befolyásolásán túl a páholy és a páholytagok a napi jótékonykodást is gyakorolták. A páholy első ilyen jellegű lépése az volt, hogy Fischl Pál javaslatára a budapesti Gyermekbarát Egylet mintájára létrehoztak

³⁹ ZML V. 1506. 1890. jan. 18.

⁴⁰ ZML X. 2. 1893. okt. 1.

⁴¹ ZML X. 2. 1895. febr. 22.

⁴² ZML X. 2. 1899. szept. 30.

⁴³ ZML X. 2. 1901. febr. 23.

⁴⁴ MOL P 1083.

⁴⁵ MOL P 1083.

Nagykanizsán is egy szervezetet, amely az éhező iskolás gyermekek ellátásával foglalkozott.⁴⁶

A szegény gyermekek segítése később is fontos kérdésként szerepelt, így 1894-ben a nagykanizsai tápintézet kiadásaihoz járult hozzá a páholy, mivel az segítette az iskolás gyerekek téli táplálását. Jelentős pénzüsszegekkel támogatta a szünidei gyermektelepeket, és a páholy belépett a Gyermekvédő Ligába is. Átvették a Mentor bizottság eszméjét, amelynek keretében névjegyzéket állítottak össze azokról a megbízható szülőkről, akik gyerekek nyaraltatását vállalták.

A páholy kezdeményezésére indult el az az akció, melynek révén naponta több száz iskolás gyerek kapott ingyenes meleg ételt. Ebből a kezdeményezésből fejlődött ki a népkonyha, amelyet kezdetben a páholy saját erejéből tartott fenn, majd később a város működtetett.

Mindezekén túl alapító tagként szerepelt a Rabsegélyező Egyesületben és támogatta az Alkoholelleses Egyesületet. Pénzzel támogatta a munkanélkülieket, melynek kapcsán büszkén említik az egyik páholyülésen, hogy a városban az a vélemény alakult ki, miszerint „a páholy az egyedüli helyi tényező, amely a munkanélkülieket segíti.”⁴⁷

1918-ban a Munka páholy tagjaiban merült fel először az a gondolat, hogy a helybeli gyári és ipari vállalatok és a munkáspénztár támogatásával anya- és csecsemővédő intézetet és bábaképzőt hozzanak létre.⁴⁸ Különösen fontos szerepet töltött be az első világháború idején, amikor a városi jótékonykodás mellett segítséget adott a hadbavonultak családtagjainak, a rokkant katonáknak és hadikölcsönt is jegyzett. A páholy végül 1914-ben felajánlotta a nemrégiben felépült Rozgonyi utcai székházát a Vöröskereszt kórháza számára és a saját költségén a célnak megfelelően át is alakította.⁴⁹

A szabadkőműves mozgalom fő célkitűzései között szerepelt a magyar kultúra és művelődés támogatása is. Alapvető szerepet töltött be a felnőttoktatás és a népművelő kurzusok szervezése terén, melynek gondolatát a nyugati szocialista mozgalmak programjából vette át.⁵⁰ Az iskolán kívüli népoktatás elindításával az oktatás terén olyan monopóliumot szerzett, amelynek jelentőségét a korábban kulturális egyeduralommal rendelkező egyház csak később ismerte fel.

⁴⁶ ZML V. 1506. 1890. ápr. 26.

⁴⁷ MOL P 1107. 1914. jan. 30.

⁴⁸ MOL P 1107. 1918. máj. 11.

⁴⁹ A nagykanizsai szabadkőműves kórház. (Tudósítás) A nagykanizsai Munka páholy Rozgonyi utcai páholyházában berendezett kórházról. Világ, 1914. okt. 21.

⁵⁰ Szabó Miklós: Középosztály és újkonzervativizmus: Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Budapest, 1989, 183. p.

A szabadkőművességhez közel álló szervezetként tevékenykedett a Budapesten 1906-ban megalapított Társadalomtudományok Szabad Iskolája, amely az egyetemisták haladó szellemű szociális képzését és munkáskurzusok szervezését jelölte meg fő céljául. 1907-ben jött létre a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete, melynek egyetemi szervezete a Galilei Kör volt. A Symbolikus Nagypáholy tartotta fenn a Szabad Lyceumot és a Széchenyi Társaságot is.⁵¹

A közművelődés megszervezésén túl, a társadalom minél szélesebb köreinek megnyeréséhez fontos eszközként szolgált a sajtó, amelynek jelentőségét a szabadkőműves mozgalom korán felismerte. A még kialakult kommunikációs csatornákkal nem rendelkező magyar társadalomban a szabadkőművesek az általuk befolyásolt sajtó révén nagyon jól tudták artikulálni a liberális eszméket. A Symbolikus Nagypáholy rendelkezett ugyan több saját alapítású időszaki kiadvánnyal (Hajnal, Kelet, Dél, Progresszió), ezek azonban főként a páholytagoknak szóltak. A nagyközönséget megcélzó lap, a Világ 1910. március 30-án indult útjára az Eötvös páholy szervező munkájának köszönhetően. A lap részletesen kidolgozott liberális programot képviselt.⁵²

A nagykanizsai közéletben a Munka páholy irodalmi és kulturális tevékenysége biztosított teret a liberális nézetek számára. A városban működő többi egyesület és egyesület elsődlegesen a keresztény-nemzeti középosztály céljait szolgálta – ebből következően szigorúan zárt szervezetek voltak –, és kulturális tevékenységükben főként a konzervativizmust képviselték.⁵³

A Munka páholy új szemléletet képviselő nyitottsága főként az iskolán kívüli művelődés segítésében jelentkezett. Ezt szolgálta a páholy egyik fontos „műve,” az ingyenes népkönyvtár intézménye. Ennek alapját még a soproni Testvérülés páholy védnöksége alatt működő Kelle kör teremtette meg. A páholy a jótékonyági bizottság mellett elsőként a népkönyvtári bizottságot hozta létre, amely 1890. decemberi jelentésében arról számolt be, miszerint a könyvtár 750 kötettel rendelkezik és legfőbb célja, hogy a „földműveseket és iparosokat elvonja a tiornyázástól.”⁵⁴ Egy négy évvel későbbi jelentés szerint a könyvtár (az egyetlen

⁵¹ L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Századok, 1973. 2. sz. 332. p.

⁵² A Világ című lap programjáról lásd részletesebben: Fabó Irma: A radikális sajtó kialakulása. Világ (1910-1914). In: Magyar Könyvszemle 1966. 4. sz. 317-330. p.; Heverdle László: Fejezetek a polgári radikális sajtó történetéből. A Világ szabadkőműves kapcsolatai. In: Magyar Könyvszemle 1978. 2. sz. (Heverdle 1978.) 144-156. p.; Litván György: A Világ 1910-1926. In: Világ. Repertórium. Budapest, 1984, I-XXII. p.

⁵³ A Nagykanizsán működő egyesületekről és egyletekről lásd Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. In: Zalai Gyűjtemény 21. Zalaegerszeg, 1985, 105-120. p.

⁵⁴ Kelet, 1890. 12. sz. 246.p.

a városban) már 1400 kötetből állt és 367 olvasó látogatta.⁵⁵ A népkönyvtár később komoly nehézségekkel küzdött, különösen azután, hogy a soproni páholy visszakérte azokat a könyveket, amelyeket korábban a Kelle kör rendelkezésére bocsátott. A könyvtár pénzügyi nehézségeit mutatja az is, miszerint kezdetben fizetett könyvtáros látta el a szükséges teendőket, 1893-tól azonban erre már nem volt anyagi fedezet, így Szalay testvér ingyen végezte el ezt a feladatot. Az évi beszámoló tanúsága szerint a könyvtár legfőbb támogatója a Nagykanizsai Takarékpénztár RT. lett, amelynek igazgató tanácsának munkájában több szabadkőműves is részt vett. A páholy a városi tanácstól is próbált segítséget szerezni a könyvtár támogatásához, példának hozva fel Sopront, ahol a tanács tüzelőfát bocsátott a könyvtár rendelkezésére.⁵⁶ A könyvtár anyagát 1907-ben átadták a Múzeumok Országos Tanácsa által létesített Népkönyvtárnak. Ennek vezetője Poredus Antal szabadkőműves testvér lett, akinek munkáját később is segítette a páholy mind pénzzel, mind pedig könyvek vásárlásával.

A könyvtár állományáról csak közvetett adatokkal rendelkezünk, csupán a páholyjegyzőkönyvek könyvmegrendelésre vonatkozó bejegyzéseire hagyatkozhatunk. A könyvanyag jelentős részét természetesen a szabadkőműves irodalom alkotta, amelyekhez a könyvtár a páholyok adományai révén jutott. Fontosnak tartotta a Magyar Mesemondó nevű erkölcsös-népies irodalmi vállalat és az Erkölcsös ponyva-irodalmi vállalat füzeteinek megrendelését, amelyekkel a kevés műveltséggel rendelkező vagy éppen félalnfabéta olvasóik ízlését próbálták alakítani. A beszerzés egyik fontos forrását képezték a különböző katalógusok, amelyek főleg német területről (pl. Heinrich Kerler ulmi antikváriustól) és Budapestről érkeztek. Így jutott hozzá a könyvtár néhány magyar és külföldi klasszikus szerző munkájához (Ivanics György, Neuschloss Marcell, Madách Imre, Lev Tolsztoj). A szépirodalom mellett helyet kapott a modern természettudomány és szociológia is, ezeket a kiadványokat elsősorban a budapesti Petőfi páholy által indított könyvkiadó vállalattól szerezték be. Fontosnak tartották a helyi írók munkáinak gyűjtését is, amelyek közül Hoffmann Mór, Halis István és Szalay Sándor nyomtatásban megjelent művei képviseltek magasabb színvonalat.

Az időszaki kiadványok beszerzésénél természetesen elsőbbséget élvezett a szabadkőműves sajtó (Kelet, Világ), sőt 1891-ben a külföldi szabadkőműves mozgalom jobb megismerése érdekében megrendelt a könyvtár egy ehhez kapcsolódó témájú német folyóiratot is. Ezenkívül előfizetett még a Gyermekvédel-

⁵⁵ Szalay Sándor: A Nagy-Kanizsa keletén dolgozó Munka-páholy évi jelentése 1894-ről. Nagy-Kanizsa, 1895.

⁵⁶ ZML V. 1506. 1891. máj. 9.

mi Lapra, a Juventus című folyóiratra, utóbbi érdekessége, hogy azt a kabaré világából jól ismert Nagy Endre szerkesztette.

A páholy szellemi életének dinamizmusát a páholyüléseken elhangzó felolvasások is biztosították. Ezek megszervezése az irodalmi bizottság feladatkörébe tartozott, amelynek elnöke Hoffmann Mór maga is komoly irodalmi tevékenységet fejtett ki.

Hasonló jellegű, nevezetesen szabad liceális előadások szervezését a Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör (később Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör) is vállalt magára, azonban a rendezvénysorozat csak 1906-ban indult újtárra.⁵⁷

A Munka páholy előadásainak egy része a szabadkőműves szimbolikát, eszmerendszert mutatta be. Illusztrációként néhány cím a témában elhangzott beszámolók közül: Lőke Emil: A királyi művészet céljairól; Hoffmann Mór: Mi teszi lehetetlenné a szabadkőművesi erények föltétlen gyakorlását?; Rothschild Jakab: Az erő, a szépség, a bölcsesség jelentősége a szabadkőművességben; Szalay Sándor: A nő szerepe a szabadkőművességben.

A páholyülések témáját sok esetben a nagyközönség érdeklődésére is számot tart, a korszak újonnan jelentkező kérdéseivel és problémáival kapcsolatos előadások alkották. Hamarosan felismerik, hogy a páholy tevékenységét, működését, céljait szélesebb körben is propagálni kell. A páholy lehetőséget teremtett arra, hogy már 1898-ban vitatkozni lehessen a szocializmusról, bemutatásra kerülhessen néhány adat a munkásmozgalom történetéből, majd előadás hangozhasson el a „gazdasági szocializmusról” és a szociális tevékenység fontosságáról. Az előadások érintették a közjogi vitákban gyakran jelentkező problémaköröket, mint az esküdszéki bíraskodás, az ingyenes jogvédelem, a cselédkérdés, a választójog és a nemzetiségi kérdés.

A páholy ülései foglalkoztak a „szellemi elődök” tevékenységével és működésével is. Érdekes előadás taglalta „Martinovics és társainak szerepét,” Hoffmann Mór Kazinczyról és Lessingről, majd 1902-ben Emile Zola haláláról emlékezett meg Igazság című előadásában. Ezenkívül részletesen elemezték Arany János, Comenius és Tolsztoj szabadkőműves kapcsolatait.

A páholy kiemelt fontosságú kérdésként kezelte a nagyközönség körében végzendő propagandát, amelynek fontosságára az 1894. januári páholyülésen Fischl Pál hívta fel a figyelmet, mert „*valóban érthetetlen az a nagy és sötét elfogultság, mellyel a szabadkőművesi eszméket a profán társadalom egy része*

⁵⁷ Az Irodalmi és Művészeti Kör tevékenységéről lásd *Hadnagy Róbert*: A nagykanizsai Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör története. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok 1990*. Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990, 329-350. p.

kíséri.”⁵⁸ Az ülés végül a következő határozatot hozta: a 4 újságíró és hírlapíró páholytag illetve az irodalmi bizottság feladata, hogy „a szabadkőművességet a velünk közvetlenül érintkező társadalom a lényegnek, a valónak minden tekintetben megfelelően megismerje.”⁵⁹

A páholy lehetőséget teremtett irodalmi tevékenységet folytató tagjai számára írásaik felolvasására, sőt több esetben segítette a művek kinyomtatását is. A legtermékenyebb szerzőnek Halis István bizonyult, aki *Eltűnt régiségek* című regényéből olvasott fel egy fejezetet, illetve több rövidebb lélegzetű munkájával (*Mi volt a régi magyarok Isten neve*, *Zalaegerszegi hóhérverseney*, *A kétszáz év előtti krucziánusokról és bűbajosokról*) ismertette meg a szabadkőműves testvéreket. Szalay Sándor is gyakran tartott előadást a páholy ülésein, sőt még egy készülő szabadkőműves regényéből is olvasott fel részleteket, arról azonban nincsen adatunk, hogy a mű elkészült volna.

A páholy lényeges kérdésnek tekintette a sajtóval való kapcsolattartást. A megyei lapokban publikáló szabadkőműves újságírók cikkeiben nem lehet felfedezni nyílt szabadkőműves propagandát, eszméik kifejtésére elsősorban a *Kelet* című folyóirat szolgált, amelyet összejöveteleikről is rendszeresen tájékoztattak.

Az országos kiadású sajtótermékek közül a *Világ* című lapot támogatta a páholy, megindításakor 200 korona értékben jegyezte részvényeit,⁶⁰ majd minden évben erejéhez mérten kisebb összegeket juttatott a folyóiratnak. Ez a lépés azonban nemcsak egyszerű kultúrmeccenatúra volt, hanem egyben azt is jelentette, hogy a nagykanizsai páholyvezetés a szabadkőművességen belül kibontakozó radikális irányzatot támogatta burkolt módon a konzervatívval szemben.

A sokrétű kulturális és művelődésszervező tevékenységével kapcsolatban ki kell emelni azt a szerepet, amelyet a páholy az iskolán kívüli felnőttképzésben betöltött. Az ingyenes népkönyvtárral kapcsolatban már érintőlegesen esett szó a páholy ez irányú törekvéseiről. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy gyakran szerveztek tanfolyamokat analfabéta munkások és katonák számára. Emellett 1906-ban kezdeményezték a Népakadémia felállítását, 1914-ben pedig az Országos Ismeretterjesztő Társulat helyi szervezetét próbálták létrehozni.

A szabadkőműves célok között nagy hangsúlyt kapott a jövő nemzedékének liberális szellemű nevelése, amely a kötelező, ingyenes, állami közoktatás révén valósulhatott meg. Természetesen a megfelelő nevelés szempontjából a tanító, tanár személye a legfontosabb, így a szabadkőműves követelések egyik sarkalatos pontját képezte az oktatók szociális helyzetének javítása. A Magyarországi

⁵⁸ ZML X. 2. 1894. jan. 7.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ MOL P 1107. 1910. febr. 19.

Symbolikus Nagypáholy annyira fontosnak tartotta megnyerésüket, hogy 1901-es felhívásával lehetővé tette, miszerint a tanárok és tanítók mentesüljenek a tagdíj fizetése alól.⁶¹ Szalay Sándor főmester 1914-es székfoglaló beszédében így foglalta össze az ezzel kapcsolatos tennivalókat: „*Igen helyes törekvés az, amely az iskolák államosságát célozza, ámde míg az idő e céloknak nem kedvez, nagy haszonnal működünk, ha igyekszünk mindenféle jellegű iskola tanítóját a szellemi rabszolgaság alól felszabadítani, eszméinknek megnyerni.*”⁶²

Végezetül érdemes megemlíteni a Munka páholy mecénási tevékenységét is, amelynek keretében 1912-ben egy irodalmi, jótékony és kulturális célokat szolgáló alapot hoztak létre, amelyre minden évben 250 koronát különítettek el.⁶³ 1917-ben pedig már kifejezetten „művek és kulturális ügyek” támogatására létesítettek egy alapítványt.⁶⁴

A páholy politikai tevékenységével kapcsolatban kevés adattal rendelkezünk. A szabadkőműves alkotmány egyik alapvető pontja a politikamentesség volt, amelynek maradéktalan betartását a Munka páholy ülésein is gyakran hangoztatták. Így a helyi politikai élet befolyásolására irányuló szándék csak burkoltan jelentkezett a páholy történetében. A páholyülések fontos részét képezték azok az előadások, amelyek során elemezték azoknak a politikusoknak a tevékenységét, akik szimpatizáltak a szabadkőműves eszmékkal vagy maguk is szabadkőművesek voltak.

Így természetesen a Kossuth Lajos hamvait szállító vonat fogadásánál a páholy is képviseltette magát. Méltatták Deák Ferenc államférfiúi nagyságát, és 1892-ben nagy lelkesedéssel fogadták Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezését, mert „*Wekerle testvér a mi szentélyünkben szívta magába azt a szellemet, mely nem ismer nyugópontot a tökéletesedés felé; mely megédesíti a haza és emberiség érdekében végzett munka verejtékcseppjeit.*”⁶⁵

A parlament előtt folyó kérdésekkel kapcsolatban nagyrészt elfogadták azt a véleményt, amelyet a Symbolikus Nagypáholy leiratai tartalmaztak. A választójog kérdésében azonban már a hivatalostól némileg eltérő álláspontot képviselt a páholy. Az 1907-es ülésükön a jogegyenlőség elvét hangsúlyozták.⁶⁶ A szónok szerint minden állampolgárnak meg kell adni a választójogot, ehhez azonban arra van szükség, hogy megvalósuljon a társadalmi egyenlőség. „*Így szűnhetnek meg*

⁶¹ ZML X. 2. 1901. máj. 4.

⁶² MOL P 1107. 1914. márc. 8.

⁶³ MOL P 1107. 1912. márc. 23.

⁶⁴ MOL P 1107. 1917. nov. 3.

⁶⁵ ZML V. 1506. 1892. nov. 13.

⁶⁶ MOL P 1083.

*a vagyoni és társadalmi viszonyok rendezetlenségei, a tőke telhetetlensége és a munkások türelmetlensége és elkeseredettsége.*⁶⁷

A törvényhozásban folyó munka befolyásolásán túl a szabadkőművesek a kormányzati szinten meglévő kapcsolataikat szervezetük megvédésére is felhasználták.

A kanizsai páholy 1918 áprilisában a Symbolikus Nagypáholyhoz fordult segítségért,⁶⁸ mivel a kanizsai rendőrkapitány felszólította őket, hogy mutassák be alapszabályukat, tisztviseleik nevét és tagnévsorukat. E bizalmatlan gesztusra a Symbolikus Nagypáholy azonnal érintkezésbe lépett a szabadkőműves Bosnyák Zoltán államtitkárral, aki a Zala megyei főispán fivére volt. Bosnyák Géza főispán figyelmeztette a rendőrkapitányt, aki végül kénytelen volt elnézést kérni a páholy vezetőitől.

A város politikai életének befolyásolására Vécsey Zsigmond páholytag (lásd 2. kép) 1896-os polgármesteri kinevezésekor nyílt volna lehetőség, de nem utal adat arra, hogy ezt közvetlen formában ki is használta volna a páholy. Sőt egy 1899-es határozatukban megegyeznek arról, miszerint a városi ügyek tárgyalásánál csak jótékonyági kérdések jöhetnek szóba.⁶⁹ Csak jóval később, 1914-ben javasolta Gärtner Antal, hogy a közlegő városi képviselő-testületi választásokon a páholy „gondoskodjék a szabadkőműves eszmék térfoglalása céljából megfelelő képviselők választásáról.”⁷⁰

A szabadkőművesség politikai tevékenységével kapcsolatban a legtöbb vád az 1919-es eseményekben való részvételük kapcsán fogalmazódott meg. A nagykanizsai ügyészség 6 páholytag ellen indított eljárást a Tanácsköztársaságban való részvételük miatt. A legfőbb vádak Havas Hugó ügyvéd (fia K. Havas Géza közigazdász, újságíró, esztéta) ellen hangzóak el, aki a városi néptanács tagja, városi ügyész, a III. ügyosztály vezetője volt, sőt felkérést kapott a belügyi népbiztos-helyettesi poszt elfoglalására is. Ezért 1919. augusztus 22-én letartóztatták, majd a vádtanács szabadlábra helyezte ugyan, de politikai szereplése miatt Zsivkovics alezredes, a nagykanizsai állomásparancsnok saját felelősségére továbbra is őrizetben tartotta, végül átszállította a zalaegerszegi internálótáborba.⁷¹ Végül a nagykanizsai törvényszék 1920. február 12-én felmentette az izgatás miatt ellene emelt vádak alól.⁷²

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ MOL P 1083.

⁶⁹ ZML X. 2. 1899. szept. 30.

⁷⁰ MOL P 1083.

⁷¹ ZML VII. 12. Nagykanizsai Királyi Ügyészség ir. 1919 – IV – 1333.

⁷² Uo.

Eljárás indult még Földes Miklós tanár ellen is, aki az Alsó-Zala vármegyei művelődési osztály intéző bizottsága vezetője, a felnőttoktatási bizottság tagja és a szabadiskola vezetője volt. Izgatással vádolták, de 1920-ban megszüntették ellene az eljárást.⁷³

A Tanácsköztársaság támogatása miatt vizsgálat indult még Almási János, Madarász Andor, Szalay Sándor⁷⁴ és Kertész József tanítók ellen. Csupán Kertész József esetében van adatunk arról, hogy tevékenysége miatt felfüggesztették állásából.⁷⁵ A páholytagok közül ezenkívül Rothschild Jakab és Fried Ödön nevével találkozunk a nyugat-magyarországi kormánybiztos irataiban, akik Zsivkovics állomásparancsnok jelentésében a „zsidóság reprezentánsaiként” szerepelnek.⁷⁶ Ezért az állomásparancsnok felkérte 1919. szeptember 12-én Rothschild és Fried ügyvédek, hogy „hassanak oda, miszerint a zsidóság megfelelő magatartást tanúsítson”.

A Munka páholy tagsági összetétele

A szabadkőművesség történetét egyrészt az eszmék és nézetek összessége, másrészt a tagság összetétele jellemzi. A szabadkőművesség más informális szervezetektől, egyesületektől eltérően különösen nagy hangsúlyt fektetett a felveendő tagok személyére. A mozgalomba bekerülni szándékozónak bizonyos feltételeknek eleget kellett tennie, amelyről a felvétel előtt részletesen tájékoztatták. Emellett a páholy maga is informálódott a felveendő jelleméről, becsületességéről, anyagi lehetőségeiről, családi állapotáról. A felvételt nyert személyt ünnepélyes keretek között iktatták be a páholy tagjai közé, amelynek során ismét tudomására hozták a szabadkőműves szervezetbe belépni szándékozónak a páholy elvárásait:

„A szó közönséges értelmében vett jó hírnév nem elég ajánló levélnek ebbe a szövetségbe. A szabad férfiú, a szó mindennapi értelmében nem elég kvalifikáció a mi elveink számára. Amit mi az igaz emberben keresünk, az a férfiúi jellem és a nemes szív, a szó magasabb értelmében. E szövetséget alkotó testületnek az a célja, hogy tagjaiknak elméjét fölvilágosítsa és a szíveket a nemesre, jóra fogékonnyá tegye. Az előfeltételeket ehhez Ön elhozta magával, de nyílt kérdés: elég erős és következetes tud-e lenni ahhoz, hogy a további követelményeknek is meg-

⁷³ Uo.

⁷⁴ ZML VII. 12. Nagykanizsai Királyi Ügyészség ir. 1919 – IV – 1497.

⁷⁵ ZML V. 1506. Nagykanizsa város polgármesterének ir. 1526/1920.

⁷⁶ Vas Megyei Levéltár IV. 402. A Nyugat-Magyarországi Kormánybiztos ir. 863/1920.

*feleljen s a szabadkőművesi kötelességek hűséges teljesítésére a fogadalmat nyugodt lelkiismerettel, saját szabad és független akaratából letehesse.”*⁷⁷

A szabadkőművesség exkluzív jellegéből adódóan nem beszélhetünk tömeges páholytagságról, így a Munka páholy tagsága is átlagosan 60-70 körül mozgott. A létszám egyenletesen gyarapodott, évente 3-5 új tagot avattak szabadkőművesé. A kiválások száma minimális, az okok között a városból való elköltözés vagy a hanyag látogatás miatti kizárás szerepelt.

A páholytagok legnagyobb része nagykanizsai polgár volt, csak néhányan származtak távolabbi településről, Zalaegerszegről, Keszthelyről, Alsólendváról, Csáktornyról. A páholy vonzáskörzetéhez tartozott még a Balaton-felvidék és néhány közeli falu, de a tagság összetétele azt mutatja, hogy elsődlegesen urbánus szervezetről van szó. A páholytagok jelentős részének a foglalkozása is a városhoz köthető. Nagy számban voltak jelen a szabadfoglalkozású értelmiségiek, a kereskedő réteg és a városi hivatali apparátus tagjai. Képviselettel magát még a magyar társadalom hagyományos tulajdonosi rétege, a földbirtokosság is.

A páholy anyakönyve⁷⁸ lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk a páholytagok foglalkozási összetételét. A társadalmi-foglalkozási csoportok meghatározásánál Gál Róbert Iván kategóriáit követtem.⁷⁹

Ez alapján a következő 7 foglalkozási főcsoportot állítottam fel:

1. Tulajdonos	4. Alkalmazott értelmiség
2. Felső vállalati vezető	5. Szabad foglalkozású értelmiség
3. Gazdasági tisztviselő	6. Közigazgatási tisztviselő
	7. Egyéb

A tulajdonosi kategóriába a kereskedőket, a földbirtokosokat és a gyógyszerészeket soroltam, így ebbe a foglalkozási főcsoportba 22 páholytag került. A felső vállalati vezetők csoportját a gyárigazgatók alkották (6 fő). A gazdasági tisztviselők közé tartozik a 7 banktisztviselő és a 3 magánhivatalnok. Az alkalmazott értelmiségi kategóriába az állami alkalmazású mérnökök, valamint az elemi- és középiskolai tanárok sorolhatók, számuk összesen 22 fő. A szabadfoglalkozású értelmiségiek csoportja a legnépesebb, ahová 24 ügyvéd, újságíró és művész

⁷⁷ Huszonöt év a királyi művészet szolgálatában. Gelléri Mór szabadkőművesi dolgozatainak gyűjteményes kiadása 1880-1905. Budapest, é. n., 455. p.

⁷⁸ MOL P 1107. A Munka páholy anyakönyve.

⁷⁹ *Gál Róbert Iván: A dualizmus kori szabadkőművesség foglalkozási összetétele.* In: Rendi társadalom – Polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986, 54-64. p.

tartozik. A közigazgatási tisztviselői szférában 6 páholytag dolgozott. Az egyéb kategóriába 2 pap és 2 hivatalsegéd sorolható.

A páholytagság több mint 25 %-át tehát a szabadfoglalkozású értelmiségiek alkották, magas arányban (közel 21 %-kal) volt jelen a tulajdonosi és az alkalmazott értelmiségi réteg. 9 % a gazdasági tisztviselők, 5 % a felső vállalati vezető és a közigazgatási tisztviselő, közel 4 % az egyéb kategóriába sorolt páholytagok aránya.

A páholytagság számokkal történő jellemzését követően érdemes megvizsgálni azon páholytagok életútját, akik a város szellemi és gazdasági elitjéhez tartoztak.

Szellemi elit alatt a páholytagokat vizsgálva elsősorban a jelentős irodalmi tevékenységet kifejtő újságírókat, tanárokat kell értenünk. A páholy alapító tagja, majd később a páholy tiszteletbeli főmestere Hoffmann Mór (lásd 1. kép) középiskolai tanár – a Nemzeti Színház igazgató rendezőjének, Hevesi Sándornak az apja –, akinek újságírói és irodalmi tevékenységéről Szinnyei József is részletesen tájékoztat.⁸⁰ A város egyik meghatározó személyisége volt, nagy ismertséget biztosított számára a Zala című politikai lap, amelynek indulásától, 1874-től felelős szerkesztője, majd 1882-től társszerkesztője volt.

Feltétlenül említeni kell a nagykanizsai Fischl dinasztia megalapítóját Fischl Fülöp nyomdászt, aki nemcsak a Zala és a Muraköz című lapok alapítója volt, de több szabadkőműves kiadványt és beszámolót is kinyomtatott. A szabadkőműves szimpátiát valószínűleg az magyarázza, hogy nemcsak Fischl Fülöpöt, de Lajost a fiút és Fejtő Ferencet az unokát is jó kapcsolatok fűzték a Hoffmann családhoz.

Nagykanizsa város közigazgatásának tagja Halis István árvaszéki ülnök, városi tanácsnok, később polgármester-helyettes. Az ő nevéhez fűződött a nagykanizsai Városi Múzeum megalapítása, ahol 1913-tól könyvtárosi és múzeumóri feladatokat is ellátott.⁸¹ Szépirodalmi munkái mellett jelentős helytörténetírói tevékenysége (Színes mozaik Nagykanizsa történetéből, Zalai Krónika I-V. füzet).

A Zala megyei sajtótörténet szempontjából kiemelésre méltó Szalay Sándor iskolaigazgató neve, aki Fischl Fülöp halála után átvette a Zala című lap szerkesztését, és 20 évig főszerkesztőként szerepelt a neve az újság címlapján. Emellett szerkesztette a Zalai Közlönyt 1882 és 1885 között, majd a Zalai Tanügy című lapot is.

A Zalai Közlöny történetéhez más szabadkőműves neve is szorosan kapcsolható, hiszen 1902-től tíz éven át Kertész József páholytag Villányi Henrikkel és Gáspár Bélával közösen saját vállalkozásként adta ki a lapot.

⁸⁰ Szinnyei 1896. 965-969. p.

⁸¹ Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929, 367. p.

Elsősorban az országos sajtóban publikált szépirodalmi és mezőgazdasági cikkeket Eörsi Gyula alsólendvai gazdatiszt és hírlapíró. A páholynak volt egy zeneszerző tagja is, Pető Imre, aki Keszthelyen élt, korábban pedig Bécsben és Stuttgartban volt karmester. 1913-tól Budapesten az Operaház korrepetitora, majd karmestere és a Nemzeti Zenede tanára.⁸²

A páholy anyagi alapjának megteremtéséhez, a jótékonykodáshoz szükséges összegek előteremtéséhez az anyagi fedezetet elsősorban az iparban, kereskedelemben, pénzügyi szférában tevékenykedő páholytagok biztosították. Az 1917-es nagykanizsai virilis jegyzéken a 14. helyen szerepel Stern Sándor téglagyáros és földbirtokos, a Munka páholy egyik alapítójának neve, aki egyben a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Zala megyei fiókjának alelnöki tisztét is betöltötte. A GYOSZ zalai fiókjának elnöke Weiser János okleveles gépészmérnök, aki az olasz, török és más Balkán-félszigeti országokkal kereskedelmi kapcsolatban álló Weiser gépgyárat vezette.

Az új gazdasági elit képviselői is megtalálhatók voltak a páholytagok között. A Fleischer Miksa igazgatósága alatt működő szeszgyár, és a Sártory Oszkár igazgatta építőanyag és cementgyár létrejötte is a dualizmus kori nagy „gründölési láz” idejére tehető. A páholy állandó pénzügyi támogatói között szerepelt a nagykanizsai takarékpénztár, amelynek igazgató tanácsában több szabadkőműves is részt vett, így Blau Lajos kereskedő és gyáros, Fischl Pál és Garai Benő ügyvédek. A város másik jelentős pénzintézete a Dél-Zalai Takarékpénztár Rt., amelynek alelnöke Bettlheim Győző terménykereskedő, titkára pedig Reinitz József voltak.

A városi önkormányzati testületekben szintén jelen voltak a Munka páholy tagjai. Itt vállalt felelős szerepet dr. Fried Ödön ügyvéd, városi képviselő, a jogügyi bizottság elnöke is. Ő volt a 48-as Függetlenségi Párt nagykanizsai jegyzője, a nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör igazgató tanácsának tagja, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület és a Kereskedő Ifjak Önképző Egyletének ügyésze is egyben.

A város hivatali apparátusában dolgozók közül Szommer Náthán postafőfelügyelő, a nagykanizsai Polgári Egylet választmányi tagja, a városi Szépítő Egyesület alelnöke mellett Goda Lipót városi tisztí orvos nevét kell kiemelni, aki a Vármegyei Közegészségügyi Bizottság és az Országos Orvosszövetség Zala megyei fiókjának választmányi tagságát is bírta.

A legnagyobb karriert befutott szabadkőműves – a kanizsai Munka páholyt illetően – Vécsey Zsigmond (lásd 2. kép) volt, aki 1893-tól városi rendőrkapitány, 1896-tól pedig a városi Reform Párt jelöltjeként elfoglalhatta Nagykanizsa

⁸² Zalai életrajzi kislexikon (Szerk. *Gyimesi Endre*) Zalaegerszeg, 1994, 172-173. p.

legmagasabb közhivatali posztját. Polgármestersége alatt jelentős építkezések (József laktanya, új utcák nyitása, új iskolák, városi sétatér) zajlottak és a kánizsai gyárüzemek jelentős része is ekkor telepedett le a városban.

A fentiek során bemutatott páholytagok személye jól illusztrálja, hogy a város szellemi és gazdasági arculatának formálásában mennyire fontos szerepet töltött be a Munka páholy tagsága.

A Munka páholy feloszlata

A szabadkőművesség működését sem az 1919-es márciusi proletárdiktatúra, sem az 1919 augusztusától hatalomra kerülők nem tudták tolerálni. Először 1919 márciusában Kun Béla, majd alig egy évvel később az új hatalmi éra tiltotta be a mozgalmat. Az ellenforradalmi rendszer számára a szabadkőművesség és a polgári ellenzék szinoním fogalmaknak számítottak.

A rendszer legitimizálásához, szükségeltetett a trianoni békekötés veszteségeit okozó „bűnösök” megnevezése. Az egyik megfelelő bűnbaknak a szabadkőműves mozgalom mutatkozott, amelynél ki lehetett használni a Tanácsköztársaság három hónapja alatt a társadalomban felerősödő antiszemita beállítottságot is. A hatalom frazeológiájában fontos szerepet kapott az a vád, miszerint a szabadkőművesek aktívan részt vettek a történeti Magyarország felbomlasztásában. Ennek következményeként 1919 augusztusától a hivatalokban, vállalatoknál felállított „keresztény-nemzeti” beállítottságú szervezetek, mint az Etelközi Szövetség és a Magyar Országos Véderő Egyesület voltak a legfőbb kezdeményezői a szabadkőművesek elleni szankcióknak.

Ezek a szervezetek ugyan formálisan nem élveztek kormányzati támogatást, de a belügyminiszter szemet hunyt szélsőséges akcióik fölött. Így kerülhetett sor 1920 májusában a budapesti Podmaniczky utcai szabadkőműves székház lefoglalására, amelybe később az EKSZ és a MOVE költözött be.

1920. május 18-án bocsátotta ki Dömötör Mihály belügyminiszter bizalmas rendeletét, amelyben minden szabadkőműves egyesületet feloszlattott. Ennek okaként azt említette, hogy a szabadkőműves egyesületek humanisztikus célokra jöttek létre, ezzel szemben azonban politikai tevékenységet fejtettek ki és a hatalom megszerzésére törekedtek. A másik fő indokot a következőképp határozta meg: „*A szabadkőművességnek a háború felidézésében, a háború folyamán, majd pedig annak szerencsétlen országunkat balsikerrel sújtott befejeztével a defetizmus és általános destrukció felkeltésében és állandó élesztgetésében, a forrada-*

*lomnak és a bolsevizmus felidőzésében való tudatos aknamunkája köztudomású tény.*⁸³

A feloszlatast a megyék területén a kormánybiztosoknak kellett elvégezni, miniszteri biztosi hatáskörben.

A Zala megyei vezetés már a miniszteri rendelet kiadása előtt is fogatosított intézkedéseket a szabadkőműves mozgalom ellen. 1919 őszén hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a ferences rend a kanizsai Munka páholy épületét „Keresztény Otthon” céljára lefoglalta. A nagykanizsai Ferences Rendház historia domusa szerint a páholyház lefoglalása P. Hédly Jeromos kezdeményezésére történt.⁸⁴

A páholyház átvételekor P. Hédly Jeromos mellett a református egyház képviselőjében Kádár lelkész, az evangélikus egyház képviselőjében Hütter lelkész vett részt. A lefoglalt páholyházat ünnepélyesen felszentelték, és a későbbiekben a keresztény párt választási centruma lett. A nagykanizsai páholyház lefoglalása volt az első ilyen jellegű lépés Magyarország területén.

Az első hivatalos vizsgálat a Munka páholy ellen 1920 márciusában indult, amelynek eredményeképpen a szombathelyi rendőrkerület főkapitánya részletes felterjesztést készített a belügyminiszter részére.⁸⁵ A jelentés alapjául, Schwarcz Károly orvosnál, a házkutatás alkalmával megtalált szabadkőműves iratok szolgáltak. A rendőrtiszt nyomozása eredményeként elkészült beszámolót a következőkben érdemes részletesebben is elemezni. A jelentés a páholy előzőekben vázolt sokrétű és gazdag tevékenységének azokat a mozzanatait emelte ki tendenciózusan, amelyek felhasználhatók voltak a szabadkőműves mozgalom ellen. Elsősorban azon vádpontokra keresett igazolást, amely szerint a szabadkőművesek politikai tevékenységet folytattak, támogatták a kommunizmust és a hazai érdekekkel szemben az internacionalizmust képviselték.

A jelentés egyik fő részét képezte a páholy zsidó vallásúakkal kapcsolatos karitatív tevékenysége. A beszámoló megemlíti az 1892. május 10-i munkán meghozott döntést, amelyben elhatározták az Oroszországból kiűzött zsidók segélyezését. Emellett a szabadkőművesek segítségével az izraelita iskolákban pénztárakat létesítettek és döntést hoztak azoknak a zsidóknak a kárpótlásáról, akiket a magyar törvények alapján elítéltek. A jelentésben hangsúlyos szerepet kapott a szabadkőműveség egyházellenes magatartása is.

A páholy 1890-ben Pap és szabadkőműveség címmel füzetet bocsátott ki. A szabadkőművesek ateizmusát példázza a jelentés írója szerint az,

⁸³ ZML IV. 401. Zala Vármegye Főispánjának ir. (ZML IV. 401.) 57/1923.

⁸⁴ ZML XII. 7. A nagykanizsai Ferences Rendház ir. 1920.

⁸⁵ ZML IV. 401. 57/1923.

egyik ülésen megtiltották az egyházpolitikai kérdések tárgyalását. A rendőri jelentés szerint a vallás eltörlésén dolgoztak, aminek egyik legfőbb bizonyítéka, hogy az 1898. októberi ülésükön kimondták, a bibliát nem használják a szabadkőműves rítusok alkalmával. Az aktív politikai tevékenység szemléltetéseképpen fontos vádpontként szerepelt egy, a páholy céljait tartalmazó röplap kibocsátása és a Szociális napi kérdések címet viselő mű kiadásának támogatása.

A jelentés szerint aktuális politikai kérdésekkel is foglalkozott a páholy, azaz elhatározták az országgyűlés napirendjén szereplő törvényjavaslatok befolyásolását. Támogatták a Galilei kör által az alkotmány megváltoztatására tett indítványt. Emellett a nagykanizsai politikai életben is nagyobb mértékben akartak részt venni a városi képviselő-testületben lévő szabadkőműves tagok révén. A jelentés szerint túl szoros kapcsolatot tartottak fenn az orosz páholyokkal, és olyan „káros” irodalom terjesztését segítették, mint Tolsztoj A hazafiasság és a kormány, Korunk rabszolgasága című művei. Mindezeknek a tényeknek eredményeképpen vont le a beszámoló az egyértelmű következtetést: „... *mint politikai és erkölcsi életünkre, valamint az állameszmére a legnagyobb mértékben ártalmas egyesület feloszlata, valamint ezen egyesület vagyonának elkobzása iránt tisztelettel javaslatot tesz.*”⁸⁶

A nagykanizsai Munka páholyt 1920. május 29-én délelőtt 10 órakor Eitner Zsigmond Zala vármegye törvényhatósága kormánybiztosa mint miniszteri biztos a belügyminiszter 1550/res. 1920. számú rendelete alapján véglegesen feloszlatta.⁸⁷ A Nagykanizsa város lakáshivatala által hatóságilag „Keresztény Otthon” részére igénybe vett páholyház és tartozékai hatósági zár alá kerültek, zárgondnokká dr. Tamás János nagykanizsai ügyvédet nevezték ki. A miniszteri biztos egyben utasítást adott az épületen szereplő „Munka páholy” felírás, valamint a helyiségekben található feliratok és jelvények eltávolítására.

Az 1795-ös betiltást követően közel egy évszázad telt el addig az időig, amíg a szabadkőműves mozgalom újra szabadon működhetett Magyarországon. A dualizmus nyitabb légköre teremtett olyan környezetet, amelyben már egy 1868. február 28-án kelt belügyminiszteri rendelet legálisnak ismerte el a mozgalmat, ennek köszönhetően gyors ütemben létesülhettek a páholyok. A magyarországi szabadkőművesség hivatalos elfogadása szempontjából fontos eseménynek számított, amikor 1886. március 21-én létrehozták a Magyarországi Symbolikus Nagypáholyt, mely a szabadkőművesség 1920-as betiltásáig a mozgalom legfőbb irányítója, a magyar szabadkőművesség képviselője volt bel- és külföldön egyaránt. A szabadkőműves eszmék gyors népszerűvé válása és a

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ ZML IV. 401. 28/1920.

mozgalom rövid idő alatt lezajló intézményesülése azt mutatja, hogy 1868-ra felnőtt a magyar társadalomban az a réteg, amely hajlandó volt elfogadni és minden eszközzel támogatni a demokráciát, a modernizációt, az igazságot, a kultúrát, a művelődést, egyszóval mindazt, amit a szabadkőművesség képviselt. Ez az a polgárosult értelmiségi réteg, amelyet Horváth Zoltán a második reformnemzedéknek nevezett.⁸⁸

A hagyományok nélküli, modern kommunikációs eszközökkel nem rendelkező polgárságnak⁸⁹ a szabadkőművesség az egyik legfontosabb önszerveződési formája volt, egy olyan szervezeti keret, amely ugyan nem tartozott bele a formális hatalmi struktúrába de tagjai révén nagyon szoros szálakkal kapcsolódott ahhoz.

A XIX. század második felének szabadkőművessége polgári szervezetté vált,⁹⁰ amely arculat kialakításában egyaránt szerepe volt a hagyományokkal rendelkező „keresztény” vagy „történelmi” középosztályhoz kötődő hivatalnok-értelmiségi dzsentrinek és az egyre nagyobb súllyal rendelkező ipari-kereskedelmi és pénzügyi rétegnek.

A dzsentri réteg számára a szabadkőműves páholy – főként a századforduló idején – a politikai önállósulás egyik fontos terepévé vált.⁹¹ E csoport érdekeit a mozgalmon belül kialakult konzervatív irányzat képviselte, amely főként a Corvin Mátyás és a Nemzeti Páholy programjában fejeződött ki. Az 1902-ben létrehozott Nemzeti Páholy fontosnak tartotta, hogy a páholy életébe a „magyar művelt középosztályt és a dzsentrit” is bevonják.⁹² Távlati programként pedig azt a célkitűzést fogalmazta meg, miszerint a kormányra növelni kell a „művelt középosztály, valamint a magyar földművelő osztály” befolyását, ami azért indokolt, mert az említett rétegek alkotják az államfenntartó elemet.⁹³

A megnövekedett gazdasági és társadalmi súllyal rendelkező új ipari-kereskedő és pénztőkés réteg egyik meghatározó eleme a zsidóság volt, akik

⁸⁸ Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896-1914. Budapest, 1974.

⁸⁹ Tőkész László: Magyar eszmetörténeti vázlat. A magyar liberalizmus történetéhez. Politikatudományi Szemle, 1995. 2. sz. 119. p.

⁹⁰ L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest, 1977, 19. p.

⁹¹ Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Budapest, 1989, (Szabó 1989b.) 139. p.

⁹² Szabó 1989b. 140. p.

⁹³ Szabó 1989b. 140. p.

számára a páholyok az asszimilációra teremtettek lehetőséget.⁹⁴ A kereskedelem, a pénzszakma, az új iparágak területén sikeres zsidók igyekeztek a hagyományos magyar társadalmi struktúrába teljesen beilleszkedni, ezért azokon a területeken igyekeztek érvényesülni, ahol a keresztény középosztállyal is kapcsolatba kerülhettek.

A zsidóság külföldi kapcsolatai, a polgári eszmékre való nyitottsága miatt, fontos bázisa volt a szabadkőműves mozgalom századfordulón megindult radikalizálódásának. Ez az irányzat a konzervatív, hagyománytisztelő páholyokkal szemben azt hangoztatta, hogy a szabadkőművességnek önálló erőként kell fellépnie és nagyobb szerepet kell vállalnia a napi politikai életben.⁹⁵

Így jött létre 1908-ban Jászi Oszkár, Bálint Lajos, Nyitrai József kezdeményezésére az Eötvös és Martinovics páholy. Ezen páholyok nyíltan kiálltak a polgári átalakulás alapvető elvei mellett, amelyek az általános, titkos, egyenlő, községenkénti választójog bevezetése; ingyenes népoktatás; kötelező vallásoktatás megszüntetése; politikai szabadságjogok kiterjesztése voltak.

A XX. század tizes éveire az elvi liberalizmus programszerű megfogalmazására a hatalmi és pártpolitika megmerevedése miatt szinte csak a szabadkőműves páholyokban nyílt lehetőség. Ezen irányzat jelentőségét elsősorban abban láthatjuk, hogy alapot adott az 1910-es évek végére a fennálló hatalmi struktúra egyik lehetséges alternatívájaként jelentkező Polgári Radikális Párt programja számára.

A nagykanizsai Munka páholy jegyzőkönyvei és iratai nem foglalkoztak a szabadkőművesség vezetésében zajló hatalmi harccal, aktívan nem szóltak bele annak kimenetelébe. Vidéki páholyként a hangadó fővárosi páholyok tevékenységéről csak leiratok kapcsán szereztek értesüléseket. Egy-két páholytag esetében tudunk csupán arról, hogy befolyásos kapcsolatokkal rendelkeztek. Példaként említtem Havas Hugó ügyvédet, akinek a belügyi népbiztos-helyettesi posztot is felajánlották.

A páholy az 1890-es években Somogyi Henrik vezetése alatt szigorúan ragaszkodott a Symbolikus Nagypáholy utasításaihoz, ebből az időszakból valók a korábban már idézett határozatok a városi ügyek befolyásolásától való tartózkodásról, a szélsőséges katolikusellenes megnyilvánulások elutasításáról. A századforduló idejére, amikor a taglétszám már kibővült, a páholyvezetésben megjelentek a radikálisabb eszméket képviselő tanárok, ügyvédek, újságírók. Amiként a mozgalom országos történetében, úgy a nagykanizsai páholyban is hangot kaptak már azok a vélemények, amelyek szerint fel kell hagyni a hagyományos

⁹⁴ *Karady Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. Világosság, 1993. 3. sz. 34. p.

⁹⁵ *Heverdle* 1978. 144. p.

politikamentes magatartással. A Munka páholy keretein belül tehát a századfordulóra ugyanúgy megjelent a konzervatív idősebb páholytagokkal szembeni új generáció, mint ahogy az a Symbolikus Nagypáholy ellenzékeként létrejött Eöt-vös és Martinovics páholy esetében.

Az 1910-es évekig a szabadkőművesség a dualizmus alatt létrejött rengeteg egyesület, egyesület mellett kiemelkedő szerepet játszott a magyar polgári fejlődés elősegítésében. Óriási anyagi és szellemi energiát tudott mozgósítani céljai elérése érdekében, amit nagymértékben elősegített az a tény, hogy a mozgalomban való részvétel társadalmi presztízst is jelentett.⁹⁶

Az első világháború kezdetekor azonban a szabadkőművesség már a Monarchia változtathatatlanságához ragaszkodó uralkodó elit számára túl radikálissá vált, az 1918-at követő hatalmi éra számára pedig már a mozgalom pusztasága is fenyegetést jelentett.

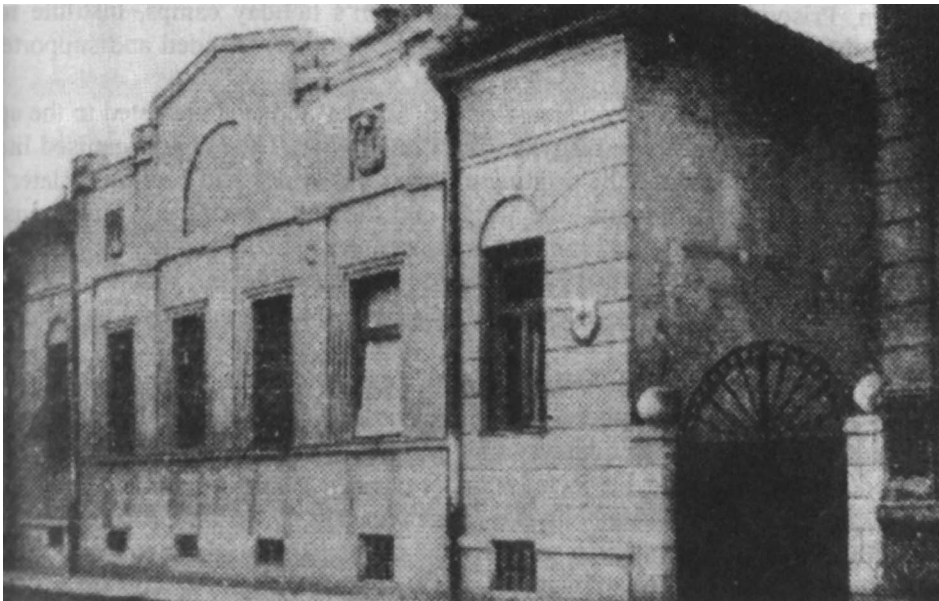

1. Hoffmann Mór

2. Vécsey Zsigmond

⁹⁶ L. Nagy 1977. 53. p.

3. A nagykanizsai páholyház

LÁSZLÓ NÉMETH:

**THE HISTORY OF THE FREEMASONIC LODGE 'MUNKA'
OF NAGYKANIZSA 1890 - 1920**

Summary

The formation of the 'Szabad Ácsok páholya' (Free Carpenters' lodge) in Varasd at the end of the 18th century can be considered as the beginning of the freemasonic movement in County Zala. Its activity became consummate after the „relocation” to Zalaegerszeg in 1787. The county's principal personnel and the classical intellectuals directed the work of the Zalaegerszeg lodge, called 'To the sound advice'. The second half of the 19th century was a significant period considering the development of the movement. The 'Munka' (Labour) lodge was established in 1890 in Nagykanizsa and further on it played a determinant role to form the town's intellectual and economic image. The lodge considered important to take part in the town's social politics through the organisations (communal

kitchen, Prisoners' Benevolent Society, children's holiday camps, institute for gravid mothers and infants, midwives' training institute) founded and supported by itself.

The literary and cultural openness of the 'Munka' lodge contributed to the appearance of liberal views in Nagykanizsa's public life. The lodge organised literary evenings and assisted the printing of the works which had been read, later it established a fund to support „the works and the cultural affairs.” They considered essential to support and to organise extra-curricular education. The grounding of a free library that contained modern scientific and sociological literature as well as books to educate semi-illiterates can be considered as a manifestation of this idea.

One of the essential peculiarities of freemasonic idealism was to keep themselves out of the political sphere. This way its influence on local political life can be traced within the lodge's history only impliedly and indirect. Teachers, lawyers and journalists, who supported more radical ideals and who urged for more active presence, appeared among the lodge' leaders at the turn of the century when the number of members increased. The composition of the members is very important from the point of view of the lodge's activity and operation. The 'Munka' lodge had 60-70 members. Self-employed intellectuals, as well as intellectuals of the proprietary and the employee-classes formed largely the membership. Besides them clerks, directors of companies and administrative leaders can be found among the members, too.

Hungary's political leaders after World War I declared freemasonry harmful and dangerous. This led to the dissolution of the whole movement and on 29 May 1920 of the 'Munka' lodge.

VONYÓ JÓZSEF:

**BETHLEN ISTVÁN VÁLASZTÁSI BESZÉDEI NAGYKANIZSÁN
1935. MÁRCIUS 17., 24.¹**

A két világháború közötti magyar politikai viszonyok alakulására talán egyetlen személy sem gyakorolt akkora hatást, mint gróf Bethlen István. Jóllehet a korszakot a történeti köztudat, sőt a szakirodalom egy része is a kormányzóról nevezte el (Horthy-korszak), az erdélyi arisztokratából lett miniszterelnök játszott döntő szerepet annak az intézményi struktúrának, hatalmi szisztémának a kiépítésében, amely 1944 márciusáig, a német megszállásig a hazai szélsőjobboldal radikális változtatási kísérleteinek is ellenállt.² Nemcsak miniszterelnökként (1921. április 14. – 1931. augusztus 19.) volt a korszak meghatározó alakja. Befolyása akkor is érvényesült, amikor 1931-ben kivonult a kormányzati hatalomból, majd 1932 októberében a kormánypárt vezetését átengedte Gömbösnek, 1935-től pedig – a Nemzeti Egység Pártjából is kilépve – pártonkívüli képviselőként, majd felsőházi tagként politizált. Jelentős szerepet játszott ebben az a tény, hogy egy rövid időszaktól eltekintve 1931 után is a kormányzó bizalmasai közé tartozott.

Jelentőségének megfelelően sokan és sokat írtak róla. Romsics Ignác kitűnő monográfiája³ révén az elérhető források feltárására épülő, a situációt és a személyiséget egyaránt alaposan elemző, objektív képet alkothatunk Bethlenről és koráról. Számos más munkát olvasva azonban többet tudunk meg a szerző nézeteiről, vagy az adott történész korának történetszemléletéről, politikai indíttatásairól, mint magáról a bemutatott politikusról. A társadalom életének történéseit, és a bennük döntő szerepet játszó személyeket (céljaikat, törekvéseiket, taktikai megfontolásait, stb.) nemcsak megismerni, hanem megérteni akaró történész

¹ A forrásközlés a Kormányzó pártok Magyarországon 1867-1944. c. OTKA kutatási téma keretében készült.

² *Romsics Ignác*: A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. In: Egy letűnt korszakról 1919-1945. (Szerk. *Sánta Ilona*), Budapest, 1987, 38-52. p., Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. (Főszerk. *Ránki György*, Szerk. *Hajdu Tibor*, *Tilkovszky Loránt*) Budapest, 1976.

³ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991. (*Romsics* 1991.)

ezért is nyúl szívesen maga is az eredeti forrásokhoz. Akkor is, ha bőséges szakirodalom, s köztük olyan alapos és reális értékelések állnak rendelkezésére, mint Romsics említett munkája. Bethlen esetében a gondolatainak alakulását dokumentáló beszédek és írásokat csak részben adták ki összegyűjtve. Az 1933-ban megjelent kétkötetes összeállítás⁴ az 1932-ig elhangzott beszédek és papírra vetett gondolatokat közli. Forrásközlés szándékával azonban csupán az 1944 nyarán, a Gestapo elől rejtőzködve írt emlékiratát jelentették meg.⁵ Mindezek alapján indokoltnak látszik az egykori miniszterelnök egész politikai pályája során született jelentős politikai írásainak, beszédeinek kritikai kiadása. Az alábbi forrásközlés ehhez kíván szerény adalékkal szolgálni.

A két választási beszéd és a hozzájuk kapcsolódó iratok Bethlen és Gömbös végleges szakításának fontos dokumentumai. A két politikus 1916 októberében a románok erdélyi betörését követően találkozott először egymással Kolozsvárt, az evakuálást szervező erdélyi kormánybiztosságon.⁶ Ezt követően ellentmondásos kapcsolatukat a kooperáció és a konfrontáció egymást követő, gyakran egymásba fonódó időszakai jellemezték.

Az 1918-1919-es forradalmak idején más-más politikai irányzatok képviselőiként együttműködtek az ellenforradalmi erők szervezésében. 1919 után a konzervatív-liberális Bethlen a nagybirtokos arisztokrácia és a nagytőke érdekeit képviselve, a nemzetközi realitásokhoz alkalmazkodva törekedett a rendszer konszolidálására. Gömbös ezzel szemben a szélsőjobboldali középrétegek vezéralakjaként, a fajvédelem jegyében a gazdasági és politikai viszonyok radikális megváltoztatását szorgalmazta. Az utóbbi csoportok a nemzetközi és a hazai erőviszonyok következtében kénytelenek voltak feladni önálló törekvéseiket, s 1921 után részben alárendelődtek a Bethlen vezérelte hatalomnak. Gömbös azonban 1923-ban szakított a miniszterelnökkel, 1924 novemberében pedig a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt megszervezésével létrehozta a kormány és az – 1922-ben még Bethlen és Gömbös által közösen irányított – kormánypárt jobboldali ellenzékét. A két személyiség nézetei, politikai törekvései közötti eltérések, illetve a közöttük meglévő ellentétek akkor sem szűntek meg, amikor Gömbös kormánypártba történt visszatérését (1928. szeptember), majd miniszterelnökké designálását (1932. október 1.) követően együttműködésre kényszerültek.

⁴ Bethlen István gróf beszédei és írásai I-II. Budapest, 1933.

⁵ Bethlen István emlékirata 1944. (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Romsics Ignác*, bevette *Bolza Iлона* és *Romsics Ignác*) Budapest, 1988.

⁶ *Romsics* 1991. 60. p.; *Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról*. Budapest, 1920, 6. p.

Bethlen, Károlyi Gyula kormányának bukása után egyetértett Gömbös kinevezésével, de – kormányzati pozíciók nélkül is jelentős – befolyását kihasználva igyekezett megakadályozni a miniszterelnököt abban, hogy terveit megvalósítva radikális változásokat hajtson végre. Segítségére volt ebben az is, hogy az általa kiépített politikai intézményrendszer lényegében érintetlenül maradt, személyi változásokra pedig az országgyűlésben egyáltalán nem, a közigazgatást uraló főispáni karban csak részben került sor – így mindkét körben Bethlen hívei voltak többségben. Gömbös a kormány összetételét tekintve is kompromisszumokra kényszerült.⁷

Gömbös az adott körülmények között sem adta fel terveit, de – alkalmazkodva a feltételekhez – fokozatosan igyekezett megvalósítani azokat. A Nemzeti Munkaterv a gazdaság- és kultúrpolitika tekintetében a fajvédő program megvalósítását ígérte – a korábbi zsidóellenes kitételek nélkül.⁸ A kormányprogramban és a kormánypárt dokumentumaiban lényegében megfogalmazódott egy diktatórikus vezérelt állam terve, amely gyökeresen változtatta volna meg a Bethlen által kiépített és változatlanul fenntartandónak ítélt rendszert. Az 1922-ben létrehozott, szintén Bethlen nevéhez fűződő egységes kormánypárt modern tömegpárttá történő átszervezése, általa a társadalom egészének, illetve életének totális megszerzése, a parlamenti pozíciók túlnyomó többségének megszerzése, a közigazgatás szerepének korlátozása hosszú távon a diktatórikus rendszer kiépítését szolgálta. Közvetlenül azonban a tervek megvalósítását akadályozó nehézségek elhárítását – mindenekelőtt Bethlen és hívei befolyásának megszüntetését – várták tőle.⁹

Ezek a lépések is szerepet játszottak abban, hogy a két politikus között meglévő látens ellentét 1934 januárjától nyílttá vált. A meg-megújuló és egyre éleesebbé váló viták 1935. március elején vezettek el a visszavonhatatlan szakításig. Gömbös ekkor már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy végleg félreállítsa a felette gyámkodó, reformpolitikája megvalósítását akadályozó Bethlent. Március 4-én kieszközölte Horthy kormányzónál a riválisa által ellenzett házfeloszlatást.

⁷ A Bethlen-Gömbös-viszony alakulását, illetve annak feltételeit illetően lásd: *Romsics* 1991. 106-261. p.; *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Budapest, 1968, 25-47., 95-124., 128-154. p. (*Kónya* 1968.)

⁸ Vö. *Vonyó József*: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* (Főszerk. *Hanák Péter*, szerk. *Nagy Mariann*, Budapest–Pécs, 1897. (Megjelenés alatt.)

⁹ Vö. *Kónya* 1968. 47-63. p.; *Vonyó József*: Diktatúra – olasz mintára. A Gömbös-csoport az államról a harmincas évek első felében. *Valóság*. 1988. 1. sz. 66-76. p.; *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártja induló szervezésének első dokumentumai (1932. december - 1933. január) *Századok*, 1984. 4. sz. 784-831. p. (*Vonyó* 1984.)

Ezzel lehetőséget kapott arra, hogy a kormánypárt jelöltjeiként (a nyílt szavazásos rendszert kihasználva a kormányzat által irányított közigazgatás segítségével) saját híveit juttassa többségre a kormánypárt parlamenti csoportjában. Bethlen azzal válaszolt, hogy híveinek egy részével együtt kilépett a NEP-ből, s Gömbössel végleg megszakított minden politikai, sőt személyes érintkezést.¹⁰

E jelenségekkel egy időben fontos változások zajlottak Debrecenben, melynek Bethlen 1926 óta volt a képviselője. Báró Vay László főispán, a NEP helyi elnöke¹¹ és Kolosváry-Borcsa Mihály titkár¹² vezetésével nagy offenzívát indítottak a város addigi, konzervatív és liberális erőkből álló vezetése ellen. Ennek eredményeként 1934 végén a kormánypárt képviselői, Gömbös hívei kerültek többségbe a város képviselő-testületében.¹³ A választási győzelmet az országos pártvezetés is igyekezett kihasználni. Jelentős sajtója volt a hivatalos lapokban a NEP frissen megválasztott debreceni törvényhatósági csoportja 50 fős delegációja látogatásának a párt országos központjában. Sztranyavszky pártelnök szavai Bethlennek is szóltak: „...sem az elvet, sem az irányt, sem a barátokat, akik hűségesekek voltak, eladni soha nem fogják.”¹⁴

A kialakult helyzetben Bethlen nem indulhatott jelöltként a városban a siker reményében. Független politikusként is elsősorban régi támogatóinak, a kormánypárt tagjainak, szavazóinak voksaira számíthatott. A kormánypárt vezetése viszont csak azzal a feltétellel tette volna lehetővé tagjai számára, hogy – a párt-hűséget feladva – az egykori pártvezérre, az akkor már pártonkívüli jelöltként induló Bethlenre szavazzanak, ha vele együtt a listán a NEP vezérkara által állított, Bethlen nézeteitől alapjaiban eltérő politikai álláspontot képviselő jelöltek szerepelnek. A volt miniszterelnök számára e feltételek elfogadása elveinek, a

¹⁰ *Romsics* 1991. 255-261. p.; *Kónya* 1968. 141-154. p.

¹¹ Báró Vay László 1930-tól Bihar vármegye, 1932-től Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye főispánja, ebben a minőségében a kormánypárt megyei, illetve városi elnöke. A jobboldali beállítódású politikust Imrédy miniszterelnök 1938 októberében, a politikájában bekövetkezett jobboldali fordulatot követően miniszterelnökségi államtitkárrá nevezte ki, majd 1939 márciusától az átszervezett kormánypárt, a Magyar Élet Pártja országos elnöke lett.

¹² Vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály dr. az ellenforradalom kezdetétől a fajvédő Gömbös környezetéhez tartozott, a Szózat c. fajvédő lap munkatársa, majd az egyedüli vidéki fajvédő lapként működő Hajdúföld alapítója, a debreceni törvényhatósági bizottság tagja. 1937-től a kormánypárt hivatalos lapja, a Függetlenség főszerkesztője, 1938-tól a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, a német megszállás alatt kormánybiztos.

¹³ Debrecen története 1919-1944. (Szerk. *Tokody Gyula*), Debrecen, 1986, 249-255. p. (Debrecen története 4.)

¹⁴ Függetlenség, 1935. január 24. Debreceni küldöttség Sztranyavszky Sándornál.

szakítást indokló politikájának feladását jelentette volna, amit nem vállalhatott.¹⁵ Helyette Kállay Tibor, Nagykanizsa pártonkívüli képviselőjének¹⁶ ajánlatát fogadta el, s az ő helyén indult független jelöltként.¹⁷ A hely megválasztásában az is szerepet játszhatott, hogy erdélyi birtokainak elvesztését követően Bethlen a Nagykanizsával szinte szomszédos Inkén (Somogy megye) vásárolt birtokot.

A szakítást és a kormánypártból történt kilépést követően már semmi sem akadályozta Bethlent abban, hogy véleményét, kritikáját nyíltan elmondja választási beszédeiben. A kormánypárt szabad utat engedett számára a képviselőházba azzal, hogy Nagykanizsán nem indított jelöltet. Szereplését azonban megkülönböztetett figyelemmel kísérték. Erre utal a Zala Megyei Levéltárban található iratcsomó is. Jóllehet a hatályos jogszabályok alapján a hatóság képviselőinek jelen kellett lenniük minden politikai gyűlésen, a beszédekről készült gyorsírói feljegyzések csak ritkán kerülnek elő a helyi közigazgatás iratanyagából.

A közölt források a Zala Megyei Levéltárban találhatóak, Zala vármegye főispánjának bizalmas irataiban (ZML főisp. biz.) 39/1935. sz. alatt.

A dokumentumokat a gépelési hibák javításával, a mai helyesírás szabályai szerinti szövegközléssel adjuk közre. A szövegértést segítő, nélkülözhetetlen kiegészítéseket [sarkos zárójellel], a felesleges, elhagyandó szavakat {kapcsos zárójellel} jelezzük.

¹⁵ Debrecen története 4. 255-256. p.

¹⁶ Kállay Tibor 1921. december 3. - 1924. február 20. között a Bethlen-kormány pénzügyminisztere volt. 1922-től volt a város kormánypárti képviselője. 1928-ban Gömbös visszavétele és a kormányzat néhány gazdaságpolitikai intézkedése miatti tiltakozásként kilépett az egységes pártból, mandátumáról is lemondott. Ezt követően a kiírt időközi választáson független jelöltként ismét mandátumot nyert.

¹⁷ *Romsics* 1991. 261. p.

Dokumentumok

1a.

1935. március 18.

**A nagykanizsai rendőrkapitányság vezetőjének jelentése
Zala vármegye főispánjához, Bethlen István 1935. március 17-i
választói nagygyűléséről**

M. kir. rendőrség nagykanizsai kapitánysága.

10/46.–1935.szám

Tárgy: Gróf Bethlen István programbeszédének megtartása céljából rendezett pártgyűlések.

Csat.: 2 db. melléklet.

Méltóságos Főispán Úr !

Tisztelettel jelentem, hogy a gróf Bethlen István programbeszédének megtartása véget a tegnapi napon rendezett mind a két gyűlés teljes rendben folyt le. Az első gyűlésen, – amely d. u. 1/2 3 órai kezdettel az Iparoskör emeleti nagytermében tartatott meg –, Bertin Gusztáv nyug. táblabíró megnyitó szavai után, gróf Bethlen István ismertette legutóbbi politikai állásfoglalását és a nemzeti egység pártjából való kilépésének okait.

Programbeszédet tulajdonképpen nem mondott, mert annak elmondását március hó 24-re ígérte be. Beszédének bő kivonatát csatoltan tisztelettel felterjesztem.

Ezen a gyűlésen a teremben mintegy 1000 ember vett részt. Miután a beszédet az épület melletti kis kertben is közvetítették hangszóróval, a szabadban is hallgatta a beszédet mintegy 1000-1200 ember. Gróf Bethlen István beszédét az ő közvetlen környezete és a hívei nagy lelkesedéssel és tapssal kísérték. Ez a gyűlés – miután különböző pártállású, – főleg nemzeti egységpártbeli – egyének összetételéből állt, nem lelkesedett Bethlen István grófnak a miniszterelnök személye ellen intézett sokszor éles támadásai felett. A gyűlést azonban nem zavar-

ták, hanem annak idején¹⁸ Gömbös Gyula miniszterelnököt megéltjezték. Ezen a gyűlésen a hatóságot a rendőrkapitányság vezetője képviselte.

A második gyűlés lefolyásáról szerkesztett jelentését a hatósági küldöttnek, csatoltan tisztelettel szintén felterjesztem.

Nagykanizsa, 1935. évi március hó 18.-án.

Solymossi László
(*sajátkezű aláírás*)
rendőrtanácsos
a kapitányság vezetője

Eredeti gépirat – ZML főisp. biz. 39/1935.

1b.

1935. március 17.

A nagykanizsai rendőrkapitányság által kiküldött rendőrfogalmazó jelentése Bethlen kiskanizsai választási gyűléséről

M. kir. rendőrség nagykanizsai kapitánysága.

10/46.–1935. szám

J E L E N T É S

Nagykanizsa, 1935. évi március hó 17.-én.

Tisztelettel jelentem, hogy folyó évi március hó 17-én d. u. 1/2 5 órakor a rendőrhatalóság képviselőjében megjelentem gróf Bethlen István képviselőjelöltnek Kiskanizsán a Polgári Olvasókörben tartott jelölő gyűlésén.

A gyűlést P. Miholcsék Miklós ferences plébános¹⁹ nyitotta meg, aki hangoztatta, hogy ő egyáltalán nem kíván politikával foglalkozni és politikai nyilatkozatokat tenni, azonban mint a 8.000 lelket számláló szin katolikus Kiskani-

¹⁸ Kézírással javítva: végén.

¹⁹ Miholcsék Ferenc ismereteink szerint nem viselt tisztséget a NEP-ben. Ismerve a katolikus egyház szembenállását a kormánypárt szervezésével, általában Gömbös politikájával szemben, a körzet tekintélyes egyházi személyiségének szerepvállalása a miniszterelnökkel szembe fordult Bethlen választási gyűlésén a kormánypárttal szemben történő kiállásként értékelhető.

zsának lelki vezetője, kötelességének tartja, hogy híveivel együtt jelen legyen ott, ahol fontos elhatározásokról van szó.

Ezután gróf Bethlen István v. miniszterelnök tartott beszédet. Beszédét azzal kezdte, hogy mint ellenzéki politikus szól most a választó polgárokhoz. Ez nem újság nála, mert a háború előtt 20 évig volt ellenzéki politikus, amikor szűkebb hazájának Erdélynek ügyeit, a magyarság nagy érdekeit védte a parlamentben.²⁰ Természetes, hogy most őt, azért, mert ellenzékbe ment támadják. Támadják, és pedig olyan dolgokért, amik köztudomásúan már régen megcáfoltattak, de támadják azért, hogy eltereljék magukról a figyelmet. Azt mondják, hogy elköltötte az ország pénzét. Igaz, hogy tényleg tíz éves miniszterelnöksége alatt kb. 1 milliárd pengő külföldi kölcsönt vettek fel²¹ és költöttek el, de ebből kizárólag hasznos beruházásokat eszközöltek. Az ország le volt rongyolódva, intézményei elhanyagolva, mindezeket pótolni kellett és erre sok pénzre volt szükség. Végrehajtották a földreformot is. 1,200.000 hold földet osztottak szét a nincstelenek között,²² 5.000 népiskolát építettek,²³ 60.000 családnak állítottak tűzhelyet, mindez pénzbe került és erre mentek el azok a sokszor hangoztatott milliók.

Ő a kiscgazdáknak mindig pártfogója és szószólója volt. Köztudomású, hogy Nagyatádi Szabó Istvánnal ők adtak helyet és szót a magyar parlamentben a kiscgazdáknak. A földművelésügyi minisztérium előtt ott áll Nagyatádi szobra, és ott meg van örökítve az a jelenet, amikor ő kezét fogott Nagyatádi Szabóval. Ez szimbóluma annak, hogy ő a kiscgazdákkal mindenkorra szövetségre lépett. Míg ő volt a miniszterelnök, mindig kiscgazda volt a földművelésügyi miniszter, de

²⁰ Bethlent először 1901-ben választották képviselővé Maros-Torda vármegyében, ellenzéki agrárius programmal. 1903-tól az Apponyi vezette Nemzeti Párt, 1905-1909 között az Egyesült Függetlenségi Párt, 1909-1913 között a Kossuth-párt, 1913 nyarától Andrássy Gyula Alkotmánypártjának tagja. A forradalmak idején az ellenforradalmi szervezkedés egyik vezéralakja. Kormányzati pozíciót csak 1921-ben vállalt. Részletesebben lásd: *Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901-1921.* Budapest, 1987 (*Romsics 1987.*).

²¹ 1924-1931 között a népszövetségi kölcsön révén és egyéb forrásokból összesen 1,3 milliárd pengő értékű hosszú lejáratú hitel, továbbá összesen 1,7 milliárd pengő összegű egyéb hitel (áruhitel, rövid- és középlejratú kölcsönök) áramlott az országba. A hitelekről és felhasználásukról lásd: *Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon.* Budapest, 1975, (*Berend T. – Szuhay 1975.*) 214-226. p.

²² 1920: XXXVI. tc. a földreformról. A megvalósítás során a haszonbérletekkel együtt (155 307 kh) összesen 1 275 548 kh-at osztottak ki.

²³ Nem a népiskolák száma volt 5000, hanem a felépített népiskolai osztályok és a tanítói lakások összesített száma.

ahogy ő eljött, azóta nem kiszagda már a földművelésügyi miniszter.²⁴ Az ő miniszterelnöksége idejében 30-40 kiszagda képviselő ült a parlamentben,²⁵ most csak 3 hivatalos kiszagda jelölt van és ez is kétséges, hogy ezek bejönnek-e a parlamentbe.²⁶

Ha ma vádolják, annak az a célja, hogy elfelejtessék azt, hogy ma nincs pénz, nincs munka, de annál több a törvényjavaslat.

Ma a reformjelszavakkal mint nagy vívmánnyal jönnek elő, pedig sokan akik ma a reformokról beszélnek, még gyereknadrágba jártak, amikor ő már a reform-eszméket valósította meg.

Az általa alakított egységes pártból azért vált ki, mert előtte az adott szó szentség, amelyet ő megtartott, de mások nem tartották meg. Aggódik az ország jövő sorsa felett és ezért látja helyesnek és jónak, hogy mint ellenzéki politikus gyakorolja a jövőben a bírálat és ellenőrzés jogát. Kéri a választópolgárok bizalmát.

Gróf Bethlen után Anek György kiskanizsai lakos, a polgári kör elnöke köszönte meg Bethlennek beszédét és ígérte, a kiskanizsaiak szívvel-lélekkel vele lesznek.

A gyűlés a Hymnusz eléneklésével ért véget.

A gyűlésen bent a teremben mintegy 350, legnagyobbbrészt kiskanizsai polgár-ember vett részt, míg kint a templomtérben mintegy 1200 ember volt még jelen, akik hallgatni akarták gróf Bethlen beszédét, azonban a felszerelt megafon felmondotta a szolgálatot és így az utcán a beszédet hallani nem lehetett.

²⁴ A Bethlen-kormányok földművelésügyi miniszterei: Nagyatádi Szabó István (1921. IV. 14. - XII. 3., 1922. VI. 16.-1924. X. 14.) és Mayer János (1921. XII. 3.-1922.VI. 16., 1924. XI. 15.-1931. VIII. 24.) Mindketten kiszagdák voltak. Ezzel szemben a Károlyi Gyula-kormányban Ivády Béla középbirtokos családból származó államhivatalnok és Purgly Emil nagybirtokos, volt főispán, a Gömbös-kormányban pedig Kállay Miklós, majd Darányi Kálmán személyében szintén nagybirtokosok, egykori főispánok foglalták el a miniszteri posztot.

²⁵ Ez a kijelentés nem fedi a valóságot. Jóllehet 1922-ben 39 fő jutott be a képviselőházba a korábbi Kiszagdapárt tagjai közül, az ún. „csizmások”, Nagyatádi paraszt híveinek száma 16 fő volt. Ez a szám 1926-ban 10-re, majd 1931-ben 6 főre csökkent. Lásd: *Romsics* 1991. 147. p.; *Barta Róbert*: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* (Szerk. *Waluch Tibor*) Budapest, 1995. 414. p.; *Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István*: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931-1939. *Századok*, 1967. 3-4. sz. (*Sipos – Stier – Vida* 1967) 604. p.; *Romsics Ignác*: Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. *Társadalmi Szemle*, 1992. 8-9. sz. 136-142. p.

²⁶ Az 1935-ös választások során 5 birtokos paraszt jutott be a képviselőházba. (*Sipos – Stier – Vida* 1967. 610. p.

Sem a gyűlés alatt, sem az előtt vagy az után semmi zavaró körülmény elő nem fordult, a gyűlés a legnagyobb rendben folyt le, s utána a közönség rendben és csendben széteszlott.

Kmft.

Örményi Antal
(*sajátkezű aláírás*)
m. kir. rendőrfogalmazó

Eredeti gépirat – ZML főisp. biz. 39/1935.

1c.
1935. március 17.
Gróf Bethlen István beszéde a nagykanizsai iparoskörben

Gróf Bethlen István beszéde

Az első szó, melyet Nagykanizsa független polgárságához intézek, a hálának és a köszönetnek a szava. A hálának és a köszönetnek a szava azért, mert amikor ebben a Csonka-országban, melynek felépítéséhez pár téglával én is hozzájárultam, melynek jelenlegi kormánya bölcsőjét én ringattam, s mely két év óta abból a pártból táplálkozik, melyet én alapítottam, megalázó feltételekhez kötötték a régi kerületemben való jelöltséget,²⁷ akkor is ilyen körülmények között jött Nagykanizsa, új hajlékot ajánlva fel nekem.²⁸

A közelmúlt eseményei nem kedvetlenítettek el. Sőt – friss életkedvvel és kemény elhatározással állok Önök előtt, hogy ebben a percben, a változott viszonyok között felvegyem a küzdelmet, melynek hirdetője voltam a közéletben 15 éven keresztül. Amint kiléptem a többségi pártból, már készen volt a vád, hogy én akartam megbontani az egységet és a reformtörekvéseket én akartam meggátolni a sikeresség elérésében.

Az utóbbi két évben nem bolygattam a kormányt, a parlamentben sem szólaltam fel, csupán külügyi kérdésekben, de ezt is csak az utóbbi időben, amikor nagy szükségét láttam. A pártba el se mentem, az értekezleteken nem vettem részt, a sajtóban nem nyilatkoztam. Elmentem külföldre és ott a magyar igazsá-

²⁷ Lásd a 15. sz. jegyzetet!

²⁸ Lásd a 16. sz. jegyzetet!

got hirdetem. Végigjártam nagy német városokat, voltam Londonban, Crambridge²⁹-ben (sic!) és a Duna-medence és a revízió kérdéseiről tartottam előadásokat. Ezeknek az előadásoknak során sikerült is az angolok figyelmét a magyarokra fordítani. Külföldi utamnak célja volt az is, hogy ne avatkozhasak bele a politikai életbe, és nem akartam még a látszatát sem kelteni annak, hogy én a kormány felett gyámkodok. Pedig nagyon sok dologban már akkor nem értettem egyet. Nem értettem először egyet abban, hogy a miniszterelnök úr kormányralépésekor a „Nemzet vezére” címet önmagának díjmentesen adományozta. Ugyanis ezt a címet csak az összpolgárság bizalma adhatja meg, és a világtörténelemben csupán egyszer történt meg az, hogy valaki saját maga tette fejére a koronát, ez is Napóleon volt, aki 100 és 100 csatát nyert már akkor, amikor ezt tette, tehát beigazolvta azt, hogy alkalmas a polgárság vezérletére.

Nem értettem egyet a pártszervezések és a társadalmi segédcsoportok megszervezésének ama módjával, hogy fizetett élharcosok keltsenek hangulatot a kormány mellett,³⁰ valamint, hogy a legfüggetlenebb sajtót is elnémítsuk anyagi befolyásokkal.³¹ Nem értettem egyet azonban a személykérdésekben sem. Ugyanis kifogás alá esett az is, hogy a fajvédő párt levitézlett tagjai kerültek az élre.³² A telefoncenzúrával sem értettem egyet, amelyet saját személyemen is tapasztaltam. Kifogásom alá esett az a kezelési mód, melyet a Nemzeti Egység Párttal szemben gyakorolt. Ez a párt ugyanis egészen a miniszterelnök úr eszközévé fejlődött. A pártértekezleteken senki fel nem szólalhatott, vagy ha fel is szólalt, akkor később dorgálásban részesült. Azonban én nem tettem ellene semmit. Ezt egy fiatalos, hatalomban tobzódó katonai energia elcsúszásának tartottam, és mindjárt megállapítottam, hogy nem áll gondolkodása mögött egy mesz-

²⁹ Helyesen: Cambridge.

³⁰ A Gömbös által szervezett, tömegpárttá átalakított kormánypártban (Nemzeti Egység Pártja) megyéenként egy vagy két központi vármegyei titkárt alkalmaztak, akik közvetlenül Marton Béla országos ügyvezető főtitkár irányításával végezték pártszervező és a helyi szervezetek, vezetők munkáját ellenőrző tevékenységüket. A központi titkárok a párt fizetett alkalmazottai voltak. (A Nemzeti Egység Pártjának szervezetei. Szervezési útmutatás a vármegyei szervezetek elnökei és titkárai, valamint a központi vármegyei titkárok részére. Budapest, 1933.)

³¹ A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról, a sajtótámogatás rendszeréről lásd: *Glatz Ferenc: Sajtópolitika, hivatalos ideológia (1932-1936). A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról.* In: *Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867-1987.* Budapest, 1988, 225-241. p.

³² Az átszervezett kormánypárt vezetésében az új szervezeti szabályzat értelmében háttérbe szorult a Bethlen híveiből álló régi gárda, s a pártszervezés, a pártpropaganda irányítása Gömbös korábbi fajvédő híveinek kezébe került, mint az országos központban pl. Marton Béla, Béli Béla, vagy Debrecenben Kolosváry-Borcsa Mihály. (*Vonyó* 1984. 784-793., 795-799. p.; Debrecen története 4. 240-243. p.)

szébbmenő világnézet. És új stílus volt mindenütt, amerre csak néztem és természetes, hogy én ezekkel szintén nem értettem egyet. Tárgyalások folytak a kormány és a független kisgazdapárt között,³³ mely nevét onnan nyerte, hogy egyébként teljesen független a kisgazdától, mely párthoz a kisgazdáknak semmi köztük sincsen. A tárgyalások a parlamenti harcok enyhítésére irányultak. Ekkor került nyilvánosságra a választójogi törvényjavaslat első tervezete, valamint a kisgazdapárt vezérének³⁴ bizalmas elgondolásai, melyek úgy viszonyultak egymáshoz, mint a törvényjavaslat az indokláshoz. Ezeknek az elgondolásoknak a mélyén az rejlett, hogy 1920-ban az ellenforradalom nem érte el célját, mert én politikámmal helyreállítottam a közrendet, a jobbiztonságot és biztonságot teremtettem a gazdasági életben is. Ezek a bizalmi elgondolások mind azzal a jelszóval kerültek a közéletbe, hogy új helyzetet kell teremteni a magyar pártpolitikában. Ekkor újra felvetődött a kérdés a miniszterelnök úrnak, hogy nem volna-e egy új pártalakításra szükség, amelyből a velem hasonló gondolkodásúaknak kifelé volna mutatandó az út. Kellett ugyanis néki a régi fajvédő párt vezérkara, a független kisgazdapárt és a keresztény pártnak Wolf vezetése alatt álló hívei.³⁵ Tisztában voltam azzal, hogy a fajvédő párt a közbiztonság alapjait nem képezheti és amit én 10 év alatt megalkottam, annak még a hírmondója sem marad meg. Ekkor kénytelen voltam a tárgyalásokat felvenni, hogy tisztán láthassak mindent. Megkértem ekkor a miniszterelnök urat, beszéljen nyíltan, mert hallgatása még a kimondott szónál is rosszabb volt, mert ezek izgatták a közvéleményt. Nekem fel kellett vennem a küzdelmet, hogy láthassam a tiszta helyzetet. Kértem a párt vezetőségének³⁶ összehívását, de természetesen ez nem történt meg. Próbálkoztam mindennel, míg végül a Kormányzó Úr előtt kértem az ügyek tisztázá-

³³ Gömbös Bethlen kizorítása érdekében Eckhardt Tiborral és Ulain Ferencsel, a Független Kisgazdapárt (egykori fajvédő) vezetőivel szövetkezett. A Marseille-i merénylet tárgyalása idején Eckhardtot nevezték ki Magyarország népszövetségi fődelegátusává. (Lásd *Kónya* 1968. 99-124., 128-136., 141-148. p.)

³⁴ Eckhardt Tibor.

³⁵ Wolff Károly a Keresztény Községi Párt vezetője. Wolff 1919-től a keresztény pártok szélső-jobboldali csoportosulásainak egyik vezetője. 1935 elején a politikai erőviszonyok megváltoztatása érdekében Wolff szorosán együttműködött a NEP vezetésével, egyes korabeli megfigyelők miniszteri kinevezését is várták. (Lásd *Kónya* 1968. 133-136. p.)

³⁶ A NEP szűkebb vezető szervei közül Bethlen hívei a pártvezetőségben őriztek meg pozíciókat. A párt irányítása azonban a háromtagú pártelnökség kezébe került, melyben csak Gömbös, a pártvezér, illetve két feltétlen híve, Sztranyavszky Sándor országos elnök és Marton Béla ügyvezető főtitkár vett részt. (*Vonyó* 1984. 789-790., 796. p.)

sát. Ekkor megindultak a tárgyalások³⁷ és ugyanakkor megindult egy ellenakció is és én egy harapófogóba kerültem. Ennek a harapófogónak az egyik szárát Gömbös, a másik szárát Eckhardt tartotta. A miniszterelnök úr hallgatott, annál erősebben munkába lépett a sajtófőnök úr.³⁸ Megtörtént az a példátlan eset, hogy a kormány anyagi támogatásával alakult egy ellenzéki párt hivatalos lapja, mely sorozatos támadásokat intézett a kormány megett álló párt ellen és azt a célt szolgálta, hogy bennünket kilőjenek a pártból. Bennünket azért, mert mi, mint ahogy mondva lett, – akadályozzuk a miniszterelnök urat nagyszerű 95 pontja megvalósításában és a reformkorszak megvalósításának kérdésében is. Ezután jöttek a személyem elleni vádak, – hogy a kartelleknek és a nagytőkéseknek barátja vagyok. Utána díszsírhelyet kínáltak fel nekem a magyar Panteonban. Ezek engem egyénileg nem érintettek. Amidőn azonban egységspárti híveim kemény hangon emeltek kifogást a támadások ellen, akkor szólalt meg Gömbös és rozsdás csákyájú halászokat, petárdásokat emlegetett, akik az ő reformterveit és a párt egységét veszélyeztetik.³⁹ A petárdások színvallást követeltek a bizalmas elgondolások kérdésében. Követelték, hogy a vezető állásokból eltávolíttassanak azok, akik a bizalmas elgondolások dolgában kompromittálva voltak. Követelték, hogy a nemzeti egység pártjával szemben alkotmányos eszközök alkalmaztassanak, hogy a pártnak alkalma legyen a kormány által tervezett javaslatokhoz hozzászólni és állást foglalni. Követeltük, hogy a magyar ifjúság eszményi gondolkodását pártpolitikai piszoktól ne szennyezzék be, hogy az ifjúságot pártpolitikai célokra ne használják fel. Követeltük a teljes megegyezést az alkotmányjogi és egyéb reformokban a párt és kormány között. Követeltük, hogy a házat idő előtt fel ne oszlassák, mert attól kellett tartanom, hogy a választások rendjén automaticae kialakul az a párt, amelytől az országot féltém, és amelytől félteni minden magyar embernek, nézetem szerint, legfőbb érdeke.

Tárgyalások indultak meg, amelyek során mindenben megegyeztünk. Megegyeztünk a kormányzói jogkör kiterjesztésében, a felsőház reformjában és megegyeztünk a választójogban is. A titkos választójog ellen nem foglaltam állást. Tudatos hazugság ezt hirdetni, mert jól tudják, hogy azt mondtam, hogy kellő nemzeti garanciák mellett most van az alkalmas idő a titkos választójog megvalósítására.

A kormány reformtervei között első helyen áll a sajtó reformja. Az az elgondolás, amely a miniszterelnök lelkében a sajtó reformjáról él, nem a sajtószabadság felé tendál, hanem inkább saját sajtófőnökének az elgondolásai felé, amelyek

³⁷ A Bethlen és Gömbös közötti konfliktusok megoldására irányuló, Horthy által kezdeményezett 1935. február 9-i tárgyalásra utal.

³⁸ Dr. Antal István, a Miniszterelnöki Hivatal sajtóosztályának vezetője.

³⁹ Gömbös 1935. január 24-i szolnoki beszédére utal. (Függetlenség, 1935. jan. 25.)

a mai sajtószabadság megszorítását célozzák.⁴⁰ Ami a telepítési kérdést illeti, Gömbös és Eckhardt még hátulgombolós nadrágban jártak, amikor én akciót indítottam a belső telepítés érdekében.⁴¹ A miniszterelnök beszéljen nyíltan és mondja meg, hogy a telepítéshez nagyon sok pénz kell, mert ez nagyon drága művelet. Ami a hitbizományi reformot illeti, láttam az új hitbizományi reformjavaslatát. Ez nem egyéb, mint annak a javaslatnak egy része, amelyet a miniszterelnök az én fiókjaim egyik poros zugából keresett elő. A miniszterelnök úr azonban az én fiókomban bent hagyta a javaslatnak másik felét. Az én javaslatom ugyanis nem csupán a kötött birtokok egyik formájára, a hitbizományra terjed ki, hanem mindenféle kötött birtokra, tehát városi, állami, sőt egyházi birtokra is. Mindezek a javaslatok nem egyebek, mint a Bethlen-kormány terített asztaláról lehullott morzsák.

Ami a megegyezésnek politikai részét illeti, ez a megegyezés sohasem alakult úgy, hogy megegyezés és házfelosztás, hanem mindig úgy: megegyezés vagy házfelosztás. Abban a percben, amidőn a megegyezés perfektté vált, kizárattott a házfelosztás. Nem hagytam kétséget az iránt, hogy a felosztás az egész helyzetet felborítaná. A miniszterelnök úr ezt tudomásul vette, a párt bizalmi nyilatkozatát zsebre vágta, azután – felosztatta a házat.⁴² Ezzel a lépéssel lehullott a szememről a hályog, de lehullott a miniszterelnök arcáról is az álarc, amelyet viselt. Én eddig azt hittem, hogy kártyapartit játszom Eckhardt Tiborral, kiderült azonban, hogy hármásban játszottunk és a miniszterelnök úr diktálta a kisgazdapárt vezérének a tromfokat.

Elvesztettem a partit, de nem szégyeltem magam, mert a játék szabályait betartottam. A kormány rekonstrukciója,⁴³ amely mögé bújt, csak egy fügefalevél, amely túl keskeny ahhoz, hogy elfedje az ő mellbőségét, de túl keskeny ahhoz is, hogy elfedje azt a tényt, hogy ígéretét nem tartotta be.

Ekkor levontam a konzekvenciákat és kiléptem a pártból.

Most négy kérdést vetek csak föl: Először, miképp kell alkotmányjogi szempontból megítélni a miniszterelnök eme eljárását, másodsor miért tette, harmadszor, mi várható az országban és negyedszer mitől kell félni.

⁴⁰ Lásd a 30. sz. jegyzetet !

⁴¹ Bethlen 1907-ben vetette fel az erdélyi magyarság pozícióinak megőrzése, a román népesség növekedésének megállítása érdekében a telepítés szükségességét. (*Romsics* 1991. 32-38. p.)

⁴² A miniszterelnök nem jogosult a képviselőház felosztására. Gömbös 1935. március 4-i lemondása nyomán, az új miniszterelnöki megbízással együtt Horthy kormányzó rendelte el a ház felosztását.

⁴³ Az 1935. március 4-én alakult második Gömbös-kormányra utal, melyben az előzőhöz képest csökkent Bethlen és nőtt Gömbös híveinek száma. (Lásd *Kónya* 1968. 149-150. p.)

Az elsőre feleletet ad Gömbös: „Nemzethez kell fordulni.” De nem erről van szó. Idő előtti házfeloszlatásról van szó, amelyet csak akkor lehetett volna megcsinálni, ha a képviselőház és a nemzet között nézeteltérés támad, vagy ha a kormány elveszti a többséget. Az egyik, hogy az országban nem lesz nyílt szavazás többet, a másik a velem szembeni. A ház nem volt munkaképtelen, s nem fenyegetett az sem, hogy megszűnik a többsége, mert hiszen még akkor is módjában lett volna a legutolsó eszközhöz, a feloszlatáshoz fordulnia. Volt ugyan nyugtalanság a pártban, de azért mert ezt a pártot nem védte meg Gömbös azok ellen a támadások ellen, melyek kívülről érték.

Azt mondja Gömbös nem várhatta meg, míg hátulról ledöfik. Nem tudom ez reám vonatkozik-e? Beszéljen nyíltan Gömbös! Ez a kijelentése nem egyéb, mint mások bekerítése azért, hogy pálfordulásokhoz ürügyet találjon. Én megvártam nyugodtan, míg engem ledöftek, a miniszterelnök bátran ugyanezt tehette volna, mert ha tényleg bekövetkezik az amitől félt, akkor joggal feloszlathatta volna a házat, mentesült volna az ígérettől és akkor ő állana ma azon az erkölcsi magaslaton, amelyen én állok. Ami azt a kifogást illeti, hogy a párt nem állott egy világnézeten, ez se állja meg a helyét. Minden nagy párt különböző világnézeti (sic!) emberekből áll, fontos csak az, hogy konkrét kérdésekben egyetértsenek. A miniszterelnök úr is revideálta már világnézetét,⁴⁴ csak az a kérdés, hogy most nem állunk-e szemben ennek a revízióknak a revíziójával? A kormány listáján egyébként olyan tisztos magyar polgárok nevei szerepelnek, mint Ledermann Mór, vagy Orava Zsigmond, akik az ortodox hitközségben tekintélyes szerepet játszanak, de telivér fajvédőknek egyáltalán nem mondhatók. Megtaláljuk a jelöltek között a nagybankok és nagytőke képviselőit is.⁴⁵

Gömbös azt állítja, hogy azért kellett feloszlatni a házat, mert a tervezett reformokat, mint egy szerves egészet csak egy új országgyűlés oldhatja meg.

Én ösmerem az alkotmányjogot és az európai alkotmány történetét, de ezt még soha nem hallottam és attól félek, hogy ez a teória nem fog egy tankönyvbe sem bekerülni.

Azért oszlatta fel a házat, mert a régi fajvédő pártnak a felújítására törekszik és a miniszterelnök úr azt hitte, hogy velem való viszonya olyan, mint két dudásé egy csárdában. Ezt a szerepet én sohasem áhítottam, én pedig rendelkezésére bocsátottam munkakészségemet és azt hittem, hogy ő eben gubát cserélt, mert

⁴⁴ Bethlen arra utal, hogy Gömbös az Egységes Pártba történt visszalépésekor (1928), majd miniszterelnökké történt designálásakor – mintegy feltételként – kinyilvánította: felhagy antiszemita politikájával, mely fajvédő nézeteinek sarkalatos pontja volt. (Lásd *Könya* 1968. 40-41. p.; A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Budapest, 1932, 34-52. p.)

⁴⁵ E körből a NEP képviselője lett 1935-ben Fellner Pál, Kühne Lóránt, Szurday Róbert, Knob Sándor, Reményi-Schneller Lajos. (*Sipos – Stier – Vida* 1967. 609. p.)

Eckhardt Tiborral és barátaival nem lesz olyan könnyű elbánni, mint Bethlen Istvánnal és barátaival. És ha jövendőlnöm szabad, neki ugyanazt mondom, amit Danton Robespierrenek mondott: „Robespierre követni fogsz!”

Mitől kell félnünk ezek után és mitől nem kell félnünk?

Nem kell félnünk az ú. n. antiszemita tatárjárás feléledésétől. Én ettől nem félek és szeretném, ha a közönség is így ítélné meg a helyzetet. Igaz, hogy a félrevezetett magyar ifjúság most várja, ezt a tatárjárást, de csalódní fog. Ezt nem lehet megcsinálni. Gazdasági és pénzügyi helyzetünk abban a pillanatban összeomlanék. Mert ha Németországot a nemzeti szocializmus hasonló módszerei izolálásba sodorták, mi az ilyen izoláltságot nem bírónk el. A miniszterelnök úr nem olyan harcias természetű, mint amilyennek kinéz. Két és fél évi miniszterelnöksége alatt én nem igen sok harciasságot láttam nála, annál több kompromisszumot és kapitulációt. De félni kell attól, hogy ezeréves alkotmányunk intézményei, politikai és gazdasági rendszerünk, kiforratlan, bizarr, külföldről importált eszmék kísérleti nyula lesz. Fokozottabb kacérkodást fogunk látni a nemzeti szocializmus eszméivel, a párttotalizmussal, SS és SA alakulatok formálásával és hasonló jókkal, tervgazdálkodással és korporációs rendszerekkel, amelyek az ország nyugalját, rendjét, hitelét és biztonságát veszélyeztetik.

Ha a miniszterelnök úr jót akar és jót csinál, támogatni fogom. Az a tény, hogy egy hatalom hogyan alakult meg, milyen eszközökkel, nem teszi feltétlenül szükségessé, hogy a hatalmat támadjuk. Ha valaki kártyán nyert vagyonát jótékonyosságra fordítja, a felajánlott pénzt nem kell visszautasítani. De ha eltér attól a vonaltól, amelyet én a lelkére kötöttem, akkor őrt fogok állni, ha egyedül is, az ezeréves alkotmány mellett, őrt fogok állni, hogy az ország nyugalma kísérletezés tárgyát ne képezze.

Nagykanizsa, 1935. évi március hó 17-én.

Eredeti gépirat – ZML főisp. biz. 39/1935.

2.
1935. március 20.
A NEP nagykanizsai választmányának állásfoglalása
Bethlen István választási beszédéről

Méltóságos

Tabódi és Fekésházi vitéz Tabódy Tibor főispán Úrnak

Zalaegerszeg

Teljes tisztelettel jelentjük, hogy a Nemzeti Egység nagykanizsai szervezetének nagyválasztmánya folyó hó 19-én nagygyűlést tartott, amelyen az alább közölt határozati javaslatot egyhangúlag elfogadta.

H a t á r o z a t.

A Nemzeti Egység nagykanizsai szervezetének minden tagját mélységesen megdöbbenetette a Gróf Bethlen István Úr Önnagyméltóságának folyó hó 17-én tartott beszédének Vezérünk személyét súlyosan sértő és támadó része.

Kötelességének tartja a Nemzeti Egység nagykanizsai nagygyűlése, hogy ezen támadás ellen a legnagyobb súllyal tiltakozzék és hogy azt helytelenítse.

Megállapítja a nagygyűlés, hogy ezen beszéd nem lett volna elmondható abban a városban, ahol Gróf Bethlen István Úr Önnagyméltósága a Nemzeti Egység hozzájárulásával fog mandátumhoz jutni.

Ezen alkalmat nem mulaszthatja el a Nemzeti Egység nagygyűlése, hogy a Vezér iránti hódoló tiszteletéről és nagyrabecsüléséről tanúságot tegyen, és hogy Vezérét ezen megmásíthatatlan érzéséről biztosítsa.

Elhatározza a nagygyűlés, hogy mindezekről a Vezért, a Nemzeti Egység központi vezetőségét és Zalavármegye Főispánját értesíti.

Nagykanizsa, 1935. év március hó 20-án.

A Nemzeti Egység nagykanizsai szervezete nevében:

dr. Szabó Zsigmond
(sajátkezű aláírás)
választókerületi titkár

Gyömörey István
(sajátkezű aláírás)
elnök

Eredeti gépirat másodpéldánya – ZML főisp. biz. 39/1935.

3a.
1935. március 24.
A nagykanizsai rendőrkapitányság vezetőjének jelentése
Bethlen István 1935. március 24-i programbeszédéről

M. kir. rendőrség nagykanizsai kapitánysága.

10/53.–1935.szám

Tárgy: Gróf Bethlen István programbeszéde.

Csat.: 1 db. melléklet.

Méltóságos Főispán Úr !

Tisztelettel jelentem, hogy a nagykanizsai független polgárok pártja által 1935. évi március hó 24-én rendezett pártgyűlés, – melyen gróf Bethlen István tartotta meg programbeszédét, – a legteljesebb rendben, minden zavaró incidens nélkül folyt le.

A gyűlést Kelemen Ferenc bankigazgató nyitotta meg, ezután szólásra emelkedett gróf Bethlen István és elmondotta egy és fél óráig tartó programbeszédét. Gróf Bethlen István beszédét csatoltan tisztelettel felterjesztem.

A programbeszéd után Dr. Gärtner Antal ügyvéd a gyűlést bezárta. A gyűlés az iparoskör emeleti nagytermében zajlott le. Itt mintegy 1000 ember volt jelen.

A beszédet az épület melletti kerthelyiségbe hangszóró közvetítette és itt is mintegy ezer ember hallgatta a beszédeket.

Nagykanizsa, 1935. évi március hó 25.-én.

Solymossi László
(*sajátkezű aláírás*)
rendőrtanácsos
a kapitányság vezetője

Eredeti gépirat – ZML főisp. biz. 39/1935.

3b.
1935. március 24.
Bethlen István választási programbeszéde

Gróf Bethlen István programbeszéde

Tisztelt választó közönség, tisztelt polgártársaim!

A múlt vasárnapon kifejtettem álláspontomat a kormány általános politikájával szemben. A mai napon nyilatkozni kívánok azokról a közéleti kérdésekről, amelyek a közfigyelem előterében állanak, programot kívánok adni. Ha a múlt beszédemben a kritika hangját használtam a polémiában, a polémiát ezennel befejeztem. Annyival inkább, miután a kiröppent szóra visszhang nem jött. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy talán az új stílust követhetem, amely választ nem ad a kérdésekre és a mögé búvik, hogy az igazságot ha kimondják, nem mindig udvarias dolog és reá válaszolni nem szükséges.

A múlt vasárnap sokszor mozogtam a negatív terén, sokszor ellentétes álláspontra foglaltam el azokkal a cselekményekkel szemben, amelyeknek szemtanúi a kormány részéről vagyunk. Ma szerencsésebb helyzetben vagyok, mert pozitív terén kívánok mozogni és gyakran helyeselni fogom azt is, amit a kormány jót tesz vagy szándékozik tenni. Aki általánosságban programot ad, annak mindenképp előtte tudni kell, hogy melyek azok a döntő körülmények a nemzet életében, amelyekhez igazodni kell, mely döntő szempontokat kell elsősorban figyelembe venni. Ha körülnézek a magyar közélet terén azok között a szempontok között, amelyek előttem és minden magyar ember előtt legfontosabbak kell hogy legyenek, akkor azt találom, külpolitikai helyzetünk nagyon súlyos, nagyon nehéz, a nemzetközi élet tele van feszültségi erővel, egyik napról a másikra változnak az események, óráról-órára új helyzetek állanak elő, melyekben rendkívül fontos, hogy a magyar nemzet teljes erejét megtartsa hogy semmit se vigyen bele a közéletbe, ami ezt az erőt megbonthatná, ne vigyen bele olyan közéleti kérdéseket, amelyek harcok keltésére alkalmasak, amelyek alkalmasak arra, hogy azt a csekély erőt is megbontsák, amely diplomáciai tárgyalásoknál szükséges, hogy ott legyen, amikor a megbízott ott áll a velünk szemben álló féllel. Van egy másik szempont is, amely a programadásnál döntő. Ez nem negatív, hanem pozitív szempont. Ha azt kívánjuk, hogy a bekövetkezendő tárgyalásoknál a magyar tárgyaló felek a magyar nemzet egész erejére támaszkodhassanak, akkor szükséges, hogy kiküszöböljük azokat a gyengeségeket, azokat a betegségeket, amelyekben a nemzet szenved. Elsősorban a gazdasági helyzetünkre utalok és én azt vártam volna a magyar kormánytól, hogy elsősorban egy gazdasági programot

ad, olyan gazdasági és pénzügyi programot, amely nem foltozgatásokkal akarja a bajokat orvosolni, hanem kijelöli a végcélokat, megjelöli az utat, az eszközöket, amelyekkel a végcélhoz eljutni lehet, megjelöli azokat a módozatokat, amelyekkel a fennálló bajokat orvosolni és gyógyítani képesek vagyunk. Tehát egy átfogó gazdasági és pénzügyi programot vártam volna a kormány részéről, sajnos ilyen nem kaptunk. Mert ha végignézem a kormány eddigi nyilatkozatait, a miniszterelnök úrnak rádió beszédét⁴⁶ és szegedi megnyilatkozását,⁴⁷ végül az illetékes reszort miniszter uraknak nyilatkozatait, azt kell mondanom, hogy az ezekben foglaltakban az általános kijelentéseken kívül vannak egyes mondatok, amelyek a gazdasági helyzettel foglalkoznak, de egy konstruktív programot ezekből összeállítani nem lehet. Ezek a nyilatkozatok azt mondják, hogy fenn kell tartani az államháztartás egyensúlyát, fenn kell tartani pénzünk vásárló erejét és hogy ezenkívül bizonyos beruházásokra is szükségünk van. Ezek mind helyes, okos dolgok, de végeredményben a bajok orvoslása szempontjából csak negatívumot jelentenek és legfeljebb útját állhatják annak, hogy tovább csúszunk azon a gazdasági lejtőn, amelyen rajta vagyunk. Nem egy negatív programot vártam volna, hanem pozitív programot, útmutatást, abban a tekintetben, hogy a fennálló bajokból miképp kerülhetünk ki. Nézzük az egyes reszort miniszter uraknak nyilatkozatait, itt van pld. a kereskedelemügyi miniszter úrnak⁴⁸ nyilatkozata. Úgy látszik ő a kabinetben az élharcosok szerepét vállalta. Nem követte a régi stílust, amely azelőtt szokás volt, hanem e helyett támadásba csapott át, de ezen a téren is elárulta a járatlanságát, a múlt eseményeivel kapcsolatban, amikor pld. olyan megállapítást tett, hogy a Bethlen-kormány 4 milliárd adósságot csinált, pedig ennek csak egy hatoda igaz. Nem akarok polémiába bocsátkozni. Nincs kormányforma gazdasági téren; ezt megállapítom. „A boszorkányokról, akik nincsenek, ne szóljunk egy szót sem.” Magam vagyok kénytelen a magam észjárását követve egy konstruktív programot adni, a mélyen tisztelt választó közönség, de egyúttal az eszmeszegény kormány számára is.

⁴⁶ Gömbös 1935. február 14-én 20 óra 30 perckor adott terjedelmes rádióinterjút Zimmer Ferencnek, a Magyar Távirati Iroda felelős szerkesztőjének. Az interjú teljes szövegét közölte a NEP hivatalos lapja. (Függetlenség, 1935. febr. 15. 1-4. p. Gömbös Gyula rádiónyilatkozata a politikai helyzetről.)

⁴⁷ A kormánypárt helyi szervezete 1935. március 17-én tartott választási gyűlést, amelyen Gömbös, mint a NEP szegedi listavezetője mondott beszédet. (Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Sajtó alá rendezte: *Perneki Mihály*, Budapest, 1983, 137. p.)

⁴⁸ Bornemissza Géza 1935. március 4-től, a második Gömbös-kormány megalakulásától állt a tárca élén. A negyvenéves miniszter a húszas évek szélsőjobboldali ifjúsági vezéreinek egyike, az egyetemi zászlóalj megszervezője volt. Gömbös „reformnemzedékének” egyik markáns alakja.

Én meggyőződéseimet annak idején debreceni választóim előtt ezelőtt másfél esztendővel egy beszédben kifejtettem,⁴⁹ amely akkor és abban az időben meglehetősen feltűnést keltett és a gazdaközönség részéről is többé-kevésbé helyeslésre talált. A kormány azonban abban az időben sem nyilatkozott, az új stílust követte, és csak abból vettem észre, hogy nem helyesli felfogásomat, hogy nem én, hanem a pénzügyminiszter úr⁵⁰ kapott első osztályú kitüntetést és ezért ennek a beszédnek konzekvenciáit magára nézve nem vontta le. Debreceni beszélgetésemben mindenekelőtt kifejtettem azt, hogy a gazdasági bajoknak a valódi oka az az árzuhanás, amely a mezőgazdasági cikkeknek bekövetkezett és hogy ugyanakkor Amerika részéről és más hitelező államok részéről felmondták a rövid lejáratú hiteleket, amelyek az európai piacon voltak elhelyezve, úgyszólván egy rön indult meg, egy megrohanása az adós államoknak, akik ilyenekkel szemben nem voltak abban a helyzetben, hogy rövid lejáratú adósságukat visszafizethessék. Ezután következett, hogy egymás után először Németországban, azután Ausztriában, végre nálunk, hogy ez a megrohanás katasztrofális következményekkel járjon, kénytelen volt a kormány szigorú rendszabályokhoz nyúlni és a devizaforgalmat korlátozni. A mezőgazdasági cikkek árzuhanása a mezőgazdaságra nézve és ezt az üzenet folytatók részére lehetetlenné, elviselhetetlenné tette azokat a terheket, amelyek a maguk egészében régiek maradtak, elviselhetetlenné tette az adósságok kamatait, az adózásnak a mérvét, amely boldogabb időkben, amikor magasabbak voltak az árak, a mezőgazdasági cikkek és termények terén elviselhetők voltak, és elviselhetetlenné tette az iparcikkek árait is, amelyek csak lassan és vontatva követték a zuhanó mezőgazdasági cikkek árait és sok tekintetben ma is sokkal magasabban állanak, mint azok. Ennek következménye az lett, hogy amikor a mezőgazdaság ilyen bajokba került, bajba került a kisiparos, a kereskedő. Lecsökkent a forgalom, az államháztartás egyensúlya megbolygatózott, mert hiszen az államháztartás bevételi oldalán olyan adónemek szerepeltek, amelyek egyenesen függvényei a forgalomnak, a gazdasági prosperitásnak, mint például a forgalmi adó, fogyasztási adók, a vámjövédék bevételei, amelyek jól menő forgalom esetén a gazdák, iparosok, kereskedők, termelők révén magas bevételeket biztosítanak az államnak. A forgalom azonban lecsökkent, így lecsökkentek az államnak a bevételei. A kiadások viszont a régiek maradván, felborult az államháztartás egyensúlya is. Van azonban más következménye is. Minthogy mezőgazdasági cikket viszünk ki, az árak zuhanása maga után vonta a kereskedelmi fizetési mérlegünk egyensúlyának megbomlását is. Ennek volt a

⁴⁹ Bethlen 1934. január 28-án debreceni képviselői beszámolójában bírálta a Gömbös-kormány bel- és gazdaságpolitikáját. (*Könyv* 1968. 111-112. p.)

⁵⁰ Imrédy Béla.

következménye azután, hogy a Nemzeti Bank, hogy pénzünk vásárló erejét megtarthassa devizakészletének feláldozásával, később pedig aranytartálékainak veszélybe kerülésével igyekezett a helyzeten valahogy segíteni, miután megbirkózni nem tudott vele. Végeredményben kénytelen volt olyan szigorú korlátozásokat életbe léptetni, amelyek a kivitelt lehetetlenné tették, az iparcikkek behozását lényegesen korlátozták és az egész vonalon, különösen a devizagazdálkodás terén kötöttséget léptettek életbe.⁵¹ Ennek következménye volt azután – mert ezek a jelenségek nem Magyarországon egyedül jelentkeztek, hanem a szomszéd államoknál is, és az egész világon – az az elzárkózás az egész vonalon, amely megbénította a kölcsönös forgalmat és amely végeredményben egy katasztrófális helyzetet teremtett a gazdasági és pénzügyi helyzet szempontjából Európában. Most már nézzük, hogy milyen eszközök állnak rendelkezésre, hogy ezen a helyzeten segítsünk. Itten két utat lehet követni, vagy azt az utat, hogy a mezőgazdasági cikkeknek az árát felemeljük, részben [a] nemzetközi, részben pedig [a] nemzeti politika eszközeivel. A másik út pedig abban kínálkozott, hogy a mezőgazdaságot sújtó terheket leszállítsuk. Már az én kormányzatom idején rámutattam arra, hogy a nemzetközi eszközök közül egyik lehetőség kínálkozik abban, hogy ha az ország megegyezéseket köt másik termelő országokkal. A búza konferenciára méltóztatnak még emlékezni, amelyet mi kezdeményeztünk – és amelynek következménye volt a londoni és római búza konferencia⁵² –, ahol megkíséreltük azt, hogy a termelő országok összeállva rajonírozzák⁵³ a piacokat, szabályozzák a kivitelt, és korlátozzák arra a mértékre, amelyet a piacok felvenni képesek. Sajnos ez a metódus nem vezetett sikerre, mert a dél-amerikai államok, elsősorban Argentína nem járultak hozzá a kérdések ilyen elintézéséhez. Nem csüggedve hozzányúltunk még abban az időben a második metódushoz, hogy agrár és ipari államok álljanak össze és egymásnak kölcsönös preferenciákat biztosítva az exportnak biztos és védett piacokat létesítsenek. Az én kezdeményezésemnek volt a következménye az első ily megállapodás, melyet Semeringen kötöttünk Ausztriával, ily preferenciális alapon.⁵⁴ Ennek alapján jött létre a múlt

⁵¹ Az 1931. július 13-án közzétett 4000/1931. ME. számú kormányrendelettel bevezetett intézkedésekre utal.

⁵² A búzaexportáló államok 1931. március 26. - április 2. közötti római és 1931. május 18-23. közötti londoni konferenciájára utal, melyeken 46 búzaexportáló állam képviselői kerestek megoldást – sikertelenül – a búzaértékesítéssel kapcsolatos problémák megoldásáról.

⁵³ Rajoníroz: területekre oszt. Jelen esetben: a piacokat az egyes országok egymás között felosztják.

⁵⁴ Az olasz-osztrák-magyar preferenciális rendszer keretében 1931. július 31-én aláírt megállapodásra utal, melynek értelmében az egymás közötti áruforgalomban általa értékesített termékek bizonyos mennyiségére mindkét fél kiviteli prémiumokat fizet. Magyar részről mezőgazdasági

nyáron az a megállapodás, amelyet a jelenlegi kormány Olaszországgal és Ausztriával kötött.⁵⁵ Ha nézem ezeket a megegyezéseket, azt kell mondanom, hogy ezen a téren sokkal tovább és messzebb kell menni. Én már annak idején megmondtam, hogy elmennék ezen a téren egy szoros vámszövetségig Olaszországgal és Ausztriával, amit ki kellene egészíteni preferenciális megegyezéssel Németországgal és Svájjal, és ha politikailag lehetséges, Csehszlovákiával is. Sajnos a múltban sok nehézséget okoztak a nemzetközi politikai szempontok. Méltóztatnak emlékezni az ú. n. Tardieu-tervre,⁵⁶ amely mögött elsősorban gazdasági és politikai elgondolások állottak. Ma a nemzetközi helyzet megváltozott és a mai helyzetben nézetem szerint ha a kormány energikusan lép fel ebben az irányban, sokkal nagyobb sikereket lehetne elérni, mint ezelőtt 2 vagy 3 esztendővel. Ha nemzetközi eszközökkel nem sikerült eddig eredményt elérnünk, annyival nagyobb kötelességünk, hogy hozzájáruljunk a belföldön rendelkezésünkre álló eszközökhöz. Rá kell lépni arra az útra, hogy a gazdákat terhelő nagy, elviselhetetlen terhek leszállíttassanak. Gondolok elsősorban az adósság kérdésre. Magyarországnak külföldi adósságai vannak, amelyek közt első helyen szerepelnek a gazdaadósságok is. Akkor, amikor ezelőtt 10 esztendővel mondjuk 30 pengőt vett fel valaki, akkor egy mázsa búza értékét vette fel. Ma ha ezt a 30 pengőt vissza kell, hogy fizesse, 2-3 mázsa búza értékének árát kell visszaadnia ugyanazzal az összeggel. Ha elkerülhetetlen volt a háború után a valorizáció, most, hogy a magyar pengő értéke lement, devalorizációnak volna helye, amikor az egész világon a pénz értéke az áruval szemben felment. A kormánynak kötelessége keresni az utat a külföldi hitelezőkkel méltányos úton való megegyezéshez, természetesen, ha ez olyan szolgáltatásokat jelent csak, amely a mai viszonyoknak és a mai teherbíró képességnek megfelel. Bizonyos visszafizetések most is történtek és történnek, sajnos azonban úgy, hogy csak a bankok, a pénzintézetek és a közvetítők haszna származik belőle. És ha nézzük azokat a metódusokat, amelyek segítségével plus export útján igyekeztek az adósságokat vagy a kamatokat rendezni, akkor azt látjuk, hogy ezek a metódusok ugyan szabályoztak, de a külföld ezek révén még ma is sokkal nagyobb kamatokat kap, mint amennyit méltányos megegyezés esetén kapnia kellene. Ennek folytán visszatartják a külföldi hitelezőket attól, hogy velünk megegyezést kössenek. Engedjék meg, hogy a gazdavédelemnek azt a rendszerét, amely a gazdákat kategóriákra osztja és

termékek részesültek preferenciális elbánásban. (*Buzás József*: Magyarország külkereskedelme 1919-1938. In: Magyarország külkereskedelme 1919-1945. Budapest, 1961, 104-106. p.)

⁵⁵ Az 1934. március 17-i római jegyzőkönyv szellemében kötött, 1934. május 14-én aláírt magyar-olasz-osztrák gazdasági egyezményre utal.

⁵⁶ Tardieu francia miniszterelnök terve a dunai államok Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia kereskedelmi együttműködéséről (1932. március).

amely csak ügyvéd közbelépésével képes arra, hogy a gazdát védelem alá helyezze, és ha valamely fizetést nem teljesít, ez esetben a védelem alól megint kicsúszik, az én felfogásom szerint nem felel meg a gazdák védésének.⁵⁷ Ez lehet ideig-óráig jó, azonban nem lehet végleges rendezés. Nézetem szerint itt is végleges rendezést kell csinálni, a gazdákat az 1931 előtt felvett terhek tekintetében egy minimális kamat fizetésére kell szorítani, egy olyan rendezést, amely lehetővé teszi, hogy azután a pénzüzetek új hiteleket adhassanak, mert a mai gazdavidélem rendszere az új hiteladást lehetetlenné teszi. Ma a pénzüzetek maguk sem tudják, hogy hányadán állnak mérlegeikkel, kénytelenek hamis mérleggel dolgozni. A vagydon oldalon olyan adósokat tüntetnek fel, akik fizetéseképtelenek, de legalábbis azon összeg tekintetében, amellyel a mérlegben szerepelnek. Meggyőződésem szerint ezzel a rendezéssel kapcsolatban a pénzüzetek reformját is keresztül kell vinni, mert túl sok Magyarországon a pénzüzet ma, amely működik. Magas a rezszi, mert hiszen kevés üzlet mellett a régi rezszi magasabb kvótát igényel. Meggyőződésem szerint a gazdaadósságokkal kapcsolatban a pénzüzetek kérdését is és a hitelélet reformját is keresztül kell vinni, mert a kettő kapcsolatos és a kormánynak kötelessége, hogy támogatást nyújtson a két félnek, hogy viszonyait rendezze. Elkerülhetetlen azután, hogy a gazdák bizonyos adókedvezményekben részesüljenek. Elég, ha rámutatok arra, hogy a gazdatársadalomnak szempontjából ma pld. a házadónak az a kulcsa, amely annak idején talán indokolt volt, teljesen elviselhetlenné vált. Rámutatok arra, hogy a közép- és nagybirtokosokra nézve a rendkívüli jövedelem- és vagyonadó, amelyet az utolsó években vetettek ki, és amelyre nézve a pénzügyminiszter úr maga is bevallotta, hogy ez a jövedelemből nem fizethető, csakis a tőkéből, – ez állandóan fenn nem tartható, és csak az adófizető polgárok romlását idézi elő. És ha ez az államháztartás szempontjából bizonyos visszaesést jelent, megvannak az utak arra, hogy ezt más módon pótoljuk. Rámutatok azokra a jövedelemforrásokra, amelyek a közönség megadóztatása nélkül rendelkezésre állanak a kincstárnak. Pld. a tűzbiztosítás állami kezelésbe vétele. Azután a benzinadónak, illetve forgalomnak monopolizálása, mert ezek az ágazatok többnyire külföldi társulatok kezében vannak és a pénzt külföldre viszik. Bármi is történjék, a főszempont csak az lehet, hogy az adózó közegeket messzemenőleg megterhelni nem szabad. Az iparcikkek árát lejjebb szállítani már nem szabad. Sok szó esett a kartellekről is. Nézetem szerint a kartell az az instrumentum, amelyen keresztül az ipari vállalatok a vámvédelmet ki tudják használni. Ha visszaéléseket követnek el a kartellek, úgy ezeket üldözni kell. Erre való a kartelltörvény, amelyet nem a Gömbös-

⁵⁷ A Gömbös-kormány 14 000/1933. ME. sz. rendeletére utal.

hanem a Bethlen-kormány alkotott.⁵⁸ A végleges rendezést ezen a téren csak a vámvédelem bizonyos leszállításával lehet elérni. Ezt is mondtam debreceni beszédemben.⁵⁹ Az a vámvédelem, amely 15 évvel ezelőtt,⁶⁰ illetőleg 15 évig a magas búza- és állatárak mellett elviselhető volt, az ma a gazdákra nézve elviselhetlenné vált és elérkezett az ideje annak, hogy ehhez a kérdéshez komolyan hozzányúljunk, és ezzel kapcsolatban az iparnak a hóna alá nyúljunk, mert hiszen a nagyipari vállalatok a 15 év alatt a vámvédelem révén erősítették meg a maguk pozícióját úgy, hogy a belföldi piacot uralták. Nincs azonban olyan helyzetben a kisipar, amely éppúgy tönkrement, mint a gazda. Ezen is segíteni kell, itt is azt a politikát kell követnünk, amelyet a Bethlen-kormány követett, amikor szövetkezeti tömörülések segítségével és közszállításokkal igyekezett a kisipar helyzetén segíteni. Ezt az utat kell folytatni és fel kell szabadítani az ipart is azon terhektől, amelyeket ma nem bír el. Elsősorban itt is a házadóra gondolok, másodsorban pedig azokra a súlyos terhekre, amelyek[et] az OTI jelent számára.⁶¹

A betetőzése ennek a gazdasági programnak a valutának végleges szabályozása. Az a helyzet, hogy a magyar pengőnek az értéke külföldön más színvonalon áll és másképpen jegyeztetik, mint belföldön. Ez egy anomália, amely átmenetileg fenntartható, de amely végleges rendezés szempontjából egyáltalán nem jöhet számításba. A végleges rendezés csak az lehet, hogy a pengő valódi értékének megfelelően jegyeztessék külföldön és belföldön. A devizakorlátozás, a szabadforgalom teljes megszűnése ezen a téren csak segédeszközök, amelyek a pengő vásárlóerejét alátámasztják, azonban arra kell törekednünk, hogy ebből a helyzetből mentől előbb kijussunk, mert ez az állapot a gazdákra nézve újból elviselhetetlen terheket ró. A gazda terményeinek exportálása alkalmával nem jut ahhoz a valódi árhoz, amely a külföldi pengőjegyzés folytán neki megfelelne és így károsodik. Az export támogatásával, az exportprémiumokkal és hasonló segédeszközökkel az állam segítségére volt a gazdáknak. Azonban itt nagy részben a haszon az exportkereskedelem, a közvetítők zsebében maradt. Azonban, hogy a valutát véglegesen rendezzük, ennek határozott feltételei vannak. Nem szabad megtörténni, hogy ha a külföldi és belföldi jegyzését a pengőnek harmóniába hozzuk, hogy akkor a pengő tovább csússzon lefelé, mert ha ez mégis bekövetkeznék, az egész valutarendezés nem érne semmit. Hogy ez a kérdés rendezhető legyen, ennek előfeltétele elsősorban az a megegyezés a külföldi hitelezőinkkel,

⁵⁸ 1931: XX. tc. a gazdasági verseny szabályozásáról. A felsőház 1931. június 3-án fogadta el.

⁵⁹ 1934. január 28.

⁶⁰ A Bethlen-kormány 1921. július 15-én hozott az ipari késztermékek behozatalát erősen korlátozó rendelkezéseket. A vámtarifák átfogó rendezésére 1924-ben, bevezetésükre 1925. január 1-jén került sor. (Lásd *Berend T. – Szuhay* 1975. 208-211. p.)

⁶¹ Az Országos Társadalombiztosítási Intézetre, illetve a társadalombiztosítási járulékra utal.

amelyre már rámutattam. Másodsorban kereskedelmi mérlegünk aktivitásának biztosítása nemcsak ideig-óráig, hanem kereskedelmi szerződések, preferenciális szerződések révén hosszabb időre. Harmadszor a Nemzeti Banknak bizonyos alátámasztása még akkor is, ha külföldi hitelezőinkkel ki tudunk egyezni, meg akkor is, ha kereskedelmi mérlegünk aktívvá válik. Jöhetnek olyan nehéz idők, hogy a Nemzeti Bank olyan helyzetbe[n] kell, hogy legyen, hogy a pengőt átmenetileg alátámaszthassa, és hogy az minden lecsúszástól megmenthető legyen.

Ebben az európai szituációban bizonyos lehetőségeket látok arra nézve, hogy ezeket a kérdéseket sikerrel vihessük dűlőre. Tárgyalások előtt állunk a kisan-tanttal, amelyeket a nagyhatalmak követelnek tőlünk, azok a nagyhatalmak, amelyek a békeszerződésekkel megbontották a monarchia közös vámterületét, és amelyek a háború utáni politikájukkal a tönk szélére juttatták a legyőzött államokat. Nekik kötelességük akkor, amikor tőlünk áldozatokat követelnek, hogy szomszédainkkal jó viszonyt tartsunk fenn gazdasági téren, megteremteni azt az alapot, amelyre a prosperitás újból felépíthető lesz, és amely alap felépítése nélkül ideig-óráig politikai téren a politikai jó viszony tovább fenntartható lenne, de csak újból feltámadnának a súrlódások gazdasági téren, amelyek a megegyezést lehetetlenné tennék. Befejezem gazdasági fejtegetéseimet, a kormánytól nem egy negatív programot vártam, pozitívát vártam a kibontakozásra nézve. Nem elég boncolgatni, meg kell oldani a kérdéseket. Ha módunkban áll külföldön segítséget igénybe venni, akkor a kormánynak kötelessége, hogy ezt megtegye, mert ebben a bizonytalanságban, ebben a lelkiállapotban hagyni a nemzetet nem tartom helyes dolognak. Ezen fejtegetéseimet nem fogja helyeselni a kormány, de nem ambicionálok, hogy patentet kapjak reá, ha jobbat tud a kormány, méltóztassék jobbat csinálni, de tessék megmondani, hogy mit akar csinálni.

Nagyon is szükségesek azok a reformok, amelyekről a miniszterelnök úr állandóan beszél, de azt hiszem, hogy ha a kérdések egészében van egy prioritás, úgy ez a gazdasági kérdéseknek dukál, mert elsősorban a gazdasági állapotunk javulását kell lehetővé tenni. A reformpolitika akármilyen helyes, az várhat, de a kenyeret a magyar polgárok szájából kivenni nem szabad, és ha baj van, azt a kenyeret valami módon vissza kell adni a szájába. Egészen röviden kívánok foglalkozni azokkal a reformokkal, amelyeket a miniszterelnök úr készít. Már rámutattam arra az ellentétre, amely ennél a kérdésnél fennáll. Én nem elleneztem a reformokat, most csak egy polemikus megjegyzést kívánok tenni. A miniszterelnök úr azt mondta, hogy ő nem úgy fog csinálni mint én, hogy évekig hagytam fiókomban porosodni ezeket a reformokat, és utólag előáll azzal, hogy íme ezeket

sohasem kezdtem el.⁶² Utalok arra, hogy 1931-ben, amikor a parlament utoljára összeült, a kormányzó beszéde révén kifejtettem, hogy ezekre a reformokra szükség van. Ezen beszéd után két hónap telt el. Hogy ezalatt az idő alatt nem valósítottuk meg ezeket a reformokat, ezen senki sem csodálkozhat. Legkevésbé veheti ezt a szememre a miniszterelnök úr, aki két és fél esztendeig nem valósította meg ezeket. A miniszterelnök úr a reformok közül a legfontosabbat, a választójogot, amikor rákerült a sor a megvalósításra, gondosan visszadugta a poros fiókba, és most, hogy a választás lezajlik, már előre hirdeti, hogy eltévesztette a sorrendet, mert ez a reform talán csak 4-5 év múlva fog sorra kerülni. A kormányzói jogkör kiterjesztése ellen senkinek kifogása nincsen, hogy visszaadassék az államfőnek az a jogkör, amely az ezeréves alkotmány értelmében neki kijár. A felsőházi jogkör kiterjesztése ellen sincsen semmi kifogásom. A felsőház a közvéleménynek, de főként az államnak a szövetségese. Sokkal fontosabb azonban a választói jog kérdése. A választójog kardinális forma minden állam szervezetében. Tőle függ a politikai helyzet egy országban, tőle függ, hogy demokrácia, tömeguralom, diktatúra vagy alkotmányos kormányzás van-e az államban. Ugyanazzal a választójoggal majdnem mind a négy kormányt el lehet érni. A főszempont az, hogy a parlament ne legyen alávetve a kormány akaratának, vagy pedig egyes csoportok akaratának. Ebből a szempontból a titkos választójog a legtökéletesebb. Ez az oka annak, és még más egyéb okok, amelyekre még vissza fogok térni, hogy én a titkos választójog mellett foglaltam most állást. De még egy második fontos feladatot is be kell tölteni a választójognál, éspedig az[t], hogy a nemzet kebeléből kiválassza a legaraválóbba[ka]jt, a legtehetségesebb[ek]et, a legokosabbakat, a legtapasztaltabba[ka]jt, olyan férfiakat, akik a nemzet iránt való hűségről és szeretetről tanúbizonyságot tettek, és akik nemcsak arra alkalmasak, hogy törvényt hozzanak, hanem arra is, hogy a maguk kebelében kormányt állítsanak, akik a nemzeti célok figyelembe vételével kezelik a kormány ügyeit és nem alacsonyodnak le az egyes érdekcsoportok, esetleges tömeghangulat vagy népboldogító jelszavak cselédjévé. És ha nézzük a háború utáni élet tapasztalatait, akkor azt látjuk, hogy a parlamentek nivója majdnem mindenütt erősen hanyatlott. Majdnem mindenütt bekövetkezett egy vad költekezés, azért, hogy bizonyos néprétegek szimpátiáját a honatyák megnyerjék. A parlamentek tekintélye a mélypontra süllyedt. A háború utáni években a marxizmus mind szélesebb körben kezdett terjeszkedni, amelynek következtében az alkotmányos élet veszedelemben forgott, amelyből a kibontakozás csakis a diktatúra felé vezethetett. Ez

⁶² Ezen a helyen az eredeti dokumentumban az alábbi áthúzott szöveg következik: „Ebben a nyilatkozatban benne van először az, hogy nem kezdtem azokat, mert különben nem mondhatná ezt. De másodszor...”

volt az oka annak, hogy én 1922-ben a nyílt szavazás mellett foglaltam állást. Most azonban ennek a veszedelme nem forog fenn, és éppen ezért kell törvénybe iktatni a titkos választójogot, mégpedig oly formában, hogy biztosítva legyünk az ellen, hogy nem következik be az, ami sok szomszédos államnál a diktatúrához vezetett.

A sajtóról is óhajtok néhány szót szólni. A sajtó nemcsak tájékoztató eszköz, de egyúttal elsődrendű politikai nevelőeszköze a közéletnek, amely egyúttal üzlet is, mert szenzációk útján való izgatás révén igyekezik a lelkekhez férközni. Bizonyos sajtóorgánumok, mert a sajtót a nemzetnevelés keretén belül kell tartani, elkerülhetetlennek tartják, hogy bizonyos ellenőrzést ebből a szempontból meghonosítsanak. A sajtónak a sajtószabadság az életető eleme. Az ellenőrzésnek csak a nemzet szempontjaiból szabad gyakoroltatni, a nemzetellenes hírek ellenőrzése végett abból a célból, hogy a privát élet ne hurcoltassék az utcára, az egyes emberek becsülete ki ne tétessék alacsony támadásoknak. Ebből a szempontból kiindulva azt az ellenőrzést, amely a nemzeti szempontot tartja figyelemben, nem ellenzem, de azt az elsőt, amelyet ma törvény nélkül gyakorolnak, és amely tisztán pártpolitikai célokot szolgál, elítélem, mert az megöli a szabad sajtót.⁶³ Magyarország hercegprímása, Serédi Jusztinián Öminenciája egy beszédet tartott a napokban, amely az irányított sajtó közvéleményéről szólt. Nem kérünk ebből az irányított közvéleményből, amely a magyar nép közvéleményét csak megfertőzi.

A birtokeloszlás ma nem tökéletes. Túl sok a nincstelen proletár, a mezőgazdasági munkás, és túl sok a törpebirtokos. A telepítés⁶⁴ ellen semmi kifogás, ennek végre kell hajtani egyfelől a nemzet érdekében, másfelől a birtokeloszlás javulása érdekében, de meg kell maradni a magántulajdon szentségének területén, mert ha az állam üldözi a tolvajokat, akkor nem állhat be azok sorába, akik másnak vagyonát ingyen veszik el. Az egykével kell az országgyűlésnek foglalkoznia. Ez ma morális betegség és nem a birtokeloszlással áll összefüggésben. Ha ezzel állna összefüggésben, akkor Franciaországban nem volna egyke. Ez egy morális betegség nálunk, amit telepítéssel nem lehet gyógyítani, mert egy egészséges embert egy fertőző betegnek az ágyába fektetnek, nem a fertőzött ember fog meggyógyulni, hanem az egészséges ember válik beteggé. Őszintén megvallva nem értek egyet a kormánynak azzal az elgondolásával, hogy az ország gazdasági

⁶³ Lásd a 30 sz. jegyzetet!

⁶⁴ A Gömbös-kormány telepítési és hitbizományi törvénytervezeteire utal, melyeket már a Nemzeti Munkatervben meghirdetett (51-53. pont). A kormány az ezekkel kapcsolatos törvények előkészítésével már 1934 nyarán foglalkozott. A törvények elfogadására 1936-ban került sor: 1936: XI. tc. a családi hitbizományokról, illetve 1936: XXVII. tc. a telepítésről és a földbirtok-politikai intézkedésekről.

életét korporációs rendszerre építse fel. A mi gazdasági életünk sokkal primitívebb, semhogy mi a kollektív szerződések terére átléphetnénk. A korporációs rendszer sehol sem maradt, – ahol bevezet[et]ett – tisztán gazdasági téren, hanem beférkőzött a politikai életbe is, és azt az alkotmányos szellemet, amelyben ezer éven át éltünk, egyáltalában nem lehetne fenntartani.

A munkásszervezetek jóléti intézményeinek, valamint a szakszervezetek által nyújtott előnyökben minden munkás részesüljön. A munkás politikai szabadságának helyreállítása céljából szükséges ez, mert a munkás ezen jóléti intézmények oltalmában csak akkor részesülhet, ha a párthoz csatlakozik és ez a munkás politikai szabadságának elvesztését jelenti. Az államnak kezébe kell vennie a munkásközvetítést, és lehetetlenné kell tennie a politikai és egyéb sztrájkokat is, nem úgy, hogy a munkaadóknak kedvezzen, hanem bíróságot állítson a munkaadó és munkavállaló közé, amely az előadódó ügyeket méltányos jogosság és a gazdasági élet szabályainak megfelelően intézze el.

Néhány szót a magyar ifjúságról. Széchenyi István annak idején azt mondta, hogy az a nemzet a legerősebb, amelynek a legtöbb kiművelt fő áll rendelkezésére. Áll ez az igazság ma is. Van egy olyan törekvés, hogy a tanult ifjúság számát csökkentjük le, ez azonban ellentétben áll a haladás gondolatával és Széchenyi nagy magyar igazságával. Nem erre kell törekedni. A magyar ifjúságot az életben kell tudni elhelyezni. Nem is annyira állami állásokban, mert hiszen az állami állások nem szaporodnak, hanem egyre csökkennek. Hogy a magyar ifjúság részt vegyen a közéletben, ez ellen senkinek kifogása nem lehet. Ellenben az ifjúságot pártpolitikai célra felhasználni nem szabad. Őrajtuk keresztül kerülnek tehetségtelen stréber emberek előtérbe, akik csak így juthatnak szóhoz. A magyar ifjúság helyzetén segítsen a kormány oly módon, hogy üljön össze a gazdasági élet vezetőivel, és azokkal barátságos tárgyalás révén tegye lehetővé, hogy a magyar ifjúság a maga tudásának megfelelően találhasson elhelyezkedést. És még egy tanácsom volna. A baj rendszerint ott van, hogy az ifjú számára hiányzik legtöbbször az a kis tőke, amellyel pályáját megkezdhetné. Csak egy példát akarok erre felhozni. Magyarországon – azt mondják – kb. 1000 községben nincs orvos, s talán még nagyobb a száma ezeknek a községeknek. Nincs orvos, mert dacára annak, hogy Budapest utcáin ezrével sétálnak az állástalan diplomások, nem mennek vidékre. Hiányzik azoknak, akik egyetemet végeztek az a kezdő 2000 pengő, ami szükséges ahhoz, hogy falura menjenek, hogy egy kis rendelőt rendezzenek be maguknak, műszereket vegyenek, könyvtárat, házi patikát szerezzen be magának, amivel megindulni képes. Ha a magyar kormány a kiválóan képzett fiatalembereket 1-2000 pengővel támogatná, rég nem volna falu, amelyben nem volna orvos, és rég nem lenne olyan fiatal orvos, aki az egykét az állam megbízásából a helyszínen tanulmányozná, és az orvosszereket is kitalálná erre a kérdés-

re. A kórházak zsúfolva vannak, sok falun nincsen orvos, a beteg olyan időpontban kerül a kórházba, amikor már súlyos beteg. Ha ellenben a helyben lévő orvosok segítségével idejében gondoskodás történne, az állam sok kiadástól menekülne meg, és a kórházak fenntartása nem emésztene meg annyit. Ilyen módon lehetne iparost, kereskedőt, orvost, állatorvost és általában önálló egzisztenciákat teremteni és ezáltal az ifjúság helyzetén segíteni.

A külpolitikai helyzetről is néhány szó. A külpolitikánk alapja az olasz-magyar barátság, amely nemcsak azért fontos, mert szimpátia fűzi össze a két nemzetet, hanem mert érdekei is teljesen azonosak. Ezek a közös érdekek a történelem folyamán már jelentkeztek. Legelőször a középkor kimenetelének a végén, amikor egyik német uralkodóház túlsúlyba került és egész Olaszországot és Magyarországot fenyegette. Akkor mi az Anjoukat hívtuk meg a magyar trónra. Az így kialakult politikai irányzat teremtette meg Magyarországon hazánk nagyhatalmi állását a Balkán felé, amely azután lehetetlenné tette két évszázadon át, hogy a török uralom megvesse lábát Magyarországon. A múlt század derekán az osztrák ház pusztulásával szemben kezdet fogtunk az osztrákokkal.⁶⁵ Kossuth Lajos Cavourral és Garibaldival közösen védekeztek az osztrák elnyomással szemben. Az eredmény az volt, hogy Olaszország felszabadult az osztrák iga alól, és mi 1867-ben megkötöttük a kiegyezést, visszatérhettünk a régi alkotmányos berendezkedésekhez, amelyek 48 után veszélyeztetve voltak. A háború csak egy intermezzo volt köztünk és Olaszország között. A háború után mi voltunk azok, akik megragadtuk baráti jobbát Olaszországnak. Ráműtöttem azokra a közös érdekekre, amelyek Olaszországot velünk összefűzik. Ezt a barátságot az olasz-francia közeledés⁶⁶ folytán sokan kezdték félteni. Attól tartottak, hogy differenciák támadnak köztünk és Olaszország között. Én ettől nem tartok. A német-francia közeledést⁶⁷ nem foghatjuk fel olyannak, amely minket németellenes hangulatba akarna vinni. Garanciát nyújt erre annak a nagy olasz férfinak⁶⁸ a jelleme és tudása, aki ismeri a mi helyzetünket, meg tudja azt ítélni, és gondoskodni fog arról, hogy Németország jogos kielégítése nélkül semmiféle államcsoportba bele ne szervezkedjünk. Franciaország objektív szemüvegen keresztül láthatja Magyarországot sorsát, nem kizárólag kisantant szemüvegen keresztül. Az a szerződés, amelyet felajánlottak megkötés végett, hogy a kisantant államokkal

⁶⁵ Helyesen: olaszokkal.

⁶⁶ A két ország kapcsolatai a német-osztrák vámunió tervének bejelentését követően (1931. március 21.) erősödtek fel.

⁶⁷ Nyilvánvaló elírásról, vagy Bethlennek – az élő beszédben előforduló – „elszólásáról” van szó, melyet a gyorsíró kritikátlanul lejegyzett, s a jelentésben is továbbították. A szövegkörnyezetből nyilvánvalóan következik, hogy Bethlen itt is olasz-francia közeledésről akart beszélni.

⁶⁸ Benito Mussolini.

és egyéb szomszédainkkal meg nem támadható szerződést⁶⁹ kössünk, ha jól alkottatott, célra vezethet. Előfeltétele, hogy megnyugvást keltsen és hogy belőle Németország ki ne rekesztessék, és hogy mi a kisantanttal méltányos alapon egyezhessünk meg, és végül, hogy megszűnjék az az iszonyú elnyomás kisebbségeinkkel szemben, amelyet szomszédainknál tapasztalunk. Előfeltétele az, hogy megszűnjék az a háborús fenyegetés, amellyel állandóan találkozunk ebben az országban, megszűnjék a beavatkozás belső ügyeinkbe, köztük a trónkérdésbe is. További feltétele az, hogy a nagyhatalmak tényleg aláátamasszák Közép-Európát egy olyan gazdasági elgondolással, amelynek végrehajtása révén mi is kikerülhetünk azokból a súlyos bajokból, amelyekből a magunk erejével a bajokból kijutni nem tudunk. Végeredményben Magyarország a népek együttműködését tartotta szem előtt, ezért léptünk be a népszövetségbe, ezért követtük a gróf Apponyi Albert vezetése alatt álló irányt.⁷⁰ Azt a politikát követtük, amelyet Anglia követ, amikor azt mondja, hogy a parancsbékét egyezményes békékkel kell felváltani.

Befejezem beszédemet, néhány szót kívánok szólni arról a viszonyról, amely a város képviselője és a város között fenn kell, hogy álljon. Mikor Önök a jelöltséggel kitüntettek, első látogatásom ezen város polgármesterének szólt, és azt kell mondanom, hogy szomorú benyomást nyertem arról, hogy ezen határszéli város milyen szenvedéseken kellett, hogy átmenjen. Nagykanizsa ipara megszűnt, úgyszólván a háború óta. Kereskedelme, forgalma lecsökkent. Állami és luxusintézményeit mostohaapák vitték el innen. A polgármester úrral beszélünk. Egy kidolgozott programot kell felállítani, amely ezt a várost újból kitörő kapujává teszi az országnak a Balkán és az Adria felé. Ismét fel kell szerelni ezt a várost azokkal a luxusintézményekkel, amelyekre szükség van. Engedjék meg, hogy ebben a munkában felajánljam a {magam} közreműködésemet. Engedjék meg, hogy kijelentsem, hogy a város polgárainak, gazdasági ágainak, iparának, kereskedelmének, mezőgazdaságának rendelkezésére álljak, de rendelkezésére álljak az egyes polgárnak is, amennyiben jó, igaz ügyet kér tőlem, hogy boldogulását elősegíthessem. Amikor ilyen értelemben teszek Önök előtt hitvallást, kérem az Önök bizalmát és támogatását.

Nagykanizsa, 1935. évi március hó 24.-én.

Eredeti gépirat – ZML főisp. biz. 39/1935.

⁶⁹ Lásd az 55 sz. jegyzetet!

⁷⁰ Apponyi Albert 1921-1933 között Magyarország népszövetségi főmegbízottja volt.

JÓZSEF VONYÓ:

**ISTVÁN BETHLEN'S CAMPAIGN SPEECHES IN NAGYKANIZSA
17, 24 MARCH 1935**

Summary

Count István Bethlen (Prime Minister of Hungary between 1921 and 1931) as a conservative and liberal politician, representing the aristocrats' and the plutocratic circles' interests, played a significant role in the development of the political system of Hungary after the Trianon Treaty. His connection to Gyula Gömbös (Prime Minister of Hungary between 1932 and 1936), the leader of the extreme-rightist political forces, was characterised by the alternation of co-operation and confrontation between 1919 and 1935. At the begin of March 1935 it came to a final breakup between the two politicians, after Gömbös had succeeded in dissolution of the congress, in spite of Bethlen's protest. Bethlen and his followers left the governing party and he stood for the 1935 election as an independent candidate.

The published sources are important documents of this breakup. Bethlen in his campaign speeches openly expressed his critics about the Gömbös-government as well as about the politics persuaded by the prime minister. On the other hand, his proclaimed programme reflected the changes of his views about the country's situation and about the measures to be taken. The adjusting documents, at the same time, render perceptible the relation of the police and of the local governmental organisations towards the former prime minister's political activity at that time and towards the former leader of the party.

The documents, published with detailed notes, render important new information for the researchers of the given period, too.

KÁLI CSABA:

AZ 1945. ÉVI NEMZETGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK ZALÁBAN¹

Az új választójogi törvény

A második világháború befejezése előtt néhány hónappal, a Jaltában összeülő nagyhatalmak megpróbálták egy közös békestratégiát kidolgozni. Hármójuk eltérő érdekei, az ebből következő egyes kérdésekben elfoglalt nézeteik azonban nem tudtak úgy egymáshoz közeledni, hogy abból az új európai rendre vonatkozó világos megállapodás születhetett volna. Ehelyett egy meglehetősen általános, csak alapelveket deklaráló nyilatkozatot sikerült összetákolniuk. Ennek egyik pontja azonban kimondta: „*A három kormány, valahányszor a körülmények azt megkövetelik, együttesen támogatni fogja a felszabadított európai államoknak vagy a tengely volt európai csatlós államainak népeit abban, ... hogy a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatóságokat létesítsenek, amelyek kötelesek legyenek a lehető legrövidebb időn belül szabad választások útján olyan kormányokat állítani, amelyek megfelelnek a nép akaratának*”.²

Az Ideiglenes Kormány képében megjelenő – meglehetősen korlátozott szuverenitású – új magyar vezetés részéről először a kisgazdapárti Vásáry István pénzügyminiszter sürgette az általános választások mielőbbi megtartását, a mi-

¹ A dolgozat főként a történeti Zala vármegyével foglalkozik, az országos vagy nemzetközi összefüggéseket csak érintőlegesen tárgyaljuk. Ezek részletes kifejtését lásd *Vida István: Az 1945-ös választások és a Független Kisgazdapárt. Társadalmi Szemle, 1970. 2. sz. 164-206. p.; Balogh Sándor: Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon. Századok, 1970. 4. sz. 869-940. p.; 5-6. sz. 1192-1239. p. (Balogh 1970.) Uő: Választások Magyarországon 1945. Budapest, 1984. Uő: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920-1990. (Szerk. Földes György – Hubai László) h. n. [Budapest], 1994. (Balogh 1994.)*

² *Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története 1-2. köt. Budapest – Párizs, 1991. 1. köt. 10. p. Vö. Halmossy Dénes: Nemzetközi szerződések. 1918-1945. Budapest, 1983, 604. p.; Balogh Sándor: Népi demokratikus örökségünk. Parlamentarizmus és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944-1948. Századok, 1985. 2. sz. 385-422. p.*

nisztertanács 1945. március 18-i ülésén. Javaslatát azonban akkor még Gyöngyösi János külügyminiszter, a másik kisgazdapárti kormánytag sem tartotta időszerűnek. Május elejétől viszont már az MKP vezetői is szóvá tették a választások ügyét, igaz ők kifejezetten a budapesti törvényhatósági választásokra gondoltak. A Szociáldemokrata Párt berkeiben ekkor még megoszlottak a vélemények az időszerűségét illetően. A polgári politikusok egy része, köztük Miklós Béla miniszterelnök és Zsedényi Béla az Ideiglenes Nemzetgyűlés pártonkívüli elnöke, tartottak a választások megrendezésétől, egyrészt félve a szovjet katonai hatóságok esetleges beavatkozásától, akik ráadásul a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban is meglehetősen túlhatalommal rendelkeztek, másrészt a kommunista párt hatalmi aspirációival érveltek. Szándékuk egyértelműen az elkövetkezendő választások nemzetközi – benne erőteljes nyugati – ellenőrzésének ki- eszközölése volt. Mivel ez az elképzelés a kormányban nem kaphatott egyöntetű támogatást, ezért a nyugati szövetségesek csakis egy demokratikus választójogi törvény megalkotásában és annak maradéktalan végrehajtásában bízhattak. A potsdami döntések érezhetően befolyásolták a nemzetgyűlési választások megtartására irányuló törekvéseket, hiszen minden magyarországi párt számára világossá vált, hogy az igen fontos állomás lesz a békeszerződéshez, a nemzetközi elismertetéshez és ezek által a szuverenitás visszaszerzéséhez vezető úton.³

A pártok 1945 május végétől kezdtek behatóbban foglalkozni a választójogi kérdéssel. Az alapelvek tekintetében nem voltak lényeges nézeteltérések, mindenki aláhúzta, miszerint a törvénynek biztosítania kell az általános, egyenlő, közvetlen, titkos és arányos választójogot. A részleteket illetően azonban csak fokozatosan kristályosodott ki az a kompromisszum, amely szeptember közepén az Ideiglenes Nemzetgyűlés elé kerülve emelkedhetett törvényerőre. Kezdetől fogva viták kereszttüzében állt az a kérdés, vajon a háborúért és annak következményeiért felelős, ezért a választásból kizárandó személyek, vagy szervezetek mekkora körét érintsék. Már a várható szavazási eredmények által indukált érdekek ütközése figyelhető meg a választókerületek nagysága és a képviselők kerületenkénti száma, továbbá a választójog önkéntes vagy kötelező gyakorlásának tekintetében. Az aktív, illetve passzív választójog megkülönböztetése és általában a korhatár a fentiek mellett lényegesen kisebb horderejű problémát jelentett. A nyári hónapokban a pártközi tanácskozásokon fokozatosan alakult és formálódott a választójogi tervezet, mígnem az augusztus 25-ére összehívott pártközi értekezleten végre sikerült megállapodni a pártok képviselőinek a legfontosabb vitatott kérdésekben. Az itt kialakult előterjesztés augusztus 28-án és 31-én került napirendre a minisztertanácsban, amit az lényegtelen módosításokkal el is foga-

³ Balogh 1994. 213-214. p.

dott. Az immáron konkrét választójogi törvényjavaslatot szeptember 6-án és 10-én tárgyalta a pártközi értekezlet, ahol az utolsó vitás pontokban, nevezetesen a választókerületek számában, valamint a voksolás önkéntes vagy kötelező voltában is sikerült megegyezésre jutni.⁴

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 12-én kezdte meg a választójogi törvénytervezet általános vitáját. A javaslat előadója Jócsik Lajos, a Nemzeti Parasztpárt képviselője volt. Beszédében kiemelte a törvényjavaslat demokratikus elemei közül, általános jellegét azzal, hogy minden 20. életévét betöltött vagy a választás évében betöltő magyar állampolgár megkapja a választójogot – először az ország történetében. Ennek révén körülbelül kétszer annyian kaptak választójogot, mint a legutóbbi képviselő-választáson, 1939-ben.⁵ Ez az elv csupán a háború következtében kialakult rendkívüli helyzet miatt csorbult annyiban, hogy – az általánosan bevett jogvesztő okokon túl – kizárták a választójogból azokat, akik népbírói ítélet vagy eljárás hatálya, továbbá internálás alatt álltak, vagy a földreform-rendelet értelmében hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek minősültek. Továbbá azokat, akik a felosztatott – fasisztának minősített – egyesületek vezetői voltak és akikkel szemben valamelyik igazoló bizottság súlyos ítéletet hozott, valamint azt a csendőrt, aki az igazolásnak nem vetette alá magát vagy nem igazolták. A törvényjavaslat csak a kollektív felelősség elve alapján megítélt német nemzetiségű lakosságot sújtotta és rekesztette ki méltánytalanul a választójogból. A teljes közvetlenségtől annyiban tértek el, hogy a lajstromos választás során elnyert mandátumok mellett a nemzetgyűlést felruházta a törvényjavaslat, hogy 10 képviselőt választhasson az ország szellemi és közéleti nagyjai közül. A választhatóság tekintetében csupán annyi megszorítást irányoztak elő, miszerint a fegyveres testületek, a honvédség és a rendőrség tényleges szolgálatot teljesítő hivatásos állományú tagjait nem választhatták képviselővé.⁶ Az általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójog ötödik alappillé-

⁴ Uo. 214-217. p.

⁵ *Hubai László: A Független Kisgazdapárt szavazóbázisának regionális változása (1931-1947).* In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* (Szerk. *Valuch Tibor*) Budapest, 1995, 441. p. Magyarországon a két világháború között hat alkalommal megrendezett parlamenti választáson a választójogosultak száma 2 229 806 (26,5 %) és 3 133 094 (39,3 %) között mozgott. 1945-ben a társadalom 60 %-a lett választópolgár, a 8,5 millió lakosból 5 167 180 személyt vettek fel a választói névjegyzékbe. (*Balogh 1970. 1222. p.*)

⁶ *Balogh 1994. 217. p. Vö. 1945. évi VIII. tc. a nemzetgyűlési választásokról. Két év hatályos jogszabályai 1945-1946. 1-2. köt. Budapest, 1947, 1. köt. 37-38. p. (1945: VIII. tc.)*

re az arányosság volt, amit azonban – a háborús helyzettől függetlenül – nem sikerült tökéletesen megvalósítani.⁷

Az országot 16 választókerületre osztották, hogy egyrészt a választókerületek túlságosan ne aprózódjanak szét, de ugyanakkor meglegyen a személyes kapcsolat a választók és választottak között, ami egyetlen országos listás esetén mindenképpen csorbult volna. A választókerületekben – a korábbi szisztémákhoz képest – nem határozták meg előre a mandátumok számát, hanem minden 12 000 érvényes szavazat után járt egy mandátum. Így ennek a tisztán listás választási rendszernek köszönhetően a szavazási hajlandóság döntötte el, hogy hány képviselője lett a parlamentnek. A választókerületenkénti pártlistásokon kívül volt egy országos lista is, ahonnan 50 képviselői helyet osztottak szét a pártok által elsődlegesen elért eredmények alapján, így annak nem volt kiegyenlítő, arányosító funkciója.⁸ Pozitív újdonsága volt a törvényjavaslatnak az a passzusa, amely a választói névjegyzékek összeállításával és a választások lebonyolításával foglalkozott. Előbbi munka elvégzésére helyi és központi összeíró bizottságokat kellett felállítani, amelyek a választás időpontjának kitűzése után választási bizottságokká alakultak át. Ennélfogva a lebonyolítás a választók köréből alakult, tulajdonképpen „népi szervek” hatáskörébe került, a közigazgatás korábbi mindenhatósága pusztán a személyi és tárgyi feltételek biztosításában kapott szerepet.⁹ A törvényjavaslat szerint a választás tisztaságának és zavartalanságának biztosítása érdekében hogy a pártok gyűléseit előzetesen – a tájékoztatás végett – be kellett ugyan jelenteni a rendőrségnek, de az azt be nem tilthatta. A tervezet egyértelműen elutasította a szavazás kötelezővé tételét, de a választójog gyakorlásának megkönnyítése céljából minden 400 szavazó után külön szavazókör felállítását rendelte el. Végezetül a választás során felmerülő jogviták rendezésére a törvényjavaslat külön választási bíróság felállítását indítványozta.¹⁰

A törvényjavaslat általános vitájában nem voltak lényegesen új szempontok, viszont kitűnt, hogy melyek azok a kérdéscsoportok, amelyeknél meglehetősen ingatag volt a pártközi megállapodás. Ez, a javaslat általánosságban történt elfogadása után, a részletes tárgyalás során még inkább szembeszökött, de ennek

⁷ Lásd *Schmidt Péter*: Választások 1945-ben. Állam és Igazgatás, 1975. 11. sz. 980-988. p. Vö. *Kovács Tibor*: A választási törvény új intézkedései 1945-ben. Állam és Igazgatás, 1985. 12. sz. 1057-1072. p. (*Kovács* 1985.)

⁸ Az így bekövetkező aránytalanságot legjobban a Polgári Demokrata Párt esete szemlélteti, amelyik összesen 76 424 szavazatot kapott, de csak 2 mandátumot szerzett, mivel a választókerületenkénti töredékszavazatok elvesztek. Ennek ellenére az eddigi hazai választások közül ez volt a legarányosabb.

⁹ Lásd *Kovács* 1985.

¹⁰ Lásd *Balogh* 1994. 218. p.

ellenére az Ideiglenes Nemzetgyűlés a választójogi törvényjavaslatot, néhány kisebb stiláris jellegű módosítással elfogadta, és szeptember 16-án kihirdette.¹¹

A választások előkészítése és a kampány

Másnap az Országos Nemzeti Bizottság a választójogi törvényben reáruházott jogkörénél fogva, elbírálta a választásokon részt venni kívánó pártok kérelmét. Döntése értelmében hét párt foghatott hozzá a választási előkészületekhez. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe beválasztott öt párton kívül (FKGP, MKP, NPP, PDP, SZDP) elfogadta a Magyar Radikális Párt és a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt kérelmét. Utóbbi néven egyébként két párt is indulni óhajtott, de a baloldali befolyás alatt álló ONB a gróf Pálffy József-féle Demokrata Néppártot a katolikus klérussal fenntartott szoros kapcsolata miatt elutasította. Hasonló sorsra jutott a Nemzeti Demokrata Párt, valamint az Értelmiségi Osztály Ósi Demokrata Pártja nevű képződmény.¹²

Az ONB döntési helyzete azonban csak formális volt, hiszen mint minden más lényeges kérdésben a végső – sokszor nem is informális – verdiktet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet missziójának vezetése mondta ki.¹³ A Pálffy-féle csoport végül a PDP-vel kötött szövetséget, míg a Barankovics-párt, a klérus iránta való bizalmatlansága miatt – nem tudván megteremteni így a feltételét egy sikeres szereplésnek – a Kisgazdapárttal való együttműködést választotta.¹⁴

A választójogi törvény életbe lépése után, hogy az abban foglaltaknak maradéktalanul eleget tegyen, nyomban mozgásba lendült a közigazgatási apparátus. A zalaegerszegi polgármester, Baráth Ferenc, már szeptember 22-i hirdetményében közzétette a város szavazóköreinek beosztását, valamint az ezek alapján megalakítandó, a választójogosultak összeírását végző bizottságok elnökeinek és tisztségviselőinek névsorát.¹⁵ Ugyanezen a napon kelt levelében felszólította a városban működő pártokat, hogy a leendő összeíró bizottságokba a pártok részé-

¹¹ 1945: VIII. tc. 36-54. p.

¹² Lásd *Balogh* 1994. 220-221. p.

¹³ *Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon (Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945-1947). Budapest, 1995, 87. p. A szerző megjegyzi, hogy ennek volt köszönhető a hazai németeket sújtó nemzetiségi cenzus felvétele a választójogi törvénybe. 86. p.

¹⁴ Lásd *Balogh* 1994. 220-221. p.

¹⁵ Zala Megyei Levéltár (ZML) 5283. sz. letét. Mivel a választójogi törvény úgy rendelkezett, hogy „az egyes szavazókörökre 400 szavazónál több ne essék”, ezért a szavazásra várhatóan jogosultak száma miatt Zalaegerszegen 21, míg Nagykanizsán 38 szavazókört alakítottak ki.

ról már kiküldöttet utasítsák a szeptember 24-re kiírt alakuló gyűlésen való megjelenésre.¹⁶ Ennek megtörténtével szeptember 26-án a zalaegerszegi polgármesteri hivatalban a város összeíró bizottságainak tisztségviselői letették a választójogi törvény 8. paragrafusában előírt esküt.¹⁷ Ugyancsak e törvény egyik passzusa szerint a szavazóköri összeíró bizottságok munkájának koordinálása céljából minden városban, illetve járásban – annak székhelyén – központi összeíró bizottságokat kellett létrehozni. Az összeírás befejeztével a központi összeíró bizottságok választási bizottságokká alakultak át. Amennyiben a választások kiírásának idejére nem végeztek a választók összeírásával, akkor ennek befejeztéig a törvény értelmében, mint központi összeíró és választási bizottság működtek. A választókerület székhelyén alakult (központi) választási bizottság plusz feladatokat kapott, amely abból állt, hogy a választókerület területén a választási lajstromokat közhírré kellett tennie, valamint a választókerület eredményét meg kellett állapítania és ki kellett hirdetnie.¹⁸

E bizottság szeptember 27-én megjelent hirdetménye azt tudatta a város lakóival, miszerint a belügyminiszter a nemzetgyűlési választásokat november 4-re tűzte ki, valamint – a törvényben elrendelt 15 napos határidőt betartatva – elrendelte a pártok részére, jelöltjeik október 20-ig történő bejelentését.¹⁹

A választói névjegyzékek összeállítását számlálólapok útján végezték. Ezeket az adott összeíró bizottság a házmegbízottak útján, falvakban pedig az ilyenkor szokásos módon minden olyan állampolgárnak kiküldte, aki a huszadik életévét legalább a választás évében betöltötte. Ezek kitöltése és visszaszármaztatása után az összeíró bizottságnak a választójog kérdésében nyolc nap alatt döntést kellett hoznia.²⁰ Az új törvényből és az összeírást, majd a választást lebonyolító apparátus részbeni gyakorlatlanságából, valamint a háború okozta rendkívüli helyzetből adódóan többször keletkezett visszás helyzet, de a fennálló körülményekhez képest mégis jól oldották meg feladatukat az erre hivatottak. A legtöbb probléma az összeírás fázisában jött elő oly módon, hogy nem kaptak időben számlálólapot

¹⁶ ZML Zalaegerszeg város polgármesterének iratai (Zeg. v. polgm. ir.) kiemelt tárgyi csomók 92. doboz

¹⁷ ZML 5283. sz. letét.

¹⁸ 1945: VIII. tc. 7. és 19. paragrafus. (38. és 42. p.) Mivel Zalaegerszegen a városi mivoltból és a járási székhelyből adódóan két központi választási bizottság is alakult, a törvény ide vonatkozó rendelkezései értelmében, a választókerület székhelyén alakult választási bizottság státuszát a városi bizottság kapta meg. Sajnos a hiányos forrásadottságok miatt, a választásokat megelőző időszakra vonatkozóan – a megye összes központi választási bizottsága közül – csak az utóbbi tevékenysége rekonstruálható.

¹⁹ ZML 5283. sz. letét.

²⁰ 1945: VIII. tc. 10-15. paragrafus. (39-40. p.)

az arra jogosultak, így az első, ideiglenes névjegyzékre nem kerültek fel. A reklamációk fogadására a zalaegerszegi központi választási bizottság elnöke, dr. Péntes László október 14-én elrendelte – mivel több esetben is előfordult, hogy a panaszos állampolgár senkit nem talált a hivatalos helyen –, hogy október 21-ig valamennyi zalaegerszegi szavazókörben az összeíró bizottság tagjai reggel 8-tól délután 6-ig állandó megszakítás nélkül szolgálatot adjanak, tekintet nélkül a vasár- és ünnepnapokra.²¹ Több párt kifejezetten felszólította a sajtó útján a szavazópolgárokat, a kifüggesztett választói névjegyzékek megtekintésére, nehogy valamilyen adminisztrációs tévedés folytán valaki is kimaradjon jogosultsága ellenére.²² A választókerület székhelyén alakult központi összeíró és választási bizottsághoz október 23-ával bezárólag összesen 656 névjegyzékkel kapcsolatos felszólamlás érkezett. A balatonfüredi járásból 8, a keszthelyiből 62, a lentiből 12, a letenyeiből 14, a nagykanizsaiból 102, a novaiból 37, a pacsaiból 5, a sümegiből mindössze 3, a tapolcaiból 15, a zalaegerszegiből 112 és a zalaszentgrótiából 10. Zalaegerszegről 60-an, Nagykanizsáról pedig 216-an éltek kihagyásuk miatt felszólamlási jogukkal.²³ Ezt követően, az idő sürgetése miatt néhány nap alatt a bizottságok döntöttek a vitás esetekben, és a véglegesen elutasítottak, valamint a pótnévjegyzékbe felvettek névsorát október végén nyilvánosságra hozták.²⁴ Eközben, illetve rövidebb idővel megelőzően, sorra érkeztek a választókerület székhelyén alakult választási bizottsághoz a kerületben induló pártok lajstromai. Időközben a belügyminiszter 20 571/1945. sz. rendeletével, a vonatok korlátozott közlekedése miatt, a pártlajstromok leadására vonatkozó, a választójogi törvényből következő október 20. déli 12 óras határidőt három nappal kitolta.

A lajstromok beérkezéssel, a választókerület székhelyén alakult választási bizottság október 23-án megküldte a többi központi összeíró bizottságnak a pártok által benyújtott és az országos pártvezérek által hitelesített listákat. A választójogi törvény választókerületenként különböző – a kerület lakosságával, pontosabban a választásra jogosultak számával arányos jelölt állítását tette lehetővé, például Zalában pártlajstromként 31-et.²⁵ Ezt a lehetőséget csak a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt használta ki maximálisan, a Polgári Demokrata Párt 21, a Magyar Kommunista Párt 25, míg a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt 28 jelölt indításával is beírta. Az induló hat párt közül egyedül a Magyar Radikális Párt nem állított helyben lajstromot, de ez nem volt

²¹ ZML 5283. sz. letét.

²² Zala, 1945. okt. 19.

²³ ZML Zala vármegye főispánjának iratai (főisp. ir.) 1176/1945.

²⁴ ZML 5283. sz. letét.

²⁵ 1945: VIII. tc. 20. paragrafus. (42. p.) Zala megye egésze alkotott egy választókerületet, szemben jónéhány kisebb megyével, amelyeket összevontak egy választókerületté.

kivételes esemény, mivel ez a párt csak a nagy-budapesti és a győr-moson-soproni kerületben indult.²⁶ A pártlisták jellegzetessége volt szinte mindenütt, kivétel nélkül, azok első helyeinek elfoglalása az adott párt országos vezetői által. A törvény azt is lehetővé tette, hogy ugyanannak a pártnak maximum négy választókerületi lajstromán is indulhasson egyugyanazon személy, amit azután többen ki is használtak.

Az NPP zalai lajstromának élén Kovács Imre állt, akit Gyarmathy László akali kisbirtokos, őt pedig Baráth Ferenc zalaegerszegi polgármester követett. A negyedik helyen Nagy István tapolcai kertész, az ötödiken Fehér Gyula megyei titkár állt. A többi jelölt a választók zöme számára ismeretlen zalai kisbirtokos, kisebb részben tanító volt.

A PDP listájának első két helyét a fővárosi vezetők kapták dr. Krehnyay Ede és dr. Vészy Mátyás személyében. Ezután következtek dr. Jancsó Benedek zalaegerszegi és dr. Magyary Gerő keszthelyi kórházigazgató főorvosok. A jelöltek, a lakóhelyet illetően meglehetősen szűk körből választódtak, amelyek a szimpatizánsok és ezen keresztül a pártszervezetek alacsony számával függött össze. A 11 zalaegerszegi mellett 2 keszthelyi, 2 gyenesdiási és 1 hévízszentandrásai, valamint meglepetésre 3 zalaapáti jelölt is felkerült a listára. A foglalkozási szerkezetük is jól tükrözte a párt potenciális szavazóbázisát, hiszen a viszonylag nagy számú értelmiségi – azon belül is orvosok – mellett a kereskedők és iparosok domináltak, kisbirtokos, földmunkás vagy gyári munkás egy sem volt köztük.

Az MKP zalai listáját Rákosi Mátyás vezette, őt követte Gerencsér György keszthelyi téglamester, Matécz János fityeházi földműves, dr. Kertai György kanizsai geológus, és Milakov Szilárd egerszegi géplakatos. A többi jelölt a megye egész területéről kikerülve meglehetősen vegyes foglalkozási szerkezetet mutatott, hiszen kovács, orvos, tanító, vasutas, gyári munkás, káplán, földműves és iskolaigazgató is akadt köztük.

Az FKGP lajstromának élén Varga Béla balatonboglári r. k. lelkes állt. A további jelöltek érthetően főként a gazdatársadalmat reprezentálták, akik közé azért bekerült egy-két értelmiségi, iparos és egyéb alkalmazott. Kedvező volt az FKGP számára az a tény – amely a későbbi győzelem egyik szegmense lehetett –, hogy a megyében is ismert, gyakorlott, már korábban is politizáló személyeket tudott magának megnyerni (Varga Béla, Drózdly Győző, Bencze Imre).

Végül az SZDP listája sem kivétel az élén álló személyt illetően, mivel ott Marosán György neve volt olvasható. Rajta kívül még két budapesti illetőségű személy, a negyedik helyre került Baráth Gy. Mária magántisztviselő, valamint a hetedik helyre rangsorolt Gyuricza Gyula MABI (Magánalkalmazottak Biztosító

²⁶ Vö. Balogh 1994. 232. p. A mű nem említi a nagy-budapesti kerületet.

Intézete) alelnök szerepelt a listán. Az első öt helyen az ismertettekén kívül Dombay János nagykanizsai építésvezető (2.), dr. Baron Pál szintén nagykanizsai tiszti főügyész (3.) és ötödik helyen a zalaegerszegi Solt Miklós gyári munkás, egyben megyei titkár neve állt. Az SZDP jelöltjei foglalkozásukat tekintve – az MKP-hez hasonló munkáspártiság mellett – meglehetősen heterogén képet mutattak, ami azonban a döntően kisfalvas agrárvidéken létrejött szavazóbázis és szervezetek mellett végül is érthető.²⁷

A választások adminisztratív szervezésével párhuzamosan országszerte elkezdődött a választási kampány. A választók pártszimpátiájának befolyásolását a tömegkommunikációs eszközök a megyében nagyon mérsékelt sikerrel végezheték. E kategória egyedüli letéteményese Zalában – és másutt is – a sajtó volt, ami azonban nagyon erős felügyelet alatt állott, ráadásul a lapok száma és a kinyomtatott példányok – részben gazdasági, de inkább politikai okok miatt – erős szűkülést szenvedtek, amit a terjesztési nehézségek, valamint a fizetőképes kereslet csökkenése csak tetézt.²⁸ Az ugyancsak csekély ráhatással bíró plakátok, röplapok és brossúrák mellett sokkal nagyobb szerepük volt a gyűléseknek, de különösen a házi agitációnak. Anyagi eszközökben az MKP dúskált a legjobban, élen járt a politikai gyűlések szervezésében, de a házi agitációban – köszönhetően a katolikus egyház támogatásának – felzárkózott mellé az FKGP is.²⁹ Zalában – és a Nyugat-Dunántúl más részein, ahol az elhúzódó harcok miatt az új rendszer április elejétől kezdhetette meg kiépülését – nem volt éles cezúra a választási kampány időszaka és a megelőző néhány hónap között. Az országrész integrálása, az új intézmények, intézkedések bevezetése lényegesen rövidebb idő alatt kellett, hogy végbemenjen ami az ezek melletti kampányolást is feszítettebbé tette. Rá-

²⁷ ZML 5283. sz. letét, pártok hivatalos lajstromai. Az ez alapján készült választási plakát – rajta az összes induló neve és egyéb adatai – közölve: Dokumentumok Zala megye történetéből 1944-1947. Zalai Gyűjtemény 37. (Szerk. *Káli Csaba – Mikó Zsuzsa*) Zalaegerszeg, 1995, (Zalai Gyűjtemény 37.) 82a. sz. dok., 147-151. p. A hivatalos lajstrom és az említett választási plakát között annyi a különbség, hogy a PDP lajstromáról kihúzták az eredetileg 9. és 14. helyen álló dr. Meduna József orvos balatonfüredi és Csorba Gyula villanyszerelő sümegi lakosokat, így lett a jelöltek száma 21. A másik eltérés az FKGP listájához kapcsolódik, ahol is az eredetiből kihúzták a 18. dr. Nyikos Kálmán budapesti újságíró és a 20. Boldizsár Tibor tapolcai bányamérnököt, így lett az eredetileg 30 jelöltre 28.

²⁸ A választási kampány idején Zalában mindössze 3 lap jelenhetett meg, Nagykanizsán a Zala, Zalaegerszegen az Uj Zala és Keszthelyen a Keszthelyi Ujság. Hivatalosan valamennyi a helyi nemzeti bizottság újságjaként aposztrofálta magát, bár döntően a baloldali pártokat részesítették előnyben. Az Uj Zala talán kissé jobban az NPP-t, míg a Keszthelyi Ujság egyértelműen az MKP-t támogatta, a lapszerkesztők személye folytán.

²⁹ Lásd *Balogh* 1994. 225. p.

adásul a Dunántúlon június 24-én „választották” meg a képviselőket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, ami ugyan nem erősítette fel különösebben a pártok vetélkedését, de a dolog természeténél fogva azt nem is gyengítette.³⁰ A helyzet nyáron sem változott alapvetően, így szeptember végén és főleg októberben a kiteljesedő választási küzdelem Zalában kontinuitást jelentett a megelőző hónapokkal.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek delegálása után néhány nappal, június 29-én érkezett meg a megyébe az FKGP küldöttsége (Kovács Béla, Vörös Vince, Bencze Imre) több napos körútra, akikhez később Vörös János is csatlakozott.³¹ Július 1-jén az NPP két nagygyűlést is tartott, melynek keretében Kovács Imre és B. Molnár József főispán Lentiben, míg S. Szabó Ferenc államtitkár, Baráth Ferenc zalaegerszegi polgármesterrel Zalalövön jártak.³² Július 15-én Zalaegerszegen tartott „bemutakozó” népgyűlést az SZDP. Itt Marancsics József helyi elnök után Dombay János méltatta szülővárosát, majd pedig Marosán György tartott beszédet, ismertette a belpolitika főbb kérdéseit és az SZDP viszonyulását ezekhez.³³ Az Uj Zala számolt be július 17-i számában arról, hogy Sümegen – Fillér László járási elnök megnyitó beszédével – „zászlót bontott” az FKGP is, a párt programját Szabó Sándor, kerületi esperes ismertette. Az MKP július 22-én Kállay Gyula és Zöld Sándor részvételével a megyeszékhelyen tartott nagygyűlést, míg Keszthelyen és Tapolcán ugyanekkor a Nemzeti Parasztpárt megyei korifeusai tájékoztatták hallgatóságukat a párt által követett politikáról.³⁴ Ekkora már a települések jó részén rendszeres vasárnap délelőtti programmá vált a politikai népgyűlés. A kis falvakban ennek kézenfekvőségét mintegy előre látva, rendelkezett a választójogi törvény arról, hogy „pártgyűlést vagy pártünnepélyt templomi vagy egyházi szertartással összekapcsolni nem szabad.”³⁵ Augusztus 19. vasárnapját – legalábbis Nagykanizsán – az MKP foglalta le magának, a sajtó útján már napokkal előre beharangozva ennek tényét, meghatározva egyúttal a gyűlés témakörét is: „augusztus 19. nagy demonstráció lesz a dunántúli

³⁰ Mikó Zsuzsa: Adatok Zala megye közigazgatás- és politikatörténetéhez 1945. In: Zalai Gyűjtemény 37. 7-16. p. A politikai pártok megalakulása és működése helyi eseményeinek taglalását jelen dolgozat nem tarthatja feladatának. Ehhez lásd a fentebb citált tanulmányon kívül *Kéner Jolán*: Pártharcok a megyében 1945-1948. In: Tanulmányok Zala megyéről 1945-1970. Zalaegerszeg, 1970., 113-150. p. *Káli Csaba*: Zalaegerszeg 1945-ben. (március 29 – november 4.) In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk. *Kapiller Imre*) Zalaegerszeg, 1997, 331-350. p. *Uő*: Nagykanizsa 1945-ben (április 1 – november 4.) Zalai Múzeum 7. (megjelenés alatt).

³¹ Uj Zala, 1945. jún. 30.

³² Uj Zala, 1945. júl. 5.

³³ Uj Zala, 1945. júl. 17.

³⁴ Uj Zala, 1945. júl. 26.

³⁵ 1945:VIII. tc. 26. paragrafus. (44. p.)

reakció ellen.” A szónokok Kiss Károly és Révai József voltak, utóbbi a nemzetgyűlési választások lehetséges idejét október végére, míg a budapesti törvényhatósági választásokét szeptember közepére tette, megjegyezve egyúttal, hogy addig „a pártokat meg kell tisztítani a reakciós elemektől.”³⁶

A Zala augusztus 31-én megjelent lapszámában közölte a hírt: Budapesten közös listán fog indulni a két munkáspárt. Még az október 7-re kitűzött törvényhatósági választás előtt, szeptember 18-án a zalaegerszegi szakszervezetek elé terjesztette Váczi Mátyás az MKP megyei titkára – talán felsőbb sugalmazásra – azt a javaslatát, miszerint az elkövetkezendő nemzetgyűlési választásokon helyben is közös listán kellene indulnia a két munkáspártnak. A javaslatot ugyan egyhangúlag elfogadták a szakszervezeti tagok, de a fővárosi választási kudarc után ez – központilag – lekerült a napirendről.³⁷

A megmérettetésre készülődve, az MKP Központi Vezetősége országos választási versenyt hirdetett a területi pártszervezetek és párttagok között a következő versenyszámokban: Rendező gárda, propagandagyűlések szervezése végül az elért szavazatok száma. A pártközpont az alsóbb szerveket hallatlanul intenzív munkára ösztökélte, állandóan jelentéseket kért a végzett munkáról, általában az adott térség politikai helyzetéről, a várható eredményekről.³⁸ A szeptemberi penzum az volt, hogy minden településen tartani kellett volna legalább egy gyűlést, de ez a majd 400 településből csak 230-ban sikerült, így meglehetősen jelentős volt a tervelőirányzattól való elmaradás.

Zalában e hónap kétségkívül legfontosabb eseménye – az MKP szempontjából – szeptember 23-án Zalaegerszegen a Rákosi Mátyás részvételével megtartott nagygyűlés volt. A források – erős kritikával fogadható – beszámolója szerint, 15-20 ezer ember vett ezen részt, annak is köszönhetően, hogy még Vas megyéből is hoztak ide különvonatokon embereket. A gyűlést legalább két hétig szervezték, a dekorációt a kanizsai Lustig Sándor dekoratőr készítette, de a beszámoló a siker ellenére hibaként jegyzi meg az R-gárda hiányát.³⁹ Jelentősebb MKP gyűlés volt még szeptember hónapban a letenyei, ahol 30-án Kiss Károly és Surányi Éva tartott előadást mintegy 2000 érdeklődő előtt. Kiemelkedő számú

³⁶ Zala, 1945. aug. 14-24. A lap augusztus 22-i száma, amely a gyűlés lefolyásáról számolt be, 15-20 ezer embert említ, amit az újság 28. jegyzetben említett politikai irányultsága miatt némi kétkétséssel kell fogadnunk, annak ellenére, hogy a beszámoló szerint „még Szombathelyről is érkeztek elvtársak”.

³⁷ ZML Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottságának iratai (MKP Zala Vm. Biz. ir.)

38. fond (f.) 1945. 30. őrzési egység (ő. e).

³⁸ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38 f. 1945. 29. ő. e.

³⁹ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 31. ő. e.; Uj Zala, 1945. szept. 25. Rákosi beszédéből a Szabad Nép 1945. szept. 25-i száma is idézett. Lásd *Balogh* 1970. 929. p.

hallgatóságnak tartották egyébként már 500-600 ember megjelenését, de a kisebb falvakban a néhány tucatos „tömeg” volt inkább a jellemző. Az MKP megyei bizottságának szeptemberről szóló jelentése fentiekén túl kitért a negatívumok kapcsán a szeptember 30-i novai gyűlésre is, ami kudarcba fulladt, mivel pontosan a gyűlés ideje alatt szállította el az orosz katonai rendőrség azt az öt 18-20 év közötti fiatalot, akiket – nem részletezett okok miatt – előző nap tartóztattak le. A jelentés nem hallgatta el azt sem, miszerint több esetben nem volt megfelelően felkészülve az előadó vagy ami rosszabb, meg sem érkezett. Így másnak kellett beugrani, jelentősen rontva ezáltal a gyűlés hatékonyságát, a párt imázsát.⁴⁰

Az NPP szeptember végén – népszerűségét növelendő – „politikai esteket” kezdett el szervezni Zalaegerszegen, amelyből az elsőt 20-án tartották B. Molnár József főispán, Baráth Ferenc polgármester és Fehér Gyula megyei pártvezető jelenlétében, míg a következőre egy héttel később került sor.⁴¹

Az október 7-én lezajlott fővárosi törvényhatósági választások eredménye mind a bal-, mind a jobboldalon fokozta a kampány intenzitását és egyben annak radikalizálódását is. Az FKGP oldalán nőtt a magabiztosság, ezzel együtt a bátorság, míg a baloldali pártok esetében a frusztráció egyre nagyobb arroganciába csapott át. Jól példázza ezt az az eset, amikor a budapesti választások után az MKP novai járási titkára a járás jegyzőjéhez felhívást intézett, hamisan közölve ebben a választás végeredményét, (Munkásegység: 590 ezer, Kisgazdapárt 501 ezer) és egyúttal felszólította őket – internálás terhe mellett – azok közhírré tételére.⁴² A kisgazdapárti gyűlések szónokai részéről ugyanakkor egyre nyíltabb és élesebb kommunista- és oroszellenes bírálatok hangzottak el.⁴³ Nagykapornakon például akasztott embert ábrázoló rajzot készítettek, jelezve ezzel hogyan járnak a kommunisták a választások után.⁴⁴

A törvényhatósági választásokat követően már egyre jobban lehetett sejteni – szervezett közvéleménykutatás hiányában is –, a vidéken várható nemzetgyűlési eredményeket. Az MKP Központi Vezetősége október 11-én foglalkozott először a fővárosban kialakult helyzettel. Ekkor még a felszólalók többsége elég optimistán ítélte meg az MKP helyzetét, egyedül Vas és Zala megyével kapcsolatban hangzott el, miszerint itt a Kommunista Párt választási kilátásai „nem jók.”⁴⁵

A helyi sajtó, ugyancsak a vázolt trendbe illeszkedve, október elejétől szinte minden lapszámában talált alkalmat a Kisgazdapárt becsmérélsére, valamint a

⁴⁰ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 31. ö. e.

⁴¹ Uj Zala, 1945. szept. 22. és 29.

⁴² ZML főisp. ir. 1243/1945.

⁴³ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 32. ö. e.

⁴⁴ Lásd *Balogh* 1970. 1194. p.

⁴⁵ Uo. 1202. p.

baloldal, azon belül elsősorban az MKP, felmagasztalására a pozitív kicsengésű cikkek vagy választási hirdetések közlésével. A Zala például már október 3-án bejelentette, hogy Rákosi Mátyás 14-én Nagykanizsára látogat, ettől kezdve ez a tény, valamint a Kisgazdapárt keresztet ábrázoló – az újság szerint azt kisajátító – plakátja mindennapos, vezércikket is megérő témája lett a lapnak.⁴⁶ Az FKGP felszelt kenyeret, imakönyvet és keresztet ábrázoló plakátja miatt egyébként a Nagykanizsai Nemzeti Bizottság is tiltakozását fejezte ki.⁴⁷

Az október 14-i nagykanizsai Rákosi-gyűlés nem egészen úgy alakult, ahogy azt a szervezők elgondolták. A dekorációban nem volt hiba, azt szintén már a zalaegerszegi gyűlésről ismert dekoratőr, Lustig Sándor készítette, gond inkább a mikrofonnal és a vonatokkal volt. Az MKP megyei bizottságának az októberi kampánymunkát értékelő jelentése szerint, mind a keszthelyi (ugyanis aznap itt is tartott gyűlést az MKP főtitkára) mind pedig a nagykanizsai gyűlés tömegméréseit tekintve elmaradt a várakozástól – becslések szerint 7-8 ezer ember jelent meg – amit annak tudtak be, hogy jelentősen késtek a vidékieket beszállító vonatokat. A bajt csak tetézte, miszerint – a jelentés szavával élve – „szabotázs” folytán Nagykanizsán nem működött a mikrofon, így az első sorokon túl gyakorlatilag semmit nem lehetett hallani, minekutána a tömeget sem lehetett egyben tartani.⁴⁸ A beszéd ennek ellenére kisebb polémiát okozott a sajtóban, ugyanis Rákosi valótlanosságokat állított az FKGP megyei vezérkaráról, amit azok visszautasítottak.⁴⁹ Rosszul sült el október 19-én – szintén Nagykanizsán – az MKP Központi Propaganda Osztálya által leküldött „Pesti Kabaré” is, mivel a beígért műsorszámok és „húzónevek” elmaradtak, helyette direkt politikát kapott a közönség, amit az – nem erre készülve – rossz néven vett. A falvakban olyan aprónak tűnő taktikai hibák is rontottak a párt helyzetén – ha volt még mint rontani – mint például az az eset, amikor az előadó a déli harangszó alatt is folytatta beszédét, megbotránkozást keltve az erősen vallásos érületű hallgatósága körében.⁵⁰

Az október 21-i vasárnap valóságos nagyüzem volt a pártok és korifeusaik részéről. Zalaegerszegen szinte forgószínpaddá alakult a Kazinczy tér, ahol Varga Béla (FKGP), Kovács Imre (NPP) és Marosán György (SZDP) tartott beszédet.

⁴⁶ Zala, 1945. okt. 3-16.

⁴⁷ Zala, 1945. okt. 7.

⁴⁸ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 31. ö. e. Jellemző adalék a sajtóra vonatkozóan, az ahogyan a lapok tudósítottak az eseményről, megfélekedve a negatívumokról, kritika nélkül átvéve Rákosi vádjait és túlbecsülve a jelenlévők számát. (Zala, 1945. okt. 16., Uj Zala, 1945. okt. 16., Keszthelyi Ujság, 1945. okt. 21.)

⁴⁹ Uj Zala, 1945. okt. 27.

⁵⁰ ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 31. ö. e.

Az SZDP a hétfvégén 60 „jól sikerült” gyűlést szervezett a megye területén.⁵¹ Nagykanizsán, részben a megyeszékhelyivel azonos szereplőkkel folytak le a nagygyűlések. A Nemzeti Parasztpárt vezérszónoka, a színház előtti téren itt is Kovács Imre volt. Délután négy órakor megérkezett Varga Béla is a Deák térre, míg a szocdemeket Kéthly Anna képviselte, aki délután hatkor a helyi szervezet székházának dísztermében Dombay János felvezetésével tartott programbeszédet.⁵² Nem érdektelen, hogy a Mindszenty után kinevezett új veszprémi püspök, az egyházmegye bejárása, megismerése céljából október 20-án Nagykanizsára érkezett.⁵³ Az október 21-i vasárnap keszthelyi érdekessége abban állt, hogy itt a Polgári Demokrata Párt tartott gyűlést, amely lefolyásáról közelebbi információink nincsenek, de az eset mindenképpen egyedülálló.⁵⁴

Az utolsó nagy nekifutás a kampány során az október 28-i vasárnapon volt, a következő hétfvégén már a voksolás zajlott. Zalára ezen a napon már kevés „nagyágyú” jutott, a csúcs úgy látszik a megelőző hétfvégén volt. Adataink szerint ekkor járt Nagykanizsán Marosán György és Baráth Gy. Mária, ugyanitt az FKGP is tartott nagygyűlést, ahol szintén többen felszóltak, köztük Drózdny Győző.⁵⁵

A választást megelőző napokban jórészt már csak a sajtó folytatott kampányt, amelynek záróakkordja az Uj Zalában, Kunecz Károly zalaegerszegi rendőrkapitány felhívása volt a választások idején követendő magatartásról. Ebben többek között megtiltotta a szavazóhelyiség 50 méteres körzetében a csoportosulást és pártagitációt, valamint óvott mindenkit a szeszital fogyasztásától.⁵⁶

Az alispán október 31-én küldte át a választókerület székhelyén alakult (zalaegerszegi) központi választási bizottságnak a hivatalos pecsétet, a különböző nyomtatványokat és a szavazólapokat. Ez utóbbiak külön érdekessége volt, hogy azokat nem központilag készítették, hanem választókerületenként egy kijelölt helyen, így a zalaiakat a megyeszékhelyi Kakas-nyomdában. Ennek természetesen az lett a következménye, hogy választókerületenként mind a papír minősége, mind pedig annak színe szerint egymástól eltérőek lettek a szavazócédulák, amelyek ráadásul még tipográfiailag sem egyeztek.

⁵¹ Uj Zala, 1945. okt. 23.

⁵² Zala, 1945. okt. 24.

⁵³ Zala, 1945. okt. 20.

⁵⁴ Keszthelyi Ujság, 1945. okt. 21.

⁵⁵ Zala, 1945. okt. 30.

⁵⁶ Uj Zala, 1945. nov. 3. A hirdetmény falragaszok formájában okt. 30-án jelent meg.

A választás és eredménye

1945. november 4-én reggel 7 órakor, a megye mind a 687 szavazókörében megkezdődtek a nemzetgyűlési választások. Több helyütt előfordult, hogy a választási törvényben rögzített 400 helyett egy szavazókörben ennél többen is szavaztak, következésképpen még ennél is többet vettek fel oda.⁵⁷ A szavazás minden incidens nélkül, teljesen rendben zajlott mindössze néhány esetben merült fel panasz, amelyet az illetékes központi választási bizottsághoz továbbítottak és ott jegyzőkönyveztek.

A keszthelyi járás központi választási bizottsága előtt a Kisgazdapárt bizalmi férfiai éltek panasszal közvetlenül a választás után. A keszthelyi, vonyarcvashegyi és várvölgyi szavazókörökben fordult elő, hogy érvénytelennek nyilvánítottak olyan szavazócédulákat, amelyekeken ugyan nem a kiskockába tették a keresztet, de mégis olyan helyre, hogy egyértelműen megállapítható volt a kiválasztott pártlajstrom. Mivel azonban a szavazatszedő bizottság mellé kirendelt pártbizalmik – az FKGP részéről – az érvénytelenítés ellen ott helyben jegyzőkönyvileg nem emeltek kifogást, a választási bizottság az utólagos felszólamlást jogosan elutasította.⁵⁸

A lenti járás központi választási bizottsága előtt Horváth László (MKP) élt panasszal, aki a lentiszombathelyi eredmények megsemmisítését kérte, mivel az elnök már délután 17 órakor – a törvényben rögzített 20 óra helyett – véget vetett a szavazásnak, annak dacára, hogy volt olyan aki még nem szavazott. A panaszt a választási bizottság elutasította, mivel – hivatkozva a törvényre – ez a szabálytalanság megítélésük szerint nem volt az eredményre befolyással.⁵⁹

⁵⁷ ZML 5283. sz. letét. A választással kapcsolatos egyéb – már citált – iratok mellett itt található külön járási és városi táblázatokon, szavazóköri részletességgel a pártonként elért eredmény, különbontva férfi és női, azon belül érvényes és érvénytelen szavazatokra. Ezek közül egyedül a balatonfüredi járás adatai hiányoznak, nyilván annak 1946. január 1-jén Veszprém megyéhez történt átszólása miatt. Ennek a szavazókörök számára vonatkozó adatait lásd: ZML MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 31. ö. e. Külön érdekesség, hogy a Somogy Megyei Levéltárban szintén fellelhetők a zalai eredménytáblák – a balatonfüredi járást is beleértve – de csak falvankénti részletességgel, viszont ez a forrás feltünteti a választói névjegyzékbe felvettek számát, különbontva a férfiakat és a nőket. [SML XXI. 3. f. Somogyvármegye Törvényhatósági Bizottmánya Központi Választmányának (Központi Választási Bizottságának) iratai: 1945. 17. r. e.] Ennek fellelésért és másolatban a ZML rendelkezésére bocsátásáért köszönet illeti Szántó Lászlót. (SML XXI. 3. f. 1945. 17. r. e.)

⁵⁸ ZML 5283. sz. letét. A keszthelyi járási (jár.) központi (közp.) választási (vál.) bizottság (biz.) jegyzőkönyve. (jkv.) Vö. 1945: VIII. tc. 49. paragrafus.

⁵⁹ ZML 5283. sz. letét. A lenti jár. közp. vál. biz. jkv. Vö. 1945: VIII. tc. 55. paragrafus.

A pacsai járás központi választási bizottsága jegyzőkönyvében csak megismételték a Kisrada község 1. sz. szavazókörében felvett jegyzőkönyvet, miszerint a helyi választási bizottság egy női szavazatot megsemmisít, csak azt nem tudják melyik pártra esőt, mivel egy hölgy úgy szavazott, hogy nem volt felvéve a névjegyzékbe.⁶⁰

A zalaszentgróti járáshoz tartozó Kisszentgróton – a lentiszombathelyi esethez hasonlóan – ugyancsak korábban, már déli 12 órakor lezárták a szavazóurnákat, amiért az MKP, és az NPP bizalmijai emeltek kifogást. A szavazókör elnöke a felvett jegyzőkönyvben azzal indokolta a korábbi zárást, hogy a még hátralévő, szavazati joggal bíró egyének kijelentették, miszerint azzal nem kívánnak élni.⁶¹

A nagykanizsai 8. sz. szavazókörben, a városi központi választási bizottság kisgazdapárti és szocdemes bizalmi egyéneinek felszólamlása alapján az érvénytelennek nyilvánított szavazólapokat újból megvizsgálták. Ez alapján az FKGP e szavazókörben leadott öt érvénytelen férfi szavazatából négyet és négy érvénytelen női szavazatából hármat, az SZDP két-két érvénytelen férfi és női szavazatából valamennyit érvényesnek nyilvánították. Ugyancsak Nagykanizsán, annak 21. sz. szavazókörében vonták kétségbe egynémely bizalmiak két FKGP-re leadott szavazat érvényességét, amit a központi választási bizottság elutasított.⁶²

A zalaegerszegi városi központi választási bizottságnak, mint a választókerület székhelyén alakult bizottságnak egy érdekes üggyel kellett szembenéznie. November 4-én, a választás napján az említett bizottság helyiségében megjelent 31 különböző rendfokozatú és beosztású rendőr- és katonatiszt, akik követelték, hogy szavazhassanak Zalaegerszegen – mint ideiglenes állomáshelyükön – annak ellenére, hogy itt nem, csak állandó lakhelyükön vannak felvéve a választói névjegyzékbe. A bizottság elnöke ismertette velük a választójogi törvény idevonatkozó passzusát – miért is nem szavazhatnak Zalaegerszegen – akik ennek ellenére sem akartak tágítani eredeti szándékuktól. Az ügy folytatásáról sajnos sem a jegyzőkönyvből, sem máshonnan nem rendelkezünk információkkal.⁶³

A zalai választókerület 214 399 névjegyzékbe felvett választójából 194 842-en szavaztak, ebből 192 359-en érvényesen. A Független Kisgazdapárt 144 527 érvényes szavazatot kapott (75,13 %), amellyel fölényes győzelmet aratott. A Nemzeti Parasztpárt 9943 (5,17 %), a Polgári Demokrata Párt 1769 (0,92 %), a Magyar Kommunista Párt 13 941 (7,25 %), míg a Szociáldemokrata Párt 22 179

⁶⁰ ZML 5283. sz. letét. A pacsai jár. közp. vál. biz. jkv.

⁶¹ ZML 5283. sz. letét. A zalaszentgróti jár. közp. vál. biz. jkv.-éhez csatolt melléklet.

⁶² ZML 5283. sz. letét. A nagykanizsai v. közp. vál. biz. jkv.

⁶³ ZML 5283. sz. letét. Ehhez hasonló eset fordult elő Csatáron is, de a rendőröket ott sem engedték leszavazni. A zalaegerszegi v. közp. vál. biz.-nak ezen kívül határoznia kellett még, egy az MKP-ra leadott szavazat érvényességéről.

(11,53 %) érvényes voksot szerzett.⁶⁴ Mivel 12 000 érvényes szavazat adott ki egy mandátumot, ennek megfelelően a Kisgazdapárt 12, az MKP és az SZDP 1-1 képviselői helyhez jutott a zalai kerületből. Így a szavazópolgárok által a győztes párt listájáról bekerült a nemzetgyűlésbe: Varga Béla, Kováts Ferenc, Drózdly Győző, Békeffy Ferenc, dr. Bencze Imre, Németh Lajos, dr. Mangliár Károly, Cifra László, Magyar János, Meggyesi Ernő, Ledniczky Lajos és Fillér László. Az MKP Rákosi Mátyást, az SZDP Marosán Györgyöt delegálhatta az új törvényhozó testületbe. Néhány nappal később lemondott zalai mandátumáról Varga Béla és Marosán György – mivel más kerületben is győztek és azt választották – így vált képviselővé a lajstromon soron következő Bedő Károly illetve Dombay János.⁶⁵

A mandátumot szerzett pártok a lapok hasábjain mondtak köszönetet választóiknak.⁶⁶ A választókerület székhelyén alakult választási bizottság november 8-án 12 óra 45 perckor a választási eredményeket hivatalosan is kihirdette.⁶⁷ Ennek felterjesztése Budapestre technikai okok miatt némi késedelmet szenvedett. November 9-én egy sürgető távirat érkezett a fővárosból, amely „országos botrányt” helyezett kilátásba, amennyiben azonnal nem indul a futár a hivatalos eredményekkel. Zalaegerszegen ekkor éppen nem volt üzemképes autó (!) hanem a tűzoltóság Steyer típusú kocsiját hozták rohammunkával használható állapotba, amellyel november 11-én 10 óra 30 perckor elindulhatott a futár és 17 órakor szerencsésen meg is érkezett, 2 órával az országos eredmények hivatalos kihirdetése előtt.⁶⁸

Az FKGP megyében várható győzelme már a választások előtt „benne volt a levegőben”, de ilyen nagy arányra egyik oldal sem számított. Az okok általános rendszerét már ismerhetjük a korábbi – részben citált – feldolgozásokból. Ezekben kiemelt helyet kap a térség gazdasági szerkezete, az országos átlagnál is jobban elaprózott kis- és törpebirtokokon folytatott korszerűtlen, alacsony jövedel-

⁶⁴ Vö. *Balogh* 1970. A mű a zalai eseményekre vonatkozóan nem tartalmazza a balatonfüredi járás eredményeit. Vö. ZML 5283. sz. letét; Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 283/38. f. 16. ó. e. Faragó-féle statisztika, a zalai választókerület adatai.

⁶⁵ ZML 5283. sz. letét. Vö. Zalai Gyűjtemény 37. 82a. és b. dok. (147-152. p.). Utóbbi dokumentumban és annak alapjául szolgáló eredeti összesítésben néhány adat helytelenül szerepel. Ezek korrigálását lásd a dolgozat végén lévő eredménykimutatásban. Varga Béla a somogyi, Marosán György pedig a vasi mandátumát választotta. Zala, 1945. nov. 7. Vö. *Vida István – Vörös Vince: A Független Kisgazdapárt képviselői 1944-1949. Életrajzi Lexikon.* Budapest, 1991, 20. p.

⁶⁶ Zala, 1945. nov. 10-13.

⁶⁷ ZML 5283. sz. letét. SML XXI. 3. f. 1945. 17. r. e. Zala megyei adatok. A későbbiekben minden választási eredménnyel összefüggő számadat ezen források feldolgozásából származik.

⁶⁸ ZML főisp. ir. 1380/1945.

mezőségű mezőgazdaság, az ebből következő társadalmi elmaradottság, a közlekedési és kulturális elzártság, az iskolázottság alacsony foka. A mindössze kettő (egy kicsi és egy közepes) város, a kis- és aprófalvak nagy számával párosult. Ehhez járult a katolikus egyház óriási befolyása, amely nagyon sok településen az egyetlen szervezett – a választói magatartást is meghatározó – erőt jelentette. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni a politikai hagyományokat sem, amelyek úgyszintén az FKGP-nek kedveztek. Ezzel paralel magyarázható a többi párt eredménye vagy inkább eredménytelensége, hiszen zömmel hiányoztak a megyében azok a – társadalmi töltet által meghatározott – politikai hagyományok, amelyek biztosították volna a baloldal, legalább az országos átlag szintjén való szereplését. Ezen elemek hiányához társult még, hogy Zala az országnak az a része volt, amely a Nyugat-Dunántúl többi megyéjével együtt – a harcok elhúzóda miatt – a legkésőbb integrálódhatott az új rendszerbe, így annak politikai elgondolásait, erőit, pártjait nem volt idő meggyökereztetni, pláne szervezen betagozni.

A választói magatartást meghatározó tényezők

A tapasztalt választói magatartás okainak felderítésében azonban – különösen ha birtokunkban van a részletes eredménykimutatás – nem állhatunk meg az általánosságok szintjén, amelyek elfedik egy-egy járás, községcsoport, vagy akár egyes települések szingularitásait. A választási eredmények kialakulási körülményeinek – adott esetben községi szintű – boncolgatása során, elsősorban azt próbáltuk meg kideríteni, vajon a vizsgált helyen milyen okok játszhattak közre a megye, vagy egy szűkebb térség (járás) átlagától való eltérésben. A differenciát mutató községeknél megvizsgáltuk a vallási és nemzetiségi viszonyokat,⁶⁹ a településnagyságot,⁷⁰ a női – férfi szavazatok arányát,⁷¹ a foglalkozási szerkezetet,⁷² a pártszervezetek kiépültségét⁷³ és amennyiben ezek sem adtak magyarázatot az

⁶⁹ Ez minden esetben az 1930. évi népszámlálás adatai alapján történt.

⁷⁰ Ennek alapja az 1941. évi népszámlálás, illetve az adott településen a választói névjegyzékbe felvettek száma volt.

⁷¹ SML XXI. 3. f. 1945. 17. r. e. Zala megyei adatok.

⁷² Ez az 1941. évi népszámlálás vonatkozó adatai alapján történt.

⁷³ ZML főisp. ir. 146/1946. A forrás minden község – ahol működött valamilyen párt – adatát tartalmazza, beleértve a pártvezetők személyét is. Az összesítés 1946. február elején készült, de majdnem tökéletesen megfeleltethetjük a három hónappal korábbi viszonyokra is, feltételezve, hogy nagy mozgás ezen a téren nem történt. Mivel a balatonfüredi járást 1946. január 1-jén Veszprém megyéhez csatolták, ennek adatait nem tartalmazza az összeírás.

anomáliára egyéb körülményeket is (pl. papok pártállása,⁷⁴ kampány, egyszemélyi szerep stb.⁷⁵),⁷⁶

Mielőtt azonban a pártok szereplését vennék górcső alá, meg kell vizsgálnunk két tényezőt, a részvételi arányt és a női – férfi szavazatok arányát.⁷⁷ Zala megyében a választásra jogosultak 90,88 %-a vett részt a szavazáson,⁷⁸ ami durván másfél százalékkal maradt el az országos átlagtól. A járások közül az élre a lenti (95,57 %) és a novai (94,83 %) került, pontosan az a vidék, ahol a Kisgazdapárt – arányaiban – a legtöbb szavazatot kapta, így a jó részvételi arány láthatóan összefüggésben állt a Kisgazdapárt szereplésével. A két város a megyei átlagnál szintén jobb részvételi eredményeket produkált, viszont itt a Kisgazdapárt jóval gyengébben szerepelt, tehát a településnagyság módosítja a vázolt képet. 8 olyan település akadt, ahol 100 %-os volt a részvétel.⁷⁹ Ezek kivétel nélkül aprófalvak voltak, amelyek közül a legnagyobb is alig mutatott fel 300-nál több választót, de inkább 100 körüli volt a választói névjegyzékbe felvettek száma. Területi elhelyezkedésükben – a kis darabszám miatt – csak nagyon nagy jóindulattal vehetjük észre a járásokra jellemző részvételi arányt. Ha a 95 % feletti részvételt vizsgáljuk, az említett sajátosság már jobban kirajzolódik, pl. a lenti járás 33 települése közül 21 tartozott ebbe a kategóriába. Kifejezetten alacsony részvételnek számított, a 80 % alatti, ami 7 esetben fordult elő, területileg szintén

⁷⁴ ZML főisp. ir. 562/1945.

⁷⁵ ZML. MKP Zala Vm. Biz. ir. 38. f. 1945. 29-31. ö. e.; 77. f. Visszaemlékezések gyűjteménye.; Zala, Uj Zala, Keszthelyi Ujság 1945. szept.-i és okt.-i számai.

⁷⁶ A pártok által elért eredmények részletes elemzésénél mindig a 69-75. jegyzetben közölt forrásokat használtuk, a vizsgált elemekből mindig jól következik, hogy éppen melyiket. Ezért az elkövetkező részletes tárgyalás során nem készítettünk minden esetben külön, az említett források valamelyikével kapcsolatba hozható hivatkozást, mivel az rendkívül bonyolulttá tette volna a jegyzetapparátust amellet, hogy nem növelte volna azzal arányban a konkrét eset bizonyítottságát. Így jegyzet csak akkor íródott – egyéb eset kivételével – ha a fentebb nevezettekén túli forrásokból dolgoztunk.

⁷⁷ Utóbbi az teszi lehetővé, hogy a választójogi törvény értelmében, tartalmában teljesen azonos de külön férfi és női szóval megjelölt szavazócédulákat kellett készíteni, amelyek így csak az lehetett a célja, hogy – mint esetünkben is – meg lehessen vizsgálni a nemek közötti pártpreferencia különbségeit, ami a jövő szempontjából az adott korban fontos tanulsággal szolgálhatott a pártok számára.

⁷⁸ Ebben az adatban természetesen benne foglaltatnak az érvénytelenül szavazók is, míg a pártok eredményeinél csak az érvényes szavazatokat vettük figyelembe. A választói névjegyzékben felvettek 89,72 %-a szavazott érvényesen.

⁷⁹ Nem számítva ide azokat a helységeket, ahol többen szavaztak, mint ahányan a névjegyzékben fel voltak véve. Lásd az eredménykimutatást!

nem túl jellemző módon. A negatív rekordot Garabonc állította be a nagykanizsai járásból 59,34 %-kal, míg a többiek túlnyomórészt 70 % felett produkáltak.

A nők és férfiak szavazati aránya a pártszimpátiák különbözősége mellett a háborús események miatt kaphatott releváns statisztikai szerepet. A megyében – és egyben a választókerületben – a választói névjegyzékbe felvettek alapján 1000 férfira 1252 nő jutott. A leadott szavazatok száma alapján arányuk: 1,238, míg kizárólag az érvényes szavazatokat figyelembe véve: 1,24. A férfiak tehát nagyobb szavazati hajlandóságot mutattak, amit a több érvénytelen szavazatukkal kissé lerontottak.⁸⁰ A járások közül a nemek közötti legnagyobb különbség a választói névjegyzékben felvettek alapján a keszthelyi (1,446)⁸¹, míg az érvényesen leadott szavazatok alapján a balatonfürediben (1,451) adódott.

Mindkét szempontból a legkisebb differencia a zalaszentgróti járásban alakult ki 0,971 és 0,991-es értékekkel. Ebből következően itt a férfiak voltak többségben, ami járási szinten az országban egyedülálló volt.⁸² Összehasonlítva a névjegyzékbe felvett és az érvényesen leadott női – férfi szavazati hányadosokat, azt tapasztaljuk, hogy a megye 11 járásából 7-ben a férfiak nagyobb hajlandóságot mutattak a szavazásra, mint a nők. Érdekes módon azonban a járásonkénti női – férfi aránysorrend, egyik előbb vizsgált szempontból sem fedi a nemek által jellegzetesen előnyben részesített pártok járási sorrendjét, melynek okaira a pártok részletes eredményleírásakor visszatérünk. A női – férfi szavazatarányok pártonkénti megoszlása ellenben szoros korrelációt mutat a jellegzetes nemi preferációkkal. Ennek megfelelően az NPP megyei arányszáma 0,918 (ami azt jelenti, hogy 1000 férfira 918 női NPP szavazat jutott), PDP-é 1,03, az MKP-é 0,788, a Kisgazdapárté 1,377, míg a szociáldemokraták esetében ez a szám, a baloldali trendnek megfelelően – de azon belül a legkiegyenlítettebben – 0,974 volt.

A részvételi arány és a nemek közötti szavazatok megoszlásának problematikája után azt fogjuk vizsgálni, hogy milyen tényezők, milyen fontossági sorrendben alakították egy-egy település vagy térség megyei vagy járási átlagtól eltérő választási eredményét.

A Nemzeti Parasztpárt országosan 6,87 %-ot kapott, míg Zalában ennél valamivel kevesebbet, 5,17 %-ot. Kiemelkedő eredményt ért el a balatonfüredi járásban (11,37 %) és igen jól szerepelt a megyeszékhelyen is (7,45 %). Ezen kívül

⁸⁰ A választójogi törvény, a rögzített szavazattal – 12 000 – elérhető mandátumai miatt, annak a pártnak kedvezett, amelynek tábora nagyobb szavazati hajlandóságot mutatott. Mivel ebben a nemek között is különbség volt, így a férfiak által jobban preferált munkáspártoknak ez a rendszer kifejezetten jól jött.

⁸¹ Még ennél is nagyobb volt Nagykanizsa városában ez az aránytalanság (1,463), amely egy ekkora település esetében nagyon feltűnő és elgondolkasztató.

⁸² PIL 283/38. f. 16. ö. e. Faragó-féle statisztika, a zalaszentgróti járás adatai.

(megyei) átlagon felül szerepelt a novai (6,06 %), a pacsai (7,6 %) és a zalaegerszegi (6,66 %), valamint a zalaszentgróti járásban (6,8 %). A női – férfi szavazatmegoszlásnál láthattuk, hogy – a többi baloldali párthoz hasonlóan – az NPP-re is a férfiak szavaztak inkább. A kiemelkedő járási eredményeknél megfigyelhető egy fordított korreláció a párt, adott nem – esetünkben férfiak – általi támogatottsága (vagy mellőzése), valamint az elért szavazatarány mögött megbúvó tényleges nemek szerinti támogatás között.⁸³ Arról van szó tehát, hogy a legjobb eredményt elért járásokban (balatonfüredi, pacsai) lett egyedül 1 feletti (1,137 illetve 1,012) a női – férfi szavazatarány. Eszerint adott párt – jelen esetben az NPP – egyrésztől akkor ért el jó eredményt, ha a rá jellemző nemi preferáltság úgy nem érvényesül, hogy a másik, általában azt kevésbé támogató nem képviselői – az NPP esetében a nők – preferenciájuk átlagánál nagyobb mértékben reá voksolnak. A nők „átszavazása” azonban már valaminek az okozata az okok láncolatában, így tovább kell nyomoznunk.

Mindenképpen furcsa a balatonfüredi járás kiváló szereplése, főleg ha azt vesszük alapul, miszerint az NPP az újonnan földhöz jutott, szegényparaszti vagy földnélküli rétegeket vette célba programjával. Ugyanis a Balaton-felvidéknek ez a része a szőlészetnek és borászatnak, részben pedig az idegenforgalomnak köszönhetően Zala és a Dunántúl egyik leggazdagabb területének számított, ahol a gazdák és polgárok kifejezetten jó módban éltek. Közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha a térség vallási megoszlását vesszük szemügyre. A Zalára oly jellemző katolikus túlsúly itt nem annyira érvényesül a viszonylag jelentős református közösségeknek köszönhetően. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy az – inkább katolicizmust magában hordozó – FKGP nem tudta úgy „befogni” a térség „kisgazdáit” mint a megye más részein, így már csak indirekte is a másik parasztpárt benyomulva ebbe az űrbe, jó eredményt mutathatott fel. Ha azonban vallási szempontból községenként is megvizsgáljuk a járást, nem találunk nagyon szoros összefüggést a protestánsok aránya és az NPP-re esett szavazatok között, így csak a területre általában lehet igaz az elméletünk, amelyet községenként számos, többségében sajnos nem rekonstruálható tényező módosított.⁸⁴

A további okok keresése között több szempontból is fontos helyen szerepel a pártszervezetek jelenléte és a választási eredmény közötti korreláció kimutathatósága. A párt szervezettsége – kevés kivételtől eltekintve – megmagyarázza az átlagtól eltérő eredmények java részét. Ez legjobban ott mutatkozik meg, ahol nulla szavazatot kapott az NPP, ott ugyanis a legtöbbször nem volt pártszervezet.

⁸³ Ezt a többi párt esetében is, ahol markáns a női-férfi szavazati hányados megfigyelhetjük.

⁸⁴ Arra, hogy a református – és általában a protestáns – vallás csak nagyobb tömbben tud szavazási magatartást módosító tényezővé válni, jó példa a lenti járásban a református Felsőszenterzsebét esete, ahol 100 %-os részvétel mellett 100 %-os FKGP győzelem született.

Ahol viszont jól szerepelt, ott majdnem minden esetben volt pártszervezet. Ott is jó eredmények elérésére nyílt lehetőség, ahol a létező pártok kombinációja kedvező volt (pl. konkurens munkáspártok vagy az ellenfél Kiszgazdapárt hiánya esetleg az NPP kizárólagos létezése).⁸⁵

Különösen a szerény eredményt elért pártoknál – amilyen az NPP is volt – válhatott a kiugró eredmény okává egyes köztisztviselőben álló személyek látványos pártváltásának kisugárzódása, vagy a közösség által megbecsültek pártvezetőkkel válása. Barlahidán – evangélikus község a novai járásban – az NPP 19,47 %-ot ért el, amelyben óriási szerepe volt a helyi evangélikus papnak, aki az NPP szervezője volt.⁸⁶ Bazita és Zalavég jó eredményeiben a helyi tanítók párt-szervező munkája is benne volt. Az elért eredményben megtestesülő „személyes varázsnak” legszembetűnőbben mégis Zalaegerszegen volt szerepe. Itt az NPP 7,45 %-ot kapott, amit – más racionális ok híján – azzal magyarázhatunk, hogy a város polgármestere Baráth Ferenc, valamint a főispán B. Molnár József, akinek tevékenysége óhatatlanul kisugárzott a városra is, az NPP tagjai voltak. A párt helyi szervezetét, személyükön túl, közigazgatási és más indirekt eszközökkel is segíthették. Hegymagas 19,77 %-os eredményéhez például tudnunk kell, hogy itt nem működött a Kiszgazdapárt csak az MKP, valamint az NPP, melyek vezetője ráadásul egy testvérpár volt.

A felderített okok, összefüggések ellenére akadt olyan település ahol az NPP igen jó teljesítményt mondhatott magáénak, de a rendelkezésünkre álló forrásokkal nem tudjuk azt megmagyarázni: Misefa 23,2 %; Vörrű 32,17 %; Pusztapáti 46,36 %. Arra gondolhatunk, mivel ezek kivétel nélkül aprófalvak voltak, a magas százalékok mögött alacsony abszolút szavazatszámok álltak, így valaminek vagy valakinek viszonylag kis energiával – ami már a véletlenszerűség határát is súrolhatja – el lehetett érni viszonylag jó eredményeket.

A Polgári Demokrata Párt országos eredménye 1,62 %, a zalai 0,92 % volt. Messze legjobban a keszthelyi járásban (2,93 %) teljesített, de itt is csak néhány kiemelkedően jól szereplő településnek volt ez köszönhető. Ezek: Keszthely (5,4 %), Hévízszentandrás (6,59 %), Gyenesdiás (9,22 %), Rezi (3,52 %) és Szentgyörgyvár (3,48 %) voltak. Az eredmények ilyenkor alakulásában meghatározó szerepet kell tulajdonítani a pártszervezetek kiépültségének, ugyanis az említett öt település közül az első négyben volt PDP-szervezet és ráadásul csak ott volt. A pártvezetőségekben, a pártlajstrom vezető helyein ugyanúgy magasan kvalifikált értelmiségieket (orvosokat, jogászokat, mérnököket) találunk mint az

⁸⁵ Ezek a megállapítások – ha esetleg nem is térünk ki rá minden esetben – de valamennyi pártra igazak.

⁸⁶ Pusztaszentlászló és Pusztaderics jó NPP-s eredményeiben is szerepe lehetett az evangélikusok nagyobb számú jelenlétének.

ország más vidékein. A pártszervezet jelenléte, a maga köré gyűjtött (gyűlt) népszerű és megbecsült emberekkel láthatóan mindig meghozta gyümölcsét. A keszthelyi járáson kívül csak Zalaapátiban, Sümegen és Zalaegerszegen⁸⁷ működött szervezete a PDP-nek. Ez a momentum egyedül Sümeg eredményeiben nem tükröződött. A vizsgált helységeken kívül sehol máshol nem volt PDP-szervezet, de jó eredmény sem. A pártszervezeti tényező primátusát mutatja, hogy önmagában még a társadalmi bázis sem volt elegendő az eredményességhez, hiszen például Nagykanizsán, ahol a polgári réteg leginkább jelen volt, pártszervezet hiányában⁸⁸ a megyei átlag töredékét sikerült csak begyűjtenie a PDP-nek. Az ellenpélda Zalaapáti lehetne, ahol nem volt megfelelő társadalmi háttér – a Keszthely környéki erős szervezetek kisugárzó hatása sem érvényesült –, de a pártszervezet pusztán jelenléte 6,45 %-ot jelentett.

A Magyar Kommunista Párt országosan 16,95 %-ot, a zalai választókerületben ennek kevesebb mint a felét, mindössze 7,25 %-ot ért el. A járások viszonylatában messze a legjobb eredményt a zalaszentgróti (13,29 %) és a balatonfüredi (11,1 %), a legrosszabbat a novaiban (4,6 %) érte el. A pártot igen keményen érintette a női – férfi szavazók aránytalansága, hiszen a nemek szerint eltérő pártpreferencia miatt a megyében átlagosan – az MKP-t illetően – 1000 férfi szavazóra 788 nő jutott. A zalaszentgróti járás kimagasló eredményessége mögött éppen az egyik fő ok, hogy itt – a már korábban ismertetett módon – összességében több volt a választói névjegyzékbe felvett férfi szavazó mint a női. A balatonfüredi járás adatai mögött – szintén ismertetettük – valójában a Kisgazdapárt rosszabb szereplése állt, amelyet a többi párt, így a már említett NPP mellett, az MKP is kihasználhatott. A gyengébb szereplés okai – járási szinten – az általánosságban már ismertetettekkel magyarázható, amelyekre felesleges visszatérnünk.

Sokkal érdekesebb az átlagtól több-kevesebb eltérést mutató, egyes települések vizsgálata. Ennek kapcsán első helyen a pártszervezetek kiépítettségét kell említünk, ugyanis leginkább ez határozta meg a relatív sikert vagy sikertelenséget. Sőt a különböző pártok kombinálódása is jelentősen módosíthatott az alapképleten. Ha például csak MKP volt a faluban az szinte mindig tükröződött az eredményben pl.: Bajcsa (23,62 %), Börzönce (10,71 %). Akkor is jó eredmények születtek ha csak az MKP és az FKGP volt jelen pl.: Kerkakutas (10,32 %), Fűzvölgy (12,7 %), Orbányosfa (25 %), Nagygörbő (19,12 %) stb. Az MKP akkor is többszavazatra tehetett szert – a pártkombinációknál maradván – amenny-

⁸⁷ 1945 júl. végéig a városi nemzeti bizottság élén a polgári demokrata Wassermann Frigyes állt. ZML Zeg. v. polgm. ir. 8607/1945.

⁸⁸ ZML Nagykanizsai Nemzeti Bizottság ir. 1945.

nyiben három párt volt jelen az adott településen és a hiányzó párt a rivális SZDP volt. Ha az FKGP hiányzott, de volt még más párt az MKP-n kívül, magától értetődően még az is többlétszavazatot eredményezett neki. Végigvizsgálva tehát ezeket az eseteket, a már idézett pártösszeírás segítségével, jól kitapintható a pártszerv léte és a szavazatmennyiség korrelációja. Természetesen ahol nem volt helyi MKP-szervezet, ott szerepelt a legrosszabbul és fordítva is igaz, ahol pl. nem kapott szavazatot, ott néhány esettől eltekintve, nem is volt szervezete.

Az MKP „anomáliák” kialakulásában az említettekén kívül, még egy speciális tényező játszott szerepet. Ez nem volt más, mint a megye déli részén élő horvát nemzetiség választói magatartása. Bajcsa, Fityeház, Molnári, Murakeresztúr, Petrivente, Semjénháza, Tótszentmárton, Tótszerdahely községeket többségében vagy meghatározó kisebbségként (katolikus) horvátok lakták. A munkáspártok szinte megmagyarázhatatlanul sok szavazatot – látni fogjuk az SZDP még az MKP-nál is többet – kaptak. Az MKP Fityeházán érte el a csúcst, 40,31 %-ot. Ebben az is közrejátszott, hogy ebből a faluból származott Matécz János, aki nemcsak szülőhelyén volt népszerű és tudott erős kommunista pártszervezetet létrehozni, de tevékenysége ismert volt az egész megyében, többek között tagja volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek is. Az eredmények magyarázatául – jobb híján – az szolgálhat, hogy a társadalmi, vallási kötődései miatt biztos befutónak számító FKGP-től, magyar nemzeti jellegének esetleges túlhangsúlyozódása tántoríthatott el az átlagosnál több horvát szavazót az egyetemesebb eszméket képviselő munkáspártok felé. Ezenkívül kisebb kulminációs pontokat figyelhetünk meg az olajvidék (Bázakerettye) MKP-s eredményeiben, de ez inkább az SZDP terepe volt.⁸⁹

A nemzetgyűlési választások győztese, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt az országosan elért 57,03 %-os eredménye mellett a zalai kerületben az ennél is „abszolútabb” 75,13 %-kal diadalmaskodott. E nagyarányú győzelem oka – mint már fejtegettük – abban állt, hogy minden olyan elem, amely

⁸⁹ Érdekes módon viszonyult a bányászatnak ezen ága az MKP-hoz. Míg az ország széntermelő vidékein vitathatatlan volt az MKP meghatározó ereje, sokszor az SZDP-vel szemben is, addig a zalai olajvidék munkássága sokkal inkább az SZDP-re voksolt. Ennek oka egyrészt, hogy rendkívül fiatal volt az iparág – 1937-ben indult a kőolaj-kitermelés – így nem tekinthetett vissza a térség komoly munkásmozgalmi hagyományokra. Ez persze kizárná a SZDP-t is, így máshol kell rejteni a megoldásnak. Ennek felfedéséhez az olajmunkások jövedelmi viszonyainak tanulmányozása visz közelebb, ugyanis itt olyan jól kereső – átlagosnál szakképzettebb – munkaerővel van dolgunk, akik – a háború okozta életszínvonal-romlás ellenére – sem váltak fogékonnyá az MKP demagógiája iránt. Vö. *Srágli Lajos*: Adatok az olajbányászati munkásság kialakulásának, összetételének és szociális helyzetének vizsgálatához (1937-1944). In: MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság Évkönyve 1987. (Szerk. *Jakabfi Rudolf*) Zalaegerszeg, 1987, 67-80. p.

ténylegesen vagy potenciálisan a Kisgazdapártot segíthette, jelen volt a megyében, ezzel párhuzamosan a legtöbb olyan tényező viszont hiányzott, amely a többi pártnak kedvezett volna. Kiugróan nagy volt a női – férfi szavazatok aránytalansága, a megyei átlagban az FKGP-t illetően 1000 férfire 1377 női voks esett. A járásokat vizsgálva legjobb eredményét a párt a lenti (87,79 %) és a novai (83,62 %), a legrosszabbat pedig a nagykanizsai (69,09 %), balatonfüredi (69,3 %) és a keszthelyi járásban (70,82 %) érte el. Az eredményesség és a nemek által meghatározott pártpreferencia fordított korrelációja itt is kitűnően megfigyelhető. A lenti járásban például majdnem egyensúlyban volt (1,043) a női – férfi arány, a nagy győzelemhez tehát a férfiak – általános preferenciájuk elleni – „átszavazása” is hozzájárult. Ugyanígy, ahol kevésbé jól szerepelt, ott lemérhető a férfi szavazatok elmaradásán is: nagykanizsai járás 1,417; balatonfüredi járás 1,474; keszthelyi járás 1,575 az arány. A két városban is eléggé elmaradt a megyei átlagtól az FKGP, hiszen Zalaegerszegen 63,65 %-ot, míg Nagykanizsán 65,16 %-ot ért el. Ennek megfelelően a női – férfi szavazathányados előbbi esetben 1,642, utóbbi városnál 1,619 volt. A városokban való „gyengébb” szereplés legfőbb okaként a tagoltabb társadalmat, ennél fogva a diverzifikáltabb pártstruktúrát és szavazói magatartást jelölhetjük meg. Ez fordítottn is igaz volt, hiszen azok a települések – Felsőszenterzsébet és Iborfia – ahol az FKGP megkapta a szavazatok 100 %-át, jellegzetesen homogén társadalommal rendelkező aprófalvak voltak.

Az FKGP esetében igazából a „negatív anomáliák” az érdekesek, milyen okok játszottak közre abban, hogy a megyei vagy járási átlagnál gyengébben szerepelt a párt. E kérdésre – inverz módon – a többi párt jó szereplése ad választ, amely válaszadás részben már megtörtént, illetve az SZDP esetében alább fogjuk kifejteni, így ennek megisméltése ehelyütt felesleges.

A Szociáldemokrata Párt országosan elért eredménye 17,41 %, míg a zalai kerületben ez csak 11,53 % lett. Ezen belül a legeredményesebbnek a nagykanizsai (19,08 %), a letenyi (14,53 %) és a keszthelyi (14,2 %) míg legrosszabbnak a lenti (4,63 %) és a novai járások (5,1 %) mutatkoztak. Az SZDP kiemelkedően jól szerepelt a városokban, Nagykanizsán 25,76, Zalaegerszegen, 20,02 %-ot kapott. A bemutatott eredmények kialakulásában döntően három tényezőnek volt szerepe: a gazdasági tevékenység – olajbányászat – által kialakított társadalmi bázisnak, a pártszervezetek jelenlétének és a településnagyságnak. Érdekes módon az SZDP arányában a legtöbb szavazatot Szentmargitfalván (54,76 %) és Kilimánban (45,37 %) kapta, egyúttal ez volt az a két település, ahol nem tudott sem abszolút, sem relatív győzelmet aratni az FKGP. Tökéletesen nem tudjuk magyarázni ezt a két egyedi esetet, valószínűleg több tényező együtthatásának lett ez a végeredménye. Szentmargitfalváról például tudjuk, hogy itt csak FKGP

és SZDP szervezet működött, de a sikeres szereplésnek oka lehetett – Kilimánnal együtt – a környék (hiszen a letenyei és a nagykanizsai járás falvairól van szó) erős szocdem szervezeteinek kisugárzása, hiteles személy(ek) állásfoglalása, jól sikerült politikai gyűlések és esetleg a kistelepülési mivolt. Kézenfekvőbb a magyarázata Bázakerettye (40,75 %) és Zalahaláp (32,9 %) eredményének, ahol az olaj-, illetve kőbányászat „termelte ki” azt a társadalmi csoportot, amelyet sikerrel célzott meg az SZDP munkáspolitikája. A városok magas SZDP szavazatszámát ugyancsak az ipar és kereskedelem koncentráltabb jelenlétével indokolhatjuk. Az MKP esetében már szót ejtettünk a dél-zalai horvát lakosság pártpreferenciájáról, amely az SZDP esetében még jobban érvényesült. A többi, átlagostól jobban szereplő község eredményei mögött jól szervezett pártot (Sármellék: 40,73 %), a női szavazatok elnyerését és Nagykanizsa, valamint az olajvidék kisugárzó hatását figyelhetjük meg. A gyenge szereplés, magától értetődően, az említett jelenségek hiányára vezethető vissza.

Összefoglalásképpen az átlagos eredménytől való eltérések okaiként a következőket jelölhetjük meg. A vizsgálódásokhoz rendelkezésre álló – már citált – források összevetéséből következően a legfontosabb szerepe az eredmények eltéréseiben a pártszervezetek kiépítettségének volt. Figyelembe véve, hogy az ezt bemutató forráscsoport 1946 elejéről származik, valamint tekintettel az adott településen létrejött pártok mennyiségi, leginkább minőségi kombinációjának gyengítő, vagy erősítő hatására, a pártszervezet jelenléte vagy hiánya nagyon jól korrelál az adott párt többlet eredményével vagy többlet hiányával. Ezen kiemelkedő, elsődlegesen módosító tényező mellett a többi pontosan nem hierarchizálható. Talán a nemektől meghatározott szavazói magatartás által való eltérés okozta differencia rangsorolható a második helyre, de ennek érvényesülése már – szemben a pártok szervezettsége módosító hatásának általános területi kiterjedtségével – valamennyire lokálisabb. Egészen helyi és egyedi jellegű anomáliát okoznak a vallási és nemzetiségi szingularitások, a gazdasági jellemzők eltérése, a „személyes varázs”, a település méretéből következő jellegzetességek. Ebbe a csoportba tartoznak még a dolgozat által a források esetlegessége miatt szisztematikusan nem is vizsgált, de minden bizonnyal néha nem kevés módosulást okozó elemek, mint a propaganda hatékonysága, egyes meghatározóvá váló események (pl. egy súlyos atrocitás) és a mikrokörnyezet egyéb, a véletlenszerűségbe átszövő nehezen azonosítható viszonyai, történései.

A források fokozatos feltárulásával, feltárásával és ezek szinte atomi szintű analizálásával, a következő és megelőző választások története és általuk produkált adatok hasonló szintű bevonásával a jövőben még pontosabbá tehető az a kép, amelyet jelen dolgozat próbált meg felvázolni az 1945-ös nemzetgyűlési választások zalai eseményeiről.

*Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zalában (részletes eredmények),⁹⁰
Balatonfüredi járás*

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Balatonfüred	949	1387	87,37	15,78	1,79	14,29	53,40	14,74
Csopak	267	384	86,02	5,80	2,36	12,32	75,36	4,17
Paloznak	89	113	97,52	2,05	1,03	7,18	88,20	1,54
Balatonarács	238	344	85,40	9,92	1,21	13,36	61,13	14,37
Felsőörs	255	323	90,31	1,55	0,19	2,33	80,39	15,53
Alsóörs	255	321	83,50	12,68	0,85	6,77	76,32	3,38
Lovas	117	153	94,07	11,11	0,40	8,33	71,83	8,33
Aszófő	113	120	94,42	0,46	0,00	6,88	86,70	5,96
Tihany	299	415	91,18	13,64	0,31	17,05	64,80	4,19
Örvényes	55	60	98,26	2,78	0,93	1,85	91,67	2,78
Balatonudvari	80	103	92,35	4,82	1,20	1,20	89,76	3,01
Alsődörgicse	96	115	96,68	17,77	0,00	1,52	80,71	1,52
Kisdörgicse	38	56	94,68	0,00	0,00	12,79	87,20	0,00
Felsődörgicse	51	70	100,00	1,69	0,85	10,17	86,44	0,85
Akali	101	124	92,89	18,75	0,96	17,79	59,13	3,37
Nemespécse	213	286	86,97	31,32	0,93	22,74	43,83	1,16
Balatonszőlős	108	132	90,00	26,07	0,47	9,00	63,50	0,95
Vászoly	114	157	91,51	13,45	1,26	4,62	80,67	0,00
Szentantalfa	140	182	91,93	4,71	0,67	10,44	81,14	2,02
Szentjakabfa	57	71	96,88	0,00	0,00	0,80	98,39	0,80
Óbudavár	23	28	96,08	0,00	0,00	4,08	95,92	0,00
Balatoncsicsó	89	137	96,46	2,83	0,94	4,72	90,09	1,42
Tagyon	45	62	94,39	0,00	0,00	7,92	91,09	0,99
Zánka	147	204	84,33	5,12	1,02	10,24	80,89	2,73
Összesen:	3939	5347	89,49	11,37	1,05	11,01	69,30	7,27

⁹⁰ Az eredménykimutatás a 67. jegyzetben említett források alapján, az abszolút számok százalékos – második tizedesjegyre felkerekített – átszámításával készültek. A szavazók aránya alatt a választói névjegyzékbe felvettekből érvényesen és érvénytelenül leszavazottak arányát kell érteni. A pártok százalékos eredményénél, csak az érvényes szavazatokat vettük figyelembe.

Keszthelyi járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Alsópáhok	314	440	89,66	1,50	0,30	5,69	84,43	8,08
Szentgyörgyvár	196	251	94,40	6,47	3,48	26,39	41,79	21,89
N.boldogasszonyfa	36	60	97,92	5,43	0,00	7,60	85,87	1,09
Balatongyörök	238	322	91,79	2,16	1,38	7,27	81,53	7,66
Cserszegtomaj	496	721	89,65	2,68	0,28	2,58	90,59	3,87
Gyenesdiás	371	472	94,19	0,38	9,22	2,43	81,82	6,15
Vonyarcvashegy	225	300	94,48	2,41	0,44	0,66	91,67	4,82
Hévízszentandrás	227	358	89,74	1,16	6,59	9,10	69,19	13,95
Egregy	110	161	98,89	0,38	0,00	0,00	96,17	3,45
Felsőpáhok	180	245	92,94	0,76	0,00	2,53	88,86	7,85
Zalaköszvényes	34	39	100,00	2,78	0,00	4,17	48,61	44,44
Karmacs	342	341	90,63	13,67	0,99	8,07	63,43	13,84
Vindornyafók	100	117	91,24	2,02	2,02	3,03	88,38	4,55
Keszthely	2698	4304	89,63	1,97	5,40	5,42	71,57	15,63
Nemesbük	266	336	90,37	5,57	0,74	7,42	64,75	21,52
Zalaköveskút	35	46	95,06	1,32	1,32	1,32	67,11	28,95
Rezi	395	525	91,74	12,14	3,52	8,25	72,09	4,00
Sármellék	595	784	89,78	1,24	0,25	2,97	54,82	40,73
Várvolgy	531	634	94,51	1,22	0,56	6,00	83,88	8,34
Vállus	80	103	93,99	0,00	0,00	5,00	88,75	6,25
Zalaszántó	521	677	91,65	6,24	0,57	15,14	59,13	18,92
Vindornyalak	80	105	96,76	11,17	0,00	1,68	68,16	18,99
Zalavár	391	531	88,07	3,81	1,52	38,32	41,75	14,59
Összesen:	8460	12240	89,40	3,21	2,93	7,45	70,82	14,20

Lenti járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Lenti	622	760	93,70	5,66	0,93	6,21	77,50	9,70
Lentikápolna	259	362	95,17	0,85	0,00	2,05	94,02	3,08
K.szentmihályfa	210	257	98,93	9,33	0,43	4,77	76,14	9,33
Lentiszombathely	146	181	93,27	2,99	0,37	1,12	93,28	2,24
Máhomfa	100	118	98,62	0,93	0,93	2,33	93,49	2,33
Mumor	102	138	97,92	4,26	0,43	1,28	90,64	3,40
Gosztola	69	76	97,24	0,71	0,71	0,00	98,58	0,00
Rédics	403	485	83,33	8,02	0,54	5,03	69,16	17,26
Külsősárd	45	58	97,09	0,00	0,00	2,00	95,00	3,00
Lendvadedes	65	72	95,62	6,20	0,00	0,00	93,80	0,00
Zalaszombatfa	71	67	102,20 ⁹¹	5,93	1,48	2,96	88,15	1,48
Gáborjánháza	128	177	97,38	0,00	0,00	1,01	98,32	0,67
Bödeháza	133	142	96,36	0,76	0,00	1,90	96,20	1,14
Szjártóháza	56	69	97,60	11,48	0,00	1,64	86,89	0,00
Zalabaksa	369	455	84,59	6,68	0,44	7,84	79,97	5,08
Kerkabarabás	179	224	93,30	1,87	0,00	5,07	87,47	5,60
Kálócfa	129	165	97,62	2,45	0,00	0,70	95,10	1,75
Pörszombat	182	182	96,15	3,71	1,14	2,29	91,71	1,14
Kozmadombja	74	80	94,81	0,00	0,00	0,69	98,62	0,69
Csesztreg	375	495	97,13	0,95	0,00	1,07	96,92	1,07
Kerkakutas	172	242	95,89	0,25	0,25	10,33	86,65	2,52
Kerkaöntekfalú	143	175	94,97	1,67	0,33	0,33	96,99	0,67
Rámocsa	40	52	98,91	0,00	0,00	3,53	96,47	0,00
Alsószentersébet	88	110	93,94	2,19	0,00	5,46	92,35	0,00
Resznek	213	275	92,62	6,09	0,23	1,81	81,04	10,84
Baglad	68	99	91,62	1,96	0,65	2,61	94,77	0,00
Lendvajakabfa	97	103	96,00	9,73	0,54	0,00	87,03	3,24
Belsőárd	65	91	96,15	4,32	0,00	0,00	94,96	0,72
Szengyörgyvölgy	317	400	93,58	0,15	0,00	3,88	93,88	2,09

⁹¹ A választói névjegyzékbe felvettek száma 138, míg a leadott szavazatok száma 141 volt. Amennyiben csak néhány fővel szavaztak többen, mint ahányan a névjegyzékbe fel voltak véve, arra magyarázatul szolgálhat, hogy a magas részvétel mellett, itt szavaztak a választási bizottság tisztviselői, vagy a pártbizalmiak. Az ennél nagyobb eltérés okát nem tudjuk.

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Felsőszenterzsébet	49	58	100,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Márokföld	73	76	97,32	0,00	0,00	5,52	93,79	0,69
Magyarföld	49	57	98,11	0,00	0,00	0,00	99,04	0,96
Nemesnép	185	200	89,61	3,20	0,29	7,85	86,92	1,74
Összesen:	5276	6271	95,57	3,57	0,35	3,65	87,79	4,63

Letenyei járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Bánokszentgyörgy	334	509	86,36	19,55	1,12	6,28	53,91	19,13
Bucsuta	160	251	88,08	9,55	0,28	1,69	85,11	3,37
Oltárc	261	369	86,98	5,19	0,56	0,93	87,22	6,11
Várfölde	134	178	92,30	4,22	1,40	5,28	79,93	9,15
Becssehely	700	922 ⁹²	89,83	3,37	0,48	0,48	91,95	3,71
Borsfa	309	353	94,26	0,80	0,32	0,80	89,73	8,35
Bázakerettye	289	274	91,30	0,39	1,38	13,19	44,29	40,75
Kistolmács	133	138	96,68	2,42	0,80	16,53	64,92	15,32
Valkonya	87	95	97,25	0,57	0,57	1,13	81,82	15,91
Letenye	933	1196	106,70 ⁹³	6,81	0,40	10,46	73,16	9,17
Zajk	129	187	88,61	7,85	0,00	4,55	79,75	7,85
Lispesztadorján	273	294	90,30	0,98	0,00	3,52	88,65	6,85
Kiscsehi	125	174	91,97	1,82	0,36	2,55	94,16	1,09
Lasztonya	92	100	90,10	2,92	0,00	4,09	80,70	12,28
Maróc	108	126	97,01	8,37	1,32	5,29	80,18	4,85
Muraszemenye	395	508	92,91	3,49	0,60	6,49	69,95	19,47
Csörnyeföld	256	395	86,94	0,18	0,53	5,50	79,08	14,72
Murarátka	165	235	88,25	18,86	0,29	1,14	57,71	22,00
Szentmargitfalva	142	180	95,65	0,69	1,74	1,04	41,67	54,86
Pusztamagyaród	328	433	87,91	8,61	0,45	4,38	80,36	6,19

⁹² A szám olvasata bizonytalan.

⁹³ A választói névjegyzékbe felvettek száma 2129, míg a leadott szavazatok száma 2272 volt.

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Szentlisló	176	184	87,50	10,51	0,32	27,39	41,72	20,06
Szécsisziget	126	154	83,93	0,00	0,00	3,14	92,38	4,48
Kerkateskánd	155	174	91,79	1,00	0,33	1,00	92,31	5,35
Tormafölde	259	302	96,26	0,75	0,00	3,19	90,06	6,00
Tornyiszentmiklós	388	404	86,36	3,83	0,74	2,65	87,61	5,16
Dobri	197	261	94,32	0,23	0,00	0,46	96,29	3,02
Kerkaszentkirály	148	219	83,38	2,06	0,34	8,59	82,82	6,19
Kútfej	259	289	93,80	0,00	0,00	6,08	75,10	18,82
Lovászi	233	254	91,38	0,68	0,00	2,72	80,95	15,65
Tótszerdahely	450	574	93,55	4,20	0,44	19,69	39,49	36,17
Molnári	242	334	95,83	0,19	0,19	21,93	46,10	31,60
Tótszentmárton	281	380	90,17	5,60	0,72	6,14	64,62	21,12
Petrivente	160	199	92,76	7,90	0,61	7,60	51,37	32,52
Semjénháza	211	309	85,96	10,36	1,13	2,25	62,61	23,65
Összesen:	8638	10958	92,33	4,82	0,50	6,59	73,54	14,53

Nagykanizsai járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Bajcsa	143	168	100,00	1,94	0,65	23,62	53,07	20,71
Bocska	132	164	82,77	0,00	0,40	13,93	78,28	7,38
Börzönce	66	83	94,63	0,71	0,00	10,71	83,57	5,00
Csapi	112	136	91,94	2,67	0,89	14,67	65,33	16,44
Füzvölgy	87	122	90,43	4,23	0,00	12,70	64,55	18,52
Gelsesziget	104	130	86,75	19,00	0,00	1,00	62,50	17,50
Homokkomárom	84	114	89,39	1,13	0,00	5,08	91,53	2,26
Hosszúvölgy	113	154	95,51	0,39	0,00	3,53	93,73	2,35
Kacorlak	140	158	91,28	0,37	0,00	17,16	65,30	17,16
Kilimán	102	135	96,20	0,88	0,00	11,01	42,73	45,37

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Kisrécse	123	140	96,58	0,00	0,00	0,40	98,78	0,81
M.szentmiklós	114	165	101,40 ⁹⁴	1,42	0,00	21,63	59,93	17,02
Pölöskefő	215	320	82,06	0,91	0,91	17,12	50,91	30,14
Rigyác	164	208	96,77	0,28	0,00	2,26	94,07	3,39
Zalaszentjakab	164	216	89,74	0,00	0,29	1,18	75,59	22,94
Zalasárszeg	44	53	89,69	0,00	1,15	6,90	88,51	3,45
Zalaújlak	125	155	93,21	17,44	0,39	6,59	71,32	4,26
Zalamerenye	181	207	93,30	5,30	0,28	1,68	66,76	25,98
Balatonmagyaród	363	473	89,23	0,95	0,68	5,01	64,01	29,36
Eszteregnye	426	539	79,48	0,80	0,27	2,79	85,24	10,90
Galambok	434	439	108,10 ⁹⁵	4,15	0,85	7,13	68,09	19,79
Zalakaros	215	286	90,02	7,80	0,22	8,02	56,12	27,84
Garabonc	308	447	59,34	0,00	0,22	6,07	70,56	23,15
Gelse	428	570	98,00	1,23	0,51	2,56	70,46	25,23
Kiskomárom	467	585	99,62	5,30	0,96	6,84	65,80	21,10
Komárváros	504	665	85,20	4,42	1,21	5,93	67,04	21,41
Korpavár	203	262	91,61	6,35	0,47	19,76	49,18	24,24
Újudvar	301	326	103,90 ⁹⁶	2,46	0,77	10,62	68,46	17,69
Magyarszerdahely	245	342	79,05	1,52	0,00	2,39	67,83	28,26
Murakeresztúr	604	681	91,98	2,73	0,94	7,77	69,68	18,79
Fityeház	256	344	97,33	2,06	0,69	40,31	41,85	15,09
Nagybakónak	343	466	83,81	2,98	0,30	2,23	82,74	11,76
Nagyrécse	355	474	84,20	1,00	1,00	9,60	72,64	15,76
Sormás	276	358	88,49	0,18	0,18	14,82	74,82	10,00
Szepetnek	457	643	101,40 ⁹⁷	0,90	0,18	6,05	67,93	24,93
Zalaszentbalázs	325	446	82,10	1,43	1,11	4,13	75,68	17,65
Összesen:	8723	11184	90,46	2,67	0,54	8,60	69,09	19,08

⁹⁴ A választói névjegyzékbe felvettek száma 279, míg a leadott szavazatok száma 283 volt.

⁹⁵ A választói névjegyzékbe felvettek száma 873, míg a leadott szavazatok száma 944 volt.

⁹⁶ A választói névjegyzékbe felvettek száma 627, míg a leadott szavazatok száma 652 volt.

⁹⁷ A választói névjegyzékbe felvettek száma 1100, míg a leadott szavazatok száma 1116 volt.

Novai járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Becsvölgye	410	502	85,09	6,98	0,39	4,78	78,55	9,30
Csonkahegyhát	140	164	93,09	8,57	1,79	1,07	80,00	8,57
Kustánszeg	299	361	97,93	0,47	1,40	0,31	90,23	7,60
Milej	126	134	96,92	6,35	0,00	3,57	88,49	1,59
Németfalu	84	109	98,96	3,14	0,00	2,09	92,67	2,09
Pálfiszeg	76	117	98,96	3,14	0,52	1,05	92,67	2,62
Csömödér	234	291	96,95	0,59	0,20	4,33	87,99	6,89
Iklódbördőce	188	235	96,69	2,22	0,49	0,99	93,84	2,46
Hernyék	113	145	96,12	0,81	0,00	0,00	98,79	0,40
Gutorföldre	270	361	88,59	7,87	1,07	2,86	86,23	1,97
Csertalakos	55	64	99,16	0,00	1,69	0,85	96,61	0,85
Náprádfa	160	219	93,14	1,13	0,28	0,00	97,17	1,42
Sz.kozmadombja	140	170	88,39	2,22	2,22	17,41	66,67	11,48
Nova	437	584	88,93	11,34	0,90	12,23	65,32	10,21
Barlahida	159	178	89,91	19,47	0,33	6,60	72,94	0,66
Mikekarácsonyfa	252	330	96,74	6,57	0,00	4,80	87,57	1,07
Szilvágyp	161	188	98,28	6,19	0,88	11,21	79,65	2,06
Páka	334	394	93,41	2,40	0,15	4,19	85,63	7,63
Dömeföldre	128	158	95,80	0,00	0,37	0,73	95,24	3,66
Kányavár	117	152	93,31	6,22	1,24	1,66	74,69	15,35
Pördeföldre	130	137	90,26	2,90	0,00	9,96	84,23	2,90
Petrikeresztúr	150	173	93,80	3,30	0,33	2,97	87,79	5,61
Gomboszeg	54	56	98,18	1,85	0,93	0,00	97,22	0,00
Győrfiszeg	55	74	89,92	1,72	0,00	0,00	98,28	0,00
Lickóvadamos	142	182	90,43	3,78	0,69	3,78	87,29	4,47
Iborfia	38	48	100,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Ortaháza	100	123	92,38	1,95	0,00	1,46	95,12	1,46
Kissziget	140	179	95,30	2,75	0,69	2,06	92,10	2,41
Zebecke	92	100	94,79	11,24	1,69	10,67	74,72	1,69
Zalatárnok	366	468	88,49	15,60	0,96	6,29	69,77	7,39
Baktüttös	142	178	87,81	2,85	0,00	0,71	95,37	1,07
Tófej	199	245	91,89	10,05	0,98	4,17	78,43	6,37
Összesen:	5617	5976	94,83	6,06	0,63	4,60	83,62	5,10

Pacsai járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Bucsuszentlászló	180	231	89,54	0,54	0,82	4,08	83,15	11,41
Kisbucsa	138	168	93,14	10,18	0,70	5,61	80,00	3,51
Nemeshetés	289	358	92,58	1,34	0,17	0,00	96,66	1,84
Nemessándorháza	223	312	94,39	0,59	0,20	2,38	94,26	2,57
Nemesszentandrás	181	226	93,86	0,79	0,00	2,62	94,24	2,36
Dióskál	420	515	89,09	12,97	0,24	5,16	77,43	4,08
Egeraracsa	198	319	88,97	1,31	0,00	1,53	93,03	4,14
Nagyhorvát	47	56	96,12	9,09	0,00	3,03	87,88	0,00
Zalaszentmárton	85	98	94,54	0,00	1,73	10,40	83,82	4,05
Felsőrajk	335	434	91,03	4,14	0,29	11,86	75,57	8,14
Alsórajk	163	207	91,89	4,12	0,00	2,65	79,12	14,12
Pötréte	219	256	95,16	7,08	1,55	8,63	77,87	4,87
Hahót	556	783	91,49	5,47	0,90	5,96	77,63	10,04
Nagykapornak	410	471	91,37	6,76	0,75	7,63	77,60	7,26
Misefa	100	121	86,88	23,20	0,00	18,78	54,14	3,87
Orbányosfa	46	59	99,05	0,00	0,00	25,00	69,23	5,77
Padár	119	138	98,83	12,70	0,79	3,57	82,54	0,40
Nagyrada	245	304	78,69	9,51	0,93	3,71	74,94	10,90
Kisrada	111	137	89,11	15,91	0,45	3,18	73,64	6,82
Orosztony	326	457	91,83	1,39	0,56	4,32	81,06	12,67
Kerecseny	195	261	92,11	0,71	0,24	4,52	69,05	25,48
Pacsa	616	785	81,30	10,36	0,88	12,99	61,37	14,40
Szentpéterúr	347	468	92,27	15,05	0,13	5,99	70,17	8,66
Gétye	137	222	89,42	6,85	1,56	11,21	79,13	1,25
Nemesrádó	293	371	83,43	12,09	1,28	16,67	64,47	5,49
Nemesszer ⁹⁸	103	800	?	5,37	0,00	24,83	69,13	0,67
Vörrű	72	83	95,48	32,17	0,00	13,99	53,15	0,70
Zalaigrice	80	109	96,30	2,20	1,09	14,84	79,12	2,75
Zalaapáti	554	768	93,80	6,94	6,45	9,52	71,69	5,40
Esztergály	210	294	89,48	9,31	0,44	3,10	82,48	4,66
Zalaszabar	363	489	84,39	16,41	0,56	1,11	67,59	14,33
Zalaszentmihály	383	499	86,73	7,30	0,14	21,49	66,12	4,96

⁹⁸ A forrás 800 névjegyzékbe felvett nőt jelez, de ez minden bizonnyal téves adat.

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Pölöske	338	416	89,12	8,58	1,16	12,38	74,09	3,80
Összesen:	8056	10495	89,87	7,60	1,02	7,90	75,92	7,55

Sümegei járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Hetyefő	57	87	98,61	12,86	0,00	15,71	70,00	1,43
Kisgörbő	90	137	95,59	0,46	0,00	2,76	94,47	2,30
Nagygörbő	122	160	90,78	0,80	0,40	19,12	78,88	1,20
Vindornyaszőlős	191	247	90,64	0,25	0,00	6,30	93,20	0,25
Dabronc	277	295	89,34	11,02	1,18	2,76	75,39	9,65
Zalaerdőd	207	250	94,75	6,00	0,00	2,54	90,76	0,69
Ukk	309	252	85,56	0,84	0,21	4,18	91,59	3,97
Megyer	32	41	100,00	0,00	0,00	2,74	97,26	0,00
Zalameggyes	51	51	100,00	1,98	0,99	2,97	93,06	0,99
Rigács	-	-	? ⁹⁹	0,87	0,29	5,80	90,72	2,32
Bazsi	264	319	89,19	0,58	0,58	1,16	95,95	1,73
Sümegeprága	196	228	87,74	1,08	0,27	3,79	92,41	2,44
Káptalanfa	323	382	89,65	3,83	1,44	4,78	88,68	1,28
Bodorfa	81	95	99,43	0,57	0,00	1,14	97,71	0,57
Nemeshany	194	221	93,49	1,30	0,78	2,34	92,47	3,12
Hosztót	73	113	90,32	0,00	0,00	3,61	96,39	0,00
Kisvásárhely	63	79	98,59	2,14	1,43	4,29	85,00	7,14
Mihályfa	184	219	94,54	0,53	0,00	2,11	94,44	2,91
Zalagyömörő	289	350	94,68	1,16	0,33	5,28	80,99	12,23
Gógánfa	386	380	84,07	15,72	0,47	2,67	64,31	16,82
Zalagalsa	131	161	95,89	5,02	1,08	5,38	86,74	1,79
Zalaszegvár	124	146	99,26	0,00	0,37	0,00	99,63	0,00
Szentimrefalva	168	167	94,63	0,00	0,32	5,41	90,76	3,50

⁹⁹ Mivel a névjegyzékbe felvettek száma hiányzik a forrásból, ezért a leszavazottak arányát megállapítani nem lehetett. A leszavazottak száma 240 volt.

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Nyírád	502	606	89,71	3,16	1,43	8,66	74,24	12,53
Szőc	108	128	90,67	2,33	0,00	14,01	80,84	2,80
Szalapa	113	131	97,13	0,00	0,00	1,27	97,47	1,27
Gyepükaján	202	223	95,06	0,99	0,25	1,73	92,57	4,46
Óhid	232	306	92,01	13,54	1,01	5,05	78,59	1,82
Sümegecsehi	217	287	94,64	0,21	0,21	0,42	98,11	1,05
Döbröce	56	72	93,75	0,00	0,00	0,00	98,33	1,67
Csabrendek	835	1027	88,88	8,26	1,28	6,01	75,21	9,23
Sümeg	1288	1723	90,70	3,17	1,22	12,34	72,37	10,91
Összesen:	7365	8883	91,30	4,02	0,76	6,09	82,77	6,37

Tapolcai járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Badacsonytomaj	720	1075	79,94	0,71	0,64	6,02	62,86	29,77
Balatonederics	308	408	90,08	6,75	0,31	10,20	73,47	9,26
Nemesvita	260	331	89,34	1,92	0,77	16,35	69,81	11,15
Diszel	353	496	85,87	3,57	0,29	5,29	81,57	9,29
Sáska	140	166	96,73	1,02	0,34	7,82	88,10	2,72
Köveskál	199	315	91,83	3,04	0,65	3,04	81,34	11,93
Balatonhenye	168	207	96,27	3,05	1,94	4,71	77,56	12,74
Monoszló	103	129	88,36	1,50	3,00	8,50	75,00	12,00
Kővágóórs	380	502	87,30	6,68	0,92	8,39	71,69	12,32
Balatonrendes	103	160	88,97	7,26	0,43	1,71	89,32	1,28
Balatonszepezd	172	284	86,62	2,54	1,27	7,87	80,46	7,87
Révfülp	212	384	88,42	10,33	2,10	5,74	65,01	16,83
Kapolcs	238	296	92,70	0,62	0,00	12,22	82,82	4,35
Vigántpetend	132	153	97,19	13,41	0,36	0,72	82,61	2,90

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Káptalantóti	218	295	92,59	0,22	0,00	1,12	96,64	2,01
Kékkút ¹⁰⁰	68	101	99,41	0,00	0,00	0,00	97,01	3,59
Salföld	98	112	98,57	0,00	0,00	0,49	94,15	5,37
Ábrahám ¹⁰¹	119	159	95,32	3,15	0,79	1,18	91,34	3,54
Lesencetomaj	278	382	88,79	15,41	0,88	0,88	82,66	2,63
Lesenceistvánd	317	368	88,32	5,49	0,17	0,67	90,85	2,83
Lesencefalu	194	252	89,69	1,77	0,00	3,79	93,94	0,51
Monostorapáti	356	445	92,38	2,85	0,14	2,44	92,67	1,63
Hegyesd ¹⁰²	78	88	103,60	5,23	0,00	0,00	93,60	1,16
Nemesgulács	234	447	74,89	2,20	0,40	7,62	65,53	24,25
Kisapáti	206	251	95,84	2,76	0,92	5,98	80,23	11,26
Nemestördemic	398	511	90,76	1,35	1,35	13,50	72,76	11,04
Szigliget	292	373	91,73	3,61	0,49	5,09	85,88	3,28
Hegymagas	178	213	91,30	19,77	0,28	6,78	68,64	4,52
Szentbékáll	155	232	94,32	7,56	0,00	0,56	91,32	0,56
Mindszentkáll	219	293	90,43	2,38	0,22	4,55	91,77	1,52
Tapolca	1717	2210	86,20	6,52	0,44	6,52	77,47	9,05
Gyulakeszi	275	305	87,76	5,14	1,58	6,72	82,61	3,95
Zalahaláp	264	355	89,50	0,55	0,73	12,18	53,64	32,90
Raposka	105	135	88,75	6,57	0,94	7,51	81,69	3,29
Taliándörög	313	371	92,11	2,56	0,32	1,44	85,90	9,78
Pula	77	100	99,44	1,83	1,83	2,44	87,20	6,71
Összesen:	9647	12874	88,90	4,57	0,62	6,03	78,90	9,88

¹⁰⁰ A ZML 5283. sz. letét táblázatában az összes szavazat 168, míg a másik forrásban egy meg nem állapítható listájú szavazat is szerepel pluszban, így a végösszeg 169.

¹⁰¹ Helyesen Ábrahámhegy.

¹⁰² A választói névjegyzékbe felvettek száma 166, míg a leadott szavazottak száma 172 volt.

Zalaegerszegi járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Andráshida	245	268	91,62	5,86	0,87	10,41	67,46	15,40
Ebergény	117	116	91,85	6,70	0,00	4,31	67,46	21,53
Szenterzsébethegy	133	159	98,63	1,39	0,35	0,00	91,67	6,60
Vorhota	38	56	98,94	2,15	0,00	2,15	91,40	4,30
Zalaboldogfa	163	193	91,01	2,52	0,32	4,73	85,80	6,62
Bagodvitenyéd	234	286	88,46	14,54	0,22	0,66	76,65	7,93
Felsőbagod	76	98	98,28	7,10	0,00	3,55	63,90	25,44
Hagyárosbörönd	154	143	89,23	5,28	0,00	4,53	85,66	4,53
Zalaszentgyörgy	146	154	95,33	5,63	0,35	0,00	87,32	6,69
Bocföldre	214	278	88,61	3,21	0,68	5,73	84,63	5,73
Bak	420	487	88,75	7,75	1,63	7,75	77,88	5,00
Sárhida	163	212	90,40	1,18	0,29	6,19	90,27	2,06
Nagylengyel	176	207	90,60	5,19	0,00	11,24	76,95	6,63
Babosdöbréte	254	312	92,58	2,30	0,19	1,72	91,38	4,41
Gellénháza	201	243	96,85	0,23	0,00	1,40	97,20	1,17
Bazita	160	165	87,69	11,97	1,06	11,27	72,54	3,17
Dobronhegy	43	49	97,83	2,22	0,00	0,00	97,78	0,00
Ormándlak	78	84	81,48	4,55	0,00	0,00	59,09	36,36
Rózsásszeg	97	106	84,73	1,16	0,00	1,16	94,77	2,91
Nemesapáti	224	312	84,33	10,22	0,44	10,00	76,44	2,89
Alsónemesapáti	278	319	88,27	6,82	0,19	4,09	81,87	7,02
Vöckönd	57	71	92,97	0,00	0,00	2,54	94,07	3,39
Pókaszeptek	351	450	87,52	1,29	0,43	3,43	92,13	2,72
Gyűrűs	97	104	91,04	0,55	0,55	7,10	91,80	0,00
Kemendollár	192	221	95,88	5,60	2,29	16,54	42,24	33,33
Zalaistvánd	203	276	91,44	1,23	0,49	17,00	76,35	4,92
Salomvár	280	369	85,82	10,05	0,37	13,71	71,48	4,39
Budafa	89	124	91,55	1,03	0,00	6,67	89,74	2,56
Keménfa	73	80	93,46	6,99	0,70	10,49	81,12	0,70
Zalacséb	137	176	85,62	3,08	0,77	6,54	85,00	4,62
Pusztapáti	54	62	95,69	46,36	0,91	2,73	47,27	2,73
Ságod	207	272	95,62	12,11	0,44	24,01	58,37	5,07
Nagykutas	175	245	90,48	1,32	0,53	8,42	82,63	7,11
Kispáli	87	102	96,83	3,28	2,19	3,28	89,62	1,64

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Nagypáli	91	117	98,56	11,22	0,49	8,78	78,54	0,98
Kiskutas	75	96	98,83	3,57	1,19	0,59	94,64	0,00
Sőjtör	668	805	82,89	5,54	0,41	11,74	69,92	12,40
Pusztaszentlászló	262	301	89,52	16,53	0,00	4,38	55,78	23,31
Pusztaderics	145	162	88,93	14,76	0,74	6,64	67,53	10,33
Teskánd	93	106	94,97	2,12	1,06	4,76	88,36	3,70
Kávás	106	131	88,19	14,35	0,00	0,96	84,69	0,00
Böde	153	201	92,09	0,93	1,86	1,24	84,21	11,76
Zalaszentmihályfa	53	60	87,61	22,22	0,00	0,00	75,76	2,02
Boncodfölső	86	110	89,80	6,86	0,57	6,86	84,57	1,14
Hottó	103	127	93,48	6,05	0,47	9,30	82,33	1,86
Vaspör	252	312	79,79	3,56	0,00	1,34	94,88	0,22
Ozmánbük	104	126	100,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Zalaháshágy	208	222	91,16	9,00	0,00	2,06	88,17	0,77
Zalabesenyő	212	240	87,17	15,25	0,00	5,94	69,77	9,04
Botfa	207	259	79,40	22,07	0,82	3,00	59,40	14,71
Csatár	157	195	89,48	7,17	2,05	16,38	67,92	6,48
Csácsbozsok	203	251	89,65	13,11	1,03	6,17	78,15	1,54
Zalalövő	956	1040	90,38	4,45	0,34	4,05	86,71	4,45
Csöde	79	83	93,21	3,97	0,00	1,98	93,38	0,66
Zalaszentiván	290	304	86,03	12,06	0,00	8,89	69,96	9,09
Pethőhenye	257	324	81,76	3,00	0,00	3,64	85,44	7,92
Alibánfa	138	146	90,14	9,84	0,00	7,87	81,10	1,18
Pózva	113	122	90,64	1,96	0,00	10,29	70,59	17,16
Zalaszentlőrinc	151	178	74,77	1,23	0,41	1,64	57,38	39,34
Összesen:	10778	12717	89,56	6,66	0,49	6,50	78,94	7,41

Zalaszentgróti járás

Név	Választói névj.-be felvettek sz.		Szava- zók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
	férfi	nő						
Zalaszentgrót	955	810	92,52	5,12	0,99	28,32	52,12	13,45
Aranyod	263	193	85,53	1,55	1,03	4,64	87,89	4,90
Csáford	481	443	85,39	7,74	0,52	4,52	83,48	3,74
Tüskeszentpéter	118	126	97,95	0,43	2,13	22,98	69,79	4,68
Batyk	210	289	96,99	11,88	0,00	12,92	71,04	4,17
Zalavég	283	349	92,41	19,54	0,36	11,72	57,73	10,66
Kehida	249	286	90,28	3,74	0,42	3,74	79,83	12,27
Almásháza	57	60	100,00	0,85	0,00	0,00	99,15	0,00
Zalanémetfalu	112	131	97,53	0,00	0,87	5,22	91,30	2,17
Kisszentgrót	430	429	82,07	15,17	0,43	14,45	64,02	5,92
Zalaudvarnok	759	358	80,57	3,04	0,45	25,93	62,46	8,12
Türje	788	858	86,33	9,34	0,78	7,06	76,27	6,56
Tekenye	302	365	92,35	8,16	0,82	1,79	87,44	1,79
Zalabér	578	452	79,90	19,49	0,86	15,93	46,32	17,40
Dötk	42	56	98,98	1,03	0,00	0,00	98,97	0,00
Pakod	320	418	90,38	14,46	0,91	17,96	56,62	10,05
Zalacsány	274	308	87,97	0,99	0,79	16,40	66,40	15,42
Bókaháza	146	212	94,13	1,20	0,89	11,68	83,83	2,40
Tilaj	173	245	84,69	0,28	0,85	3,97	92,35	2,55
Zalakoppány	341	401	86,52	3,36	0,50	9,40	82,55	4,19
Bezeréd	243	301	89,34	0,62	0,42	14,35	82,54	1,66
Kallósd	95	125	99,13	2,27	0,45	9,09	87,27	0,91
Zalaszentlászló	659	381	82,69	1,63	0,35	10,50	78,30	9,22
Gyülelész	250	178	89,72	1,84	0,52	5,77	91,34	0,52
Kustány	163	199	94,20	1,24	1,55	26,08	68,01	3,11
Sénye	56	73	98,45	0,00	0,00	1,57	96,85	1,57
Összesen:	8349	8109	87,84	6,80	0,68	13,29	71,73	7,51

Nagykanizsa város

Választói névj.-be felvettek száma		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
férfi	nő						
6385	9342	91,44	2,31	0,38	6,39	65,16	25,76

Zalaegerszeg város

Választói névj.-be felvettek száma		Szavazók aránya	NPP	PDP	MKP	FKGP	SZDP
férfi	nő						
3529	4624	91,57	7,45	2,56	6,31	63,65	20,02

CSABA KÁLI:

**THE NATIONAL ASSEMBLY ELECTION
OF 1945 IN COUNTY ZALA**

Summary

The great powers that met a few month before the end of World War II in Jalta decided by mutual agreement the procedure of parliamentary elections to be held in the occupied and in the satellite countries. In Mid-September 1945, the Provisory National Assembly of Hungary held the debate of the new Act of Vote that was more democratic than ever. The act enfranchised every Hungarian citizen who completed his 20th year in the year of the election except German nationals, war-criminals and people who held certain posts during the war. This way the act realised the principles of generality, secrecy, equality, directness and proportion almost completely. The Independent Small-holders' Party and the Hungarian Communist Party lead mainly in the electoral campaign that reached its climax in September and October. County Zala formed one election district and, as in other districts, also here the National Peasants' Party, the Bourgeois-Democratic Party, the Hungarian Communist Party and the Independent Small-holders' Party could list. In the Zala election district from the 214 399 polled electors 192 359 persons voted valid. The election brought in County Zala the overwhelming victory (75,13%) of the Independent Small-holders' Party which was better than the

result on nation-wide-level (57,03%). The National Peasants' Party got 5,17%, the Bourgeois-Democratic Party 0,92%, The Hungarian Communist Party 7,25%, while the Social-democratic Party got 11,53% in County Zala. This way County Zala was represented in the national assembly by 12 ISP, 1-1 HCP and SDP representatives.

The results of the election can be explained commonly by social, economic, cultural, religious and settlement factors. In the case of the local agricultural society these circumstances were favourable to a policy that supported their interest from a catholic and conservative side. Examining the causes of difference between the individual settlements and the county average within County Zala, we can remark that it was caused by the development of the party-body, the religious differences, the structure of occupation and the size of the settlement, as well as by the breakdown by sex party-preference of female and male electors.

CSOMOR ERZSÉBET:

**LUDOVIKÁS TISZTBÓL NEMZETŐR-PARANCSNOK
PORTRÉVÁZLAT ORBÁN NÁNDORRÓL, NAGYKANIZSA 1956-OS
NEMZETŐR-PARANCSNOKÁRÓL**

*„A szabadságszerető ember ... szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen, akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme, vagy kora címén elkövetett sérelem mindenki más szabadságát, méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni, vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.”*¹ 1956-ban az ország együttesen cselekedett egy bűnös hatalom törvénysértései ellen. Az október 23-án kitört forradalom fővárosi megmozdulásai jórészt ismertek.

A vidéki városokban is hasonlóan zajlottak az események, néhány nap alatt összeomlottak azok az erők amelyek a legfőbb támaszai voltak a diktatúrának. A hivatalokban, intézményekben, vállalatoknál spontán megalakultak az új közhatalmi szervek és azonnal átvették a helyi közigazgatás vezetését. A lakosság – a munkások, a parasztság az értelmiség, és azok is akik 1945-ben veszítették el közéleti szerepüket – szociális és egzisztenciális helyzetük megváltozását remélték. Ez a remény foszlott szerte, amikor a november 4-e után idegen fegyverek segítségével visszaállított hatalom – osztályszempontok elsődlegessége alapján – hajsztát indított a forradalomban résztvevők ellen.

A Nagykanizsán megalakult forradalmi szervek vezetőit sem kerülte el a kádári „igazságszolgáltatás”. A bíróság 1957 júliusa és 1958 júniusa között négy hónapban 27 vádlottra összesen 91 év börtönt szabott ki. Az ítéletek megfeleltek annak az elvárásnak, amit a hatalom a megtorlás folyamatában a bíróságoktól elvárt. A vádlottakat az ellenséges osztályokhoz tartozó ellenforradalmá-

¹ *Bibó István: A szabadságszerető ember tízparancsolata, 5. parancsolat. Világosság, 1991. 32. évf. 12. sz. 881-882.p.*

rokként kezelték, akik szemben álltak a népi demokráciával, tehát velük szemben az akkori törvények teljes szigorával kellett fellépni.

Orbán Nándort Nagykanizsa város nemzetőr-parancsnokát is politikai szempontok alapján ítélték el. Ludovikás tiszti múltjával beleillett az 1956 után újra felélesztett szovjet típusú rendszer „osztályellenség” kategóriájába. Az elmúlt rendszer képviselőjeként tökéletes alany volt arra, hogy egy konstruált perben eljárást indítsanak vele szemben annak ellenére, hogy a bűnüldözés és ítélezés akkori fogalmai szerint nem követett el olyan cselekedetet, ami arányban állt volna az ítélet súlyosságával. Ezt látszik igazolni az a kihallgatásakor feltett kérdés ami így hangzik: „Bekapcsolódott-e Ön egyáltalán az ellenforradalmi eseményekbe, fejtette-e ki valamilyen tevékenységet az ellenforradalom érdekében?”²

A nemzetőrségekről – ellentétben a forradalom során megalakult többi szervezettel – viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre. Míg a nemzeti bizottságok, forradalmi tanácsok, munkástanácsok nyomtatott felhívásokban tették közzé követeléseiket, hasonló dokumentumokkal a nemzetőrségek vonatkozásában nem rendelkezünk. Többnyire a fent említett szervezetek röplapokon közzétett pontjai adtak utasítást a különböző rendfenntartó egységek, nemzetőrségek megalakítására³, akik szervezeti rendjüket már a helyi viszonyok alapján alakították ki.

Ki volt Orbán Nándor, akinek személye biztosítékot jelentett a városban élők számára, akire a város védelmének megszervezését rá lehetett bízni?

Kecskeméten született 1910. február 10-én. Édesapja a helyi Polgári Leányiskola köztisztviselőként álló igazgatója volt, édesanyja ugyanitt tanárnő. Az elemi iskola elvégzése után a kecskeméti Piarista Gimnáziumba került, ahol 1928-ban érettségizett. A katonai pálya vonzotta, ezért a 18 éves fiatalember jelentkezett a Ludovika Akadémiára, azonban nem vették fel. A sikertelen felvételi nem keserítette el, egy évet szolgált a kecskeméti tüzértisztes iskolában. Kitűnt kiváló szellemi képességével, műszaki érzékével. „Abszolút megbízható, átlagon felüli. Önérzetes [és] szerény, pregnáns hazafias gondolkodással. Úgy szolgálatban, mint szolgálaton kívül kimagaslóan példás. Igen edzett, rendkívüli munkabírással. Összegyéniségénél fogva mintaszerű és fanatikus katona” – olvasható jellemzésében.⁴ Egy éves karpaszományos szolgálat után 1929-ben felvételt nyert a

² Zala Megyei Levéltár (ZML) Zala Megyei Bíróság iratai Orbán Nándor és társainak pere B. 429/1957. (ZMB ir. B. 429/1957.) kihallgatási jkv. 27. p.

³ Lásd 1956 plakátjai és röplapjai október 22-november 5. (Összeáll. és szerk. *Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert*) Budapest, 1991, 156., 240., 242. p.

⁴ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL) Ludovika Akadémia ir. 177. d. Felvételi kérelmek A-O.

Ludovika Akadémia I. évfolyamába teljesen díjmentes, államköltséges helyre.⁵ Itt kell megjegyezni, hogy 1929-ben a ludovika 143 hallgatójából 76-ot vettek fel állami képzésre, ami a szülői ház számára sem lehetett közömbös. Édesapja megelégedéssel vette tudomásul fiának a katonai pálya iránt érzett elkötelezettségét. Ezt az örömet tükrözik – az udvariasságon túl – a parancsnoksághoz írt köszönő sorai is:

„Tisztelt Parancsnokság!

Alázatos tisztelettel jelentem, hogy vitéz Orbán Nándor fiamnak behívóját az 1929/30 tanévre a m. kir. honvéd Ludovika Akadémia I. évfolyamába való felvételre teljesen díjmentes állami költséges helyre I. sorban hálára kötelezetten megkaptam.

Kecskemét, 1929. szeptember 2-án

alázatos szolgája

vitéz Orbán Nándor

állami polgári leányiskolai igazgató”⁶

Első évfolyamos akadémikusként az 5. tüzérsztályhoz osztották be. Az akadémia rangsorozati jegyzékeiből kitűnik, úgy a közismereti, mind pedig a harcászati tárgyakból a négy évfolyamot igen jó eredménnyel végezte el. Kiemelkedett nagyszerű sportteljesítményeivel is. A házibajnokságok rendszeres résztvevője volt lovaglásban, hajtásban, úszásban, s az 1927-ben hazánkban is megalakult új sportág, az öttusa – „modern pentatlon”⁷ – nagy reménységei közé tartozott.⁸ 1933-ban az akadémia által rendezett Hadsereg Sporthét versenyén – ez hivatalosan hadseregbajnokság volt – teljesítményével a legjobb eredményt érte el.

Hadnaggyá avatása után 1933 augusztusától 1934 októberéig a kecskeméti 5. tábori tüzérsztályhoz került mint szakaszparancsnok, ahol a katonai teendők ellátása mellett tovább folytatódott sprotbéli felkészülése az 1934 augusztusában megrendezésre került stockholmi nemzetközi versenyre, melyet a 25 éves svéd szövetség jubileumára rendeztek. Összesen 18 versenyző indult, Orbán Nándor

⁵ Az akadémia felvételizők pályázhattak a teljesen díjmentes, államköltségen történő képzésre (I.), pályázhattak alapítványi helyekre (II.) és választhatták a költségtérítéssel (III.).

⁶ HIL Ludovika Akadémia ir. 43. d. Felvételi ügyek 1929.

⁷ A pentatlon öttusát jelentett. Az első nemzetközi öttusaversenyt 1912-ben, a stockholmi olimpiai játékok keretében rendezték, magyar versenyző ekkor még nem indult. 1924-ben a párizsi olimpián már magyar versenyző is részt vett Somfay Elemér személyében, aki az atlétikai pentatlonban indult és ezüstérmet szerzett. Az olimpiáról hazajöve ő kezdte meg a magyar öttusa megszervezését a katonatisztek sportegyesületének keretén belül. 1927. április 25-29 között rendezték meg a Ludovika Akadémián az első magyar öttusaversenyt, melyen Filótás Tivadar győzött, s aki egy évvel később 1928-ban részt vett az amszterdami olimpián.

⁸ HIL Ludovika Akadémia ir. 261. csomó személyi ügyek 1929-1933.

az előkelő 4. helyet szerezte meg,⁹ csapatban a magyarok a harmadikak lettek. Katonai pályája 1934 októberétől 1936 augusztusáig Budapesten az I. tábori tüzérosztálynál folytatódott, ahol segédtsztként szolgált. Elvégezte a tiszti lovagló tanfolyamot s itt készült fel a stockholmi verseny visszavágójára, amelyre 1935-ben Budapesten került sor. Az Európa-bajnokságnak meghirdetett versenyen alapos felkészülés után Orbán Nándor a 3. helyen végzett, a magyar csapat ezüstérmes lett. Ekkor már versenyszámában, a modern pentatlonban a legjobb magyar sportolónak számított, s kétségtelessé vált az 1936-os berlini olimpián való indulása. Orbán Nándorról az volt a vélemény, „ha jó időben találja az olimpia, azon elsőrendű szerepet is játszhat.”¹⁰ Valóban, elérte élete legnagyobb eredményét, hiszen 5. helyezett lett, ezért H[onvédelmi] M[iniszteri] Okirat kitüntetésben részesült.¹¹ Az olimpia után 2 évig Örkényben a Vitéz Lovagló és Hajtónárképző Iskolában tanult. 1938-ban ismét Budapest adott találkozót a nemzetközi mezőnynek, ezen a versenyen Orbán Nándor nagy fölényrel nyert, teljesítményéért Toldi Miklós Sport Érdeméremmel jutalmazták.¹² A második világháború kitörése ugyan lezárta életének azt a szakaszát, melyet aktív sportolással töltött, de a háború alatt amíg lehetett rendeztek versenyeket, így Orbán Nándor még 1940-ben magyar bajnokságot nyert nagybü sportpisztollyal.

1938-ban a Felvidék visszacsatolása idején Tardosban, majd Komáromban, 1939-ben Győrben, ezt követően pedig 1941 végéig Székesfehérváron volt ütegparancsnok. 1940-ben részt vett az észak-erdélyi bevonulásban. Nagykanizsára 1941 novemberében került, itt szolgált századosi rangban a 9. tüzérosztály egyik ütegparancsnokaként egészen a háború végéig, kivéve egy rövid időszakot, amikor osztályparancsnokát helyettesítette.

Az 1942 februárjától szerveződő 2. magyar hadsereg három hadtestje közül a szombathelyi harmadik hadtestet szinte teljes egészében dunántúli alakulatok

⁹ A nagyszerű eredményről értesülve az Országos Polgári Iskolai Tanegyesület Elnöksége gratuláló levelet küldött Orbán Nándor édesapjának. A levél tartalma a következő: „*Kedves Barátunk! Jóleső és büszke örömmel töltötte el Egyesületünk vezetőségét és bizonyára egész tanári rendünket az a tudat, hogy fiad stockholmi tiszti öttusa-versenyen történt gyönyörű szereplésével előkelő helyezéshez juttatta csapatát és ezzel a világ figyelmét sorsüldözött nemzetünk felé is irányította. Kérünk, fogadd ebből az alkalomból meleg kartársi üdvözlésünket és az elnökség nevében tolmácsolj ez Kedves fiad előtt is. Munkátokra Isten áldását kérve vagyunk: Budapest, 1934. VIII. 25-én Kartársi szeretettel: Havas István elnök, V. Kiss Béla főtitkár.*” A levél másolata dr. Orbán György tulajdona.

¹⁰ *Benedek Ferenc*: Gyűjtogattam?! Az öttusacsapat tüzét csiholtuk. h.n. [Budapest] 1992, 12. p.

¹¹ Zalai életrajzi kislexikon. (Szerk. *Gyimesi Endre*) Zalaegerszeg, 1994, 162-163. p.

¹² Hadtörténelmi Intézet Központi Irattára (HIKI) Orbán Nándor személyi dossziéja.

alkották. Ide tartozott a nagykanizsai 9. könnyű hadosztály is.¹³ A hadosztály tüzérsége a 9. tábori tüzérezredből állt, ezen belül az egyik tüzérosztály ütegének parancsnoka volt Orbán Nándor. A 9. könnyű hadosztálynál már márciusban megkezdődtek a mozgósítások, mivel az elsőként kiszállítandó egységek közé tartozott. Az első szerelvények Kanizsáról 1942. április 18-án gördültek ki. Ekkor indult a Gábor Áron tüzérségi laktanyából Orbán Nándor is katonáival a frontra. Az orosz harctéren Kurszk, Voronyezs és Tim környékén, valamint a Don-kanyarban harcolt. A fronton a zalai alakulatok nagy veszteségeket szenvedtek, a nagykanizsai gyalogezred állományának csak kb. 10 %-a tért vissza.¹⁴ 1943. február 2-án Orbán Nándor is megsebesült ezért hazakerült a frontról.

Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy ez a fiatalember, – akiről már 19 évesen a legnagyobb elismerés hangján nyilatkoztak felettesei, – predesztinált volt a katonai pályára. A keleti frontot megjárt, harcedzett, fegyelmezett, megbízható katonáról – aki harctéri magatartásáért több kitüntetést kapott – parancsnoka a következőképpen fogalmazta meg véleményét:

„Vitéz Orbán Nándor százados, mint az ezrednek volt visszamaradó különítmény parancsnoka önként jelentkezett az ezrednek mozgósításakor 1942. március 27-én az orosz harctérre. Mint a 9/7. üteg parancsnoka a nyári hadművelet alatt az orosz vonal áttörésénél és a timi csatában kiváló teljesítményéért és vitéz magatartásáért a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét hadiszalagon és kardokkal érdemelt[e] ki.

A doni védelem alatt ütege működésével kimagaslóan kitűnt. Osztályparancsnoka távollétében [a] 9/I. osztályt egy hónapon át kiválóan vezette.

A téli nagy orosz támadás alatt ütegének nagy része volt abban, hogy a 9. hadosztály előtti sávban az oroszok minden átkelési kísérlete kudarcba fulladt.

Vitéz [Orbán Nándor] személyes bátorságával, különösen a legnehezebb hadműveleti időszak alatt a parancsra történt visszavonulás idején példaképe volt mindenkor alárendeltjeinek.

Utóbbi teljesítményéért és vitéz magatartásáért, amikor az ellenséges harckocsira felugrott és kézigránáttal azt harcképtelenné tette, miközben több helyen szilánkoktól megsebesült, Magyar Érdemrend Tisztikeresztje hadiszalagon és kardokkal kitüntetésre hozta ezredparancsnoksága javaslatba és összteljesítményéért, mint a harcra csapattiszt mintaképe – jutalomképpen kivételezett elbánnásban való részesítésre érdemes[ítette].”¹⁵

¹³ Szabó Péter: Zalai honvédek a Donnál (1942-1943). 6-7. p. In: Frontnaplók a Don-kanyarból 1942-1943 (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1992.

¹⁴ Viczián Antal: Meghaltak a Donnál. Szombathely, 1989, 301. p.

¹⁵ HIKI Orbán Nándor személyi dossziéja.

1944 májusában a Hunyadi-vonal szemrevételezésére vonult a Kárpátokba mint tüzér-szakértő. Öt hónappal később a nagykanizsai 8. hadosztállal Arad mellett, az új-aradi hídfőben vívtak kemény csatát, ezért felettesei „Signum Laudis hadi szalagon” kitüntetésben részesítették. Battonya, Mezőhegyes Csongrád, Gátér, Kecskemét vonalon harcolt és került Bogdányba, ahol a több hadosztály roncsaiból alakult, 8. póttüzérosztály parancsnoksága alatt a Balaton északi partján, majd a Muraközön át a Dráva völgyébe visszavonulva a háború befejezéséig harcolt.¹⁶ 1945. május 7-től szeptember 15-ig volt bolgár, majd orosz fogságban Jánosházán és a celldömölki fogolykórházban.¹⁷

1945. december 4-én az I. sz. Honvéd Igazoló Bizottság Budapesten feltétel nélkül igazolta. Vajon mire számíthatott az új, kialakulatlan viszonyok között egy második világháborút megjárt katonatiszt? Úgy tűnt, az új hadseregben egyelőre megtalálta a helyét, hiszen 1946 őszéig a Veszprém megyei Dabronyban még ellátta az I. honvéd tüzérezred parancsnokságát.¹⁸ A hatalom azonban egyre inkább kiszorította a hadsereg 1945 előtti képviselőit. 1947-ben tartalékos állományba, 1948-ban pedig nyugállományba helyezték.

Az új rendszer nem sok lehetőséget kínált az Orbán Nándorhoz hasonlóan iskolázott „horthysta” tisztnek. Mivel a hatalom nem kívánta őket alkalmazni, szakképzettségük ellenére pályafutásuk megszakadt, egzisztenciájuk bizonytalanná vált.

A honvédségtől való megválása után 1951-ig – a bérkocsi ipar államosításáig – Kanizsán volt önálló fuvarozó, szódáskocsis. Ezt követően néhány hónapig a MÉH-nél és a Téglagyárnál vállalt segédmunkákból tartotta el családját, majd 1951 végén a kitelepítés elől Balatonfenyvesre költöztek, ahol folytatódott hányattatása. Volt cikóriaszerződötető ügynök, kubikus, vasútépítő munkás. A létfenntartási nehézségek ellenére a sporttal való kapcsolatát nem veszítette el,

¹⁶ Uo.

¹⁷ A bolgár, illetve a jánosházi orosz fogságról ennél többet nem tudunk. Kapiller Imre tulajdonában lévő Degré Alajos hagyatékban található az a levelezőlap, amit Orbán Nándor a celldömölki orosz fogolykórházból írt a neves jogtörténész, levéltáros feleségének. A lap tartalma a következő: „Mélyen Tisztelt Nagyságos Asszonyom! Lojzival február óta együtt voltam. A segédtiszt volt és nagyon megszerettem és becsültem is. VII. 19-n vitték el Jánosházáról az akkor indított szállítmánnyal. Bende Miklós hdgy-al volt együtt. Nagyon kérem írja meg, ha valamit tud róluk. Talán inkább feleségem címére küldené. (Nagykanizsa, Zrínyi u. 35. sz.) Engem ebbe a fogolykórházba hoztak. A legénységet szabadon bocsátották, minket tovább itt tartanak. A sorsunkról semmi biztosat se tudunk. Azt minden körülmények között el szeretném érni, hogy Lojzival tudjunk egymásról. Tiszteletteljes kézcsókkal Orbán szds.” A postabélyegző kelte: 1945. aug. 20.

¹⁸ HIKI Orbán Nándor személyi dossziéja.

amely egyben túlélési lehetőséget is jelentett számára.¹⁹ 1954/55-ben alapfokú vízimentő tanfolyamot végzett, majd Budapesten úszómesteri, valamint öttusa edzői vizsgát tett. 1955 júniusában fordult a sorsa. Sportszervezői állást kapott a bábolnai Törzsállattenyésztő Állami Gazdaságban, majd ugyanezen év augusztusában Somogyfásra került, az Állami Verseny Tenyésztelep üggető ménéséhez idomárnak. Talán eddigi eredményei is segítettek abban, hogy viszonylag politikamentes területen sikerült munkát találnia. Családjával ekkor költöztek Somogyfásra, ahol szolgálati lakást kaptak. Innen járt naponta – főleg lóval – a 10 km-re lévő Somogyfásra. Úgy tűnik a küzdelmes évek nem törték meg, kemény, fegyelmezett munkával fellendítette a gazdaság sportéletét. A korábban kiselejtett lovakat versenyekre készítette fel, javaslataival, újszerű elgondolásaival hozzájárult ahhoz, hogy az általa idomított lovak közül több lóval nemzetközi versenyeken kitűnő eredményeket értek el. 1956 tavaszán Dezsőke nevű lovával megnyerte a Csehszlovákiában megrendezett pardubicei verseny nagydíját. A lovászok és az idomárok is nagyon szerették a magas szakmai felkészültségű határozott embert.

A gazdaság dolgozói a budapesti forradalmi eseményekről a rádió adásaiból értesülhettek. Egy helybéli gazda szervezte meg az október 27-i tüntetést. A felvonulókhoz a versenyló-telep dolgozói is csatlakoztak. A viszonylag higgadt tömeg végigvonult a falun, szabad választásokat, az oroszok kivonulását követelték. A község párttitkárának házához érve a tüntetők közül többen bántalmazni akarták a funkcionáriust, Orbán Nándornak és néhány társának azonban sikerült megakadályozni, hogy tettelegességre kerüljön sor. Ezután eseménytelen napok következtek, de a rádió hírei és a megyében közzétett felhívások hatására október 31-én hét taggal megalakult a Községi Forradalmi Bizottság.²⁰

Orbán Nándor ezen a napon kapcsolódott be Nagykanizsán a forradalmi eseményekbe. A városban október 25-én kezdődtek a megmozdulások. A tüntető tömeg ledöntötte szovjet emlékművet, az épületek homlokzatáról leverték a vörös csillagot, jószerevével mindent megfosztottak a diktatúra jelképeitől. A megmozduláshoz a diákok is csatlakoztak, a forradalmi eszmék az ő körükben is nagy lelkesedésre találtak. Kossuth-indulókat énekelve éltették a budapesti ifjúságot, „oroszt nem tanulunk” jelszóval, magyar címeres lobogóval vonultak az állomáshoz majd vissza az iskolába. A gimnáziumban Gögös Ferenc igazgató – félve a tanulók meggondolatlan cselekedetétől – hazaküldte őket és nyomatékosan felhívta a figyelmüket, hogy az esti órákban ne tartózkodjanak az utcán. A város

¹⁹ Az 1953-ban forgatott Rákóczi hadnagya című film forgatásán Orbán Nándor volt Zenthe Ferenc dublőre. Lásd 10. sz. jegyzet.

²⁰ *Szántó László: Az 1956-os forradalom Somogyban. (Szerk. Szili Ferenc) Kaposvár, 1995, 439. p.*

kollégiumából a nevelőtanárok is hasonló tanáccsal küldték otthonaikba tanítványaikat. Másnap a reggeli órákban újabb tüntetés kezdődött. A gimnáziumban is izgatott volt a hangulat. Az igazgató végigjárta a termeket, megpróbálta csitítani a tanulókat, de a Közgazdasági Technikumból már néhány diák megjelent, akik közölték, miszerint a pártbizottság engedélyezi a tüntetést. Ekkor Gógós Ferenc az iskolába hívta Németh Lászlót a pártbizottság másodtitkárát, és együtt kérték a diákokat, hogy felvonulásukkal ne fokozzák a városban az izgalmakat. A gimnázium diákjait azonban nem lehetett megakadályozni a tüntetésen való részvételben. Rimay Béla és Solti Jenő tanár urak kíséretében a kőolajipari gépgyár elé mentek, majd az ottani dolgozókkal együtt a laktanya elé vonultak, ahol a katonák támogatását kérték a budapesti fiatalság megsegítésére. Ezt követően a diákok visszamentek az iskolába, ahol az igazgató kihirdette, a tanítás bizonytalan ideig szünetelni fog.

A tüntetők másik csoportja az MDP székháza elé vonult, és fegyvereket követelt. A karhatalom a tömeg közé lőtt, aminek következtében egy halálos és több súlyos kimenetelű sebesülés történt. Üveges Lajos őrnagy a helyőrség parancsnoka harcokocsik bevetésével állította helyre a rendet, kijárási és gyülekezési tilalmat rendelt el. Október 27-én viszonylag nyugalom volt a városban, azonban a gyülekezési tilalom ellenére az emberek kisebb csoportosulásokban tárgyalták az országos politikában bekövetkezett kedvező fordulatot, a rádióból érkezett friss hírt, miszerint hivatalba lépett a Nagy Imre vezette új kormány. Számos üzemben – köztük a Dunántúli Kőolajipari Gépgyárban, a vasúti fűtőházban – megalakultak a munkástanácsok. Másnap a városi Ügyvédi Munkaközösség irodájában spontán összejövetelen szóba került, hogy „egy bizottságot kellene létrehozni, amiről az egyes rádióállomások már beszéltek.”²¹ Gyors szervezőmunka eredményeként délután 2 órakor a városi tanács kultúrtermében találkoztak az egyes üzemek, intézmények, hivatalok vezetői és a fegyveres testületek képviselői – kb. 100-120 ember – és megalakították a Nagykanizsai Nemzeti Bizottságot, melynek elnökévé egyhangúlag dr. Lékay Gyula ügyvédet választották. A bizottság választmánya leváltotta Domonkos Sándort, a városi tanács elnökét és a közigazgatás vezetésével megbízta a város szülöttjét, a nagykanizsai közigazgatásban egykor jelentős szerepet játszó szakembert, dr. Paizs Ferencet. Az elnök a lakosságot a városi hangos híradón keresztül értesítette a bizottság megalakulásáról, és nyomatékosan kérte a polgárokat a város rendjének és nyugalmanak megőrzésére.

²¹ A vidéki rádiók október 28-án több híradásban számoltak be a megalakult városi, járási, illetve megyei nemzeti bizottságokról. Közli: A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. - november 9. (Szerk. Fellegi Tamás László et alii) Budapest, 1989, 145-163. p., ZML ZMB ir. B.967/1957. dr. Lékay Gyula és társainak pere, ítélet 8. p.

Hétfőn október 29-én a városi Nemzeti Bizottság tovább folytatta előző nap megkezdett munkáját. A meghívott üzemi munkástanácsok delegáltjai, a pedagógusok küldöttei, a rendőrség, a határőrség képviselői hosszas vita eredményeként egy 12 pontból álló határozatot fogalmaztak meg, melyet az elnök, Lékay Gyula elküldött a nyomdába és 3000 példányban nemzetiszínű szegéllyel kinyomatta.²² A rendőrség részéről jelenlévő Szalai József rendőr százados kijelentette, ilyen rendkívüli helyzetben, alacsony létszámú állományával nem tud a közbiztonságért és a közrendért felelősséget vállalni. Ezért az ülésen úgy határoztak, hogy „*a város rendje és nyugalma biztosítása érdekében, a nemzeti bizottság feddhetetlen múltú nagykanizsai lakos férfiakból nemzetőrséget alakít és ez a szervezet a karhatalmi szervekkel, rendőrséggel, honvédséggel karöltve öröködi a város rendje felett.*”²³

A másnapi ülésen is több kérdésben kellett határozatot hozni. Megalakították az oktatási, népművelési, egészségügyi, közellátási és rendfenntartási bizottságokat. Döntés született a Győrben megalakult Dunántúli Nemzeti Tanácshoz való csatlakozásról is.²⁴ A nemzetőrség megalakításával kapcsolatban Lékay Gyula a bizottság elnöke Steinhardt László miklósfai igazgató tanítót javasolta parancsnoknak, de személyét párttagsága miatt többen kifogásolták.

Az október 31-i ülésen dr. Daka Mihály – az SZTK munkástanácsának tagja – vetette fel, hívják Kanizsára Orbán Nándort, akihez régi barátság fűzte, hiszen vele – mint a kanizsai ezred orvosa – együtt volt a fronton.²⁵

A nemzeti bizottság megbízásából még ezen a napon Boros Ferenc²⁶ bizottsági tag gépkocsival Orbán Nándor lakóhelyére Somogyfajszra ment, és telefonon hazahívta munkahelyéről, a Somogysárdi Állami Gazdaságból. Röviden tájékoztatta a városban történekről és kérte a kanizsaiak nevében, fogadja el a megalakítandó nemzetőrség vezetését, mert „amennyiben Náci bácsi nem vállalja,

²² ZML ZMB ir. B.967/1957. ítélet 12. p.

²³ ZML ZMB ir. B.429/1957. eredeti röplap.

²⁴ Győrben ezen a napon – október 30-án – alakult meg a Dunántúli Nemzeti Tanács. Az alakuló ülésen részt vettek a dunántúli megyék küldöttei is. Mivel Kanizsán evvel egy időben ülésezett a nemzeti bizottság, ezért a győri küldöttek távmondattal értesítették Kanizsát a nemzeti tanács határozatairól.

²⁵ Dr. Daka Mihály a nagykanizsai ezred orvosaként 1942 márciusában indult a keleti frontra. Egységével részt vett a doni visszavonulásban is. ZML ZMB ir. B.967/1957. kihallgatási jkv. 509. p. Viczián Antal a nagykanizsai 17. gyalogezred Csáktornyán állomásozó II. zászlóaljának orvosaként a *Meghaltak a Donnál* című könyvében többször tesz említést Daka Mihályról.

²⁶ Boros Ferenc hivatásos katonaként szolgált, de elbocsátották a honvédségtől. A nemzetőrségben Orbán Nándort helyettesítette.

akkor forradalmi erőszakhoz folyamodnak.”²⁷ Visszafelé – Kanizsára menet – megálltak Balatonkeresztúron, ahol Orbán Nándor megkérte jó barátját, Vajai József esperest, ő is jöjjön velük, segítsen rendet teremteni. Mivel a plébánosnak nem volt püspöki engedélye, nem hagyhatta el a plébániát. Ekkor Orbán Nándor az esperes áldását kérte „nehogy helytelen dolgot kövessék el” – mondta.²⁸ Nagykanizsára érve, először Daka Mihály lakására mentek, majd együtt keresték fel Paizs Ferencet, Lékay Gyulát, akik tájékoztatták Orbán Nándort az előző napok eseményeiről. Megállapodtak abban, hogy lehetőség szerint kerülni kell a letartóztatásokat, tartózkodni kell az esteleges provokációktól, atrocitásoktól. A törvényesség szigorú betartásával „úgy kell cselekednünk, hogy azért a későbbi időpontban tudjuk vállalni a felelősséget.”²⁹ Nagykanizsa város nemzetőrsége a másnapi – november 1-jei – nemzeti bizottsági ülésen alakult meg, ahol Orbán Nándort bemutatták, ő pedig megköszönve a bizalmat bejelentette, miszerint a nemzetőrség parancsnokságát átveszi. Ezen elhatározását a jelenlévők megerősítették, támogatásukról biztosították.

Miért jelentett biztosítékot, miért volt olyan fontos Orbán Nándor, „Náci bácsi” – ahogy barátai hívták – személye a kanizsaiaknak a forradalom további kimenetele szempontjából?

A nemzetőrség parancsnokává távollétében választották meg, hiszen a „százados úr” ismert ember volt a városban, katonai tapasztalatokkal rendelkezett, tudták mit várhatnak tőle, válsághelyzetben mire képes. Valószínűleg több katonatársával, – akik vele együtt szolgáltak, közösen járták meg a frontot – tartott fenn szorosabb, lazább kapcsolatot, minden biztonnyal tudtak egymásról. Ezen emberek számára, akik kisebb-nagyobb sérelmekkel viselték az 1945 előtti múltjukat, „horthysta” bélyegüket, a forradalom új korszak kezdetét jelentette. „Nagykanizsán azért vállaltam a nemzetőri szolgálatot illetve a tisztséget, mert meleg szálak fűznek nagykanizsai ismerőseimhez...” – olvashatjuk az ellene indított per tárgyalási jegyzőkönyvében.³⁰

A nemzetőrség vidéki szervezetei a rádió és a sajtó útján tájékoztak a megalakítás módjáról. Október 29-én a Kossuth Rádió több felhívásában is elhangzott, hogy a katonaviselt, tapasztalt munkások a rendőrséggel és a honvédséggel együtt arra az átmeneti időre, amíg a rend helyreáll alakítsák meg a nemzetőrsé-

²⁷ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 3. p.

²⁸ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 3. p.

²⁹ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 3. p.

³⁰ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 3. p.

get.³¹ A kanizsai szervezetnek egy Győrből hozott röpcédula adott némi támogatást a szervezéshez.³²

Mivel a diákok a megmozdulások aktív résztvevői voltak, Orbán Nándor fontosnak találta a nemzetőrségbe való bevonásukat. Úgy vélte, megfelelő felügyelet és irányítás mellett a későbbiekben elkerülhető lesz minden elhamarkodott cselekedet. Ehhez Gögös Ferenc gimnáziumi igazgató³³ támogatását kérte. Teleki István százados, a helyőrség parancsnoka³⁴ – aki szintén jelen volt a nemzeti bizottság ülésén – felajánlotta segítségét, vállalta a diákok nemzetőri kiképzéséhez szükséges fegyverek, lőszerbiztosítását, valamint ígéretet tett arra, hogy a kiképző tiszteket a helyőrségi laktanyából rendelkezésükre bocsátja. Az összejövetelel felmerült az ávosok és pártfunkcionáriusok letartóztatása, de Orbán álláspontja szerint ebben a helyzetben a legfontosabb feladat a rend helyreállítása. Ezért a letartóztatásokat lehetőleg mellőzni kell, helyette a megbízhatatlan elemekkel szemben rendőri felügyeletet kell alkalmazni, ami gyakorlatilag háziőrizetet jelentett. Egyébként is Kanizsán csak nyolc ávos tartózkodott, s „közülük csak egy van aki korábban durván bánt az eljárás során az emberekkel.”³⁵ Az ülésről Orbán Nándor Gögös Ferencsel a pedagógusok tantestületi értekezletére ment, ahol kb. 15-20 tanár jelenlétében Orbán elmondta a diákok kiképzésével kapcsolatos tervét. Ezt követően nagy szakértelemmel látott hozzá a szervezéshez. Négy feladatkört határozott meg:

1. Közrendvédelmi egység megalakítása a városban a közbiztonság fenntartására.
2. Operatív csoportok létrehozása felderítésre.
3. A honvédség ellenőrzése a katonai ellenőrző tanács bevonásával.
4. Katonai karhatalmi egység a diákok bevonásával a város védelmére.³⁶

³¹ A forradalom hangja. Budapest, 1989, 141-143.p.

³² Boros Ferenc a nemzeti bizottság küldöttjeként október 30-án Győrben részt vett a Dunántúli Nemzeti Tanács alakuló ülésén. Az említett röpcédulához itt jutott hozzá, ami valószínűleg nem nyomdai úton készült, hanem kézzel szerkesztett szórólap lehetett. Ugyanis sem az 1956 plakátjai c. kiadvány, sem az 56-os győri dokumentumkötet – Győr 1956 I.-II. (Szerk. *Bana József et alii*) é.n. [1996] Győr – erről a napról nem közöl olyan nyomtatott röplapot, ami a nemzetőrségek megalakításával kapcsolatban részletes utasításokat tartalmazott volna.

³³ Gögös Ferenchez régi ismeretség és barátság fűzte Orbán Nándort, hiszen ő is a kecskeméti Piarista Gimnáziumban tanult.

³⁴ Üveges Lajos helyőrség-parancsnokot az október 31-i nemzeti bizottsági ülésen leváltották, mert hibásnak találták az MDP székház előtti sortüzért, helyette választották meg Telekit parancsnoknak.

³⁵ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 3. p.

³⁶ ZML ZMB ir. B.429/1957. vádirat 2-3. p.

A nemzetőrség az atrocitások megelőzésére, a rendőrség megerősítésére a város védelmére és a rend fenntartására volt hivatott. Nemzetiszínű karszalaggal rendszerint egy katona, egy rendőr és egy nemzetőr teljesített járőrszolgálatot. Mellettük fegyvertelen diákok is részt vehettek a járőrözésben.

Kanizsán a nemzeti bizottság az egykori pártházat biztosította a nemzetőrség számára. Fegyvert, lőszert, felszerelést a honvédségtől igényeltek, amit a székházban helyeztek biztonságba és azt csak szolgálatban vehették magukhoz. A nemzetőrségbe kb. 80-100 önkéntes jelentkezett, többségük fegyverrel, amit saját bevallásuk szerint „forradalmi módon” a kanizsai honvédelakulatoktól szereztek.³⁷ Komoly szervezőmunkát igényelt ezeknek az embereknek az összetartása, higgadság és szakértelem kellett az együttműködéshez. Orbán azonnal kijelölt 4-5 embert szakasparancsnoknak, kb. 50 embert a honvédezredhez irányított kiképzésre, a megmaradt 30-at pedig ellátta nemzetőr igazolvánnyal. A nemzetőrség önkéntes szervezatként működött, ahová komoly, katonaviselt, lelkiismeretes férfiak jelentkezését várták. Orbán Nándor az önkéntesek számára megbízólevelet fogalmazott, mely szerint a megbízólevélben feltüntetett személy, mint a nemzetőrség tagja, a város és a járás területén mozoghat, igazoltathat, letartóztathat és előállíthat különböző személyeket, mert a karhatalmi parancsnok megbízásából és nevében tevékenykedik.³⁸ Egyben utasította a felnőtt nemzetőröket, ha gyerekeknél fegyvert látnak, szedjék össze tőlük. A vállalatok, gyárak külön nemzetőri egységeket alakítottak, ők is a nemzetőrség épületében tárolt fegyverekből igényeltek. A fegyveres csoportok járási és városi ellenőrzését Honti György a katonai tanács vezetője végezte.³⁹ A katonai tanács összekötő szerv volt a polgári és a katonai alakulatok – így a nemzetőrség – között. Ez a novemberi nap fontos esemény volt a város és Orbán Nándor életében is, s ha volt ideje az esti órákban hallgatni a rádiót, akkor hallhatta Kádár Jánosnak – a Nagy Imre kormány tagjának – elhíresült rádióbeszédét népünk dicsőséges felkeléséről melynek, során „lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét.”⁴⁰ A parancsnok éjjeli nyugalmát a nemzetőrök jelentése zavarta meg, mely szerint három személy jelentkezett a nemzetőrségnél, akik nyugatra akartak szökni, de az autójukból elfogyott az üzemanyag, s tőlük kértek segítséget. Orbán Nándor azt a parancsot adta, hogy adjanak megfelelő mennyiségű benzint és engedjék őket tovább. A nemzetőröknek azonban gyanúsak voltak ezek a fiatal emberek, mert nem a megszokott sze-

³⁷ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 5. p.

³⁸ ZML ZMB ir. B.429/1957. tanúkihallgatási jkv. 117. p.

³⁹ A Katonai Tanács október 31-én alakult. Vezetője Honti György, Orbán Nándor évfolyamtársa volt a Ludovikán. ZML ZMB ir. B.429/1957. ítélet 10. p.

⁴⁰ A forradalom hangja. Budapest, 1989, 370. p.

mélyi igazolvánnyal jelentkeztek, hanem egy névjegy nagyságú igazoló lappal, amin Belügyminisztérium felirat volt olvasható.⁴¹ Mivel a nemzetőrök nem tudtak megfelelő mennyiségű üzemanyagot adni, a látogatók távoztak, de Orbán Nándor emberei követték, és a vasútállomásnál le is tartóztatták őket. A rendőrségre kísérték, ahol másnap kiderült róluk, valójában Kaposvárról szökött ávosok, akik az ottani pártbizottság elsikkasztott pénzével – kb. 45 ezer forinttal – próbáltak távozni az országból.

Pénteken, november 2-án a város rendjének biztosítására a gimnáziumban megkezdődött a diákok kiképzése, ami nem fegyveres csapattá szervezést jelentett, hanem a gyerekek figyelmének lekötését célozta, az adott helyzetben „öntevékeny” cselekedetektől való megóvásukat. A tanárok közül Solti Jenő és Rimay Béla vállalták a felügyeletet. Csoportokra osztva a tantermekben „forgószínpad szerűen” a honvédség katonái elméleti oktatásban részesítették őket. Az elméleti képzést követően délután lövészetre – gyakorlatozásra – került sor, aminek célja nem az volt, hogy majd szükség esetén az orosz csapatok ellen bedobható harcosokat képezzenek ki, hanem a forradalmi hevület napjaiban a gimnazistákat gyakorlatilag ilyen módon lehetett ellenőrzés alá vonni, nehogy másokra, vagy saját magukra veszélyt hozzanak. Közben megeredt az eső, ezért Orbán Nándor a honvédségtől köpenyeket, sapkákat igényelt a gyerekek számára, majd a katonai lőtéren mentek, ahol a katonatisztek elmagyarázták a fegyverek használatát. Ezen a napon a kanizsai helyőrségtől a nemzetőrség azt a tájékoztatást kapta, hogy az orosz csapatok elfoglalták a sármelléki repülőteret, s mivel a rádióban is újabb hírek hangzottak el az orosz csapatmozgásokról,⁴² a nemzeti bizottság felhívta a város lakosságának figyelmét, akinél fegyver van, az a gimnáziumba, illetve a nemzetőrség székházába menjen kiképzésre.⁴³ Ekkor a kanizsai alakulatoknál már teljes volt a zűrzavar. Tóth István főhadnagy Keszthelyről nagy mennyiségű robbanóanyagot szállított a Gépgyár és az Üveggyár részére, akik ezekből az orosz páncélosok ellen robbanó-palackokat, páncélöklöket gyártottak.⁴⁴ Orbán Nándor a vasút, és az ott lévő üzemanyagtartályok védelmére komoly, megbízható nemzetőrökből őrséget szervezett. November 3-án a lőtéren megjelent kb. 80-100 diák számára folytatódott az előző nap megkezdett gyakorlati képzés, amit továbbra is honvédtisztek végeztek. A gyerekek a gyakorlaton használt fegyvereket a kiképzés végén visszaadták a tiszteknek. A városban nyugalom volt, azonban a rádió egyre aggasztóbb híreket közölt a szovjet csapatok magyar-

⁴¹ ZML ZMB ir. B.429/1957. kihallgatási jkv. 39. p.

⁴² A forradalom hangja. Budapest, 1989, 432-433. p.

⁴³ ZML ZMB ir. B.967/1957. ítélet 20. p.

⁴⁴ Nagykanizsai 18. légvédelmi tüzérszázaló összefoglaló jelentése (HIL) 1956-os gyűjtemény 3. ö.e. 248. p.

országi jelenlétéről,⁴⁵ ezért a nemzeti bizottság felszólította a polgári lakosokat, aki katonának akar menni, jelentkezzen a Gábor Áron laktanyában.

Orbán Nándor november 4-én hajnalban telefonon felhívta a Honvédelmi Minisztériumot, mert Király Bélától szeretett volna tájékoztatást kérni az orosz csapatmozgásokról. Király Bélával nem tudott beszélni,⁴⁶ helyette egy alezredes azt a választ adta, hogy szigorúan ragaszkodni kell a semlegességhez, céltalan lenne az orosz csapatok megtámadása.⁴⁷ Ennek ellenére a helyőrség katonái a szovjetek elleni harc tervét fontolgatták. Orbán Nándor újra telefonált a minisztériumba, ahol megint azt a határozott választ kapta, a harcot nem lehet felvenni, mérvadónak kell tekinteni Nagy Imre nyilatkozatát a semlegességről. Ezután felhívta Marcali, Keszthely, és Zalaegerszeg nemzetőrségét, de ezeket a városokat már megszállták a szovjet csapatok.

A nemzeti bizottság értesülve a helyzetről hangos híradón keresztül figyelmeztette a lakosságot, mert Nagykanizsa város katonai megszállása is várható volt, s kérte azokat „*akiknek az elmúlt napok során, mint nemzetőröknek, vagy egyéb módon fegyver került a birtokukba, fegyverüket ne használják a szovjet csapatokra, tüzet ne nyissanak, mert minden puskalövés alkalmas lehet arra, hogy ennek a városnak lakosságát súlyos szenvedéseknek és megtorló intézkedéseknek tesz ki.*”⁴⁸ Szalai József rendőr százados miután tájékozódott a megyei eseményekről, telefonon utasítást adott a nemzetőrség feloszlására és a székház bezárására.

Nagykanizsát november 5-én szállták meg a szovjetek. A város ellenállás nélkül adta meg magát. A megszállók a kanizsai alakulatok és a nemzetőrség fegyvereit a Dózsa laktanyába szállították. A nemzetőrség teljes felfegyverzésére tehát nem kerülhetett sor, a szovjet túlerővel szemben egyébként sem képeztek volna katonai ellensúlyt.

„*Én nem gondoltam egy percre sem arra, hogy a régi rend áll vissza Magyarországon, tudtam, a szovjet csapatok nem fogják hagyni ezt a helyzetet, így csupán az a cél vezérelt, hogy a rendet biztosítsam Nagykanizsán, ahol engem szereztek*” – olvashatjuk Orbán Nándor vallomását a tárgyalási jegyzőkönyvben.⁴⁹

⁴⁵ A forradalom hangja. Budapest, 1989. 475. p.

⁴⁶ November 4-én hajnali 4 órakor az oroszok megtámadták Budapestet. Nagy Imrét az orosz támadás megindulásáról Király Béla értesítette telefonon. A forradalom kronológiája és bibliográfiája. (Szerk.: Varga László) Budapest, 1990, 67. p.

⁴⁷ ZML ZMB ir. B.429/1957. kihallgatási jkv. 37. p.

⁴⁸ '56 Zalában (Szerk. Csomor Erzsébet – Kapiller Imre) Zalai Gyűjtemény 40. Zalaegerszeg, 1996, 274. p.

⁴⁹ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 8. p.

Orbán Nándort 1957. január 31-én vették őrizetbe. Az ítélethozatalig ötször hallgatták ki. A vád kérdésére, bűnösnek érzi-e magát a következő választ adta: „*A vádat megértettem, bűnösnek nem érzem magam. Úgy gondolom, sőt abban a hiszemben vagyok, hogy én csak jót tettem... rosszat annál kevésbé, sőt semmit.*”⁵⁰

Orbán Nándor és társainak perében a megyei bíróság Farkas József megyei tanácsvezető bíró elnökletével az 1957. július 16-án Nagykanizsán megtartott nyilvános tárgyaláson hozott ítéletet. A vádlottak jól képzett, munkájukat lelkiismeretesen ellátó emberek voltak: I. rendű vádlott Orbán Nándor, Ludovika Akadémiát végzett tiszt, letartóztatásakor lóidomár, II. rendű vádlott Rimay Béla, egyetemi végzettségű, letartóztatásakor fizika-matematika szakos gimnáziumi tanár, III. rendű vádlott Gögös Ferenc, egyetemi végzettségű, letartóztatásakor gimnáziumi igazgató, és Solty Jenő testnevelési főiskolát végzett, gimnáziumi testnevelő tanár IV. rendű vádlott.

A tárgyalás július 8-16 között zajlott, melyen Orbán Nándort a bíróság a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésében találta bűnösnek. A minősítésnél súlyosbító körülménynek számított a „horthysta” múlt, illetve a gimnazisták nemzetőrségbe való bevonása, kiképzése, amivel az „igazságszolgáltatás” a bizonyítékát látta a nemzetőr-parancsnok ellen felhozott vádnak, mely szerint a gyerekeket az oroszok elleni fegyveres harcban való részvételre akarta felhasználni. Orbán Nándor tapasztalt katona volt, tudta „*a diákoknak két év kellett volna ahhoz, hogy bevezethető személyek lettek volna... a karabélyt el tudták sütni, és három löszert talán el is tudtak löni, annyi volt a tudásuk.*”⁵¹ A bírói testület a nemzetőri szervezet felállításának szükségességét is megkérdőjelezte, szerintük a helyőrség csapatai is el tudták volna látni ezt a feladatot. Ezért főbüntetésként 15 év börtönre, mellékbüntetésként 10 évre egyes jogainak eltiltására, valamint 1000 Ft vagyonekobzásra ítélte. A család szinte örült ennek az ítéletnek, „hisz nem akasztották fel a nép ellen támadó horthysta katonatisztet.”⁵² A másik három vádlott „csak” a szervezkedésben való tevékeny részvételben volt bűnös, ezért Rimay Béla 8 év börtönt, Gögös Ferenc 5 év börtönt, Solty Jenő 3 év 6 hónap börtönt kapott.⁵³ Mivel „*Orbán Nándor és Rimay Béla vádlottak Zala*

⁵⁰ ZML ZMB ir. B.429/1957. kihallgatási jkv. 20. p.

⁵¹ ZML ZMB ir. B.429/1957. tárgyalási jkv. 11. p.

⁵² Dr. Orbán György levele 1991. november 20. ZML IV. 433. 5901. sz. letét. Ezúton szeretném megköszönni dr. Orbán Györgynek támogató ajánlását, amivel hozzájárult ahhoz, hogy az egyébként személyiségi jogok védelme alá eső iratokba betekintsek, abban kutató munkát végezzek s nem utolsó sorban ezek publikálásával édesapja, Orbán Nándor életútját – ha töredékesen – is bemutathassam.

⁵³ ZML ZMB ir. B.429/1957. ítélet 1-2. p.

megyében való tartózkodása veszélyt jelenthet a közrendre, őket a megye területéről a BHÖ. [Hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása] 11. Pont 5. Bek[ezdés], illetőleg a Btá. [Büntető-törvénykönyv általános részéről] 45. §. kiutasította azzal, hogy itt még ideiglenesen sem tartózkodhatnak.”⁵⁴ – olvashatjuk az első fokon hozott ítélet indoklásában. A vaskos peranyag tárgyalási jegyzőkönyve 184 oldalt tesz ki, az ítélet 21 oldal. A perben 74 tanút – közöttük 13 diákot – hallgattak ki.

Az ítélet a „független” bírói munka szellemét, azt a tipikus bírói szemléletet tükrözi amit a Zala Megyei Ügyészség jelentésében így fogalmazott meg: „Oszályharcos bűnüldözéssel oda kell hatni, hogy valamennyi bűncselekményt elkövető ellenforradalmárt, vagy ellenforradalmi uszítót bíróságaink megfelelő marasztaló ítélettel megbélyegezzenek.”⁵⁵

A Legfelsőbb Bíróság, a dr. Egyed Lajos elnökletével, 1958. január 24-én tartott fellebbezési tárgyaláson Orbán Nándor börtönbüntetését 10 évre csökkentette és mellőzte a kiutasításból álló mellékbüntetést. A II. és III. rendű vádlott esetében is mérsékelte az első fokon meghozott ítéletet, illetve a II. rendű vádlott Rimay Bélának is elengedte a mellékbüntetést. A IV. rendű vádlott első fokon hozott ítéletét helyben hagyta.

A fellebbezési tárgyalással egy időben a honvédelmi miniszter Orbán Nándort az 1958. február 25-én kelt parancsával lefokozta tartalékos honvéddé.

Az ítélet kihirdetése a következő szavakkal zárult: „Mindezek a büntetések intő figyelmeztetésül kell, hogy szolgáljanak a Nagykanizsán még meglévő és államrendünket burkoltan vagy nyíltan támadó elemeknek, kihangsúlyozva azt, hogy ellenforradalmi bűncselekmények elkövetőivel szemben a bíróságok a törvény szigorát fogják alkalmazni.”⁵⁶

Az erőszak és az elnyomás eszköze mindig az elszigetelés, elhallgattatás volt. Orbán Nándor büntetését jórészt a márianosztrai börtönben töltötte. Ez a fogház az ún. osztályidegenek – katonatisztek, csendőrök, földbirtokosok – fogháza volt. Márianosztrán a börtönőrök részéről a gyűlölködők létszáma lényegesen több volt, mint másutt. Egyes elbeszélések szerint a fogházban valaha ki volt írva, „Ne csak őrizd, gyűlöld is őket.”⁵⁷

A családdal a kapcsolatot évi két 30 perces látogatás és nyílt levelezőlapon engedélyezett levélírás jelentette. „Osztályidegen” rabtársaival dolgozott a börtön kötélfonó üzemében, ahol teljesítménye a 100 %- t is elérte, azt esetenként túl is haladta. Ezért kedvezményben részesült, ami egy kettős beszélőt, egy soron kí-

⁵⁴ ZML ZMB ir. B.429/1957. ítélet 20. p.

⁵⁵ ZML Zala Megyei Ügyészség 1957. Ig.II./9. IV. negyedévi jelentés.

⁵⁶ ZML ZMB ir. B.429/1957. ítélet 20-21. p.

⁵⁷ Huszár Tibor: Bibó István. Debrecen, 1989, 175. p.

vüli beszélőt és egy levélírást jelentett.⁵⁸ Dolgozott a cipészetben, és a rabkonyhán mint mosogató. Mint sokan mások a börtönévek alatt – a német és olasz mellé – megtanult angolul. Papírzacskóra, WC-papír csíkokra német – angol – olasz – magyar szótárt írt.⁵⁹

Kegyelmi kérvényt először 1960-ban – 3 és fél évi fogva tartás után – nyújtott be az Elnöki Tanácshoz, melyet elutasítottak.⁶⁰ 1961-ben újabb kérvényt írt, ezúttal az Igazságügyminisztériumba, azonban a márianosztrai börtön tanács véleménye alapján, mely szerint a megbánás jelei az elítéltnél nem tapasztalhatók, személye a társadalomra nézve veszélyes, s az eddig letöltött börtönbüntetés sem érte el célját, a miniszter elvtárs nem kívánt kegyelmi előterjesztést tenni.⁶¹

Hat év raboskodás után 1963 áprilisában közkegyelemmel szabadult. A somogysárdi gazdaság befogadta, – hiszen jól ismerték – ahol újra kedvenc állataival a lovakkal foglalkozhatott, majd egy év múlva 1964-ben megbízták a siófoki lovasiskola vezetésével. A Balaton-parti iskolát elsősorban német turisták látogatták, akik nagyon kedvelték a lovakhoz értő, nyelveket beszélő „Náci bácsit.”⁶² Szerelmét, az öttusát sem hagyta, 55. születésnapját ismét sportközelben ünnepelhette. Indult az „öregfiúk” öttusaversenyén, ahol együtt versenyzett régi barátaival és a közel húsz évvel fiatalabb olimpiai bajnokokkal, s a sors mintha újra kegyébe fogadta volna, ő vezette a Tokióba induló magyar öttusa csapat utolsó edzését.⁶³

Régi kapcsolatait is igyekezett óvatosan feleleveníteni. Katonatársai közül Hegedüs Frigyes, Szondi Istvánnal és Degré Alajossal sikerült levélváltás útján és személyesen is találkoznia.⁶⁴ Az új rezsim hű katonái azonban nem tévesztették szem elől, hiszen szabadulása óta állandó megfigyelés alatt tartotta a BM. Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság III/III alosztálya, ami a hálózat részéről folyamatos ellenőrzést jelentett. 1965-ben a BM. jelentésében további megfigyelést javasolt, „*figyelembe véve a csatolt dokumentumok által bizonyított kompromittáltságát, a fenti számú utasítás értelmében javaslom alap és külön*

⁵⁸ ZML ZMB ir. B.429/1957. a perhez csatolt melléklet szám nélkül.

⁵⁹ ZML IV. 433. 5901. sz. letét.

⁶⁰ ZML ZMB ir. B.429/1957. a perhez csatolt melléklet szám nélkül.

⁶¹ ZML ZMB ir. B.429/1957. a perhez csatolt melléklet szám nélkül.

⁶² ZML IV. 433. 5901. sz. letét.

⁶³ ZML IV. 433. 5901. sz. letét.

⁶⁴ Orbán Nándor 1975. március 13-án írja a következő sorokat Degré Alajosnak: „...*Remélem nem okozhat Neked kellemetlen érzést, hogy megpróbálom Veled a kapcsolatot felvenni...*” A kedves, meleg hangú levélre Degré Alajos (Lojzi) azonnal válaszolhatott, mert március 16-i dátummal újabb levél érkezett „Náci”-tól. Hegedüs Frigyes és Szondi István neve is a Degré Alajossal folytatott levelezésben merült fel. Degré Alajos hagyatéka. Lásd 17. sz. jegyzet.

nyilvántartásban meghagyni [...] az F-6989 sz. figyelő dossziében”⁶⁵. Megkísérelték beszervezni, de ő nem volt hajlandó „együtműködni,” ezért a hatalom képviselői más módszerhez folyamodtak, lehetetlenné tették a gazdaságban, mennie kellett. Győrbe került, ahol edzősködött, vívást, lövészetet oktatott. Itt sem hagyták nyugodtan, visszakerült Somogyfajszra, majd szőlőmunkásként a Balatonboglári Állami Gazdaságban dolgozott, innen ment nyugdíjba.⁶⁶

1970-ben Budapestre került a család, ahol még rövid ideig edzősködött a Külkereskedelmi Minisztérium lövészcsapatánál, de a rásütött bélyeg miatt itt is „alkalmatlannak” bizonyult.

A Nemzeti Galériában nyugdíjas teremőrként talán már nem „ártott” a népi demokráciának. Szívesen volt itt, emberekkel találkozott, kapcsolatokat épített, s könyvet kezdett írni a lovacról. A sors nem adta meg neki, hogy ez a vágya teljesüljön. A küzdelmes évek felőrölték erejét, 1981. február 10-én 71-ik születésnapján halt meg. A Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra.⁶⁷

A Honvédelmi Minisztérium Rehabilitációs Bizottsága előtt a honvédelmi miniszter 1994. május 4-i dátummal a lefokozási parancsot mint törvénysértő intézkedést hatályon kívül helyezte, Orbán Nándor századosi rendfokozatát helyreállította, egyben előléptette posztumusz ezredessé.⁶⁸

⁶⁵ Még mindig horthysta múltja és a nemzetőr-parancsnoki tisztség betöltése miatt volt a jelentés szerint kompromittált személy. BM. Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság III/III aloszálya. Javaslát. Kaposvár, 1965. augusztus 4. A másolat dr. Orbán György tulajdona.

⁶⁶ ZML IV. 433. 5901. sz. letét.

⁶⁷ Gyászejelentés, Degré Alajos hagyatéka. Lásd 17. sz. jegyzet.

⁶⁸ HIKI Orbán Nándor személyi dossziéja.

ERZSÉBET CSOMOR:

**FROM THE OFFICER OF LUDOVIKA TO THE COMMANDER
OF MILITIA
PORTRAIT-SKETCH OF NÁNDOR ORBÁN, THE COMMANDER OF
MILITIA OF NAGYKANIZSA IN 1956**

Summary

After the 1956 Revolution impeachment of a given percentage of the so called 'class enemy' was an important standpoint leading reprisal. The action taken against Nándor Orbán reflected this judicial practice.

He graduated from the 'Ludovika' Military Academy in 1933 with a first-class degree. Doing sports was an essential part of his military training. He was the best Hungarian pentathlons of his time: at the 1936 Berlin Olympic Games he took the 5th place at that event. In 1941 this high-qualified officer was posted to Nagykanizsa in command of one of the artillery battalions of the 9th light division. He was fighting in the battles along the river Don with the Zala corps of the 2nd Hungarian army. After 1945 the new political power didn't afford many chances for the officers, who were trained at the 'Ludovika' Military Academy before 1945. Nándor Orbán had to work as unskilled labourer for several years to be able to support his family. In 1955 he got a steady job: he became the horse-trainer of the stud-farm in Somogysárd. As the result of his constant work the horses trained by him achieved success. On 31 October 1956 some people from Nagykanizsa called for him, for the old acquaintance and for the good friend, to offer him the commandership of the local militia. This request was not to be denied and Nándor Orbán - going all length and demonstrating a remarkable organising ability - maintained order in the town till November 4.

After the suppression of the revolution, in consequence of the judicial practice of the Kádár-regime, he served a sentence of 6 years' imprisonment at Márianosztra. In 1963 he was paroled by general amnesty. Sports played an important role in his further life, too. But the regime kept an eye on him and tried to wreck him. The ageing man's strength was destroyed by the hard life and he died on his 71st birthday, on 10 February 1981. The burial took place at Farkasrét cemetery.

VARGA ZSUZSANNA:

**ÉRDEK, ÉRDEKELTSÉG, ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS
A TERMELŐSZÖVETKEZETEKBE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A ZALAI SZÖVETKEZETEKRE
1956-1958**

Jelen dolgozat a Zala megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek történetét, az országos folyamatokba beillesztve követi nyomon 1956-tól 1958-ig.¹ Vizsgálódásunk középpontjában a tsz-ek szervezeti, működési viszonyai s ezek változásai állnak, különös tekintettel az érdekeltségi problematikára.

Az 1956-1958 közötti időszak agrártörténetével foglalkozó szakirodalom két sajátosságot mutat a megmaradt termelőszövetkezetekkel kapcsolatban. Mivel számuk, tagságuk, földterületük csakúgy mint a termelésből való részesedésük visszaesett, ezért az 1956 utáni időszakot vizsgáló munkák egy része a figyelmét, kizárólagosan a domináns helyzetbe került parasztgazdaságoknak szentelte. Más értelmezések nagy hangsúlyt helyeztek ugyan a fel nem oszlott tsz-ekre és kimerítően ismertették helyzetük általános alakulását 1956-1958 között, de azt már nem tanulmányozták alaposan, hogy mi is történt a közös gazdaságok keretei között.

¹ A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1956 és 1958 közötti történetének általános ismertetésére lásd: *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Budapest, 1977, 161-165. p.; *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest, 1976, 99-120. p.; *Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Budapest, 1965, 45-58. p.; *Gyenis János*: Az MSZMP agrárpolitikájának néhány főbb jellemzője az 1957-1961. közötti időszakban. In: Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957-1960). Budapest, 1976, 238-245., 266-270. p.; *K. Nagy Sándor*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom történeti útja I. Budapest, 1989, 42-57., 131-137. p.; *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Budapest, 1972, 161-178., 196-204. p.; *Pető Iván – Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. köt. Budapest, 1985., (*Pető – Szakács* 1985.) 300-302., 305-308., 381-382., 433-440. p.; *Pintér István*: Az 1956. évi ellenforradalom falun. Századok, 1961. 5-6. sz. (*Pintér* 1961.) 835-877. p.; *Simon Péter*: Termelőszövetkezeti mozgalmunk az ellenforradalmi válság idején. Párttörténeti Közlemények, 1971. 2. sz. (*Simon* 1971.) 81-107. p.

Az MSZMP politikai és központi bizottsági üléseinek agrárvonatkozású napi-rendi pontjait, a KB mellett működő Mezőgazdasági Osztály, valamint az FM Szövetkezetpolitikai Főosztály anyagait kutatva, fény derült az előbb említett hiátus okaira. Az MSZMP vezetésének igen jól jött, hogy 1956/57 fordulóján országos viszonylatban a tsz-ek egyharmada megmaradt. Ez a tény mind az adott helyzetre, mind a későbbiekre nézve fontos hivatkozási alapul szolgált. Ugyan akkor abba a – korabeli propaganda által megrajzolt – dicsőséges képbe, mely szerint a termelőségmozgalom a nehéz idők és viharok ellenére is kitéphetetlen gyökeret eresztett a magyar faluban, nehezen volt beilleszthető, hogy a tsz-ben maradók a korábbi működési és szervezeti szabályoktól jelentősen eltérő módon kívánták berendezni szövetkezetük életét. Ez az eltérés egyet jelentett a szovjet mintájú kötelező mintaalapszabály feladásával. Ugyanakkor a tsz-ek helyi kezdeményezései már rövid idő elteltével igen pozitívan hatottak a tagság munkakedvére, munkafegyelmére. Mindezt mérlegre téve, az MSZMP-vezetés igyekezett minél kevesebbet beszélni a szocialista (értsd: szovjet) arcú tsz-mozgalomról és közben csendben elfogadni, eltérni a helyi megoldásokat, sőt bizonyos keretek között még támogatni is a tsz-ek megkapaszkodását elősegítő kezdeményezéseket.

A legfelső vezetés ezen Janus-arcú hozzáállása közvetve befolyásolta a kutatások irányultságát is. Ez a hatás – a tsz-ek 1956-1958 közötti történetének fent említett fehér foltjain túl – megmutatkozott még a későbbiekben is. Bár a történeti kutatás az 1957/58-as agrárpolitikai viták számos témáját feltárta, köztük a szocialista jellegű tsz legfontosabb típusjegyei körül kialakult polémiát is, azonban e kérdéskört a szakirodalom csak úgy tárgyalta, mint a majdani kollektivizálás miatt tisztázandó problémát. Nem szólt viszont arról, hogy e kérdésnek égető aktualitása volt, abból adódóan, hogy a szövetkezetek a kötelező mintaalapszabályzatban rögzítettektől eltérően sokféle megoldást alakítottak ki, jelentősen gyengítve ezáltal a központi irányítás hatóerejét. A termelőségmozgalom felbomlási aránya az ország egyes területei között igen nagy eltéréseket mutatott. A feloszlások zömmel a délnyugat-dunántúli régióra estek, melyen belül Zala megyében volt legnagyobb mérvű a csökkenés mind a szövetkezeti gazdaságok számát, területét mind pedig a tsz-családok és a tagság számát illetően.²

² A zalai tsz-ek 1956 október közepi helyzetét összevetve az 1957 január közepével, megállapítható, hogy a tsz-ek 16,9 %-a maradt meg. Ehhez a termelőségmozgalom családjának 3,9 %-a és a tagság 5 %-a tartozott. A továbbműködő tsz-ek korábbi összterületük 7,4 %-ával, szántóterületüknek pedig 6,4 %-ával rendelkeztek. Magyar Országos Levéltár (MOL) MDP–MSZMP iratok (ir.) 288. f. 28/1957/11. őrzési egység (ő. e.) A Földművelésügyi Minisztérium jelentése a termelőségmozgalom helyzetéről (1957. január 15-i állapot szerint) 1957. február 4.

Zalai esettanulmányunkban az alábbi kérdések megválaszolását tűzzük ki célul:

1./ Milyen konkrét tényezők, folyamatok idézték elő a zalai tsz-ek nagymérvű felbomlását?

2./ Milyen főbb változások történtek a tsz-ek jövedelemrészesedési, munkaszervezeti és háztáji gazdálkodási viszonyai terén?

3./ Hogyan viszonyultak a párt és állami irányítószervek a tsz-ek szervezeti és érdekeltségi problémáihoz, valamint a helyileg kiforrálódott megoldásokhoz?

4./ Végül éreztetnénk szeretnénk azt is, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél 1956-1958 között kiforrálódott helyi kezdeményezések milyen szerepet játszottak a szovjet kolhozformától való eltávolodásban.

Történeti elemzésünket azzal a megállapítással kezdjük, hogy a zalai téeszekenél a felbomlási, kilépési törekvések nem 1956 október végén, november elején, hanem jóval korábban kezdődtek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert hosszú ideig tartotta magát az a felfogás, hogy az „októberi ellenforradalom” falun nemcsak a párt szétverésére hanem a tsz-ek felszámolására is irányult: „...a termelőszövetkezetek felbomlása arra az időszakra esett, amikor az ellenforradalom szinte minden gátlás nélkül fejthette ki tsz-ellenes tevékenységét... Mindez azt igazolja, hogy a tsz-ek felbomlásának fő oka nem a tsz-mozgalomnak a »magyar viszonyoktól idegen« voltában, hanem az ellenforradalom tevékenységében kerekendő.”³

E kérdések tisztázása kapcsán feltétlenül utalnunk kell Orbán Sándor és Simon Péter munkáinak jelentőségére.⁴ Az előbbi idézet ellenpontjaként álljon itt egy részlet Simon Péter úttörő jelentőségű, 1971-ben publikált tanulmányából: „Téves az a leegyszerűsítő magyarázat, miszerint a mezőgazdasági termelőszervezeti mozgalom bomlása túlnyomórészt a szövetkezetekre nehezedő külső, ellenforradalmi nyomásnak volt a következménye. E leegyszerűsítő felfogást elsősorban a bomlási folyamat menete cáfolja meg. A bomlás már 1956 nyarán, tehát jóval az ellenforradalom kitörése előtt megkezdődött.”⁵

Az 1955 őszen nekilendülő tsz-szervezés „eredményeként” létrejött gazdaságok 1956 tavaszán és nyarán, országszerte sokkal inkább a felbomlás, mint a közös munkakezdés állapotában voltak.⁶ Nyár közepére legkiélezettebbé Zala megyében vált a helyzet. A megye területén 22 tsz-ben egyáltalán nem kezdték meg

³ Pintér 1961. 870. p.

⁴ Orbán 1972. Simon 1971. 81-107. p.

⁵ Simon 1971. 91. p.

⁶ Orbán 1972. 150-159. p.

a közös munkát.⁷ További 20 község tsz-eiben – ahol a közös munkát az őszi, vagy tavasz folyamán megindították, júliusban támadtak igen súlyos zavarok. Ugyanis a tagok egy része, sőt néhány községben minden tag, a leghatározottabban állást foglalt a közös gazdálkodás ellen, s így megállt a közös munka. Az említett 20 község közül 15 a nagykanizsai, 3 pedig a lenti járásból került ki. A zalaegerszegi és a zalaszentgróti járásban mindössze 1-1 ilyen falut regisztráltak.⁸

A megyei Mezőgazdasági Igazgatóság 1956. júliusi jelentésében így számolt be a nem működő szövetkezetekről: „Azzal térnek ki a közös munka elől, hogy erőszakkal kényszerítették őket a tsz-be. ...Megyeszerte egymást figyelik, szinte szervezeten tájékoztatják egymást és következetes halogatásokkal, kifogások keresésével, ígéretessel bújnak ki a közös munka alól. ... Azt hangoztatják, hogy ha 6 hónapig nem kezdik meg a közös munkát, érvényét veszti az aláírás.”⁹

A zalai krízis súlyossága mozgósította az országos vezetést. Augusztus 9-én a Politikai Bizottság megtárgyalta a „Zala megyében számos tsz-nél mutatkozó rendellenes jelenségeket”, valamint határozatot hozott a szövetkezetek gazdasági megszilárdítására.¹⁰

A zalai helyzet normalizálásához már adva volt egy sor „tűzoltó” jellegű megoldási lehetőség. Ezen intézkedések szükségességéről az MDP Központi Vezetőség 1956. július 18-21-i ülésén született döntés.¹¹ Ezen a fórumon – a szovjetunióbeli fejleményekhez hasonlóan – az anyagi érdekeltséget állították a problémakezelés középpontjába.¹² A második ötéves terv irányelveit tartalmazó

⁷ Zala Megyei Levéltár (ZML) MDP ir. 57. f. Zala Megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Igazgatósága iratai (ZMT VB. Mg. Ig. ir.) 1953-1956. 12. ő. e. Jelentés a termelőszövetkezetek jelenlegi helyzetéről. 1956. július 2.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 53/298. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. augusztus 9-én tartott üléséről. ZML MDP ir. 57. f. 1. cs. 1956. 66. ő. e. A PB ülés anyagai, határozata a Zala megyei tsz-ek helyzetéről, megszilárdításáról.

¹¹ MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 52/35. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18-21-i üléséről.

¹² Az SZKP Központi Bizottsága és a Minisztertanács 1956 tavaszi döntései nyomán a fontosabb változások a következők voltak. Biztosították a kolhozoknak azt a jogot, hogy kialakítsák a körülményeiknek legjobban megfelelő munkaszervezési és munkajavadalmazási formát. Javasolták a havi előlegfizetést az összes pénzjövedelem 15 %-áig, az állami begyűjtésre előlegként kapott pénzösszegek 50 %-áig, és azoknak a kolhoztagoknak a kiegészítő bérezését, akik több terméket állítottak elő a tervezettnél. Erről bővebben lásd: *Laird, R. D.: Khruschev's Administrative Reforms in Agriculture: An Appraisal.* In: *Soviet and East European Agriculture.* Berkeley and Los

dokumentumban, s annak vitája során új értelmezést nyert mind az értéktörvény, mind az anyagi érdekelttség.

Az új megközelítés fontos elmozdulást idézett elő a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában. Megmutatkozott ez azonnali intézkedésekben is, például feloldották a tsz-ek értékesítési és feldolgozási tevékenységének számos korábbi megkötöttségét, valamint jelentős hiteleket folyósítottak a készpénz előlegezés biztosítására. A munkaegység-előleg hitellel a kormány elő akarta segíteni, hogy az aratási, cséplési és egyéb betakarítási munkák előtt, a tsz-ek készpénz előleget tudjanak fizetni, s ilyen módon jelentősen megnöveljék a tagság munkakedvét. Zala megye e célra 2 300 000 Ft-ot kapott, ugyanakkor ezen összegnek csak töredéke került felhasználásra. A nagykanizsai és lenti járási tanácsi szervek például alig foglalkoztak e hitel felhasználásával. Az új tsz-ekhez sok esetben el sem jutott az információ. Ezt jelezte az a tény is, hogy a munkaegység-előleg hiteleket leginkább a régebben megalakult szövetkezetek vették igénybe.¹³

A központi vezetőségi ülés határozatai nyomán megindult a mezőgazdasági tervezés rendszerének egyszerűsítése¹⁴ és a tsz-ek hiteltartozásainak rendezése.¹⁵ Kijelöltek egy bizottságot a nyugdíjtörvény módosításának előkészítésére,¹⁶ napi-

Angeles, 1967, 29-50. p., *Wädekin, K. Eu.: Agrarian Policies in Communist Europe*. The Hague/London, 1982, 54-55. p.

¹³ ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1955-1956. 63. ö. e. A Termelőszövetkezeti Tanács Zala megyei megbízottjának jelentése a termelőszövetkezetek munkaegység hiteleinek előlegzéséről.

¹⁴ A Minisztertanács 1070/1956. sz. határozata (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. A továbbiakban lásd: Törvények és rendeletek 1956. Budapest, 1957, 168-170. p.) a mezőgazdasági tervezés rendszerének egyszerűsítéséről intézkedett. Eszerint a központi szervek a kenyérgabona vetésterületén kívül csak néhány fontosabb cikk árutermelési feladatait határozták meg. A termelőszövetkezeteknél csak a kenyérgabona, hizott sertés és a tej állami értékesítésének tervszáma maradt kötelező. Az egyénileg dolgozó parasztok számára a kenyérgabona vetésen kívül más kötelező tervmutatót nem adtak.

¹⁵ A Minisztertanács 1091/1956. sz. határozata (Törvények és rendeletek 1956. 180-185. p.), valamint a Nemzeti Bank elnökének és a földművelésügyi miniszternek 3/1956. sz. együttes utasítása (Pénzügyi Közlöny, 1956. X. 1.) rendelkezett a tsz-ek közép- és hosszúlejáratú hiteltartozásairól. A termelőszövetkezetek 1955. október 31-i, 2700 millió forintot meghaladó hitelállományából döntően a forgóalap-, a munkaegység- és a zárszámadási hiteleket egy 774 millió forintos keret erejéig törölték. Majd az elengedés után fennmaradó 1968 millió forint hitelt egységesen 1 %-os 25 éves hosszúlejáratú hitellé alakították. S ehhez járult még, hogy az új beruházási hiteleket 1 %-os kamat mellett, hosszúlejáratra kellett folyósítani. MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 53/297. ö. e. (II. kötet)

¹⁶ 1956. július 26-i ülésén a Politikai Bizottság úgy határozott, hogy a nyugdíjtörvény módosításának előkészítésére – Antos István, Gáspár Sándor, Kossa István részvételével, Olt Károly pénz-

rendre tűzték a begyűjtési rendszer módosítását,¹⁷ valamint új, általános szövetkezeti törvény készítéséről is döntöttek.¹⁸

A „tűzoltó munka” megindulása ellenére a termelőszövetkezeti tagok kilépési törekvései, – melyek megmutatkoztak a közös munka mellőzésében, az állatok széthordásában, sőt néhol még a félig kész közös istálló lebontásában is – még tovább erősödtek. Szeptember végén a Politikai Bizottság már nemcsak Zala, hanem Vas, Baranya, Somogy és Győr megyék tsz-eiben tapasztalható kilépési törekvésekről kellett, hogy tárgyaljon.¹⁹ Az említett augusztus eleji helyzetértékeléshez képest a PB ekkor már valóságközelebbi módon elemezte a feloszlási és kilépési törekvések okait. A helytelen szervezés (erőszakoskodás, fenyegetés, gazdasági alap és megfelelő előkészítés hiánya), az új tsz-ek elhanyagolása, valamint az ellenséges szervező munka mellett ekkor már megemlítették a tagság kevés jövedelmét, csakúgy mint a szövetkezet önállóságának és az ügyintézés demokratizmusának hiányát.

ügyminiszter irányítása alatt, s a szükséges szakembereket bevonva – bizottságot hoz létre. A cél az volt, hogy 1957. január 1-jétől, a tsz-tagokra első ízben kiterjedő nyugdíjrendszer bevezethető legyen. MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 53/297. ö. e.

¹⁷ Az 1953. évi 27. sz. tvr-rel szabályozott begyűjtési rendszer hatálya 1956. december 31-ével lejárt. Ez alkalmat adott arra, hogy bizonyos módosításokat vezessenek be. Arról azonban, hogy mit és hogyan változtassanak meg, alapvetően megoszlottak a vélemények, olyannyira, hogy még a kötelező beadási rendszer fokozatos felszámolása is megfogalmazódott. Úgy vélték, hogy egyes, kevésbé fontos cikkek esetében a kötelező beadást meg lehet szüntetni. Ilyennek minősült a baromfi és a bor. Ezen kívül felvetették még a tojás és a tej kötelező beadásának, valamint a sertés magánvágások utáni zsírbeadásnak a megszüntetését. Főleg e három utóbbi tételnél alakultak ki éles viták. A kötelező beadás rendszerét még további két vonatkozásban javasolták módosítani. Egyrészt felvetődött a földadó természetbeni fizetésének megszüntetése, s azt vagy önálló adónemként, vagy a jövedelmi adóval összevonva forintban szándékozták kivetni. Másrészt pedig a kenyérgabona termelési kedv fokozása érdekében javasolták, hogy azoknál a termelőknél, akik a kötelező vetéstervet teljesítették, de aszály vagy más elemi kár miatt nehéz helyzetbe jutottak, a vetőmagon kívül a háztartási szükséglet is előzze meg a kötelező beadás teljesítését. MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 53/304. ö. e., 276. f. 53/306. ö. e. Lásd még: *Erdmann Gyula*: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956*. Békéscsaba, 1992, 224., 229-230. p.; *Orbán* 1972. 156. p.

¹⁸ A Minisztertanács 1956. szeptember 4-én hozott (1088/1956. számú) határozatával új, általános szövetkezeti törvény kidolgozását – s egy éven belüli napirendre tűzését – rendelte el. (Törvények és rendeletek 1956. 177-178. p.) A létrehozott kormánybizottság azonban az októberi események miatt csak a tennivalók felvázolásáig jutott el. A törvénytervezet kidolgozásának munkálatait 1956/57 fordulóján indították újra.

¹⁹ MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 53/304. ö. e. I. kötet Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-án tartott üléséről.

Az eddigiekben tárgyalt bomlási folyamaton túl egy másik területe is volt a tsz-ekkel kapcsolatos problémáknak, mégpedig a szövetkezetek alapszabálytól eltérő gazdálkodása. A Termelőszövetkezeti Tanács Zala megyei megbízottjának havi jelentéseiben is visszatérő téma volt ez. Az 1956 I. negyedévi beszámolójában is nagy figyelmet szentelt e problémának a megyei megbízott.²⁰ A mintaalapszabálytól való eltérések közül a megengedettnél nagyobb háztáji gazdálkodást emelte ki, valamint azt, hogy ahol nem tudták a családokat bevonni a közös munkába, ott a területek egyénekre való felbontása történt meg.²¹

A részes művelés és a hozzá kapcsolódó egyéni, családi területfelosztás, a munkaegység-rendszert kiegészítő premizálási formák valamint a megnövelt háztáji nem számítottak új jelenségnek a tsz-ek gazdálkodási gyakorlatában.²² Nagyobb mértékű jelentkezésük azokhoz a szövetkezetekhez köthető, amelyek 1953 nyara után is együtt maradtak.²³

Abban, hogy a szövetkezetek ezeket a változtatásokat gazdálkodásukban bevezethették, nagy szerepet játszott, hogy az 1953-as nagy kilépési, feloszlási hullámot „túlélő”, átvészelő gazdaságok felértékelődtek a párt- és állami vezetők szemében. A megnövekedett értékük, azaz a „kirakatszerepük” lehetőséget adott egyúttal az alkupozíciójuk megerősítésére, s így elérhették, hogy saját elgondolásaikra támaszkodva módosításokat hajtsanak végre szövetkezetük életében.

1956 tavaszára, nyár elejére aztán a tsz-ek gazdálkodási gyakorlata már olyan mértékben feszegette a kötelező mintaalapszabály kereteit, hogy e nyomásra az országos vezetés is kénytelen volt reagálni. Ezt jelezte egyrészt, hogy a július 18-21-i KV ülésen döntés született arról, miszerint az addigi kötelező érvényű minta-

²⁰ ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1955-1956. 63. ö. e. A Termelőszövetkezeti Tanács Zala megyei megbízottjának I. negyedévi jelentése. 1956. március 3.

²¹ Az említett „szabálytalanságok” felszámolása központi helyen szerepelt a megyei pártbizottság tsz-ekre vonatkozó 1956. évi tervében is. ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1953-1956. 50. ö. e. Az MDP Zala megyei Pártbizottságának munkaterve a termelőszövetkezetek megszilárdítására és további számszerű fejlesztésére vonatkozóan 1956. január 1-től december 31-ig.

²² A fenti tsz-kezdeményezések rendszeresen szerepeltek, többnyire ugyan „alapszabályellenes tevékenység” címszó alatt azokban a havonkénti, esetleg heti jelentésekben, melyeket egyrészt az MDP Zala megyei Pártbizottsága küldött az MDP KV Mezőgazdasági Szövetkezetpolitikai Osztályának (ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1953-1956. 50. ö. e.), másrészt a Zala megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Igazgatóság Szövetkezeti Osztálya küldött az FM Termelőszövetkezeti Főosztályának (ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 5/12. ö. e.), harmadrészt pedig a Termelőszövetkezeti Tanács Zala megyei megbízottja által készített jelentésekben (ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1955-1956. 63. ö. e.).

²³ ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1953-1956. 50. ö. e. Az MDP Zala megyei Pártbizottságának jelentései az MDP KV Mezőgazdasági Szövetkezetpolitikai Osztályának a zalai tsz-ek helyzetéről. 1953. július 22., augusztus 29., szeptember 17., október 12.

alapszabály helyett a tagok maguk alakíthassák ki – egy alapszabályzat – minta figyelembevételével – saját alapszabályukat.²⁴ Másrészt pedig az ülést követően – amint már volt róla szó – megindították az új szövetkezeti törvény kidolgozásának munkálatait.

Az említett válságjelenségek nemcsak az MDP vezető szerveinek figyelmét irányították a mezőgazdaságra. A társadalom különböző csoportjainak aktivizálódása, a közélet élénkülése az agrárproblémák irányában is megmutatkozott. Bizonyították ezt az országszerte szervezett előadások, s főleg pedig a hozzájuk kapcsolódó szenvedélyes viták.²⁵

Kiélezett vita és szokatlanul kritikus hangvétel jellemezte azt a tanácskozást is, melyet a Központi Vezetőség Mezőgazdasági Osztálya 1956. október 22-én, a megyei pártbizottságok mezőgazdasági titkárainak és osztályvezetőinek részvételével tartott.²⁶ Az aktuális helyzetet elemezve olyan megállapításokat fogalmaztak meg a résztvevők, melyekkel a korábbi évek számos tilalomfáját is ledöntötték. Ilyennek számított például a kettős feladat kérdése is: „Az elmúlt évek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a kettős feladat egyidejű végrehajtásának hangoztatása mellett a mezőgazdasági termelés fejlesztése háttérbe szorul, mivel ehhez sem az anyagi, sem a szervezeti, sem a politikai feltételeket nem biztosítottuk. Ezért határozottan le kell szögezni, hogy a legfőbb feladat a mezőgazdaság-

²⁴ MOL MDP-MSZMP ir. 276. f. 52/35. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18-21-i üléséről.

²⁵ A számos lehetséges példa közül 1956. október közepéről említünk néhányat. Október 17-én a DISZ Petőfi-kör rendezett vitaestet a magyar mezőgazdaság fejlesztésének további útjairól. A vita alapjául Papp Gábornak az Új Hang szeptemberi számában, „Kert Magyarország” címmel megjelent írása szolgált. Október 19-én zajlott Kaposváron mintegy ezer résztvevővel, Márkus István „Somogyi összegzés” címmel, a Csillag szeptemberi számában megjelent cikkének vitája, melynek Zala megyében is nagy visszhangja volt. Október 22-én pedig Debrecenben, a megyei pártbizottságok politikai akadémiáján Donáth Ferenc tartott előadást a magyar mezőgazdaság aktuális kérdéseiről és gondjairól. Az említett vitákat és hatásukat érintették az alábbi írások: *Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések (válogatta: Valuch Tibor)* Budapest, 1992, 81-95. p.; *Orbán* 1972. 159. p.; A Petőfi kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági Vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország? Budapest, 1994, 18., 149-163. p.; *Pintér* 1961. 837-842. p.; *Simon* 1971. 92. p.; *Szántó László: A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténeti Szemle*, 1995. 1-4. sz. 353-437. p.

²⁶ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/5. ö. e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra. 1956. október 22. (E dokumentumot forrásközlés formájában Pál József publikálta az Agrártörténeti Szemle hasábjain. Lásd: *Pál József: „A mezőgazdasági politikában szükséges főbb változások.” Agrártörténeti Szemle*, 1988. 1-2. sz. 221-228. p.)

ban a termelés fejlesztése és ennek kell alárendelni a szövetkezeti mozgalom fejlődését is.”²⁷

A válságos szituációba jutott termelőszövetkezeti mozgalom vizsgálata kapcsán nem álltak meg a felszíni tünetek regisztrálásánál, hanem a problémák mélyrétegeibe hatolva az alábbi következtetésekre jutottak: „...*Sajnos termelőszövetkezeteink többsége az egyéni paraszt gazdaságokkal szemben kevesebbet termel, kisebb az áruértékesítésük, alacsonyabb a jövedelmük és több a bürokratikus megkötöttségük.*”²⁸ Mindezekhez még az alábbi radikális megállapítás társult: „*A továbbiakban nem szabad mechanikusan követnünk a Szovjetunió kolhozépítési gyakorlatát, hanem figyelembe kell venni sajátos viszonyainkat, ... a szövetkezés hazai hagyományait.*”²⁹

A tennivalók meghatározásánál mind a tsz-ek, mind az egyéni termelők vonatkozásában a termelési biztonság és az anyagi érdekelttség megteremtését tartották a legfontosabbnak s egyúttal a leginkább sürgetőnek is: „*A termelők anyagi érdekeltségének biztosítása érdekében a legfontosabb kérdés a jelenlegi árrendszer ésszerű megváltoztatása, továbbá a begyűjtés adójellegének fokozatos megszüntetése útján, a kötelező beadási rendszer megszüntetése.*”³⁰

1956 őszenek vidéki történései csak néhány évvel ezelőtt kerültek be a történeti kutatás vizsgálódási körébe. Ugyanakkor a megszorodó konferencia – előadások, tanulmányok döntően az eseménytörténetre koncentráltak.³¹ Kevés figyelem irányult eddig arra, hogy a kormány mezőgazdasági vonatkozású intézkedéseire hogyan reagáltak az agrármélesség különböző csoportjai.³² Jelen ta-

²⁷ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/5. ö. e.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ *Béres Katalin*: Egy zalai kistalu a forradalom idején – Ozmánbük 1956. In: '56 Zalában (A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956-1958) Zalai Gyűjtemény 40., Zalaegerszeg, 1996, 7-17. p. *Magyar Bálint*: 1956 és a magyar falu. Medvetánc, 1988. 2-3. sz. 207-212. p.; '56 vidéken (Zalaegerszegen, 1991. november 13-án rendezett Levéltári Napon elhangzott előadások) Zalaegerszeg, 1992.; A vidék forradalma (Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai) Debrecen, 1992.

³² Az agrárpolitika eszközrendszerében 1956 végén, 1957 elején az alábbi főbb változások történtek. A kötelező beszolgáltatás eltörlése, áttérés a felvásárlási rendszerre s ehhez új mezőgazdasági árrendszer felállítása. A kötelező vetési tervek, valamint az értékesítési kényszer megszüntetése. A tűz- és a jégbiztosítás kötelező jellegének eltörlése. A mezőgazdaság-fejlesztési járulék felszámolása. A föld adásvételének korlátozott engedélyezése. Szövetkezetpolitikai változások: a kilépések engedélyezése, a szövetkezeti önállóság erősítése, stb. A gépállomások önálló, vállalati

nulmány a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzés módszereit is felhasználva, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak egy csoportja, a termelőszövetkezeti tagság sorsának alakulását követi nyomon Zala megye viszonylatában 1956 és 1958 között.³³

Az 1956. október 23-át követő hetekben, feloszlott a megyében 104 mezőgazdasági tsz (a 126-ból) és az összes termelőszövetkezeti csoport. A megmaradt 22 tsz is meggyengült, egyrészt mert sok tag lépett ki, másrészt pedig mert földterületük, állatállományuk és gazdasági felszerelésük is megfogyatkozott. Az 1956. október 1-jén regisztrált 6674 termelőszövetkezeti családhoz tartozó 10 361 fős tsz-tagságból december elsejére már csak 317 család és 630 tag volt termelőszövetkezeti kötelékben. A zalai tsz-ek 1956. október eleji 53 937 kh ösztérületéből (36 758 kh szántó) 1956. december elejére 5549 kh, s azon belül mindössze 3600 kh szántó maradt. Mindez azt is jelentette, hogy a tsz-ek az 1956. október előtti-ekhez mérten kisebb átlagterületűek lettek. A továbbműködő szövetkezetek taglétszáma átlagosan 28-29 fő, átlagterülete pedig 252 kh (164 kh szántó) volt. A taglétszám és a terület erős lecsökkenése mellett igen nagy problémát jelentett az állatállomány és a gazdasági felszerelés jelentős részének elvesztése. A szarvasmarha állományának 16,3 %-a, a tehénállományának 15 %-a, a sertésállományának 18,4 %-a, az anyakoca állományának 23,5 %-a maradt meg. A termelőszövetkezeti vagyont ért károsodást 13 840 000 Ft-ra becsülték.³⁴

Milyen sajátosságok húzódtak meg az előzőleg ismertetett adatok mögött? A megye területén legnagyobb mértékben egyrészt az 1955/56-os szervezésű mezőgazdasági termelőszövetkezetek, másrészt pedig az I. típusú tszcs-okból ter-

gazdálkodásra való áttérése. A felsorolt intézkedésekről információ található az alábbi munkákban: *Gyenis* 1976.; *Pető-Szakács* 1985. 298-302., 305-308., 363-364., 381-382., 433-440. p.

³³ A tsz-ek kereteit érintő ill. az azokon belül zajló változások bemutatásakor alapvetően két korabeli jelentésre támaszkodtunk, melyek adatait összevetettük a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) hasonló anyagaival. ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei Intéző Bizottság Mezőgazdasági Alosztályának jelentése a termelőszövetkezetek helyzetéről. 1957. február 22. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Zala megyei jelentés a földművelésügyi miniszter 20/B/1957. számú utasítása alapján a termelőszövetkezetek szervezeti, gazdasági és politikai helyzetének felülvizsgálatáról. 1957. május 9. Ezen utóbbi jelentés néhány részlete megtalálható: Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény. (Szerk. *Molnár András*) Zalaegerszeg, 1996, 368-370. p.

³⁴ A Zala Megyei Ügyész 1958. II. negyedévében vizsgálat tárgyává tette „az ellenforradalom idején elhurcolt termelőszövetkezeti vagyontárgyak visszatérítésének mikénti állását.” A vizsgálat azt mutatta ki, hogy a 13 milliót meghaladó kinlévőség 1958 tavaszára mindössze 80 000 Ft-ra apadt. ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 37. ö. e. A Zala Megyei Ügyészség 1958. II. negyedévi jelentése.

melőszövetkezetté fejlesztettek oszlottak fel. (Ez nem túlságosan meglepő, ha visszagondolunk – az általunk már érintett – 1956 tavaszi-nyári zalai fejleményekre.) Különösen nagyarányú volt a tsz-ek szétesése a lenti és letenyei járásban, mert ott a szövetkezetek nagy többségét kulákok vagy kitelepítettek portáján alakították ki. Az igénybevett épületeket aztán 1956 október-novemberében a tulajdonosok visszaszerezték a tsz-ektől.³⁵

A megmaradt szövetkezeti tagság összetételét vizsgálva szembevetendő a 7 kh-on felüli birtokosok arányának megcsappanása, ami jelzi, hogy a közös gazdaságokat túlnyomórészt ez a réteg hagyta el. A közép- és kisparasztok nagyarányú kilépésére magyarázatul szolgáltak mind az erőszakos tsz-szervezés, tagosítás körülményei, mind pedig a szövetkezeti élet fogyatékosai, visszasságai. A kívülről irányított, számos bürokratikus kötöttséggel megterhelt, kevés jövedelmet biztosító tsz semminemű megtartó erővel nem bírt irányukban. Mindemellett említést kell tenni még egy magyarázó tényezőről, mégpedig annak kapcsán, hogy a „maga-ura” parasztok kilépése miért volt sokkal nagyobb mértékű 1956-ban, mint 1953-ban.³⁶ Ennek alapvető oka abban rejlett, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány – előzőleg már felsorolt – agrárintézkedései minden korábbal felülmúlóan enyhítettek az egyénileg gazdálkodókra addig nehezedő gazdasági, politikai és adminisztratív nyomáson.³⁷

Az a tény, hogy Zalában a továbbműködő tsz-ek összterületének több mint háromnegyed része állami tartalékföld volt, sok mindent elárul arról, hogy kik és miért ragaszkodtak a szövetkezethez. A földnélküliek és kisföldűek számára a föld birtoklásának vagy elegendő föld birtoklásának egyedül lehetséges formája a tsz-ben maradás volt.³⁸ Tehát a falusi társadalom bizonyos (elsősorban agrárpro-

³⁵ dr. Gaál Antal – Vass Ferenc: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 40 éve Zala megyében. Zalaegerszeg, 1988, 11-12. p.

³⁶ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. „Soha termelőszövetkezeteinkben a középparasztság aránya ilyen alacsony nem volt. Az 1953-as termelőszövetkezetből való nagyarányú kilépés után a tsz-tagságnak 25,7 %-a volt középparaszt, s most a termelőszövetkezeti tagságnak csupán 10,2 %-a a középparaszt.”

³⁷ Az említett intézkedések hatásáról részletesebben lásd: Simon 1971. 96-99. p.

³⁸ Alátámasztják ezt az MSZMP KB Falusi Osztály (később: Mezőgazdasági Osztály) 1957 eleji, tsz-ekkel foglalkozó anyagai. A jelentések készítői legkilátástalanabbnak a feloszlott tsz-ek volt agrárproletár és kisparaszt tagjainak helyzetét látták. Mivel a tsz-be többnyire csak munkaerejüket, esetleg kis földjüket vitték, így a szövetkezeti vagyonszétosztásánál sem állatot, sem takarmányt, sem felszerelést nem kaptak. A tsz-ből kikerülve két lehetőség közül választhattak. Az egyik az volt, hogy tsz-t alakítsanak saját kis földjükön. Gazdálkodásuk beindítása azonban komoly nehézségekbe ütközött, mivel nem rendelkeztek a termeléshez szükséges alapvető feltételekkel (felszerelés, állatok, takarmány). A másik alternatívát pedig az jelentette, hogy a módosabb gazdáknál napszá-

letár, szegényparaszti) csoportjai – egyéb megélhetési lehetőségek híján – ragaszkodtak a szövetkezethez. Ugyanakkor ésszerűsíteni, a maguk számára elfogadhatóbbá akarták tenni a közös gazdaságot. Már november első felében a vidékről érkező telefonjelentések és a Budapesten járt vidéki küldöttek beszámolóiból egyértelműen kirajzolódott a megmaradt tsz-tagság ezen törekvése.³⁹ A megyei kormányösszekötők is beszámoltak a továbbműködő tsz-ek azon próbálkozásairól, hogy új – adottságaiknak, elvárásaiknak jobban megfelelő – módon alakítsák ki szövetkezetük életét.⁴⁰

A továbbműködő tsz-ek aktivizálódását nagyban elősegítette, hogy az 1956. október 23-át követő hetekben a párt- és államapparátus szétesésével a vidéki területeken lényegében megszűnt a központi irányítás. A szövetkezeti gazdálkodás önállóságának növekedését tehát kezdetben maga a szituáció, pontosabban annak átmenetisége tette lehetővé. 1956/57 fordulóján ugyanis az államhatalom birtoklásának megszilárdítása, a nyílt ellenállás letörése, majd pedig a hatalmi-közigazgatási szféra helyreállítása kötötte le a párt és állami irányítószervek figyelmét.⁴¹ A későbbiekben viszont, 1957 elejétől jelentkeztek olyan újabb tényezők is, melyek a tsz-ek körül kialakult hatalmi vákuum további fennmaradása irányába hatottak.⁴²

mos és részesmunkát vállalnak. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/1. ö. e. Feljegyzés a tsz-ek helyzetéről és legfontosabb problémáiról. 1957. január 10. Uo. Jelentés a mezőgazdaság helyzetéről. 1957. január 26. Uo. Jelentés a parasztság különböző rétegeinek problémáiról és a falusi pártmunkáról. 1957. február 18.

³⁹ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/1. ö. e. Megyei jelentések a tsz-ek helyzetéről (Falusi Osztály); Jelentés a megyékben kialakult politikai helyzetéről, a pártszervezetek alakulásáról, a tsz-ekről (Párt-és Tömegszervezetek Osztálya)

⁴⁰ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/6. ö. e. Jegyzőkönyv a megyei kormányösszekötők részére tartott értekezletről. 1956. november 24.

⁴¹Minderről részletesebben lásd: *Benkő Péter*: Adalékok a politikai rendszer restaurációjához Magyarországon 1956 és 1958. között. *Múltunk*, 1990. 1. sz. 111-128. p.; *Földes György*: Hatalom és mozgalom. 1956-1989. Budapest, 1989, 50-69. p. *Kiss János*: Az 1956-1957-es restauráció - harminc év távlatából. In: *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Jegyzőkönyv.* (Szerk. *Hegedűs B. András*) Budapest, 1992, 217-247. p. és a tanulmány vitája. Uo. 249-288. p.; *Ripp Zoltán*: A sztálinizmus rendszerének és restaurációjának elvi kérdéseiről. *Múltunk*, 1990. 1. sz. 129-140. p.; *Ormos Mária*: A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, 1989. 8-9. sz. 48-65. p.; *Tóth István*: A politikai rendszer restaurációjának néhány kérdéséről (1956-1958). *Múltunk*, 1990. 4. sz. 149-158. p.; *Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól.* *Társadalmi Szemle*, 1989. Különszám. 34-48. p.

⁴² Az MSZMP agrárpolitikai téziseinek 1957 áprilisi, Zala megyei vitáján több olyan hozzászólás is elhangzott, melyben utalás történt e hatalmi vákuum tartósabb meglétére. A Megyei Tanács VB

Elsőként azt a racionalizálási kampányt szükséges megemlíteni, melyet 1957 elején a Minisztertanács Tanácsi Főosztálya a FM beleegyezésével hajtott végre, s amelynek következtében a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályain a termelőszövetkezeti apparátust úgyszólván teljesen megszüntették.⁴³ Országosan a megyei mezőgazdasági igazgatóságok létszáma 69,1 %-kal, ezen belül a termelőszövetkezeti apparátus 72,3 %-kal csökkent. A járási mezőgazdasági osztályok létszáma 66,7 %-kal, s ezen belül a termelőszövetkezeti apparátus 80,8 %-kal csökkent.⁴⁴ Zala megyében a mezőgazdasági szakigazgatási szervek helyzete az országos átlagszámokhoz hasonló képet mutatott.⁴⁵

A lecsökkent létszámú, sok esetben szakmailag is meggyengült megyei, járási mezőgazdasági osztályok tevékenységét meglehetősen passzivitás jellemezte. Munkájukban erőtlen volt az ellenőrző, irányító és fegyelmező tevékenység. E szituációt vizsgálva az alábbi tényezőkre kell figyelmet fordítani. 1957 első felében az élénk agrárpolitikai viták közepette a párt- és tanácsszervek még nem látták világosan, milyen irányvonalhoz igazodjanak.⁴⁶ Érdekes módon azonban az 1957 nyári agrárhatározatok (az országos pártértekezlet határozata, agrártézisek, a PB augusztusi termelőszövetkezeti határozata) után sem nőtt meg az aktivitásuk.⁴⁷

elnöke felszólalásából való az alábbi idézet: „*Helytelen volt eddig, hogy a szövetkezeteknek mindent meg akartunk szabni, most viszont hónapok múlnak el, hogy feljűk se megyünk, a maguk elgondolása szerint cselekszenek.*” A Magyar Nemzeti Bank (MNB) zalaegerszegi fiókjának vezetője pedig abban jelölte meg a tsz-ekkel kapcsolatos legfőbb problémát, hogy „öt hónap óta senki sem irányítja őket.” (ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 30. ö. e. Az MSZMP agrárpolitikai téziseinek Zala megyei vitájáról készült jelentések, feljegyzések.) E probléma még 1958 elején is előkerült a Megyei Pártbizottság ülésén, annak kimondásával, hogy a megyei, járási párt- és tanácsszervek passzivitása a tsz-ek irányában egészen 1957 őszéig érvényesült. (ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 2. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei Bizottságának 1958. január 21-i üléséről.)

⁴³ Népszabadság, 1957. 91. sz. (április 18.) Racionalizálás vagy „szakembertelenítés”; Gazdasági Figyelő, 1957. 14. sz. (augusztus 1.) Hogyan foglalkoznak a termelőszövetkezetekkel a tanácsok?

⁴⁴ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. 1957. május 29.

⁴⁵ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Jelentés a Zala Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1957-ban végzett munkájáról. 1958. január 21.

⁴⁶ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/3. ö. e. Jelentés a Titkárság számára az Agrártézisek vitáinak és végrehajtásának eddigi tapasztalatairól. (Fehér Lajos) 1957. november 11.

⁴⁷ ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 2. ö. e. „*A pártszervezetek és állami szerveink az ellenforradalom utáni közvetlen időben nem tudtak megfelelő segítséget adni a termelőszövetkezeteknek, elfoglalta őket az ellenforradalom szétverése és saját soraik rendezése. Azonban a kérdésben a megyei és járási párt- és tanácsszerveink az elmúlt év (1957) III. negyedévéig tétovázást és megalkuvó politi-*

Mi állt ennek hátterében? Egyrészt a szünni nem akaró agrárpolitikai csatározások miatt – a hivatalnokok túlélési ösztönének engedelmessé válva – 1957 augusztusa után is kivárho álláspontra helyezkedtek. Másrészt elbizonytalanodottságukat csak tovább növelte, hogy nem igazán tudtak mit kezdeni olyan felülről jövő, teljességgel szokatlan kívánalmakkal, mint az „új, önálló munkastílus.”⁴⁸ 1956-ig ugyanis ahhoz voltak hozzászokva, hogy megadott „receptek,” „sablonok” szerint aratási, begyűjtési, tagosítási, békekölcsön jegyzési, stb. kampányokat bonyolítsanak le. Az ilyen adminisztratív módszerek előtérbe állítása egyúttal az önállóságról való leszokással (leszoktatással) is együttjárt.⁴⁹ Harmadrészt pedig említést kell tenni arról is, hogy a községi, de sok esetben a járási párt- és tanácsi vezetők maguk is vagy éppen családtagjaik révén magánparaszti gazdálkodást folytattak. Mi több, gyakorta illegális úton szereztek maguknak földet és azon gazdálkodtak.⁵⁰ Ebből adódóan okosabbnak tartották, ha a lehető legkevesebbet beszélnek olyan „kényes” kérdéssről, mint a termelőszövetkezeti mozgalom ügye. Ez a hozzáállás tükröződött abban, hogy az említett három fontos agrárhatározat csak „nagyon hosszú idő után és nagyon hiányosan jutott el a falusi pártszervezetek tagságához és a falusi lakossághoz.”⁵¹ „Önmagunkat csapnánk be, – figyelmeztetett 1958-ban (!) Fehér Lajos, az MSZMP KB Mezőgazdasági

kát folytattak. Különösen az alsóbb szervek népszerűtlen feladatnak tartották a termelőszövetkezeti fejlesztéssel kapcsolatos munkát.” Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei Bizottságának 1958. január 21-i üléséről.

⁴⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. Második, bővített kiadás. (Az MSZMP határozatai 1956-1962) Budapest, 1973, 97-101., 119-121. p.

⁴⁹ A megyei első titkár 1957 nyári helyzetértékeléséből való a következő idézet: „Milyen feszített erővel dolgozott az apparátus addig, amíg adminisztratív eszközökkel dolgozhatott, ..., s most amikor az adminisztratív eszközök teljes egészében kicsúsztak a kezünkből, amikor a politikai munka sokkal nehezebb, akkor hallatlan megnyugvás van, ami azt jelenti, hogy észre sem vesszük a bajt. Ebben a tanácsnak is jó lenne felhívni a figyelmét.” ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 3. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei VB üléséről. 1957. július 29.

⁵⁰ Ez a jelenség nemcsak 1957-ben, hanem 1958 folyamán is igen elterjedt volt. Lásd: ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 37. ö. e. A Zala Megyei Ügyészség jelentése az 1958. év II. felében az általános törvényességi felügyeletet illetően. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1958/28. ö. e. Jelentés a Zala megyei apparátus munkájáról a tsz-ek számszerű fejlesztésében. 1958. szeptember 23. ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 11. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei VB Mezőgazdasági Osztály jelentése az 1958. évi tsz-fejlesztés tapasztalatairól. 1958. október 24. ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 11. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei VB jelentése a termelőszövetkezetek szervezése és gazdálkodásuk megjavítása terén lévő feladatokról. 1958. november 18.

⁵¹ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1958/1. ö. e. Jelentés a Politikai Bizottság számára a falusi helyzetről. 1958. február 20.

Osztály vezetője – ha szépítenénk a falusi pártmunka meglévő gyengeségeit, azt, hogy a politikai munkában bizony még nem sokat mentünk előre.”⁵²

Mire használták fel a termelészövetkezetek a hirtelen rájuk szakadt szabadságot, majd pedig a hosszabb időre megnövekedett mozgásteret? A megmaradt, illetve újjáalakult tsz-ek változtatni akartak azokon a viszonyokon, amelyek megelőzőleg gátolták gazdálkodásukat, s 1956. október végétől – mint utaltunk rá – nagy hévvel láttak hozzá korábbi problémáik orvoslásához. A szövetkezetek életébe való beavatkozás legfőbb csatornáit a járási bankfiókok, a gépállomási agronómus-hálózat, a kötelező tervutasítások, valamint a szintén kötelező erejű mintaalapszabály előírásai képezték. A megoldásra váró problémák között legnagyobb erővel tehát az egyik oldalon a függetlenedés (mind a párt-, tanács- és bankszervektől, mind a gépállomástól, stb.), a másik oldalon pedig az önállósodás, azaz a saját alapszabály kidolgozásának igénye szerepelt.

A mezőgazdasági szakigazgatási szervektől való függetlenedést elősegítette az előzőekben ismertetett racionalizálási kampány csakúgy, mint a tanácsai vezetők részéről a tsz-ek irányában megmutatkozó passzivitás. Az ily módon megindult folyamat továbbvitele céljából Zala megyében még 1957 elején felmerült egy javaslat, miszerint „*a járásoknál létre kellene hozni egy társadalmi szervet, amely a járás tsz-elnökei közül lenne választva és rendszeresen összejönne, együtt megvizsgálnák a tsz-ek helyzetét és közösen lépnének fel az egyes tsz-eket érintő kérdésekben, és ez a szerv a járási tanács mezőgazdasági osztálya mellett tanácsadó szerepet töltené be.*”⁵³ Hivatalos támogatást nem kapott ekkor ez a próbálkozás, azonban a későbbiekben, a hatvanas évek elején újra felbukkant a termelészövetkezeti gyakorlatban, mégpedig járási termelészövetkezeti tanács néven. A tsz-ek és a járási Mezőgazdasági Osztály között érdekegyeztető fórumként működött, főleg az éves tervek lebontása és az anyagi eszközök elosztása kapcsán.⁵⁴

Az MNB járási fiókjainak – mint utaltunk rá – ugyancsak nagy befolyása volt a szövetkezetekre. Éppen ezért nem meglepő, hogy az október végi – novemberi napokban a tsz-ek egyik első „önálló” lépése az volt, hogy betétszámláikon lévő

⁵² Fehér Lajos: A falusi pártmunka megjavításáról. Társadalmi Szemle, 1958. 7-8. sz. 1-15. p.

⁵³ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei Intéző Bizottság Mezőgazdasági Alosztályának jelentése a zalai termelészövetkezetek helyzetéről. 1957. február 22.

⁵⁴ Az 1963. évi reformmunkálatok során erőteljes törekvés mutatkozott e helyileg már jól bevált forma legalizálására. A Központi Bizottság 1964 februárjában mégis olyan döntést hozott végül, hogy tudomásul vette ugyan a járási termelészövetkezeti tanács létezését, de a legalizálását már nem támogatta. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 4/66-67. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1964. február 20-22-i üléséről. Napirend: 2. Mezőgazdasági politikánk kérdései.

követeléseiket készpénzben felvették és a tagjaik részére kiosztották.⁵⁵ A továbbiakban pedig igyekeztek bevételeiket a bank megkerülésével, a házi pénztárban kezelni.⁵⁶ (Ez a termelészövetkezeti törekvés értelemszerűen nem az állami felvásárlási szerződéskötést, hanem a szabadpiaci értékesítést vonta maga után.) Mindezen túl megfigyelhető volt még a hitelfelvételtől való tartózkodás is. Ez különösen a beruházási, azon belül pedig az építési hitelekre vonatkozott.

A termelészövetkezet és gépállomás viszonyában döntő változást jelentett a politikai ellenőrzés meggyengülése.⁵⁷ Ezt elősegítette egyrészt a gépállomási agronómus-hálózat – már említett – felszámolása, másrészt pedig az, hogy a gépállomások 1957. április 1-vel költségvetési szervekből önálló elszámolású vállalatokká alakultak át.⁵⁸ A tsz és gépállomás között megindult távolodás tovább erősödött a termelészövetkezeti gépvásárlásokkal, melyek igen hamar számos korlátba ütköztek. Amíg ugyanis 1956. október végén az a nézet uralkodott, hogy a tsz-ek megvásárolhatják a termelésükhöz szükséges összes mezőgazdasági gépet és eszközt; addig egy hónappal később, a kombájnt és a cséplőgépet kizárták a termelészövetkezeti beszerzés köréből.⁵⁹ Ennek háttérében az húzódtott meg, hogy az aratásért, cséplésért a gépállomásoknak természetben fizetett munkadíj – az állami készletgyűjtés fontos csatornája volt, melynek jelentősége a begyűjtés eltörlésével különösen megnőtt. Ezek után érthető, hogy a tsz-ek gépvásárlása az agrárpolitikai vitáknak is egyik sarkalatos pontjává vált. Ebből adódott az is, hogy az FM vezetése, mely nem támogatta a szövetkezetek ilyen irányú törekvését, 1957. áprilisában egy időre leállította a termelészövetkezetek

⁵⁵ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Zala megye mezőgazdasági termelészövetkezetei 1956/57. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1958. január 27.

⁵⁶ 1957-ben a tsz-ek összes bevételeinek 47,5 %-a házipénztárba, s nem banki számlára került. 1958-ban különféle intézkedések révén ez az arány 25,3 %-ra apadt. ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 34. ö. e. Zala megye mezőgazdasági termelészövetkezetei 1957/58. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1959. január 19.

⁵⁷ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 3. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei VB 1957. június 19-i üléséről. Napirend: 1. Az állami gazdasági és gépállomási pártszervezetek munkája Zala megyében. Uo. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei VB 1957. augusztus 12-i üléséről. Napirend: 1. Jelentés a gépállomások helyzetéről és a további gazdasági feladatokról.

⁵⁸ Gyenis 1976. 235-238. p.; Szikszai Pál: Önálló elszámolás a gépállomásokon. Közgazdasági Szemle, 1957. 7. sz. 797-803. p.

⁵⁹ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/5. ö. e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra. 1956. október 22. Uo. Javaslat a mezőgazdasággal kapcsolatos időszerű kérdésekről (Falusi Osztály) 1956. november 23.

gépvásárlását, s megtiltotta a gépállomásoknak, hogy a tsz-ek saját traktorához munkagépet adjanak bérbe.⁶⁰

A termelőszövetkezeti tevékenységi kör kibővítése a feldolgozás és értékesítés irányába szintén egyfajta függetlenedést jelzett, mégpedig a különféle termelő, felvásárló és értékesítő vállalatoktól.

A tsz-ek önállósodása alapvetően abban a törekvésben öltött formát, hogy saját szövetkezeti közösségük életét maguk formálhassák, azaz a törvényes rendelkezések keretein belül maguk dolgozhassák ki alapszabályukat. Ez egyet jelentett azzal, hogy életükbe, gazdálkodásukba merev sémák erőltetésével senki se szólhasson bele.

A termelőszövetkezeti kezdeményezések pozitív megítélése, mi több támogatása tükröződött a kormány 1956. november 27-i, a parasztsághoz intézett felhívásában: „*A kormány szükségesnek tartja olyan szövetkezeti törvény megalkotását, amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztnak maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát és maguk döntenek a jövedelemelosztás módjáról. A kormány nem tűr semmiféle beavatkozást a szövetkezet ügyeibe.*”⁶¹ Az 1957. január 5-i kormánynyilatkozat hasonló szellemben állt ki a szövetkezeti önállóság biztosítása valamint a szövetkezetek ügyeibe történő beavatkozás elítélése, s megakadályozása mellett.⁶²

Igen biztatóak s bátorítóak voltak az új szövetkezeti törvény munkálatairól érkező hírek is. Pál József, a törvényelőkészítő munkabizottság elnöke úgy nyilatkozott egy interjúban, hogy a törvényjavaslat értelmében megszűnne a központilag kidolgozott kötelező alapszabály, amely eddig lehetetlenné tette a szövetkezés szabadságát.⁶³ Ezt erősítette meg a Szabad Föld hasábjain, február közepén „Mi lesz az új szövetkezeti törvényben?” címmel megjelent írás is. Ez a cikk felhívta a figyelmet arra, hogy addig is míg a javaslatból törvény lesz, a tsz-ek maguk állítsák össze alapszabályukat.⁶⁴

Az országos szintű megnyilatkozások érintése után így összegezhető a Zala megyei vezetés álláspontja az alapszabály kérdésében: „*A régi alapszabálynak, amellet, hogy egy egész sor jó tételt is tartalmaz, igen komoly hibái vannak,*

⁶⁰ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. (Falusi Osztály) 1957. május 29.

⁶¹ Magyar Közlöny, 1956. november 27. 580. p. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz!

⁶² Szabad Föld, 1957. 2. sz. (január 13.) A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról.

⁶³ Népszabadság, 1957. 11. sz. (január 13.) A szocializmus eszméi, a magyar hagyományok alapján működjenek a falusi szövetkezetek. (Készül a szövetkezeti törvényjavaslat.)

⁶⁴ Szabad Föld, 1957. 7. sz. (február 17.) Mi lesz az új szövetkezeti törvényben?

aminek az oka az, hogy a szovjet kolhozok alapszabálya van szóról szóra lefordítva. Most az a legfontosabb feladat, hogy segítsük azokat a termelőségvetkezteket, akik új úton, saját alapszabályt akarnak kidolgozni; tanulmányozzuk és a jó oldalait terjesszük el.”⁶⁵

A termelőségvetkezeti gúzsbakötöttség kiskátéjaként funkcionáló alapszabálynak – amint a fenti idézetben is történt rá utalás – szovjet előzményei voltak. A szovjet artel-típusú szövetkezeti forma ismérveit az 1935. évi mintaalapszabály rögzítette. A főbb szabályok a következők voltak.

A közös munkát brigádok és munkacsapatok formájában szervezték, minden tagnak meghatározott munkamennyiséget kellett teljesítenie, s a végzett munkát munkaegységekben mérték. A közös gazdaság jövedelmét – természetben és pénzben – eszerint osztották el, miután az állami kötelezettségeket teljesítették és a közös szövetkezeti alapokat létrehozták.⁶⁶

A kolhozok gazdálkodásának 1935-ben kötelező érvénnyel előírt rendje – kisebb módosításoktól eltekintve – majd két évtizeden át lényegében változatlan maradt. Az SZKP KB 1953. szeptemberi plénuma után került sor jelentősebb változtatásokra. Így 1948-ban a magyar termelőségvetkezetek első alapszabályának megalkotásakor még az 1935-ös szovjet szabályzat szolgált mintául. Az 1950. évi módosítás után Magyarországon 1953-ban került sor új mintaalapszabály kibocsátására, mely 1955-ben némileg módosult.

Arra a kérdésre, hogy mi is volt a fő gond a termelőségvetkezeti mintaalapszabállyal, a legkézenfekvőbb válasz úgy szól, hogy a mintaalapszabály csak nevében volt minta, a valóságban azonban minden betűje kötelező volt. A mintaalapszabályt sok helyen betű szerint akarták végrehajtani, s különösen 1953-ig attól semmiféle eltérést nem tartottak megengedhetőnek. Pedig abból adódóan, hogy a mintaalapszabály a tsz-eknek sokkal inkább mozgalmi, mint üzemi megszervezését követte, kevés iránymutatást adott ahhoz, hogyan szervezzék meg a

⁶⁵ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei Intéző Bizottság Mezőgazdasági Alosztálya jelentése a zalai termelőségvetkezetek helyzetéről. 1957. február 22.

⁶⁶ A szovjet kolhozok működésének jellegzetességeiről bővebben lásd: *Csizmadia Ernő*: Két út – két világ. Budapest, 1962, 248-253., 255-278. p.; *Kaminszkij, A.E.*: Organizacija zvenev v peredovyh kolhozah. Moszkva, 1948., *Nazarcev, N.*: Kolhoznij trudoden'. Moszkva, 1951.; *Szakács Sándor*: A Szovjetunió mezőgazdasága (1917-1939). Agrártörténeti Szemle, 1979. 1-2. sz. 95-141. p.; Szövetkezetek a Szovjetunióban. Szövetkezetek Országos Szövetségének Kutató Csoportja, Tanulmányok. 18. 1960. 16-28. p.; *Trapeznikov*: Borba partiji bolszevikov za kollektivizaciju szelszkogo hozjajsztva v godii pervoj sztalinszkoi pjatiletki. Moszkva, 1951, 122-131., 185-197. p.; *Wädekin, K-Eu.*: The Soviet Kokhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In: Cooperative and Commune. The University of Wisconsin Press, 1977.

közös gazdaságot, mint termelő üzemet.⁶⁷ Tehát az alapszabály egyes rendelkezései nem bizonyultak kielégítőnek. Más kérdésekben viszont – pl. munkaszervezet, munkadíjazás – túlságosan merev volt a szabályozás.

A kötelező mintaalapszabály előírásainak módosítását célzó termelőszövetkezeti kezdeményezések igen széles skálát öleltek fel. Így pl.: vagyónképzés és a vagyonhoz való jogosultság, földtulajdon, háztáji gazdálkodás, munkaszervezet, jövedelemrészesedés, tagsági viszony, vezetőségválasztás, stb. Mégis valamennyi újítási próbálkozás mögött felfedezhető a tagság szorgalmának aktivizálására, munkaerejének jobb kihasználására irányuló törekvés. Az 1956 előttről hozott problémák közül a munkaerőellátottság és a munkafegyelem megoldatlansága jelentette a tsz-en, belül legsürgősebben megoldandó kérdést.⁶⁸

Az eredeti termelőszövetkezeti koncepció szerint úgy képzelték, hogy a családok lépnek a tsz-ekbe, s ott a családi munkaközösség hamarosan feloldódik a közös munkaszervezetben. A hivatalos felfogás az volt, ha valaki aláírta a belépési nyilatkozatot, morális kötelezettségénél fogva bármilyen munkába bármikor beáll, ott a jó gazda gondosságával dolgozik, sőt a családtagjait is bevonja.⁶⁹ A gyakorlat azonban alaposan rácafolt ezekre az elképzelésekre. A közös gazdaság

⁶⁷ „...a szovjet minta-alapszabály, s ennek nyomán az összes többi szocialista országok termelőszövetkezeti alapszabályai sokkal inkább politikai-társadalmi szervezeti szabályzatok, mintsem üzemszervezési előírások.” Erdei Ferenc – Enese László – Kalocsay Ferenc: Üzemi szervezet és üzemvezetés a szocialista mezőgazdaságban. Budapest, 1966, 132. p.

⁶⁸ A szövetkezeti mozgalom terén lévő hibákat kutatva így fogalmazta meg ezt a problémakört 1958 késő őszen, tehát az újabb tévesztési kampány küszöbén egy összefoglaló jelentés. „A jövedelemelosztásban is voltak hiányosságok. Előleget a termelőszövetkezetek jó része nem fizetett, a jövedelemelosztás nem volt kézzel foghatóan ösztönző, így gyakran egyes tagok állami gazdaságokban, vagy egyéb vállalatoknál, sőt esetenként egyéni parasztnál kerestek munka és gyors kereseti lehetőséget, gyakran olyankor, amikor a termelőszövetkezetben is nagy szükség lett volna munkájukra.” ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 11. ő. e. A termelőszövetkezetek szervezése és gazdálkodásuk megjavítása terén lévő feladatok. 1958. november 18.

⁶⁹ Márkus István a parasztcsaládok és a szövetkezeti közös gazdaság viszonyához fűzött elvárásokról a következőket állapította meg: „A szövetkezet, feltételezés szerint – függetlenül attól, hogy a családonként egy vagy több fő írja alá a belépési nyilatkozatot –, családok kollektivitása lett volna. A családok, kilépve az egyéni gazdálkodás kisszerű kötöttségeiből, teljes munkaerejükkel kapcsolódtak volna be a nagyüzem tevékenységébe, majd miután meggyőződnek a nagyüzem magasabb teljesítőképességéről és jövedelmezőségéről, saját tulajdonuknak fogják fel a közös tulajdont, s ezért közvetlen érdeküknek kell, hogy tekintsék a közös gazdaság megalapozását, megszilárdítását, s – akár áldozatok útján is – korszzerű fejlesztését. Ez volt az elképzelés, amely azonban mint hamarosan kiderült, nem állta ki a valóság próbáját.” Márkus István: Mezőgazdaságfejlesztés és helyi erőviszonyok. Valóság, 1968. 2. sz.

nem kapott elég munkaerőt a termelőszövetkezeti családoktól, ráadásul komoly munkafegyelmi problémák is jelentkeztek.

Az 1956 októbere után továbbműködő tsz-eknél a munkaerőkérdés rendezése nem pusztán öröklött problémaként, hanem égető aktualitásként jelentkezett. Mivel a tagság létszáma általában nagyobb mértékben csökkent, mint a tsz földterülete, így hát megnövekedett az egy termelőszövetkezeti tagra jutó össz- és szántóterület. Míg Zala megyében 1956. október 1-jén az egy tagra jutó összterület 5,2 kh, a szántóterület pedig 3,5 kh volt, addig a december elsejei adatok már 8,8 illetve 5,7 kh-at mutattak ki.⁷⁰

A munkaerőhiány valamint munkafegyelmi gondok mögött alapvetően a tagság – közös munkában való – érdektelensége húzódott meg. A termelőszövetkezeti tag de jure tulajdonosa is, munkavállalója is volt a közös gazdaságnak. 1956 előtt azonban de facto sem a tagok tulajdonosi, sem munkás érdekeltsége nem jutott kifejezésre. Ez egyrészt azzal indokolható, hogy a fontos – gazdai minőségű – kérdésekről a tsz-en kívül, különféle állami és pártszerveknél döntöttek. Másrészt pedig a munkaegység alapú jövedelemrészesezési, valamint a maradék-elvű jövedelemelosztási rendszer következtében a tsz-tag még annyira sem vált érdekeltté mint amikor korábban részes munkásként avagy bérmunkásként dolgozott.⁷¹

Az érdekeltségi problémák létrejöttében részint a maradék-elv, részint a munkaegység játszott nagy szerepet. Az előbbinek az volt a lényege, hogy kifejezte a termelőszövetkezet érdekeinek az állam érdekeivel való összeegyeztetését, valamint azt, hogy a közös érdekeket az egyéni érdekek elé kell helyezni.⁷² Mindez annyit jelentett, hogy a tagság számára részesezést osztani csak abból lehetett, ami az állami kötelezettségek teljesítése és a termelőszövetkezeti termelési alapok feltöltése után megmaradt. Az egyéni gazdálkodótól eltérően a tsz-tag tehát sem mint egyén, sem mint a tagság kollektívájának része nem volt birtokában a reziduális jövedelem feletti teljes rendelkezési jogoknak. A mintaalapszabályban rögzített maradék-elvű jövedelemelosztás, kiegészülve a gazdaságpolitikai prioritásoknak megfelelően kialakított közgazdasági szabályozórendszerrel, eléggé megnehezítette, hogy kellően hatásos gazdasági ösztönzési megoldások alakul-

⁷⁰ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Az MSZMP Zala Megyei Intéző Bizottság Mezőgazdasági Alosztályának jelentése a zalai termelőszövetkezetek helyzetéről. 1957. február 22.

⁷¹ Az érdekeltségi problematikáról lásd: *Komló László*: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek jövedelemrészesezési rendszeréről. *Közgazdasági Szemle*, 1957. 1. sz. 55-69. p.; *Simó Tibor*: Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezetében. *A Szövetkezeti Kutató Intézet közleményei* 161. sz. 1981.

⁷² *Gönczi László*: A termelőszövetkezetek jövedelemelosztásának néhány kérdése. *Agrártudomány*, 1956. 5. sz. 224-226. p.

hassanak ki a tsz-en belül. A tagság közvetlen anyagi érdekelttségének megteremtését a munkaegység-rendszer sem mozdította elő.

A termelőszövetkezeti mozgalom kezdeti időszakában a teljesített munkaegységek alapján történő jövedelemrészesedés volt az általánosan elismert elv. A munkaegység általános használatát a Kolhozparasztok 1931. évi Országos Értekezlete határozta el és a Szovjetunió Szovjetjeinek 1931 márciusában megtartott VI. kongresszusa hagyta jóvá, mint olyan eszközt, amely valamennyi kolhozban alkalmas a munka mérésére és a jövedelem elosztására. A munkák munkaegységben történő értékelése, valamint a természetbeni és pénzübeni jövedelemnek a teljesített munkaegységek szerinti év végén való elosztása bő két évtizedig kizárólagos módja volt a szovjet kolhozparasztok jövedelemrészesedésének. A munkaegységről való letérés az SZKP Központi Bizottságának 1953. szeptemberi ülésén hozott határozatok nyomán kezdődött meg.⁷³

Magyarországon a munkaegység egyeduralma 1951-ben – a beszolgáltatási kötelezettségek legsúlyosabb, s a tsz-ek jó részét is korlátozó növelésekor kezdődött el.⁷⁴ 1951 előtt ugyanis a termelőszövetkezetek egy részében a munkadíjakat pénzüben állapították meg, másik részében pedig a jóváírt munkaegységeket számolták el pénzüben. Ehhez képest a Minisztertanács 1022/1951. számú határozata azt rögzítette, hogy a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás korábbi rendszerével, amelynél a „tagok részesedése pénzübeli elszámoláson alapult” fel kell hagyni, s már a folyó évben át kell térni arra, miszerint „a tagok ... természetben részesüljenek lehetőleg minden olyan mezőgazdasági terményből, amit a termelőszövetkezetben termelnek, a pénzüjövedelmet pedig szintén a teljesített munkaegységek arányában külön osszák fel.”⁷⁵

A munkaegység egyrészt a különféle munkák mértékegysége volt, mégpedig azért, hogy a közös gazdaságban végzett munkákat nehézségi fokuk, szaktudás, illetve hozzáértés igényük és fontosságuk szerint közös nevezőre hozta. Másrészt a teljesített munka értékelési egysége is volt, amely a jövedelem tagok közötti felosztásának alapjául szolgált.

A hagyományos munkaegységrendszer alkalmazása esetén a tsz-tagok részére munkateljesítményeik arányában az év folyamán munkaegységet írtak jóvá. A

⁷³ A munkaegység Szovjetunióbeli történetéről bővebb információt nyújtanak az alábbi művek: *Nazarcev*: 1951; *Nove, A.*: An Economic History of the USSR. Harmondsworth, etc. 1978. 320-325., 393-402., 435-441., 444-451. p.; *Trapeznikov*: 1951. 185-197., 255-257. p.; *Wädekin*: 1977. 95-116. p.

⁷⁴ *Erdmann*: 1992. 108-110. p.

⁷⁵ Törvények és rendeletek 1951. I. köt. 398-400. p. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1022/1951. sz. határozata „A termelőszövetkezetek és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok jövedelemelosztásának új rendszeréről”.

jóváírható munkaegység megállapításához két alapvető tényező ismerete volt szükséges: az egyik a napi teljesítménynorma, a másik pedig a munkák osztályba sorolása. Ezek alapján számították ki a tagoknak a közös gazdaságban végzett munkájuk után járó munkaegységek számát; a növénytermesztésben, szállításban, segédüzemekben rendszerint naponta, az állattenyésztésben a naponta feljegyzett adatokból többnyire havonta. Év végén, a zárszámadáskor a szövetkezet tagja az év folyamán megszerzett munkaegységei arányában részesült – terményben és pénzben – a tagok között kiosztható jövedelemből.⁷⁶

A munkaegység a teljesített munkának csak a mennyiségét fejezte ki. S habár munkanemenként az illető munka minőségi súlyát is mérte, ugyanazon a munkakategórián belül nem juttatta kifejezésre a munka minőségét, pontosabban azt, hogy valamely munkát a hozam szempontjából jobban vagy rosszabbul, a kellő időben vagy elkésve végezték-e el. (A munkaegység ugyan a munkanormák szerinti mennyiségű és kellő minőségben elvégzett munka után járt, azonban a rossz munka újravégeztetését csak adminisztratív úton lehetett elérni, s a hozam szempontjából ez is negatív tényező volt.)

Másik hátránya az volt a munkaegységrendszernek, hogy rendkívül nagy adminisztrációt tett szükségessé (pl. a munka technikai felmérése, normákkal való számítás, teljesített munka nyilvántartása és ellenőrzése stb.) éppen azért, mert műveletenként kellett mérni a munkateljesítményt.

A munkaegység szerinti jövedelemrészesedés figyelmen kívül hagyta, hogy a termelés eredménye és üzemi jövedelmezősége nem egyszerűen az elvégzett munka mennyiségétől függ. A munkaegységrendszer nem a szükséges mennyiségű, illetve a gazdaságos munka irányában, hanem a mind több munkaegység megszerzése irányában hatott.

⁷⁶ A fenti meghatározást részre szedve, lépésről-lépésre világítjuk meg, hogy milyen lényegi kifogások merültek fel a munkaegységrendszerrel szemben. A munkaegységrendszer problémáinak bemutatását a korabeli üzemgazdasági irodalom kritikus feldolgozására alapoztuk. A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve. (Második átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest, 1962. *Augusztinovics – Dr.Csákány – Kovács*: A termelőszövetkezeti jövedelemrészesedés módjai. Budapest, 1961. *Bíró Ferenc – Kovács Zoltán*: A munkadíjazás és jövedelemrészesedés rendszere és alkalmazása termelőszövetkezeteinkben. Budapest, 1964. (*Bíró – Kovács* 1964.) *Komló László*: A munka értékelése és díjazása a termelőszövetkezetben. Budapest, 1962. *Kovács Zoltán*: A termelőszövetkezetekben alkalmazott munka díjazása és jövedelemrészesedési módszerek. Budapest, 1963. *Tóth Mátyas*: A jövedelem elosztása és a munkadíjazás módszerei a termelőszövetkezetekben. Budapest, 1961.

A munkaegység hajszolására jó lehetőséget adott a munkanormák helytelen megállapítása.⁷⁷ A munkák osztályba sorolása nyomán egyes könnyebb munkáknál ugyan alacsony volt a munkaegység jóváírás, de a normák könnyed túlszárnyalásán keresztül többet lehetett elérni, mint a nehéz testi munkánál, ahol nagyobb volt a munkaegység jóváírás, ellenben nem volt meg a norma többszörös túlteljesítésének a lehetősége. Az így létrejövő jövedelemrészesedési aránytalanságok miatt a tsz-en belül, az egyes munkahelyek között egyfajta munkaerő-vándorlás jött létre, hiszen a tagok lehetőség szerint azon munkaterületek felé orientálódtak, ahol több munkaegység szerzésére nyílt lehetőség. Mindez sok méltánytalanságot szült a tagság között, s nagymértékben rontotta a munkakedvet, munkafegyelmet, végeredményben megnehezítette a munkák kellő időben történő megszervezését is. Nem beszélve arról, hogy a normák teljesítésének és túlteljesítésének hajszolása végül is rossz minőségű, hanyag munkát eredményezett.

A minél több munkaegység szerzés irányába hatott az is, hogy az aktuális munka végzésekor csupán a munkaegység betervezett értéke volt ismeretes, a tényleges érték csak a zárszámadáskor realizálódott. Ezért a tsz-tag úgy vélekedett, hogy jövedelemrészesedésének nagysága főképp munkaegységeinek számától függ. A munkaegység gyarapításával járó rossz minőségű munka következtében természetesen kevesebb lett a termelési eredmény, s így a kiosztható jövedelem is, és így kisebb lett a munkaegység értéke is.⁷⁸ Ezért aztán a következő esztendőben – azonos körülményeket feltételezve – a szövetkezeti tag igyekezett még több munkaegységet teljesíteni, ez pedig még rosszabb munkát vont maga után, minek eredményeként megint kevesebbnek kellett lennie a munkaegység értékének, s a leírt kölcsönhatás évről-évre jelentkezett. „*Ez a helyzet a munkaegységbe vetett hit teljes elvesztéséhez vezetett, nem sokba vették és ezért ahol tehették írták nyakló nélkül nem gondolva a következményekkel.*”⁷⁹ Persze ez a tendencia a gyakorlatban nem érvényesült maradéktalanul a külső termelési

⁷⁷ E problémák a sajtóban 1955-56-ban kerültek előtérbe, mégpedig az 1952-ben meghatározott normákat felváltó új munkaegységkönyv tervezetének kidolgozásakor s kipróbálásakor. Lásd *Bándi Gyula: Az új munkaegységkönyv. Agrártudomány, 1956. 5. sz. 226-227. p.*

⁷⁸ A kiosztható jövedelem mennyiségét – mint láttuk – nemcsak a termelés színvonala, hanem a „maradékélv” érvényesülése is nagymértékben befolyásolta. De előfordulhatott az is, hogy egy hirtelen jött hitelelengedés vagy éppen a munkaegység-kiegészítés céljára – éppen a zárszámadás előtt – nyújtott állami támogatás miatt a tagság igazán meg sem érezte rossz minőségű munkavégzésének következményeit. Lásd *Kunszabó Ferenc: Parázson pirítani. Budapest, 1970, (Kunszabó 1970.) 249-269. p.*

⁷⁹ MOL MDP-MSZMP. ir. 288. f. 28/1957/17. ö. e. A termelőszövetkezetek jövedelemelosztásának kérdései. 1956. december 8.

feltételek változása, valamint a „munkaegység-hígítás” megakadályozására irányuló intézkedések következtében. A „munkaegység-hígítás” hatását a munkaegység értékének csökkenésére – az FM Termelőszövetkezeti Üzemgazdasági Főosztályának adataira támaszkodva – szemléletesen mutatta be Bíró Ferenc és Kovács Zoltán közös munkája.⁸⁰

A munkavégzés és munkadíjazás – mint láttuk – időben nagymértékben elkülönült egymástól, ami azzal a következménnyel járt, hogy a közvetlen anyagi ösztönzés kellő mértékben éppen a munkavégzés idején nem érvényesült.⁸¹ Ez negatívan hatott a családtagok bevonására is. Ráadásul ez az időbeli elkülönülés azt is jelentette, hogy a termelőszövetkezeti tagok munkájukat hónapokra, a részesedés nagyobb hányadát tekintve egész évre is megelőlegezték.⁸² Ez a szituáció igen nehéz helyzetet teremtett az olyan tsz-tagok (többnyire sokgyerekes volt agrárproletárok) számára, akiknek egyik zárszámadástól a másikig nem volt anyagi kitartásuk. Más okokból ugyan (pl. megnövekedett öltözködési, szórakozási stb. igények), de ugyancsak nehezen viselték ezt a fiatalok is. Így ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a mezőgazdaságból elvándoroljon a fiatalok és a munkaképes családos férfiak egy jelentős része. Persze ebben nemcsak a jövedelem rendszerességének hiánya játszott szerepet, hanem annak alacsony színvonala is. Az ötvenes évek elején ugyanis fel sem merült az a kérdés, hogy a tagokat megilleti-e vagy sem a társadalmilag szükséges szintű munkadíj.

Az már kiderült az eddigiekből, hogy a gondos munkát végző, szorgalmas tsz-tagok nem feltétlenül jártak jól a hagyományos munkaegység-rendszer keretei között. Ehhez adalékul álljon itt még két momentum. A tagok munkájuk arányában viselték a gazdaság terhét is, tehát aki szorgalmasabb volt, az több közterhet és a szövetkezeti akkumulációhoz több hozzájárulást viselt. Ugyanakkor a munkaegységrendszerben megvalósuló „érdekelttség” nem honorálta a termelőkényebb munkát, az anyagot, a költséget csökkentő és az eredményt növelő gazdál-

⁸⁰ *Bíró – Kovács* 1964. 66-70. p.

⁸¹ A tsz-történetek tanulmányozása során kiderült az is, hogy minél nagyobb volt, illetve azzá vált a szövetkezet taglétszáma, annál kisebb mértékben hatott az egyes tag jó vagy rossz munkája a gazdaság jövedelmére, ill. a munkaegység értékére. Ez a körülmény a munkaegységek számának hajszolására ösztönző tényezők szerepét a nagyobb szövetkezetekben természetesen tovább fokozta. Egyéb tényezők mellett ezért volt több baj a nagyobb tsz-ekben a termeléssel, a munkafegyellemmel, míg a kisebb szövetkezetek jobban dolgoztak, jobban boldogultak.

⁸² K. Nagy Sándor a tsz-ek ötvenes évek eleji helyzetét tárgyalva utalt arra, hogy a munkaegység tervezett értékére év közben az első években rendszertelenül és csak nagyobb kampánymunkák idején osztottak előleget. 1953 utánra tette a készpénzelőlegezés terjedésének megindulását, eleinte még nem rendszeres, hanem csak alkalmi formában. Számos tsz-ben 3-5 hónapig sem tudtak előleget fizetni. *K. Nagy* 1989. 129-131. p.

kodási tevékenységet, mert mind a költség-, mind az eredménytényezők egyenlően oszlottak el minden tag munkaeységére, tehát a tag közvetlenül munkájának nem eredményében, hanem mennyisége fokozásában volt érdekelve elsősorban.

Milyen utakon indultak el a tsz-ek 1956 végén, hogy megoldást találjanak az eddigiekben összegzett érdekeltségi problémákra? Az egyik oldalon a termelőszövetkezeti tag törekvése arra irányult, hogy a bizonytalan értékű s döntően csak év végén realizálódó munkaeység helyett a termés bizonyos százalékát, illetve a termék előállítására előírt munkanapok ellenértékét kapja meg közvetlenül és minél rendszeresebb időközökben. A másik oldalon, a tsz érdeke olyan ösztönzési szisztémát igényelt, hogy a tag közvetlenül érdekelve legyen a termés minőségének fokozásában, a hozamok növelésében és az önköltség csökkentésében. A korábbi tapasztalatok – mint láttuk – egyértelművé tették, hogy a tag alapvetően a minél nagyobb, mennyiségileg mért munkateljesítmény elérését tartja szem előtt, s a minőségi munkatöbblet végzésére csak akkor hajlandó, ha annak eredményében közvetlenül részesedik. Másrészt az érdekeltségi rendszer révén a munkaszervezet jó működését, az adminisztráció egyszerűsítését is biztosítani akarták. Harmadrészt pedig az árutermelés fokozása, valamint a bővített újratermelés, pontosabban a termelőszövetkezeti felhalmozáshoz való tagi hozzájárulás elősegítése is fontos szempontot képviselt.

Ezek a főbb motivációk húzódtak meg tehát a termelőszövetkezeti kezdeményezések mögött a vizsgált időszakban. Ugyanakkor a tényleges lehetőségeiket, mozgásterüket nagymértékben behatárolta közgazdasági környezetük. Eltörölték ugyan a kötelező beszolgáltatást és a felvásárlási árak emelésére is sor került, de a tsz-ek gazdálkodási környezetének megkötöttségein kevésbé enyhítettek. Ráadásul nem törölték el a maradékelvű jövedelemelosztást.⁸³ Mindezek együtthathatásaként a tagok ösztönzését továbbra is csak a természetbenire tudták alapozni.

A termelőszövetkezetek – mint említettük – már 1956 októbere előtt, az adott keretek és korlátok között próbáltak valamiféle „gyógyírt” találni az érdekeltségi problémáikra. A leggyorsabban ható „orvosságot” a természetbeni részesedés jelentette, mégpedig vagy a részes művelés vagy a különféle prémiumok formájában. A tsz-ek 1953-1956 közötti gazdálkodási gyakorlata nemcsak azt mutatta meg, hogyan lehet bizonyos mértékig ellensúlyozni a maradékelvű jövedelemelosztást valamint a munkaegységrendszert, hanem a munkadíjazás, munkaszervezet szoros összefüggésére és a háztáji gazdaság jelentőségére is felhívta a figyelmet.

⁸³ Minderről bővebben lásd *László János: A gazdasági irányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége.* Budapest, 1970.

Hiába változtattak ugyanis önmagában a munkadíjazási rendszeren, ha a tag nem tudott beilleszkedni az adott munkaszervezeti keretbe. Ugyanígy a leg-gondosabban kiválasztott munkaszervezeti megoldás sem érte el a célját, ha nem kapcsolták össze a jövedelemrészesedés megfelelő ösztönző módozatával.⁸⁴ A szövetkezeti tagok személyes anyagi érdekeltsége mindazonáltal elsősorban nem a munkaszervezettől, valamint a munka mérésének és díjazásának rendszerétől függött. E vonatkozásban igencsak meghatározó volt az elérhető kereseti szint. Amennyiben ugyanis az alap- és kiegészítő munkadíj együttes összege lényegesen alatta maradt az indokolt jövedelmi szintnek, a munkadíjazás és munkaszervezet egyik formája sem ösztönzött kielégítően. A háztáji gazdálkodás mint a tagság meghatározó jövedelemforrása éppen ezért igen fontos szerepet töltött be. Összefüggésük miatt, a tagság közvetlen anyagi érdekeltségének megteremtésére irányuló helyi kezdeményezéseket vizsgálva, e három területre irányítjuk a figyelmet.

1956/57 fordulóján a tsz-ek többségében a közvetlen eredményből részes alapon osztozkodó rendszerekre tértek át, s a későbbiekben is ezek maradtak a legnépszerűbbek. E formánál ugyanis a tagok által egyéneként (esetleg kisebb-nagyobb csoportonként) előállított termelvény lett az alapja a munkateljesítmény mérésének és a közvetlen jövedelemelosztásnak is.

Felmerülhet a kérdés, miért terjedt el ennyire a részes művelés a tsz-ekben? Szerepet játszott ebben, hogy a megmaradt tsz-tagság körében – korábbi termelési tapasztalataikból adódóan – nagy hagyománya volt a részesmunkának.⁸⁵ Erre is visszavezethető az az erőteljesen jelentkező törekvés, hogy pl. a cséplésnél bevezetett közvetlen termékrészesedés révén biztonságban tudják az egész évi kenyérnek valót. Ennek biztosítása a hagyományos paraszti értékrendben kiemelkedő helyet foglalt el. A harmincas évek „népi íróinak” műveiben számos utalás található erre. S hogy ez még milyen sokáig hatott, azt bizonyítják a hatvanas évekből származó szociográfiák, pl. Márkus István, Zám Tibor írásai is⁸⁶. Másrészt a szabadpiaci értékesítésben rejlő lehetőségeket kihasználva a tagoknak előnyösebb volt a termény-, illetve termékrészesedés, mint a pénzrészesedés.

⁸⁴ *Kelemen Zoltán*: Az anyagi érdekeltség és a munkaszervezet összefüggései a termelőszövetkezetekben. In: Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének évkönyve II. 1958-1959. Budapest, 1961, 199-210. p.

⁸⁵ Azt a kérdéskört, hogy milyen szerepet töltött be a részes művelés az agrárnépesség különböző csoportjainak életében 1945 előtt, érintik a következő munkák. *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1987, 37-88. p. *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században. Szolnok, 1968, 76-122. p.

⁸⁶ *Márkus István*: Mit láttam falun? (1945-1966) Budapest, 1967, 203-222. p. *Zám Tibor*: Tények és indulatok (Válogatott szociográfiai írások) Budapest, 1987, 103-127. p.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztáji állatállomány nagyságával. Éppen ezért a tagság egy részénél – akik rendelkeztek megfelelő ólakkal, istállókkal – erős törekvés mutatkozott arra, hogy a háztáji állatállomány takarmányszükségletét javarészt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a termékrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, répa, szalastakarmány) termelésében. Végül még egy befolyásoló tényezőt szükséges megemlíteni, mégpedig az 1952. évi munkaegység-könyv bizonyos előírásait. Ezek ugyanis aránytalanságot idézve elő a növénytermesztésben és az állattenyésztésben megszerezhető munkaegységek között – az előbbieket rovására –, igen komoly feszültséget hoztak létre a két ágazat dolgozói között.⁸⁷ Ilyen módon a családi, százalékos művelés bevezetése a növénytermesztés – csak idényjellegű munkalehetőséggel rendelkező – „gyalogmunkásainak” érdekérvényesítését jelentette. Ez a megoldás ugyanakkor maga után vonhatta a tagság állandó munkahellyel rendelkező részének (pl. állattenyésztők, kocsisok, stb.) ellenkezését, abbéli félelmükben, hogy ők ettől a lehetőségtől elesnek, éppen állandó elfoglaltságuk, lekötöttségük miatt.

Erre a konfliktusra a továbbműködő zalai tsz-eknél eleinte ritkán került sor. Ugyanis az állatállomány említett rendkívül nagymértékű lecsökkenése miatt többnyire nem volt közös állatállomány. Sőt mi több, az áprilisi felülvizsgálat azt is jelezte, hogy a tsz-ek egy darabig nem is szándékoztak közös állatállományt létrehozni. (Emögött döntően az húzódott meg, hogy a gazdaság takarmányterméséből elsősorban a megnövekedett háztáji állatállomány ellátását akarták biztosítani.)

A fent említett érdekkonfliktus persze az idő előrehaladtával, 1957 folyamán mégiscsak több helyütt előkerült, s ez legerőteljesebben abban nyilvánult meg, hogy a tagok nem szívesen vállalkoztak állatgondozói munkára: „*Nincsenek állandó állatgondozók, a tagság legnagyobb része nem akar állatgondozó lenni és úgy néz ki a helyzet, hogy az állatgondozói beosztást nagy lekötöttségnek és lealázónak tartják.*”⁸⁸

E probléma feloldására helyileg többféle megoldás is kifermálódott. Voltak olyan helyek, ahol az állandó munkát végző tagok is vállalhattak – főleg családjuk munkaerejére támaszkodva – részesbe kapálni és kaszálni valót. Szokássá vált az is, hogy amikor év végén a részes művelésbe kiadott terményekből az állattenyésztők, kocsisok stb. a megszerzett munkaegységeikre kaptak terményrészesedést, akkor a részes művelők ezen terményekből még egyszer már nem

⁸⁷ Ezekre a problémákra bővebben kitértek az 1955-ben kidolgozott új munkaegységkönyv kapcsán, melyet 1956-ban még csak 100 tsz-ben vezettek be kísérletképpen. *Bándi*: 1956. 226-227. p.

⁸⁸ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Zala megye mezőgazdasági termelőszövetkezetei 1956/57. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1958. január 27.

részesedtek. A létrejött feszültség feloldásának szintén egyfajta módját jelentette az is, hogy ezek után sok helyütt az állattenyésztésben is áttértek a premizálás valamilyen formájára (pl. eredményességi részesedést kaptak az előállított állati termék – kifejt tej, ráhízalt súly, stb. – után), s így már ők is beleegyeztek a növénytermesztők fokozott ösztönzésébe.⁸⁹

Mindezen nehézségekkel együtt is a meghatározott hányad szerint végzett részes munka igen sok előnnyel járt, s fontos stabilizáló szerepet töltött be a továbbműködő, illetve újjáalakult szövetkezetek életében. A tsz vezetése a családi részesművelésre kiadott föld, a részes kapálás és részes kaszálás révén ugyanis be tudta kapcsolni a korábbi „papíros” tagok és családtagok, főleg asszonyok egy részét, s ezáltal elérte, hogy a kapálás, kaszálás munkáit időben és jól elvégezzék. Már az 1957. áprilisi tsz-felülvizsgálat során is ilyen tapasztalatok gyűltek össze: „A munkafegyelem termelőszövetkezeteinknél általában mindenhol kielégítő. Ezt mutatja az is, hogy a tavaszi mezőgazdasági munkák végzésénél semmiféle lemaradás nem volt észlelhető. ...Meg lehet állapítani, hogy a növénytermelési munkákat termelőszövetkezeteink időben és jó minőségben végezték el annak ellenére, hogy a gépállomásaink nem tették meg mindent a tavaszi munkák időben való elvégzéséért.”⁹⁰ Ugyanilyen értékeléseket kapcsolnak a későbbiekben mind a nyári, mind az őszi munkálatokhoz.⁹¹ Tehát a tsz-ek többségében az addig megoldhatatlannak tűnő munkaszervezési problémák nagyrészt megoldódtak, s így a munkaszervezés egy jelentős részének gondja is lekerült a vezetőség válláról.⁹²

⁸⁹ Az állattenyésztésben alkalmazott ösztönzési megoldások hatását így összegezte a zalai tsz-ek 1958. évi zárszámadásáról készült összefoglaló. „Az állatok takarmányozásában és gondozásában is örvendetes javulás volt tapasztalható. A múltban még megoldatlan állatgondozó kérdést az állattenyésztéssel komolyan foglalkozó termelőszövetkezeteknél megoldották és így biztosítottak látszik a szakszerű állatnevelés.” ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 34. ö. e. A termelőszövetkezetek 1957/58. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1959. január 19.

⁹⁰ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Jelentés Zala megye termelőszövetkezeteinek helyzetéről. 1957. május 9.

⁹¹ „Termelőszövetkezeteinknél a munkákat folyamatosan végezték, nem szorultak külső segítségre növényápolás, aratás, ill. betakarítás idején, mint az előző években.” ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Jelentés a Zala Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának 1957-ben végzett munkájáról. 1958. január 21. „Jelentős változás történt a múlthoz viszonyítva a tagság munkafegyelmében is. A folyó évben nem tapasztalhatunk olyan jelenségeket, hogy a termelőszövetkezetek földjei és terményei elhanyagoltak lettek volna, ...” ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Zala megye mezőgazdasági termelőszövetkezetei 1956/57. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1958. január 27.

⁹² „Évente nyilat húzatni a harmados, negyedes kapások parcellázásánál, s utána lényegében csak a kalászosokkal, állattenyésztéssel, kertészettel törődni – mérhetetlenül könnyebb, mint egész évben az egész terület művelését szervezni, irányítani.” Kunszabó: 1970. 265. p.

Ezen túlmenően a közösben végzett több és jobb munka következtében megnöttek a közös üzem bevételei is. S az sem volt elhanyagolható, hogy az előzőekben leírt munkadíjazási és munkaszervezeti forma kevés évközi nyilvántartást igényelt.

Utalnunk kell még a részes rendszer bizonyos korlátaira is, melyek közül a legalapvetőbbet az képezte, hogy nem lehetett a termelés minden ágában alkalmazni. Nem igazán vált be sem az állattenyésztésben, sem a melléküzemágakban. Ebből az is következett, hogy olyan nagyobb szövetkezetekben, ahol több fő- és melléküzemág volt, érvényességének hatóköre szűkebb térre korlátozódott.

A részes rendszerek mellett a termelőségvetkezeti jövedelemrészesedés másik vonulatát az időbéres megoldások jelentették, melyeknél a munkateljesítmény mérésének alapja az eltöltött munkaidő (nap, óra) volt. A termelőségvetkezet a teljesített munkaórákra, illetve munkanapokra – gazdasági erejétől függően – igyekezett havonta készpénzelőleget fizetni.⁹³ A tagság egy részének törekvései arra irányultak, hogy a közösből származó jövedelmük minél nagyobb részét – a helyileg szokásos napszámber szintjén mozgó – előleg formájában, a fennmaradó csekély hányadot pedig év végén egyfajta nyereségrészesedésként kapják meg. Ilyen esetek leggyakrabban ott fordultak elő, ahol a tagság jórészt volt gazdasági cselédekből, vagy napszámósokból kerültek ki. Ezek az emberek a múltban megszokták a munkabér jellegű jövedelmet, s mivel nem igazán volt vérükben a gazdálkodás, hajlottak arra, hogy a szövetkezetben is alapvetően munkavállalóként kapják jövedelmüket.⁹⁴ Arra törekedtek tehát, hogy a közös üzemből eredő jövedelemrészesedésükben ne a vállalkozói, hanem a munkabér jellegű jövedelem domináljon. Az ötvenes években szerzett termelőségvetkezeti tapasztalatok ugyancsak azt mutatták, hogy célszerű a bérjellegű munkadíjat elválasztani az igen bizonytalanul alakuló tulajdonosi részesedéstől: „...külső szervek illetéktelenül beavatkozva sokszor meghatározták a személyes részesedés nagyságát, s ez

⁹³ A fityeházi Győzelem Tsz-nél a közgyűlés határozata alapján munkaórában történt az elszámolás. Egy munkaórára 1957 tavaszán 4 Ft előleget fizettek a tagoknak készpénzben. Ebben a szövetkezetben ugyancsak a közgyűlés határozata alapján a férfi munkaerőt 1 munkaórára 100 %-nak, a női munkaerőt 90 %-nak, a legény és leány munkaerőt pedig 80 %-nak vették alapul. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Jelentés Zala megye termelőségvetkezeteinek helyzetéről. 1957. május 9.

⁹⁴ A novai Göcseji Vörös Zászló Tsz-nél is munkanapot vezettek be a munkaegység helyett, azaz lényegében napszámber formájában mérték. A község határában 1945 előtt működött egy uradalom, s a volt cselédekből alakult 1949 augusztusában egy III. típusú termelőségvetkezeti csoport, mely 1956 októbere után is továbbműködött. A tsz és a falu történetéről részletesebben lásd *dr. Gaál – Vass* 1988. 113-114. p. *Vaska Miklós*: Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. Zalai Gyűjtemény 11. sz. Zalaegerszeg 1979. 19-32., 51-54. p.

*nem egyszer – a beadások erőltetett túlteljesítése és a gazdaság erőszakolt fejlesztése miatt – alacsonyabb volt az adott körülmények közt lehetséges részeseedsnél.*⁹⁵

1957 folyamán a zalai mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek mindössze 12 %-a tudott rendszeresen munkaegység-előleget folyósítani.⁹⁶ Ennek az volt a döntő oka, hogy 1957-ben a tsz-ek nem vehettek fel ilyen célra hitelt. Ebből adódóan csak azokban a szövetkezetekben tudtak havonta előleget fizetni, ahol nagyobb mérvű állattenyésztés vagy kertészeti növénytermelés révén a gazdasági év közben többé-kevésbé folyamatos bevételhez jutottak. Az előlegfizetés ténye azonban önmagában még nem hozott gyógyírt az érdekeltségi problémára. A 2 és 20 Ft között differenciálódó munkaegység-előleg, érthető módon nem ugyanazt a hatást gyakorolta az egyes helyeken a tagság munkakedvére.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezeti és működési viszonyait érintő, 1956 októbere után bevezetett változások feltárását igencsak megnehezíti, hogy csupán csekély hányaduk lett írásban rögzítve. A hivatalos jóváhagyásra felterjesztett alapszabály módosításokra a járási mezőgazdasági osztályokon nem fordítottak túlzottan nagy figyelmet. Egyrészt a racionalizálás miatt – mint említettük – alig maradt emberük a tsz-ügyekre, másrészt pedig a passzivitás, az időhúzás mögött az is megfigyelhető, hogy a mezőgazdasági szakigazgatási szervek számára nem volt egyértelmű hogyan viszonyuljanak a tsz-ek kezdeményezéseire. Az ügyintézés lassúságát tapasztalva a tsz-ek nem látták értelmét, hogy a megújított alapszabály hivatalos elfogadtatásával vesződjenek. Ráadásul a kutatómunkát az is nehezíti, hogy az idő előrehaladtával a különféle tsz-felülvizsgálatok során a szövetkezetek mind kevesebbet vallottak be helyi megoldásaikból. Ez az óvatosságukat és a gyanakvásukat tükrözte. 1957 tavaszától ugyanis a termelőszövetkezeti kezdeményezések addigi, döntően pozitív megítélését egyre gyakrabban bíráló, elítélő vélemények váltották fel. A támogatandó kezdeményezésekről a veszélyes tendenciákra, s azok felszámolására helyeződött át a hangsúly. Jól nyomon követhető ez a váltás a korabeli napi és szaksajtóban.

A Földművelésügyi Minisztérium a Szabad Föld 1957. március 10-i számában közzétett egy jelentést a mezőgazdaság aktuális helyzetéről, s ebben így nyilatkoztak a tsz-ek kezdeményezéseiről: „... az újjáalakult és a régi termelőszö-

⁹⁵ Markó Lajos: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek jövedelemelosztásának kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1957. 8-9. sz. 912-924. p.

⁹⁶ Rendszeresen munkaegység-előleget fizettek 1957-ben az alábbi zalai mezőgazdasági termelőszövetkezetekben: tófeji Jobblét, babosdöbrétei Göcseji Úttörő, zalaegerszegi Zalavölgye, nagykanizsai Vörös Csillag, nagyfakosi Dózsa, zalaszentgróti Új Barázda, zalabéri Vörös Csillag. ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Zala megye mezőgazdasági termelőszövetkezetei 1956/57. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1958. január 27.

vetkezetek egyaránt, a helyi viszonyoknak megfelelő alapszabályokat dolgoznak ki. Ebbe az egyébként feltétlenül helyes törekvésbe azonban hibák is vegyülnek. A szövetkezeti önállóságot gyakran rosszul értelmezik, figyelmen kívül hagyják a szövetkezés szocialista alapelveit. Az új alapszabályok kidolgozásakor elsősorban a jövedelemelosztás eddigi rendjén változtatnak. Ezeknek a változtatásoknak azonban csak egy része felel meg a szocialista elveknek. Sok helyen »napszám-bért« állapítanak meg. Gyakori az is, hogy gazdálkodásukat a részesművelésre alapozzák.”⁹⁷

Egy hónappal később – ugyancsak a Szabad Föld hasábjain – már teljesen nyilvánvalóvá vált a fő igazodási irány: „Mégfontolatlanul, heves felbuzdulástól vezettetve számos termelőszövetkezetben – mint rosszat – elvetették a mintaalapszabály több olyan pontját is, amelyről pedig minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy helyes és a mostani viszonyaink között nem tudunk helyébe jobbat állítani. Egyik ilyen pont a munkaegységen alapuló jövedelemelosztás.”⁹⁸

A fentiekben jelzett „hűvösödő légkör” azzal függött össze, hogy 1957 tavaszán kiéleződött az MSZMP-n belüli küzdelem, olyan módon, hogy megerősödött a Kádár János körül összpontosuló pártvezetőség baloldali ellenzéke.⁹⁹ A „kemény vonal” híveit az agrárpolitikában az FM vezetői képviselték; Dögei Imre földművelésügyi miniszter valamint a miniszterhelyettesek: Keresztes Mihály, Magyarai András, Márczis Antal, Szőke Mátyás. A Földművelésügyi Minisztérium vezetői főleg az Agrártudomány hasábjain publikálták vitacikknek is beillő írásait, melyekben rendkívül aggasztónak ítélték az alapszabály módo-

⁹⁷ Szabad Föld, 1957. 10. sz. (március 10.) A Földművelésügyi Minisztérium jelenti.

⁹⁸ Szabad Föld, 1957. 16. sz. (április 21.) Nagyobb önállóság - nagyobb felelősség. A Szabad Föld hasábjain május elején elindult egy nyilvános vita a termelőszövetkezeti jövedelemelosztásról. Lásd: 1957. 18. sz. (május 1.) Helyes és helytelen utakon; 19. sz. (május 12.) Zsámbékon a munkaegység mellett szavaztak, de a helyi adottságoknak megfelelően dolgozzák ki a normákat. (Hozzászólás a termelőszövetkezeti jövedelemelosztáshoz); 23. sz. (június 9.) Javasoljuk a jászberényi Petőfi Tsz tagságának: ne gazdálkodjanak részes művelés alapján; 29. sz. (július 21.) Vita a termelőszövetkezeti jövedelemelosztásról; 37. sz. (szeptember 15.) Vita a termelőszövetkezeti jövedelemelosztásról. Hasonló jellegű írások más sajtótermékekben is előfordultak. Gazdasági Figyelő, 1957. 3. sz. (március 21.) A termelőszövetkezeti mozgalom jelenlegi helyzete; Agrártudomány, 1957. 4. sz. 1-4. p. Pál József: A szövetkezeti mozgalom a további fejlődés előtt.

⁹⁹ Erről bővebben lásd Földes György: Hatalom és mozgalom (1956-1989) Budapest, 1989, 53-61. p. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyve. II. köt. 1957. január 25. - 1957. április 2. Budapest, 1993, 19-24. p. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. köt. 1957. április 5. - 1957. május 17. Budapest, 1993. 5-18. p.

sítások túlnyomó részét.¹⁰⁰ A jövedelemrészesedésnél az időbérezést és a részes művelést ellenezték leginkább, valamint ez utóbbihoz kapcsolódva támadták az egyéni, családi területfelosztást. A háztáji gazdaság növelésére irányuló tagsági törekvés is igen sok kritikát kapott.¹⁰¹ Az Agrártézisek országos és helyi szinten zajló tavaszi vitái során jó alkalom nyílt számukra, hogy felvegyék a harcot a Központi Bizottság mellett működő, Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály „revizionista” nézeteivel.¹⁰² Ez a hozzáállás tükröződött Dögei Imre, földművelésügyi miniszternek a szövetkezetek helyzetét tárgyaló 1957 áprilisi feljegyzésében is: „*A termelőszövetkezetek egy része az önállóság örve alapján eltér a mintaalapszabály alapelveitől, a tagoknak órabért, havi bért fizetnek, konvenciót mérnek, a földet részes művelésre osztják ki, a nyilvántartást nem vezetik, a közös állatállományt nem fejlesztik, a bevételeiket a bank megkerülésével házi pénztárban kezelik. ...Az előzőekben vázolt helyzetet súlyosbítja, hogy a Párt és állami*

¹⁰⁰ Szőke Mátyás: A gépállomások és a termelőszövetkezetek néhány időszerű kérdése. Agrártudomány, 1957. 6. sz. 1-8. p.

Keresztes Mihály: A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és további fejlesztésének feladatai. Agrártudomány, 1957. 7. sz. 1-6. p.

¹⁰¹ „*Ismeretes, hogy a termelőszövetkezetek egy része olyan alapszabályt alakított ki, amelyet nem ismerhetünk el a szocialista szövetkezeti gazdálkodás alaptörvényének. Ezekben az – ún. hazai tapasztalatokra hivatkozva alkotott – alapszabályokban ugyanis, fellazították a termelőeszközök bevitelére, a munkák közös végzésére, a jövedelemelosztás és a közös vagyon gyarapítására szolgáló szocialista előírásokat, gyakorlatban sok helyen – a szövetkezeteknek mintegy 15-20 %-ában – újra részművelést, bér munkát alkalmaznak. A háztáji gazdaságok kialakítása terén még ennél is súlyosabb a helyzet. A szövetkezetek mintegy felénél 1kh-at meghaladó háztáji földet adtak ki a tagoknak.*” Agrártudomány, 1957. 6. sz. 2. p.

¹⁰² Az 1957-58-ban zajló agrárpolitikai vitákról bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, ezért itt eltekintünk az érintett kérdések összegzésétől. Jelen írás egyetlen vitaponthoz kapcsolódik erőteljesen, mégpedig ahhoz, hogy miben jelölték meg a szocialista jellegű tsz legfontosabb típusjegyeit. E kérdés ugyanis nem választható el a tsz-ek gazdálkodási gyakorlatában formálódó sokféle kezdeményezéstől, melyek azonnali reagálást igényeltek a vezetés részéről. Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Budapest, 1983, 234-259. p.; Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984, 20-28. p.; Gyenis 1976. 246-252. p.; Orbán Sándor: A magyarországi konszolidáció és a mezőgazdaság tömeges szocialista átszervezése. Párttörténeti Közlemények, 1986. 3. sz. 3-34. p.; Pető – Szakács 1985. 305-308., 381-382. p.; Romány Pál: Tervek, viták és torzulások az agrárpolitikában (1957-1961) I-II. Gazdálkodás, 1991. 6. sz. 60-67. p.; 10. szám 47-54. p.; Simon Péter: Viták a párt és az állam vezető szerveiben 1957-58-ban a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésének a folytatásáról. Párttörténeti Közlemények 1988. 1. sz. 3-44. p.; Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956-1958). Múltunk, 1991. 2-3. sz. 188-197. p.

*szerveink vezetői közül egyesek nem egy esetben különböző álláspontot foglalnak el az egyes fontos elvi kérdésekben.*¹⁰³

1957 május végén Zala megyébe látogatott Dögei Imre, s bár az országos pártkonferencia előkészítése volt a központi kérdés, mégis felszólalásában kitért a tsz-ekre is. A velük kapcsolatos álláspontját még az előbb idézett feljegyzésénél is nyíltabban, keményebben fejtette ki: *„A másik dolog, amiről nagyon sokat beszélnek, fecsegnek mostanában, hogy minden szövetkezet csinálja meg a maga alapszabályát, úgy ossza el a jövedelmet, ahogy akarja, ne szóljunk bele, mert akkor megsértjük az önkéntességet. Ez elvtársak semmi más, mint az ellenség céltudatos, bomlasztó munkája. Ebbe mi nem megyünk bele. Azt mondjuk, hiába fecsegték arról, hogy így a magyar sajátosság úgy a magyar sajátosság, semmi újat nem hoztatok, a mintaalapszabálynál jobbat nem alkottatok, a jövedelemelosztásnál, a munkaegységénél jobb módszert nem találtatok, csak rosszabbat, ezért mi kitarunk emellett. A mintaalapszabály alapelvei jók, a munkaegység, mint a munka mérésének eszköze jó, ettől az alapelvtől eltérni nem kell, az egy más dolog, ha néhol ezt az alapelvet meg nem sértve igazítanak valahol, de az alapelvet megsérteni nem szabad, ez a szövetkezet felbomlasztását, dezorganizálását okozza.*¹⁰⁴

A tsz-ek kezdeményezései körüli vita alapját az a felemás helyzet teremtette meg, hogy 1956/57 fordulóján az országos vezetés – mint utaltunk rá – több alkalommal is állást foglalt a szövetkezeti ügyekbe való külső beavatkozások ellen és a tagok azon joga mellett, hogy a szövetkezet működési szabályzatát és jövedelemelosztási formáit maguk határozhassák meg, ugyanakkor hivatalosan mégsem vontak vissza a mintaalapszabályt.

Dögeiek ezt a szituációt azért tartották különösen veszélyesnek, mert szerintük e helyi kezdeményezések a központi irányítás hatóerejének csökkentése irányába hatottak.¹⁰⁵ E problémának egy aktuális és egy jövőbeli vetületére hívták

¹⁰³ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 17/2. ö. e. Dögei Imre feljegyzése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének néhány problémájáról. 1957. április 16.

¹⁰⁴ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 2. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei Nagyaktíva üléséről 1957. május 29.

¹⁰⁵ Dögei Imre az előbb említett 1957 május végi Megyei Nagyaktíva-ülésen ezt a kérdéskört is érintette: *„Azt mondták és azt mondják ma is, hogy nem kell a szövetkezetekkel hogy törődjön a párt, sem az állam, mert akkor beleavatkozik az életükbe. Ez egy nagyon veszélyes nézet elvtársak. Helytelen az a nézet ha egyszer már megvan a szövetkezet, azt magára lehet hagyni, hogy már nem kell a pártnak vele törődni. A szövetkezet az csak egy forma, attól függ, hogy milyen tartalommal töltik azt meg ahhoz, hogy az a munkásosztály bázisa és ne az ellenforradalmárok bázisa legyen. Minden attól függ, hogy kik vezetik. Ebből következik, hogy a szövetkezetekkel igen is a pártnak és az államnak törődni kell, igen is semmiféle érdekvédelmi szervezet nem pótolhatja a párt és az*

fel leginkább a figyelmet. Az első arra vonatkozott, hogy a begyűjtésről a felvásárlási rendszerre való áttéréssel, az új gazdasági feltételek közepette – a minta-alapszabályban rögzített – maradékelvű jövedelemelosztás volt a legfőbb megtestesítője az állami akaratnak a tsz-ek irányában. Ugyanakkor a jövedelemrészesedés terén kiformalódott helyi megoldások éppen ennek működését bizonytalánították el. Ugyanis mind a részes műveléssel, mind az évközbéli természetbeni premizálással kijátszhatóvá vált a maradékelv, azaz a tagsági igények kielégítése megelőzhette, illetve megelőzte az állami kötelezettségek teljesítését. Távolilag pedig attól tartottak, hogy egy későbbi (Dögeiek elképzelései szerint nem túl távoli) nagyszabású kollektivizálás során ezen megmaradt – az állam érdekeire nem túlságosan figyelő – tsz-ek példáját veszik majd át az újonnan létrejövő szövetkezetek.

Ezzel szemben Fehér Lajosék úgy látták, ha teret engednek a tagság anyagi érdekelttségét előmozdító jövedelemrészesedési, munkaszervezeti, stb. megoldásoknak, akkor nemcsak a meglévő tsz-ek fognak eredményesebben gazdálkodni, hanem e helyi kezdeményezések tanulmányozásával, felhasználásával eredményesebben – a múltbeli hibák – elkerülésével valósíthatják meg a majdani átszervezést. E kérdéskör központi helyet foglalt el Fehér Lajosnak, az MSZMP KB Politikai Akadémiáján május 20-án tartott előadásában, s aztán a szélesebb közönségnek szánva, a Társadalmi Szemle augusztusi-szeptemberi számában megjelent írásában is.¹⁰⁶ Az előadás forrásértékét növeli, hogy egy olyan központi előadássorozatba illeszkedett, melynek célja a legfontosabb politikai és ideológiai kérdések és a velük kapcsolatos jobb- ill. baloldali elhajlások tisztázása volt.¹⁰⁷

A tsz-ek alapszabály módosító törekvéseit illetően Fehér Lajos elutasította ugyan a minta-alapszabályzat eltörlését, ugyanakkor nem látta szükségét az addigi merevségnek, sok megkötöttségnek. „*A termelőszövetkezeti paraszt sem szereti ugyanis azt, ha minden lépését előre megszabják, »szájába rágják.« Éppen ezért*

állam irányító szerepét a termelőszövetkezetek felé. A termelőszövetkezetek megszilárdításáért, a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért elsősorban is és mindenekelőtt a párt és állami szerveink felelősek. Ezt másoknak nem adhatjuk át és nem is adjuk át.” Uo.

¹⁰⁶ Fehér Lajos: A magyar mezőgazdaság fejlődésének útja. Előadás az MSZMP KB Politikai Akadémiáján. Budapest, 1957. Uő: A termelőszövetkezetek erősítésének feladatai. Társadalmi Szemle, 1957. 4-5. sz. 1-24. p.

¹⁰⁷ „Áprilisban ennek érdekében beindult a párt vezetésének reprezentatív előadássorozata, amelynek szövegeit az Ideiglenes Intéző Bizottság vitatta meg és fogadta el, tehát – legalábbis fő vonalaiban – a testület hivatalos álláspontjának tekinthetők... A Politikai Akadémiai előadássorozatból... Fehér Lajos előadása őrizte leginkább az 1956. november 4-e utáni, a reformgondolatoktól megérintett pártprogram szellemét.” Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. köt. 1957. április 5. - 1957. május 17. Budapest, 1993, 11-12. p.

lehetőséget kell adni arra, hogy a szocialista alapelvek betartása mellett a termelősövetkezetek az alapszabályt a helyi viszonyokhoz mértén módosíthassák, rugalmasabbá, hajlékonyabbá tegyék, hogy ily módon a tagság még jobban érezze: valóban ő a gazdája termelősövetkezetének.”¹⁰⁸ A termelősövetkezetek gúzsbakötöttségének – Fehér Lajos által is szorgalmazott – feloldása távlatilag, a középparasztok megnyerése szempontjából is nagy jelentőséggel bírt.¹⁰⁹

A tsz-ek gazdálkodásának helyzetéről érkező hírek javuló munkafegyelemről, munkakedvről és ebből adódóan a tavaszi, nyári munkák időbeni, jó minőségű végzéséről számoltak be. Ez a tény azonban nem tudta elcsitítani az FM vezetőknek fent említett „kirohanásait” a mintaalapszabály szellemétől eltérő, a szocialista nagyüzemi gazdálkodás fejlesztését akadályozó helyi megoldások ellen. Így hát az FM és a KB Mezőgazdasági Osztálya között zajló – a tsz-ek alapszabály módosításait is érintő – viták az MSZMP országos értekezletéhez közeledve nem hogy csendesedtek volna, hanem méginkább felerősödtek. A júliusban kiadott Agrárpolitikai Tézisek az általunk vizsgált termelősövetkezeti kezdeményezésekről a következő – meglehetősen kozmetikázott – helyzetértékelést adták, melyben kifejezték a helyi megoldások bizonyos keretek közötti támogatását is:

„Bár termelősövetkezeteink zöme szilárdan kitartott a munkaegységrendszer mellett, nem szabad elutasítani azokat a kezdeményezéseket, új módszereket, amelyek a jövedelemelosztás szocialista elvén épülnek fel, s a munkaegység-rendszer továbbfejlesztését, megjavítását célozzák. Ezeket tanulmányozni és a gyakorlati alkalmazásukban szerzett tapasztalatokat hasznosítani kell.

Lehetővé kell tenni, hogy a termelősövetkezetek, a szocialista alapelvek betartása mellett, a helyi viszonyoknak megfelelően módosításokat eszközöljenek az alapszabályzatukban.”¹¹⁰

1957 augusztusában, alig egy hónappal az Agrártézisek kiadása után az MSZMP Központi Bizottságának Titkársága határozatot hozott a termelősövetkezetek politikai, gazdasági és szervezeti megszilárdításának céljából.¹¹¹ A termelősövetkezeti működés ebben összefoglalt alapelvei már némi eltérést mu-

¹⁰⁸ Fehér 1957. 36. p.

¹⁰⁹ Ez a probléma már az Agrárpolitikai Bizottság 1957. február 20-i, első ülésén is előkerült annak az alapvető kérdésnek a megvitatása során, hogy miért nem lép be a középparaszt a szövetkezetbe. MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/18. ó. e. Jegyzőkönyv az Agrárpolitikai Bizottság 1957. február 20-i első üléséről.

¹¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai (1956-1962). Budapest, 1973, 116. p.

¹¹¹ Uo. 123-133. p.

tattak az Agrártézisektől.¹¹² Amíg az Agrárpolitikai Tézisekben a munka szerinti elosztás elvéhez semmilyen konkrét jövedelemelosztási formát nem kapcsoltak, addig az augusztusi tsz-határozatban már egyedül üdvözítőnek a munkaegység-rendszert látták.

Ez a módosítás kísértetiesen emlékeztetett az FM vezetés elképzeléseire. Ennek alátámasztására álljon itt Keresztes Mihály, földművelésügyi miniszterhelyettesnek a már említett júliusi írásából egy részlet: „...a mezőgazdasági termelészövetkezetnek csak azt tekintjük, amelynél közösen a háztáji gazdaságot meghaladó termelőeszközök – beleértve az állatállományt is –, ahol a termelés minden ágában közösen végzik a munkát és azt az addig legjobban bevált módon: a munkaegységekkel mérik.”¹¹³

Az említett nyári agrárhatározatok után a tavasszal fellángolt viták nemhogy szűnni kezdtek volna, hanem az FM vezetés által indított offenzíva miatt, ősszel újra felerősödtek.¹¹⁴ Míg a tavaszi, nyári munkák időbenisége, minősége a KB Mezőgazdasági Osztályának malmára hajtották a vizet, addig őszre az FM vezetői rábukkantak néhány olyan termelészövetkezeti fejleményre, melyek jó hivatkozási alapul szolgáltak annak bizonygatására, hogy a Fehér Lajosék által vallott nézetek, milyen veszélyes folyamatokat idéznek elő a tsz-eknél.

Egyrészt azt emelték ki, hogy a termelészövetkezeti mozgalom önkéntességének túlzott hangoztatása oda vezetett, hogy alig alakultak új tsz-ek. Másrészt a szövetkezetek új jövedelemrészesedési formáinál több negatívumra akadtak. Az egyik az volt, hogy az állami és egyéb kötelezettségek rendezését a tagsági részesedés kifizetése megelőzi. Erre már korábban is felhívták a figyelmet. A másik pedig a nagyarányú természetbeni részesedéshez kapcsolódott. Nemcsak azt vetették fel, hogy a tagságnak kiosztott takarmány gátolja a közös állattenyésztés kialakítását, illetve fejlesztését, hanem leginkább azt sérelmezték, hogy a tagsághoz kiáramló nagymennyiségű termény miatt igen alacsony szintű volt a tsz-ek áruértékesítési tevékenysége, főleg ami az állami felvásárlást illette.

Az agrárpolitikában a baloldali, dogmatikus nézetek őszi felerősödése egy szélesebb folyamatba illeszkedett. A kommunista és munkáspártok 1957. novemberi moszkvai értekezlete ugyanis a termelési eszközök túlnyomó részének

¹¹² Hasonlóképpen értékeli Pető Iván – Szakács Sándor munkája is az 1957 augusztusi termelészövetkezeti határozatot: „Ebben nem alapjaiban, de hangvételében már eltértek az egy hónappal korábbi agrárpolitikai tézisektől, s így tovább távolodtak az 1956. novemberi kormányfelhívástól.” *Pető – Szakács* 1986. 308. p.

¹¹³ *Keresztes* 1957. 3. p.

¹¹⁴ Nyomon követhető volt ez a sajtóban is. Lásd *Dögei Imre*: Mezőgazdaságunk egyes kérdései. *Agrártudomány*, 1957. 10. sz. 1-7. p. *Márczis Antal*: Termelészövetkezeti mozgalmunk egyes kérdései. *Agrártudomány*, 1957. 12. sz. 63-65. p.

társadalmi tulajdonát a szocializmus építésének általános törvényszerűségévé emelte. Ezáltal a kollektivizálás befejezése újra napirendre került a szocialista országok többségében.¹¹⁵

A moszkvai értekezlet hatása még a Zala megyei vezetéskor is megragadható: „Szocialista építő munkánkban erősen lemaradtunk a mezőgazdaság átszervezése területén. Keveset politizálunk dolgozó parasztságunkkal a termelőszövetkezetek kérdésében... Dolgozó parasztságunk teljesen passzív, párt és tanácsszerveink ezen a téren aluszhatnak, nem teremtenek lendületes, sokat politizáló légkört.”¹¹⁶

Az FM vezetői a termelőszövetkezeti „elhajlások” felszámolásáért indított küzdelemben nemcsak a sajtót, hanem a tanácsapparátust, pontosabban annak mezőgazdasági osztályait is felhasználták. Éppen e célból bizonyos időközönként (havonta, kéthavonta) tanácskozási hívták össze a megyei mezőgazdasági osztályvezetőket és a tsz-csoportvezetőket.¹¹⁷ Szintén jó fórumra letek irányelveik kifejtéséhez az őszi megyei, járási aktívaértekezleteken, ahol az Agrártézisek és az augusztusi tsz-határozat végrehajtása került megvitatásra. Az FM törekvések érvényesülése tükröződött az alábbi helyzetértékelésben is: „Míg a tavaszi vitákon – az opportunisták, revizionisták nézetek hangoztatása volt gyakori, addig őszzel ezek jelentéktelenné váltak, viszont feltűnően emelkedett a dogmatikus nézetek száma.”¹¹⁸

A termelőszövetkezeti kezdeményezések körüli, hűvösödő légkör Zala megyében is éreztette hatását. Erre a szituációra 1957 őszi a zalai tsz-ek kétféleképpen reagáltak. Egyik csoportjuk elkezdte hangoztatni, hogy ők már visszatértek a mintaalapszabály előírásaihoz, így pl. már újra munkaegységben mérik és értékelik tagságuk munkáját. Másik csoportjuk viszont erős ragaszkodást mutatott az 1956 októbertől bevezetett jövedelemrészesezési, munkaszervezeti változtatásokhoz, ráadásul még halvány ígéretet sem tettek arra, hogy felhagynak velük. Az indoklásuk úgy szólt, hogy csak ezen érdekeltségi megoldások révén lehet aktivizálni a tagság munkakedvét.

¹¹⁵ Népszabadság, 1957. (276. sz.) november 22. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1957. november 14-16-i, moszkvai értekezletén elfogadott Nyilatkozat.

¹¹⁶ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 2. ö. e. Megyei anyag az 1957 novemberi moszkvai értekezletről.

¹¹⁷ Már július végén, az egyik ilyen értekezleten teljesen világossá tették a kívánatos igazodási irányt: „Vissza kell szorítani a jövedelemelosztás szocialista alapelveitől eltérő részesezési napszámber, részesezési-módszerek alkalmazását is.” Szabad Föld, 1957. 30. sz. (július 28.) A termelőszövetkezeti mozgalomban jelenleg a legfőbb feladat: a meglévő tsz-ek erősítése. (Értekezletet tartottak a megyei tanácsok szövetkezetpolitikai csoportjainak vezetői.)

¹¹⁸ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/3. ö. e. Jelentés a Titkárság számára az agrártézisek vitáinak és végrehajtásának eddigi tapasztalatairól. 1957. november 11.

Ez a kétfajta magatartás megfigyelhető volt a zalai termelőszövetkezetek és gépállomások 1957. október 26-i tanácskozásán is.¹¹⁹

Helyi érdekeltségi megoldásaik védelmében leghatározottabban a türjei Ifjú Gárda, a borsfai Haladás és a nagykanizsai Vörös Csillag Tsz elnöke lépett fel. A borsfai tsz-elnök – bizonyos szépítő túlzással – a következőképpen érvelt: „*Igen fontos a tsz-ek megszilárdításában az anyagi érdekeltség, mert az látjuk, hogy azok a tsz-ek maradtak és vészelték át az ellenforradalmat, ahol a tagok megelégedettek voltak, ahol összetartás volt, ahol rend és fegyelem volt.*”¹²⁰ Ugyanő hangsúlyozottan kiállt az időbéres munkadíjazási formák mellett: „*...a részese-dés-megoszlás, ha az órát vesszük, akkor is, ha az időt vesszük akkor is jó, ha az iparban beválik, akkor itt is.*”¹²¹

A nagykanizsai Vörös Csillag Tsz elnöke, Tánczos Ferenc felszólalásában igen részletesen ismertette a „barcsi módszer” ösztönző erejének mibenlétét. Barcon ugyanis a tagok az elvégzett munka után lényegében garantált részese-dést kaptak készpénzben.¹²² Ez azért bírt különös jelentőséggel, mert a barcsi Vörös Csillag Tsz munkadíjazási módszere valóságos „botránykőnek” számított az FM vezetés véleménye szerint. Erre Tánczos is utalt beszédében: „*Barcon maga a Pártközpont sem értett egyet a bevezetett mostani jövedelemelosztással. Ott voltunk egy egész napon át a gazdaságban és pontosan megnéztük a dolgokat, arra jöttünk rá, hiába mondják, hogy nem igazságos ezen munkaegység elszámolása, mégis azt kell mondani, hogy igazságos, mert az ottani gazdák megelégedettek,... Beszéltünk a tagokkal, akik igazságosnak találják és magukénak érzik a szövetkezetet.*”¹²³

Ezen a tanácskozáson részt vett Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter-helyettes is, így hát nem maradt el a zalai tsz-ek részéről elhangzott rebellis nézetek kritikája sem: „*Felvetette Tánczos elvtárs a barcsi „Vörös Csillag” tsz ügyét. Az a helyzet, hogy ott egy kísérlet folyik, hát csak kísérletezzenek, nincs kifogásom ellene, de azért az a véleményem, hogy nincs nekünk semmi szükségünk arra, hogy több zavart csináljunk az emberek fejében, mint ami van. Ez csak egy kísérlet, s ha a gyakorlat ráteszi a pecsétet akkor jó. A munkaegység nálunk a történelmi példát kiállta, akár tetszik, akár nem..., azt javasolom tanuljunk, de*

¹¹⁹ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Jegyzőkönyv a Zala megyei termelőszövetkezetek és gépállomások dolgozóinak III. megyei tanácskozásáról. 1957. október 26.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Uo.

¹²² Minderről bőséges információ található az alábbi munkában. Benke József: A barcsi Vörös Csillag Tsz húsz éve. Budapest, 1968, 103-109. p.

¹²³ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. Jegyzőkönyv a Zala megyei termelőszövetkezetek és gépállomások dolgozóinak III. megyei tanácskozásáról. 1957. október 26.

azért a kitaposott úton menjünk, amíg jobb nem lesz. A munkaegység alapján a magyar tsz mozgalom már nekünk ki van taposva.”¹²⁴ Keresztes Mihály felszólalásának jegyzőkönyvi kivonatát megküldték a járási, városi pártbizottságoknak is.

Az FM által hangoztatott elvárások nemcsak az eddig ismertetett csatornákon érvényesültek. A tsz-ek gazdálkodási környezetének változásai is a munkaegység-rendszerhez való visszatérítés irányában hatottak. A Kormány 5/1958. (I. 15.) számú rendelete pl. egyértelműen kifejezte, hogy az MNB csak azoknak a tsz-eknek folyósíthat hitelt, amelyek betartják a szövetkezet alapvető működési szabályait. S ezek egyike kimondta, hogy a munka mérésének és díjazásának „eddig legjobban bevált” módja, a munkaegység.¹²⁵

A 3004/1958. sz. rendelet a következőképpen befolyásolta a tsz-ek munkadíjazási rendszerét.¹²⁶ A természetbeni részesedés csökkentése, s így az árutermelés fokozása irányába hatott az, hogy rövidlejáratú hitelhez a fedezetet szerződéses áruszállításban állapították meg. Az ilyen típusú hitel felhasználható volt előlegfizetésre is, de csak abban az esetben, ha munkaegység alapján történt az elszámolás. Szintén a természetbeni jövedelemrészesedés ellenében hatott a tsz-ek jövedelemadójának módosítása is.¹²⁷

Az FM vezetésének a tsz-eket a mintaalapszabály keretei közé visszatuszkolni igyekvő, egyre erősödő akciói érdekes „kaméleon-reakciót” váltottak ki a szövetkezeteknél. Ez azt jelentette, hogy a gazdaságok többsége ügyesen szint váltott, s az addigi kezdeményezéseik lényegi vonásainak megmentésére törekedve, azokat új – a párt és állami irányítószervek elvárásaihoz igazodó – tetszetős ruhába öltöztette. A termelőszövetkezeti munka díjazásának palettája ilyen módon igen sokszínűvé vált.¹²⁸ Ugyanakkor mindegyik változat alapját valamilyen módon a munkaegység képezte.¹²⁹

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Magyar Közlöny, 1958. január 15. 38-42. p.

¹²⁶ A termelőszövetkezetek megszilárdításáért és fejlesztéséért. Részletes magyarázat a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3004/1958. sz. határozatához. Budapest, 1958.

¹²⁷ A 11/1958. (II. 9.) Korm. sz. rendelet szerint a pénzbeli részesedés után 5 %, a természetbeni után 10 % lett a jövedelemadó. (Korábban a természetbeni és pénzbeli részesedés után azonos adókulcsot állapítottak meg.) Lásd: Mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Budapest, 1959, 53. p.

¹²⁸ Figyelő, 1958. 28. sz. (július 15.) *Komló László*: A termelőszövetkezeti jövedelemelosztás új útjai.

¹²⁹ Az 1958 tavaszi, két nagy országos tsz-felmérés során is regisztrálták ezeket a változásokat. Lásd: MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1958/14. ö. e. A tsz-ek törvényes és alapszabályszerű működésének vizsgálata. (A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése.); Uo. A mezőgazdasági

Zala megyében ez a „ruhacsere” a munkaegység általános alkalmazása mellett a prémiumváltozatok sokfélesége formájában valósult meg. A Zala megyei vezetés már 1958. január elején érzékeltte ezt a változást: „1957 elején csaknem valamennyi tsz foglalkozott önálló működési alapszabály kidolgozásával, év végére azonban ezt valamennyi tsz felszámolta, a munkát a munkaegységgel mérik, érvényesül a szocialista elosztás elve és betartják általában a mintaalapszabályzatot.”¹³⁰

Az 1957-ben részes művelést alkalmazó zalai tsz-ek úgy oldották meg e kényszerű átállást, hogy a korábbi közvetlen termékrészesedés helyett prémiummal kiegészített munkaegység-rendszert alkalmaztak. A premizálásnak többféle formája terjedt el.¹³¹ A két alaptípus abból adódott, hogy a termelési terv teljesítése avagy a tervteljesítéstől függetlenül, az egész termés után járt-e a prémium. Maga a prémium kifejezhető volt munkaegységben, terményben ill. pénzben.

Mindezek kombinációjából rengeteg premizálási módozat született, melyek közül a párt és állami vezetés a tervteljesítés alapján, plusz munkaegységet adó típust favorizálta leginkább. Legkevésbé pedig – a maradékelv „kijátszása” miatt – az össztermés utáni, előre meghatározott százaléku természetbeni premizálást támogatták. Ugyanakkor a hatékonyság szerinti mérce ennek pontosan az ellenkezőjét mutatta. Ugyanis a garantálatlan munkaegység igen csekély ösztönző hatást adott a prémiumnak, amelynek hatékonyságát tovább rontotta a terv teljesítéséhez való kapcsolódása. Ha a szövetkezeti tag már eleve úgy látta (pl. a „feszített” tervek miatt), hogy a termelési tervet nem tudja teljesíteni, tehát semmiképpen nem juthat a prémiumhoz, akkor nem is lehetett a prémiumnak semmiféle ösztönző hatása. Ugyanez történt akkor is, ha pl. a növényi fejlődés valamelyik szakaszában olyan kedvezőtlenül alakult az időjárás, hogy lehetetlenné tette a tervezett átlagtermés elérését. A tagok számára ilyen esetben is megszűnt az ösztönző erő. Ezzel szemben az össztermelésből való premizálás során sem előbb, sem utóbb nem állt le senki (bármilyen is volt az időjárás), mert tudták

termelőszövetkezetek mintaalapszabálya és az attól eltérő rendszerek, valamint az egyszerűbb szövetkezeti formák üzemi vizsgálata.

¹³⁰ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1958/28. ö. e. Az MSZMP Zala megyei VB és a Zala megyei Tanács VB 1958. évre szóló mezőgazdasági fejlesztési és szocialista átépítési terve. 1958. január 7. Egy évvel később az MNB zárszámadási értékelése így szólt a jelenségről: „Majdnem teljesen megszűntek a múlt évben (1957) még nagyon divatos részes művelések, a háztáji gazdálkodás alapszabályszerűen alakul és csak elvétve lehet találkozni alapszabályellenes tevékenységgel.” ZML MSZP ir. 1. f. 1958. 34. ö. e. A Zala megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1957/58.évi zárszámadásának értékelése. MNB. 1959. január 19.

¹³¹ E kérdéskörrel behatóan foglalkoztak az alábbi művekben: *Bíró-Kovács*: 1964. 82-89. p.; *Komló*: 1962. 292-304. p.

annál nagyobb prémiumban részesülnek, minél nagyobb lesz az egyéni termelési eredményük.

Azokban az újjáalakult zalai tsz-ekben, melyek gazdasági gyengeségük miatt nagymértékben függtek az állami támogatásoktól, ill. hitelektől a járási vezetés nyomására többnyire terven felüli premizálást vezettek be. 1958-ban aztán a tavaszi aszályos időjárás miatt, a fenti hatásmechanizmusnak megfelelően a tagság csak ímmel-ámmal vett részt a növényápolási munkákban.¹³² Ugyanakkor a gazdaságilag stabilabb, régi tsz-ekre ezt a formát nem sikerült ráerőltetni. E gazdaságok már 1956 előtt is tiltakoztak a terven felüli prémium bevezetése ellen.¹³³ Így hát ezek a termelőszövetkezetek a nagymértékű természetbeni premizálásra tértek át. Ráadásul a munkaegységet és a prémiumot nem az irányítószervek által javasolt módon, azaz termelőegységenként, hanem egyénenként, ill. családonként írták jóvá.

Az egyéni, családi területfelosztásra, mint az 1956-1958 közötti időszak fontos munkaszervezeti fejleményére előzőleg – főleg a részesműveléssel kapcsolatban – már többször is utaltunk. Az egyéni, családi parcellákban való munkát 1958 végétől alapszabályszerűen a legkritikábban mondták ki, ugyanakkor a munkaigényes ágazatokban annál kiterjedtebben alkalmazták. Különösen indokolt volt e forma fenntartása a kis tagsűrűségű, aránylag kis terjedelmű zalai tsz-ekben, abból adódóan, hogy náluk többnyire hiányzott a gépesítés alkalmazásának technikai vagy gazdasági lehetősége. Az ő esetükben az egyéni – családi munkahely, befektetés kímélő és hozam növelő munkaszervezési megoldásnak bizonyult.

Míg 1957 tavaszán a zalai termelőszövetkezetek egyharmadában nem alakítottak ki munkaszervezetet,¹³⁴ addig 1958 nyarán már 55 brigád és 92 munkacsa-

¹³² Az MNB zárszámadási összefoglalója is kitért e problémára. „Egyes termelőszövetkezetekben elhanyagolták a megfelelő növényápolási munkákat, aminek azután az lett a következménye, hogy főleg a kukorica és répaterületük egy része nem is adott termést. pl. a bezerédi Szabad Nép Tsz 15 kh tengeri területéről, a zalaszentlászlói Új Alkotmány Tsz 5 kh tengeri területéről semmi termést sem takarítottak be, csak az elgyomosodott szárat tudták besilózni.” ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 34. ö. e. A megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1957/58. évi zárszámadásának értékelése. MNB. 1959. január 19.

¹³³ ZML MDP ir. 57. f. 2. cs. 1953-1956. 12. ö. e. A Zala megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság Szövetkezeti Osztályának jelentései az FM Termelőszövetkezeti Főosztályának. 1955. január 4., 1956. január 4.

¹³⁴ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/2. ö. e. Jelentés Zala megye termelőszövetkezeteinek helyzetéről. 1957. május 9.

pat működött a 62 szövetkezeti gazdaságban.¹³⁵ Brigádok kialakítására a nagyobb tsz-eknél nyílt lehetőség, míg a kisebbeknél csak munkacsapatokat tudtak létrehozni.

Az átlagelosztású brigádok vagy munkacsapat elterjedéséhez hozzájárult, hogy a közgazdasági szabályozók módosulásai révén mind több tsz tudott rendszeresen havi előleget fizetni. Az 1958. évi elősegítő tényezők közül kiemelendő az 1957. évi szünet után újból folyósított munkaegység-előleg hitel is. A közgazdasági feltételek létrejöttén túl utalni kell még a helyi párt- és tanácsapparátus befolyásoló erejére (mind pozitív, mind negatív irányban). A zalaegerszegi járásban pl. a pártvezetés nemcsak támogatta, hanem kezdeményezőleg lépett fel a rendszeres havi előlegfizetés érdekében.¹³⁶ Csokona Sándornak, a járási párttitkárnak az ezzel kapcsolatos észrevételeiből való az alábbi idézet: „*A munkaegység-rendszer régi formában való alkalmazása nem véletlenül vetette fel a tsz-tagok és a kívülállók körében azt a gondolatot, hogy rosszabb a helyzetük, mint a gazdasági cselédeknek e tekintetben, mert ott negyedévenként, itt pedig egy évben egyszer jutottak a munkájuk után járó bérhez, ill. jövedelemhez.*”¹³⁷

A megfelelő összegű munkaegység-előleg az egyik oldalon igen pozitív hatást gyakorolt a tagság munkafegyelmére, munkakedvére csakúgy mint az árutermelés fokozására vagy éppen a fiatalok megtartására. A másik oldalon viszont az előlegfizetés biztosításának csatornáit egyúttal erősítették a bankszervektől való függést. Ennek ellensúlyozását szolgálta a tsz-ek azon törekvése, hogy a munkaegység-előleg biztosítására bevezetett előlegszámlát minél kevésbé vegyék igénybe. Az év eleji időszak kivételével a szövetkezetek (különösen a jól gazdálkodók) évközben a saját bevételeikből igyekeztek előleget fizetni. Így nem kellett tartaniuk attól, hogy a bankfiókok megszüntetik az átvezetéseket, ha az évközi előlegek meghaladták az engedélyezett felső határt, azaz a tervezett készpénz munkaegység 60 %-át. Ráadásul sok esetben az ilyen módon limitált összegű előleg nem bírt elegendő ösztönző erővel. Ezt a problémát a tsz-ek vagy az előbb említett önállósodással oldották meg, vagy pedig egyéb jövedelemforráshoz jut-

¹³⁵ ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 3. ö. e. Jelentés a Zala megyei termelőszövetkezetek politikai, gazdasági helyzetéről és a tsz-pártszervezetek munkájáról. 1958. július.

¹³⁶ „...erőteljesen felvetettük, bár a megyében sokan nem értettek ezzel egyet, míg a tsz-elnökök körében is valamiféle elhajlás gyanúját vetette fel, a rendszeres havi előlegfizetést a végzett munkaegység arányában a betervezett munkaegység érték 50 %-a erejéig.” MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1958/12. ö. e. Csokona Sándor, a zalaegerszegi járási titkár levele Fehér Lajosnak a KB Mezőgazdasági Osztály vezetőjének a „Határozati javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésére” c. tervezetről. 1958. július 2.

¹³⁷ Uo.

tatták tagságukat. Vizsgált periódusunkban igen jelentős bevételekre tett szert a tagság a háztáji gazdálkodásból.

A közös gazdaságból származó jövedelem alacsony színvonala miatt a háztáji gazdaság kulcsszerepet töltött be a tagság anyagi érdekeltiségének megteremtésében. A termelészövetkezeti kezdeményezések e téren a háztáji föld nagyságának és a tartható állatok létszámának megemelésében jelentkezték. A mintaalapszabály által egy tsz-család számára engedélyezett max. 1 kh helyett a háztáji terület sok esetben a 2-3 kh-at is elérte.¹³⁸ Ebbe belejátszott, hogy sok helyütt figyelembe vették a családtagok számát. Ráadásul háztáji föld kiadásával a fiatal, még családjukkal együttélő tsz-tagok megélhetési lehetőségén is igyekeztek javítani. A mintaalapszabály előírásai szerint háztáji gazdaság csak az önálló háztartásban élő tagokat illette meg.

A háztáji gazdaság funkciói közül az irányító szervek a nyilvánosság előtt csak a háztartási szükséglet kielégítését, tehát a tagság önellátását emlegették. Ilyen nyilatkozatokban sem a jövedelemkiegészítő, sem az árutermelő szerepéről nem ejtettek szót. A belső használatra szánt anyagokban viszont ezen utóbbiakat is elismerték. A mezőgazdasági termelészövetkezetek 3 éves tervének kidolgozása során egyenesen így fogalmaztak: „*a tsz fölénye a termelékenység, a jövedelem nagysága tekintetében csak a háztáji gazdasággal együtt mutatkozik.*”¹³⁹ Hasonló értékelés szerepelt az 1958. tavaszi országos tsz-felülvizsgálatról készült összefoglalóban is: „*Rendkívüli jelentősége van a háztáji gazdaságnak abban, hogy megteremtse az átmenet lehetőségét az egyéni gazdálkodásból a közös gazdálkodásba, a föld egy részének saját tulajdonban és használatban tartása, a saját gondos munka jó kihasználása, a háztáji gazdálkodással elért hozam feletti közvetlen rendelkezés stb. tekintetében. Így a háztáji gazdaság is a fokozatosság egyik láncszeme.*”¹⁴⁰

A zalai „maga-ura” parasztok tsz-hez való közelítése céljából a Megyei Pártbizottság Mezőgazdasági Osztálya kidolgozott egy átmeneti szövetkezeti formát.¹⁴¹ A Szántóföldi Termelészövetkezet tervezete tükrözte egyrészt a megye

¹³⁸ ZML MSZMP ir. 1. f. 1957. 29. ö. e. A Zala megyei mezőgazdasági termelészövetkezetek 1956/57. évi zárszámadásának értékelése. (MNB) 1958. január 27.

¹³⁹ MOL MDP-MSZMP ir. 288. f. 28/1957/7. ö. e. A termelészövetkezeti mozgalom jelenlegi helyzetének elemzése és továbbfejlesztésének iránya a 3 éves terv időszakában. (Előterjesztés az FM Kollégiumához) 1957. augusztus 12.

¹⁴⁰ MOL MDP-MSZMP. ir. 288. f. 28/1958/14. ö. e. A tsz-ek törvényes és alapszabályszerű működésének vizsgálata. (A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése)

¹⁴¹ ZML MSZMP ir. 1. f. 1958. 11. ö. e. A Szántóföldi Termelészövetkezet Mintaalapszabály tervezete. (Készítette: az MSZMP Zala Megyei Bizottsága Mezőgazdasági Osztálya.)

adottságaihoz való igazodást, másrészt pedig azt a tapasztalatot, hogy a megye szántóterületének ekkor még több mint kétharmadát birtokló középparasztok csak akkor fognak a tsz felé fordulni, ha alacsonyabb fokon társulhatnak. A zalai vezetők a szántóföldi növénytermesztés bizonyos ágainak viszonylag magasfokú gépesítetttsége; s az ebből fakadó előnyök (pl. a kalászosok magasabb termésátlaga, a kevesebb munka) révén szándékozták megnyerni eme új szövetkezeti formának a kis- és középparasztokat. A közös munkaszervezet keretei közé tehát csak a növénytermesztés került. Ezen átmeneti szövetkezettípus további ismerető jegye az volt, hogy a közös használat nem érintette a belépő tagok erdejét, szőlőterületét és gyümölcsösét, melyek továbbra is egyéni tulajdonban és teljes használatban maradtak. Ugyancsak a tagok birtokában maradt az összes állatállomány, csakúgy mint a termelési eszközök és a gazdasági épületek.

Mint ismeretes a téveszesítés 1959. évi megindulását követően a fokozatosság s az átmeneti szövetkezeti formák érvényesülése komoly csorbát szenvedett a gyakorlatban. Az 1958 decemberi kollektívizálási döntés ugyanis a Dögei-irányvonal felülkerekedését jelentette. Ilyen körülmények közepette már nem kerülhetett sor az 1956-1958 közötti tsz-kezdeményezések legalizálására. Az a tény, hogy a tsz-ek gyakorlata által kitermelt érdekeltségi megoldások csak igen csekély mértékben kerültek be az új, 1959. évi alapszabály keretei közé, nem jelentette egyúttal azt, hogy kivesztek volna a szövetkezetek gazdálkodásából is. Az előzőleg leírt „kaméleon-effektus”, valamint az, hogy a központi és helyi irányítószerveken belül maradtak hívei a tsz-kezdeményezéseknek, együttesen elősegítette, hogy a kollektívizálás alatt a területileg megnövekedett vagy új tsz-ekben továbbmentődtek, informálisan tovább éltek az említett ösztönzési megoldások. Ilyen módon az 1956 októbere után kiformalódott helyi kezdeményezések igen fontos szerepet játszottak az artel-típusú szövetkezeti formától való eltávolodásban.

ZSUZSANNA VARGA:

**INTEREST, INTERESTEDNESS AND ENFORCEMENT
OF INTEREST IN THE AGRICULTURAL CO-OPERATIVES,
WITH ESPECIAL REGARD TO THE AGRICULTURAL
CO-OPERATIVES OF COUNTY ZALA
1956 - 1958**

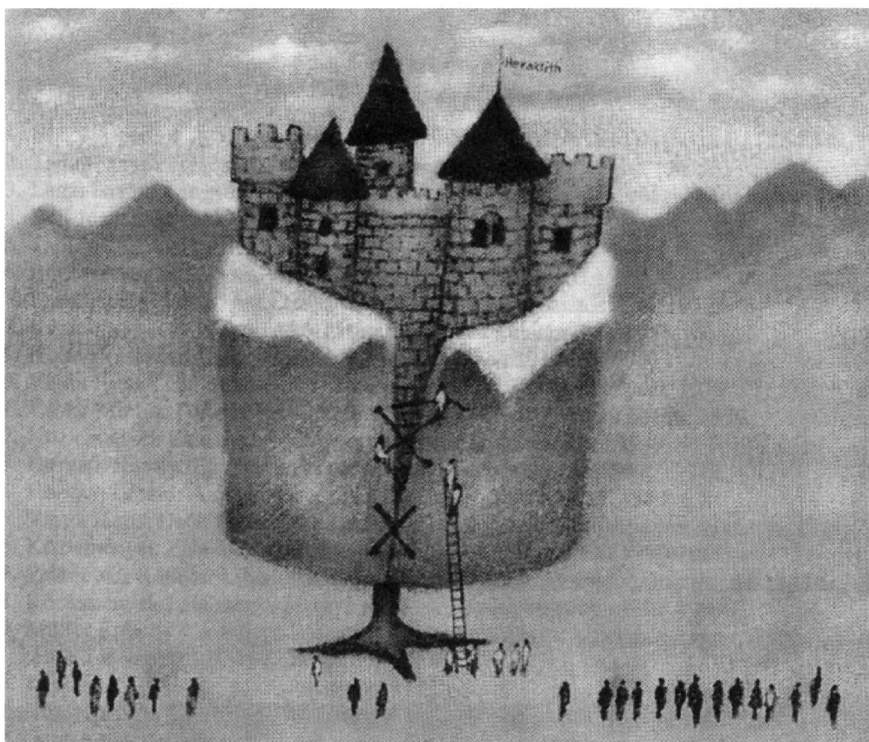
Summary

The study examines what happened with the agricultural cooperatives in Zala county from the end of 1956 to the end of 1958. This question belongs to the „white spots” of national agricultural history. As a much larger range of the documents of that period have become accessible since 1990, the possibilities of filling in the gaps in historiography have grown significantly. In order to complete, and in some cases to counterpoint the interpretation found in the documents of the central party and state organs, the author carried on research in several counties, such as Zala county. During the archive research the author found justification why the dissolution of the collective farms took place in such a great proportion in Zala, extending the national average rate. On the other hand the research drew light on the facts which had lead to the survival of certain collecting farms.

Looking at the internal circumstances of the collective farms that were preserved or reformed between 1956 and 1958, it can be almost everywhere seen that those who remained in the collective farms took an essentially different orientation from the earlier compulsory soviet model. The modifications concerned the issues related to work power and work discipline, more exactly the problems of interest which could be found behind these. Before 1956 neither the ownership nor the interpreneur interestedness did not play a serious role. To answer the problems raised by the functional changes in Zala collective farming agriculture, share cropping and consequently individual-familial land-division, as well as working time remuneration and intensified household farming were introduced.

These reforms were not equally appreciated by party and state organs. Strating with the end of 1957 leftist ideas which aimed at maintaining the collective farms within the limits of the Charter grew more and more powerful. This is the reason why the more succesful strategies that

involved interest were not legalised. They did not entirely disappear from common practice. The collective farms exercised a chameleon-like reaction and their methods survived informally. Later, during collectivisation, these initiatives helped in making the minimal alliance with small and middle peasantry.

Az építőipar és a kultúra látszólag egymástól távol esnek, pedig az épületek, a lakókörnyezetünk mindig is tükörképet nyújtottak a kor kultúrájáról. Ezért is érezzük fontosnak, támogatni egy olyan tevékenységet mely a jelen megőrzését és a múlt feltárását tűzte ki célul.

Heraklith-Hungária Kft.
Nagykapornak Ipartelep
8901 Zalaegerszeg, Pf. 303.
Tel.: 92/326-057; 362-058
Fax: 92/362-058; 362-059

Heraklith®

A Zalai Gyűjtemény sorozatban eddig megjelent:

1. Blázy Árpád: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében. 1711-1847. 1974.*
2. Tanulmányok. (régészeti, történelmi, néprajzi) 1974. *
3. Lagzi István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. 1975.*
4. Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében. 1976.
5. Tanulmányok Deák Ferencről. 1976.*
6. Régészeti tanulmányok. 1977.*
7. Szentmihályi Imre: Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. 1977.
8. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1978.
9. Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. 1978.
10. Vajda József: Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek? 333 zalai népdal. 1979.
11. Vaska Miklós: Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. 1979.
12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1979.
13. Horváth Károly: Egy hernyéki parasztember dalkincse. 1981.
14. Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. 1980.
15. Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. 1980.
16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1980-1981.
17. Petánovics Katalin: Liber contractum. A keszthelyi Festetics-uradalom szerződése. 1981.
18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1982-1983.
19. Müller Róbert: A mezőgazdasági vasszerek fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökör végéig I-II. 1982.
20. Kerecsényi Edit: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. 1984.
21. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1984-1985.
22. Gaál Antal: Zala megye közigazgatási beosztása és a tanácsok tisztségviselői 1950-85. 1986.*
23. Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. 1986.
24. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. 1986.
25. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1986.
26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1987.
27. A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete.
28. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1988.
29. Bilkei Irén-Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1711. I.
30. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790-1849. 1990.
31. Művelődéstörténeti tanulmányok. 1990.
32. Kovács Imre: A türjei premonteri prépostság története. 1991.
33. A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. 1992.
34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. 1993.
35. Zalai történeti tanulmányok. 1994.
- 36/I. Hadtörténelmi tanulmányok. 1995.
- 36/II. Hermann Róbert: Perczel Mór első honmentő hadjárata. 1995.
37. Dokumentumok Zala megye történetéből 1944-1947. 1995.
38. Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. 1995.
39. Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1996.
40. '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956-1958.
41. Iskola és társadalom. 1997.

Beszerezhető: Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3. (Pf. 110.)

* Elfogyott

Ára: 700 Ft

A Zala Megyei Levéltár kiadványsorozatának, a Zalai Gyűjteménynek ezen újabb tanulmánykötete, a XIII. századtól egészen a XX. század közepéig kíséri végig a Kedves Olvasót, felvillantva Zala megye történetének egy-egy, a legújabb kutatások által feltárt epizódját. A színvonalas tanulmányok és forrásközlések szerzői között a levéltár munkatársain kívül országosan ismert és elismert szakemberek, valamint tehetséges, pályájuk elején álló, a legfiatalabb történész-generációhoz tartozók írásait olvashatjuk.

A kötetben szereplő 12 mű vegyes tematikájú, a zalai és más levéltárak forrásaira támaszkodva a politika-, társadalom- és gazdaság-, valamint a hadtörténet témakörét egyaránt érintik. Az egymást kronologikus rendben követő tanulmányok, térben gyakran túllépnek nemcsak a jelenlegi, hanem a történelmi Zala megye határain és az eseményeket – ahol az indokolt és elkerülhetetlen – a regionális vagy az országos történésekbe ágyazottan értelmezik. Ennek köszönhetően szolgál ez a kötet nemcsak Zala megye, hanem az ország történetének is szerény adalékául.